

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

PRAKSİS

DÖRT AYLIK SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ/SAYI:63/ 2023

**Ekokriz
Kapitalist Tahribat
ve
Alternatifler**

*dipnot

PRAKSİS

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. **Praksis**, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu: Adem Yeşilyurt, Ali Ekber Doğan, Ali Orhan Tekinsoy, Ali Rıza Güngen, Ali Yalçın Göymen, Aslı Kayhan, Aylin Topal, Barış Karaağaç, Burak Gürel, Bülent Batuman, Cenk Saracoğlu, Coşku Çelik, Çağlar Dölek, Çiğdem Demircan-Simon, Demet Özmen, Deniz Parlak, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Elif Karaçimen, Emre Arslan, Erden Atilla Aytekin, Erkal Tülek, Ersin Aslıtürk, Ezgi Doğru, Ezgi Pınar, Ferda Uzunyayla, Fuat Özdiç, Gökhan Demir, Görkem Akgöz, Hülya Kendir, İbrahim Gündoğdu, Kasım Akbaş, Koray Yılmaz, M. Gürsan Şenalp, Melahat Kutun, Melda Yaman, Melek Zorlu, Melih Yeşilbaş, Muammer Kaimak, Mustafa Bayram Mısı, Mustafa Kemal Bayırbağ, Mustafa Şener, Nazır Kapusuz, Nevra Akdemir, Nuray Ergüneş, Özgür Mehmet Kütküt, Remzi Altunpolat, Sevilay Kaygalak, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım, Sümercan Bozkurt, Taylan Koç, Tolga Tören, Umur Ulukan, Ümit Akçay, Zeynep Ceren Eren

Danışma Kurulu: Ahmet Haşim Köse, Ahmet Öncü, Asuman Türkün, Ateş Uslu, Berna Muftuoğlu, Besime Şen, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinc Yeldan, Fadime Gök, Ferdan Ergut, Galip L. Yalman, H. Tarık Şengül, Hakan Güneş, Hatice Kurtuluş, Işıl Ünal, İşıya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Okyayüz, Mehmet Türkay, Metin Altıok, Mustafa Kemal Coşkun, Nail Satılğan, Ömür Sezzin, Özgür Muftuoğlu, Pınar Bedirhanoğlu, Selime Güzelsarı, Semra Purkis, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yasemin Özdek, Yasemin Özgün, Yücel Demire, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

Uluslararası Danışma Kurulu: Adam Hanieh, Adam Morton, Al Campbell, Alberto Toscano, Alessandra Mezandri, Afredo Saad Filho, Alexander Gallas, Barbara Foley, Bob Jessop, Christos Boukalas, Claudio Katz, Costas Douzinas, Devan Pillay, Etienne Balibar, Farhang Morady, Greg Albo, Jamie Gough, Joachim Becker, Jonathan Joseph, Kees van der Pijl, Leo Panitch, Leslie Gates, Lin Chun, Marc Edelman, Marcel van der Linden, Michael Löwy, Mustafa Koç, Nicos Trimikliniotis, Panagiotis Sotiris, Patrick Bond, Paul Reynolds, Sedef Arat-Koç, Sonja Buckel, Tamas Krausz, Ursula Huws, Werner Bonefeld

Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi: Sayı 63, 2023/3

ISSN: 977-1302-8618-63

Editör: Ali Rıza Güngen

Yayın Sekreteri: Ümit Özger

63. Sayı Editörleri: Ali Yalçın Köymen, Aslı Kayhan, Çiğdem Demircan-Simon, Ecehan Balta

Sahibi: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti. adına Emirali Türkmen

Sorumlu Yazışmaları Müdürü: Mustafa Bayram Mısı

Yayın Türü: Yılda üç sayı çıkan, yerel, süreli, bilimsel hakemli dergi

Yayın Yeri: Selanik Cad. No: 82/24 Kızılay Ankara

Kapak Tasarımı: Erkal Tülek

Kapak Uygulama: Duysal Tuncer

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Yayınları

Basım Yeri: Sözkese Matbaacılık A.Ş. (Sertifika No: 46586)

İvedik OSB 1518 Sok. Mat-Sit İş Merkezi 2/40 Yenimahalle/Ankara.

Satış ve Dağıtım: Dipnot Yayınları

Selânik Cad. 82/24 Kızılay, Ankara. Tel: 312 419 29 32

Praksis eski sayılarını www.dipnotkitap.com adresinden alabilirsiniz.

Abonelik koşulları için lütfen www.praksis.org / www.dipnotkitap.com sitelerini ziyaret ediniz.

Praksis' in bütün yayın, dağıtım ve satış hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

Web: www.praksis.org

E-posta: praksisiletisim@gmail.com, praksis@praksis.org

Praksis **ULAKBİM** Sosyal Bilimler Veritabanı ve **EBSCOHOST** tarafından taranmaktadır.

İçindekiler

- 5 | Bu Sayıda
- 11 | Deprem sonrasında afetin ve tarımın politik ekolojisi: Hatay örneği
Cemil Yıldızcan
- 29 | Planlı *Degrowth*: Ekososyalizm ve Sürdürülebilir İnsani Büyüme
John Bellamy Foster
- 57 | Sürdürülebilir Kapitalizmin Çimentosu: Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştirel
Bir Bakış *Ahmet Hamdi Başar*
- 71 | Aynılar Aynı Yerde: Ekolojik Krize Karşı Yeşil Büyüme ve Küçülme Önerilerine
Emek Penceresinden Eleştirel Bakış *Ahmet Yazar, Duygu Yıldız Karakoç*
- 89 | "Eleştirel Doğa Kuramı: Frankt Okulu ve Toplum-Doğa Diyalektiği
Tartışmasında Yeni Açılımlar *Berkay Coşkun*
- 113 | Kapitalist Yeşil Boyama: Uluslararası Şirketlerin Hegemonik Stratejisi
Tuğba Kancı, Umutcan Tarcan
- 125 | Hegemonik Akıntıya Karşı Durmak: Türkiye'de Yaygınlaşan Yenilenebilir
Enerji Karşısı Mücadeleler Üzerine Düşünceler *Ethemcan Turan, Cem İskender Aydın*
- 139 | Emek Süreçlerinde Metabolik Yarılma ve Kıyı Ekosistemleri ile İşçi Bedenleri Üzerindeki
Yavaş Şiddet: Alağa Gemi Söküm Tesisleri Örneği *Ekinsu D. Danış, İrmak Ertör*
- 165 | Doğu Karadeniz Bölgesi Vadilerinin Gezegenel Kentleşme Deneyimi:
Fırtına Vadisinde Turizm Endüstrisi ve Doğa Koruma Çerçevesinin
Gelişimi ve Bunlara Karşı Gelişen İtirazlar *Onur Açar*
- 195 | Kapitalist Küreselleşmenin Çevre Saldırısı Karşısında Örgütlenen Kadınlar:
Yoğurtçu Kadın Forumu *Sinem Bal*
- 217 | Brezilya Amazonlarında Ormansızlaştırma ve Ekolojik Direniş:
Yeni-Ekstraktivizmden Post-Ekstraktivizme Geçiş Mümkün mü?
Esra Akgemci
- 245 | Mahallede Mekânsal Ayrışma: Rezidansla Gecekondunun Komşuluğu
Leyla Bektaş Ata
- 265 | Bitcoin ve Kripto Para Piyasasının Çevresel Maliyeti: Piyasanın Trajedisi
Onur Doğan
- 283 | Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikim Dinamikleri:
Üretken Olmayan Emek, Artık Değer Oranı ve Kârlılık *Ozan Mutlu*

Contents

- 11 | The political ecology of disaster and agriculture after the earthquake: Hatay case *Cemil Yıldızcan*
- 29 | Planned Degrowth: Ecosocialism and Sustainable Human Development
John Bellamy Foster
- 57 | The Cement of Sustainable Capitalism: A Critical Review Of Sustainable Development
Ahmet Hamdi Başar
- 71 | The Same Arguments Should Be Placed Together: A Critical Perspective On Green Growth And Degrowth Proposals In The Face Of The Ecological Crisis From A Labor Perspective *Ahmet Yazar, Duygu Yıldız Karakoç*
- 89 | Critical Theory of Nature: The Frankfurt School and new extensions of the society-nature dialectic debate *Berkay Coşkun*
- 113 | Capitalist Greenwashing: The Hegemonic Strategy Of Transnational Corporations
Tuğba Kancı, Umutcan Tarcan
- 125 | Countering the hegemonic flows: Some ideas on the expanding opposition to renewable energy in Turkey *Ethemcan Turan, Cem İskender Aydın*
- 139 | Metabolic Rift in Labor Processes and Light Violence on Coastal Ecosystems and Workers' Bodies: The Example of Aliağa Ship Breaking Facilities
Ekınsu D. Danış, İrmak Ertör
- 165 | The Planetary-Extended Urbanization of Valleys of the Eastern Black Sea Region: The Dispossession of Fırtına Valley Through Tourism and Nature Conservation *Onur Açar*
- 195 | Women Organizing against the Environmental Attack of Capitalist Globalization: Yoğurtçu Women's Forum *Sinem Bal*
- 217 | Extractivism and Deforestation in the Brazilian Amazon: From Colonialism to New-Developmentalism *Esra Akgemci*
- 245 | Spatial Segregation in the Neighborhood: The Residence Neighboring the Squatter House *Leyla Bektaş Ata*
- 265 | The Environmental Cost of Bitcoin and Cryptocurrencies: The Tragedy of the Market
Onur Doğan
- 283 | Dynamics of Capital Accumulation in the Turkish Economy: Unproductive Labor, Rate of Surplus Value and Profitability *Ozan Mutlu*

Bu Sayıda

Doğa tarihimizi ister dünyanın 3,7 milyar yıllık varoluş süreciyle, isterse ilk mikroorganizmaların oluşumuyla tanımlayalım, bugün büyük bir yanılgıyla ve budalalıkla doğaya hâkim olduğu düşünülen insan türünün en temel ihtiyaçlarının oluşumu için milyarlarca yılın geçmesi gerekti. İlk oluşumunda 1200 dereceden fazla bir sıcaklıkla kaynayan yerkürenin barındırdığı zehirli sıvının bugün yaşamamızın en önemli unsuru olan suya dönüşümü için de bir o kadar zamana ihtiyacımız oldu. Her bir adımımızda, dünya üzerinde daha önce var olmuş başka canlıların ayak izlerinin üzerine basıyoruz. Her bir damla su, sayısız geri dönüşümün ürünü... Her bir döngüyü geriye doğru takip etmeye çalışmak, bir damla suyu başka hangi canlılarla paylaşmış olduğumuzu düşünmek ise baş döndürücü...

İnsanlık tarihi, kapitalist üretim biçimiyle karşılaştığı andan itibaren doğayla ilişkilendirme biçimimiz giderek ivme kazanan bir yıkım sürecini hazırlıyor. Doğa tarihinin akıl almaz büyüklüğüyle karşılaştırıldığında, 5-6 asırlık bir zaman diliminde deneyimlediğimiz kapitalist üretim sistemi ise, sisteme içkin olan ve kendi elleriyle yarattığı yıkım sürecine karşı kaygısız. Sistem içi iyileştirme çalışmaları bir insanlık trajedisine dönüşmüş durumda. Doğa, korkunç bir sömürünün kıskacında ve bu sömürü emeğin sömürüsünün ayrılmaz bir parçası.

Neyse ki insanlık tarihi, mücadelelerini örnek aldığımız pek çok sistem karşıtı hareketin de tarihi ve birlikte varoluş, birlikte yaşayış ve birlikte eyleyiş tarihimiz, bahsi geçen 500 yıllık süreçten daha uzun. Kapitalist yıkıma karşı ekolojik hareketler de oldukça kısa bir zaman diliminde gelişmiş olmasına rağmen çok güçlü. *Kapitalist Tahribat, Ekolojik Kriz ve Sosyalist Alternatif* başlıklı bu sayımızda, kapitalist üretim biçimine içkin yapısal döngüyü kırmak için alternatiflerini araştırmaya soyunduk. Türleri dışlayarak sistem içi iyileştirme arayışlarını besleyen derin ekoloji ya da eko-faşizm gibi ekoloji hareketlerine karşı, Marksist ekoloji, eko-feminizm, ekososyalizm tartışmayı hedeflediğimiz hareketler arasında.

Ekoloji temalı son sayımızın çıkışı üzerinden tam 11 yıl geçmiş. Bu süre zarfında hazırladığımız farklı dosyalarda konuya dair makalelere yer vermiş ve ekoloji perspektifini benimseyen çalışmaları okuyucularımızla paylaşmıştık. 2022 yılında gerçekleştirmiş olduğumuz Historical Materialism İstanbul konferansında da ekoloji temalı bir panel serisine yer vermiştik. Ancak bu süre zarfında kapitalist tahribat da bu tahribata yönelik alternatif arayışlar da hız kazandı. Üstelik, Marksistler açısından da tartışmalı pek çok soruna her geçen gün yenileri ekleniyor. Günümüz ekoloji hareketlerinin sınıfla bağlantısı, suyun ticarileştirilmesi, HES'ler, doğal alanların tahribi, kentsel dönüşüm, madencilik faaliyetleri, ormanların yok edilmesi, silahlı saldırı, endüstriyel atıklar, üçüncü dünya ülkelerine çöp ihracatı, CO2 ticareti gibi, aslında kapitalizmde vücut bulmuş pek çok konu merakımızı cezbetmeye devam ediyor.

Bu nedenle sürmekte olan bu yapısal krize odaklanan özel bir sayı hazırlamak kaçınılmaz hale geldi. Amacımız ana akım ekoloji tartışmalarında insanın doğaya egemen bir varlık oluşuna meydan okuma gibi gösterilen meselenin doğa-insan savaşı gibi bir soyutlamadan çok tarihsel ve sınıfsal bağlamıyla birlikte ele alınması gerektiği tezini savunmak ve antroposen gibi soyut bir tanımlama yerine, aslında sermayenin bir bütün olarak doğaya ve emeğe saldırısını ortaya koymak.

Kapitalizm büyük bir vurdumduymazlıkla yarattığı yıkımı hasır altı etmeye ve bireylere yıkmaya çalışırken, bu sisteme karşı yürüttüğümüz mücadelede türüne bakmaksızın her canlının yaşam hakkını savunan ve dünyayı organik ve inorganik bileşenleri ile bir bütün olarak kavrayan bizler, doğa ve insanın sömürülmediği bir dünya öngörüsünü tartışıyoruz. 6 Şubat 2023 tarihinde yaşamlarını

kaybeden yurttaşlarımızı anıyor, yurtsuzlaştırılanlarla olan dayanışmamızı sürdürüyoruz. Bu ve daha sonra yaşanacak felaketlere karşı savunmanın bilgi, toplumsal organizasyon ve politik mücadele araçlarıyla kendisi bir felaket niteliği kazanmış olan kapitalizmle mücadeleden geçtiği görüşünü savunuyoruz. Bu anlamda, bu krizin nedenlerini ve nasıl aşılabileceğini tartışma zorunluluğunu taşıyor ve bu tartışma için Marksizmin sağladığı çerçeveye güveniyoruz.

Bu doğrultuda dikkat çekmek istediğimiz hususların başında, ekolojik krizin salt biyolojik bir problem olmadığı ve bireylere indirgenemeyeceği geliyor. Bu kuşak, 'çevre sorunları'na indirgenmiş büyük bir yıkımı devralmış ve bunun sorumlusu olarak parmakla gösterilmiş bir kuşak. Aynı zamanda bu kuşak, değişen iklim olaylarının ekonomi, emek, toplumsal cinsiyet, gıda, göç gibi alanlarda yarattığı sorunları yakıcı bir biçimde deneyimleyen bir kuşak. Yerkürenin geleceği neoliberal kapitalizmi restore etme vizyonunun ötesine geçemeyen sosyal demokrat iktidarlar ile otoriter rejimlerin insafına bırakılmış durumda. Bütün canlı türlerine reva görülen ise bu sistem içinde sıkışmışlık...

Bu sıkışmışlığı aşmak bugünden yarına inşa edilebilecek bir başka dünya tahayyülü ile mümkün. Bu tahayyül, aynı zamanda geçmişten aldığımız sorumluluk ve geleceğe taşıyacağımız dayanışma gücüdür. Tam da bu nedenle kapitalizmin yaratmış olduğu ekolojik tahribatin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan ekolojik krizin, sosyalist bir alternatifi tartışmaya dahil etmeden anlamının ve dönüştürmenin mümkün olmadığını düşünüyoruz. Sayımızın bu anlamda da Türkçe literatüre ve Türkiye'de sosyalist hareketin ekoloji konusundaki entelektüel birikimine katkı yapmasını umuyoruz. Antroposen, degrowth ve deekstraktivizm gibi kavramların analitik potansiyellerini geleceğin dünyasına ilişkin Marksist bir perspektifte sizlerin dikkatine sunuyoruz. Ekoloji meselesini merkeze alan bir sosyalizm fikrinin daha çok insanın zihninde ve mücadelesinde filizlenmesi en büyük dileğimiz.

Dosyamızda yer verdiğimiz ilk yazı Cemil Yıldızcan'ın kaleme aldığı *Deprem Sonrasında Afetin ve Tarımın Politik Ekolojisi: Hatay Örneği* isimli makale. Bu makalede Cemilcan, Türkiye ve Suriye'de çok geniş bir bölgede yıkıcı etkiler yaratmış 6 Şubat 2023 depremlerinin ardından, depremden etkilenen bölgenin en önemli yerleşim merkezlerinden biri ve iki ülkenin sınır illerinden olan Hatay'da yapılmış bir nitel saha araştırmasının ön bulgularına dayalı olarak tarım ve kırsaldaki dönüşüm üzerine yeniden düşünmeyi öneriyor. Kırsal topluluklar için olduğu kadar kentsel nüfus için de gıda güvencesi bağlamında çok önemli olan tarım ve tarımsal emeğin durumu tartışmanın odağında bulunuyor. Makale, dayanıklı ve daha adil topluluklar oluşturmak için, çevresel tehlikeler karşısında kırılganlıkları toplumsal olarak derinleştiren süreçlere paralel olarak, afetlerin toplumsal yıkımın yanı sıra dayanışma pratiklerinin filizlenmesine de kaynaklık ettiği görüşünden hareketle toplumun içinden üretilen cevapların anlaşılmasının öneminin altını çiziyor.

Bu yazıyı, Ali Yalçın Göymen ve Ecehan Balta tarafından çevrilmiş olan John Bellamy Foster'ın *Planlı Degrowth: Ekosozyalizm ve Sürdürülebilir İnsani Büyüme* başlıklı makalesi takip ediyor. Foster bu yazıyı *Monthly Review* dergisinin aynı konulu Temmuz-Ağustos 2023 sayısı için bir giriş yazısı olarak kaleme aldı ve Türkiyeli okuyucu için çevirmemize izin verdi. *Degrowth* teriminin küçülme, büyümeme vb. gibi kavramlarla karşılama çabası olsa da henüz tam anlamıyla uygun bir Türkçe karşılığının olduğunu düşünmediğimiz için çevirmeden bıraktık, bu konuda okuyucunun anlayışına sığınıyoruz. Ekolojik krizin derinleştiği, hatta geri dönülemez hale geldiği konusunda bir uzlaşma artık var. Ancak krizin nasıl aşılabileceği tartışması, yeni yeni başladı diyebiliriz. Bu bağlamda son derece önemli olan degrowth tartışması Türkiye'de de son zamanlarda derinleşmeye başladı. Bu makalenin ilgili tartışmada önemli bir kaynak olacağını düşünüyoruz.

Foster'ın makalesini, Ahmet Hamdi Başar'ın *Sürdürülebilir Kapitalizmin Çimentosu: Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştirel Bir Bakış* başlıklı makalesi takip ediyor. Çimento ve inşaat sektörü üzerinden

kapitalist üretim biçimini eleştirmek amacıyla kaleme alınan bu makalede yazar, emek ve doğa sömürsünün sektördeki yansımalarını bizlerle paylaşıyor. Yazar, anaakım literatürün sürdürülebilir kalkınma adı altında sahiplendiği ve fakat artı değer yaratma güdüsüyle hareket eden ve dolayısıyla sermaye birikiminin ötesine gitmeyen yaklaşımları eleştirerek, kapitalizmin emek sömürüsü üzerinden canlıların yaşam alanlarına nasıl el koyduğunu ortaya koyuyor ve kapitalist üretim biçiminin sermaye birikimi ve kâr ençoklaştırması kısır döngüsü içinde inşa edildiğini ileri sürüyor. Yazara göre çimento ve inşaat sektörü de insanın doğadan koparılması sürecinin önemli bir parçası olmanın yanında ekolojik krizin en devingen öğelerinden bir tanesi olmaya devam ediyor.

Sayımızın dördüncü makalesi, Ahmet Yazar ve Duygu Yıldız Karakoç'un *Aynılar Aynı Yerde: Ekolojik Krize Karşı Yeşil Büyüme ve Küçülme Önerilerine Emek Penceresinden Eleştirel Bakış* ismini taşıyor. Foster'ın makalesinde tartıştığı büyüme-küçülme konusunu Avrupa Yeşil Mutabakatı bağlamında ele alan yazarlar, sosyal adalet ve emek odaklı talepler açısından yeni yeşil mutabakatın eleştirel bir değerlendirmesini yapıyorlar. AYM ve yeşil mutabakata dayalı ekonomik yaklaşımın aslında ekosistem ve toplumsal öncelikleri ihmal ettiğini ve büyüme ile küçülme arasında gidip gelen bir ekolojik kılıflı büyüme anlayışı içerdiğini ileri süren yazarlar, kapitalizmin ekolojik krizi yeni ürünlerini pazarlama alanı kullanmak üzere ürettiği yeşil boyama çabalarına karşı önemli bir uyarı niteliği taşıyor.

Berkay Coşkun *Eleştirel Doğa Kuramı: Frankfurt Okulu ve Toplum-Doğa Diyalektiği Tartışmasında Yeni Açılımlar* başlıklı makalesinde, Carl Cassegård'ın eleştirel doğa kuramını ve bunun etrafında kurduğu teorik tartışmaları merkeze alarak kuramın toplum-doğa diyalektiği tartışmasına yaptığı katkıları ve bu tartışmada açtığı yeni yörüngeleri göstermeye çalışıyor. Yazar, Cassegård'ın kuramında yer alan, Frankfurt Okulu'nun 'aracısal akıl, 'yanlış yaşam', 'negatif diyalektik' ve 'takımyıldızları', 'negatif ütopya' kavramlarıyla ekolojik yıkıma eleştirel bakış sağlanıp sağlanamayacağını tartışıyor. Özellikle, Adorno ve Horkheimer'ın doğa kuramının kapitalizm ve ekolojik yıkım sürecine eleştirel bakışımıza nasıl katkı sunabileceği ayrıntılı bir biçimde açıklanıyor. Yazar, günümüzün büyük ekolojik yıkım ve kırımlarıyla ilişkilendirerek, insan ve doğa ilişkisinin diyalektiğini yeniden düşünmemizi sağlıyor.

Tuğba Kancı ve Umutcan Tarcan *Kapitalist Yeşil Boyama: Ulusötesi Şirketlerin Hegemonik Stratejisi* adı altındaki makalelerinde, kapitalist yeşil boyama yöntemleri ve bu yöntemlerin ulusötesi şirketlere sağladığı olanakları ele alıyor ve bu şirketlerin hangi araçları kullanarak çevre tahribatını gölgelediklerinin detaylı bir analizini sunuyorlar. Kancı ve Tarcan, ekolojik krizin kurucu unsuru olarak tanımladıkları yeşil boyamanın kapitalist üretim ilişkilerinin sürdürülebilirliğini sağladığını iddia ediyor ve bahsi geçen şirketlere nasıl bir meşruiyet alanı tanıdıklarını ele alıyorlar. Yazarlar, bu çalışmada ayrıca yeşil boyama stratejisinin inşa ettiği hegemonik kuşatmaya alternatif olarak "ekolojik tarihsel blok" imkânlarının olup olmadığını da sorguluyorlar.

Hegemonik Akıntıya Karşı Durmak: Türkiye'de Yaygınlaşan Yenilenebilir Enerji Karşısı Mücadeleler Üzerine Düşünceler makalesini Ethemcan Turan ve Cem İskender Aydın yazdılar. Karşı hegemonik akışlar kavramı üzerine oturan makale, alternatif ya da temiz / yenilenebilir olarak sunulan yeni enerji edinim formlarına yönelik mücadeleleri hidroelektrik ve jeotermal enerji kaynaklarına yönelik mücadeleler odağında tartışıyor. Son yirmi yılda kurulu kapasitenin neredeyse üç kat artmasıyla dünyanın en hızlı büyüyen sektörlerinden biri haline gelen Türkiye enerji sektörü hem kirli, hem de "yenilenebilir" adı altında, toplum-doğa bütünlüğünü bozmakta baş aktörlerden biri konumunda. Enerjinin kimin için, ne için üretildiği sorusu ve enerji üretimine ilişkin verilen kararlarda gerçek bir enerji demokrasisinin gerekliliği üzerine düşünmemizi sağlayan bu yazı, önemli bir tartışmaya katkıda bulunuyor.

Emek Süreçlerinde Metabolik Yarıma ve Kıyı Ekosistemleri ile İşçi Bedenleri Üzerindeki Yavaş Şiddet: Aliaga Gemi Söküm Tesisleri Örneği başlıklı makale, Ekimso Davış ve İsmail Kocaer tarafından yazılıyor. Bu makalenin

temel argümanı, işçilerin maruz kaldığı sömürü süreçleriyle kıyı ekosisteminin uğradığı tahribatin aynı emek sürecine içkin ve birbirine paralel süreçler olduğudur. Yazı da gemi sökümünden doğan hastalıklar ve kıyı ve deniz kirlenmesini; ekolojik yıkım ve meslek hastalıkları arasındaki ilişkiselliği Marks'ın 'metabolik' yarılma kavramıyla açıklamaya çalışarak zihin açıcı bir katkı sunuyorlar. Yazarlar ayrıca, Rob Nixon'un "yavaş şiddet" kavramı üzerinden ekosistemin maruz kaldığı zararların ancak uzun vadede "görünür" hale gelmesinin meslek hastalıklarına paralellliğini konuyla ilgili raporlarla göstermeye çalışıyorlar. Danış ve Ertör tüm tartışmaları, İzmir Aliğa'da gemi söküm alanında yaptıkları saha çalışmasıyla zenginleştirerek güncelleştiriyorlar.

Doğu Karadeniz Bölgesi Vadilerinin Gezegenel Kentleşme Deneyimi: Fırtına Vadisinde Turizm Endüstrisine Doğa Koruma Çerçevesinin Gelişimi ve Bunlara Karşı Gelişen İtirazlar makalesini Onur Açar dergimiz için kaleme aldı. Neoliberal birikim rejiminin kırsal bölgelere etkisinin gezegenel-genişlemeci kentleşme bağlamında Doğu Karadeniz bölgesi örneğinde tartışan yazı, vadilerdeki kâr ve rant geliri odaklı bireysel girişimcilik hikayeleriyle ağızına kadar dolan pratiklerin bir eleştirel okumasını yapıyor. Dört yıl boyunca kırsal bölgelerin dönüşümünü takip etmiş olan yazar, kırsal kalkınma alanında son yıllarda bu bölgeleri yeniden pazarlamanın bir aracı haline gelmiş olan ekoturizm gibi yaklaşımlara ilişkin bir kavramsal araç seti de sağladığı için ayrıca önemli bir katkı sunuyor.

Sinem Bal'ın yazısı, *Kapitalist Küreselleşmenin Çevre Saldırısı Karşısında Örgütlenen Kadınlar: Yoğurtçu Kadın Forumu* başlığını taşıyor. Yazı, 2013 yılında Türkiye'yi sarsan ve hala toplumsal mücadeleler bağlamında izini sürdüğümüz Gezi Mücadelesinden geriye kalan az sayıda Forum yapılanmasından biri olan Yoğurtçu Kadın Forumu'nun birikimlerini ekofeminist bir perspektiften ele alıyor. Heteropatriyarkal kapitalizme karşı üretim araçları / alanlarının ellerinden alınmasına karşı ve müştereklerin savunulması için kadınların verdiği mücadelenin güçlü örneklerinden bir tanesi olan Yoğurtçu Kadın Forumu'nu da Sinem Bal'ın yazısı ile selamlamış oluyoruz.

Brezilya Amazonlarında Ormansızlaştırma ve Ekolojik Direniş: Yeni-Ekstraktivizmden Post-Ekstraktivizme Geçiş Mümkün mü? başlıklı yazısında Esra Akgemci, kapitalizmin gittikçe daha yüksek oranda başvurduğu ekstraktivist birikim stratejisinin ormanları yerleşime, madencilğe ve tarıma açma eğilimini güçlendirdiğini ve bunun küresel bir eğilim haline gelişinin ormansızlaştırmayı ve iklim krizini tetiklediğini belirtiyor. Sonrasında, Brezilya Amazonu'ndaki ormansızlaştırma sürecinin tarihsel gelişiminin ve İşçi Partisi (PT) döneminde (2003-2016) benimsenen yeni-ekstraktivist modelin sömürgecilik döneminden bu yana farklı tarihsel evrelerde uygulanan ekstraktivist stratejilerle süreklilik arz ettiğini ortaya koyuyor. Amazonların korunmasının, endüstriyel tarımın çıkarlarıyla ormanların korunması arasında kurulan dengeye dayalı bir düzen olan yeni-ekstraktivist stratejinin aşılmasına ve ekolojik adaleti sağlayacak post-ekstraktivist bir kalkınma anlayışının benimsenmesine bağlı olduğunun altını çiziyor. Bu yönde bir yaklaşımı, Latin Amerika'da yüzyıllardır doğa ile uyum içinde yaşayan yerli halkların "iyi yaşamak" (*Buen Vivir*) adını verdikleri felsefi anlayışta görmenin mümkün olduğu fikrini savunuyor.

Leyla Bektaş Ata, *Mahallede Mekânsal Ayrışma: Rezidansla Gecekonduunun Komşuluğu* yazısında, *Komşu Komşu! Huuu!* belgesinin analizi üzerinden, rezidansla gecekonduunun komşuluğu üzerinden, kentsel dönüşümün gösterdiği zıtlıklar ve ortaya çıkardığı mücadeleleri tartışıyor. Kent etnografisi çalışmaları ile son yıllarda özellikle dikkat çeken yazar, daha önce dergimiz tarafından düzenlenen Sevilay Kaygalak Kent Çalışmaları makale ödülüne de layık görülmüştü. Bu çalışmasında da yazar mahalledeki mekansal (ve dolayısıyla) sınıfsal yarılmanın ev, mahalle ve kent kavramını da nasıl esnettiğini / dönüştürdüğünü gözler önüne sererken, nasıl bir ev, mahalle ve kent talep etmeliyiz sorusunu da gündemimize getiriyor.

Onur Doğan, itibari paranın yerini kripto para birimlerinin alacağını öngören liberter vizyonun büyük ölçüde başarısız olduğunu ve kripto paraların daha ziyade bir emtia yatırım pazarı haline gelirken, başka bir sorunun su yüzüne çıktığını belirtiyor: kripto para piyasasının büyük enerji tüketimi nedeniyle hızla büyüyen çevresel etkisi. Doğan, kripto para piyasasının nasıl çalıştığına ve neden büyük ve çoğunlukla işe yaramaz enerji tüketimi yarattığına daha yakından bakarak kapitalizmin çevre ile ilişkisini gözler önüne seriyor. Bu pazarın karbon ayak izinin bir yan sonuç olmadığını, finansal yollarla birikmiş sermayenin ta kendisi olduğunu vurguluyor. "Kıyı ötesi bankalar" tarzında yatırım ve birikim araçları haline gelen kripto paraların hâlihazırda gözlemlenebilir çevresel etkilerinin, üretim ve dağıtımın piyasa karakterine, kârlılık anlamına gelen "verimlilik" normuna ve mübadele değerleri üretme ihtiyacına bağlı olduğunu öne sürüyor. Sonuç olarak, kripto para piyasasının, çevresel sorunlara yanıt vermedeki başarısızlığımızın ve ekolojik kriz eğiliminin tam kalbinde "genelleştirilmiş meta üretimi" olduğunu örneklediği görüşünü savunuyor.

Son olarak Ozan Mutlu, *Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikim Dinamikleri: Üretken Olmayan Emek, Artık Değer Oranı ve Kârlılık* üzerine yazdığı makalesinde Türkiye ekonomi yazınında ayrıntılı işlenmemiş bir konuyu ele alıyor. Yazar, Marksist iktisadi temel alarak Türkiye ekonomisinde sermaye birikim dinamiklerini analiz etmeyi amaçlıyor. Çalışmada üretken olmayan emeğin toplam istihdamdaki payı, Türkiye'deki artık değer oranının Avrupa ülkeleri ve ABD ile karşılaştırılması ve üretken faaliyetlerdeki kâr kütlesinde ve yatırımlarda 2015 sonrasında gözlemlenen durgunluk ve daha sonraki düşüşün ayrıntılı bir analizine ulaşmak mümkün. Çalışma, Türkiye'deki emekçi sınıfların sömürü düzeyindeki değişimleri takip etmek isteyen okuyucularımızın ilgisini çekecektir.

Sayımız hazırlanırken ormanları kömür madenleri için kesilen köylüler ve ekoloji aktivistleri **Akbelen Ormanını Vermeyeceğiz**, diyerek aylar boyunca süren bir direniş gerçekleştirdiler. Müşterek alanları çitleyerek bizi felakete doğru sürükleyen kapitalizme karşı mücadeleye soluk verdiler. Bu sayıyı Akbelen direnişçilerine ve onlar gibi müştereklerimize yönelik devasa saldırıya karşı canla başla mücadele edenlere adıyoruz.

İyi okumalar.

Deprem Sonrasında Afetin ve Tarımın Politik Ekolojisi: Hatay Örneği

Cemil Yıldızcan¹

Öz

Bu makale Türkiye ve Suriye’de çok geniş bir bölgede yıkıcı etkiler yaratmış 6 Şubat 2023 depremlerinin ardından, depremden etkilenen bölgenin en önemli yerleşim merkezlerinden biri ve iki ülkenin sınır illerinden olan Hatay’da bir nitel saha araştırmasının ön bulgularına dayalı olarak tarım ve kırsaldaki dönüşüm üzerine yeniden düşünmeyi amaçlamaktadır. Makale, afet risklerini ve kırılganlıkları toplumsal olarak (yeniden) üreten yapı ve süreçlere odaklanarak bunların arkasındaki biyofiziksel faktörlere karşın doğal afetlerin yıkıcı etkilerinin doğallığına itiraz eden politik ekolojinin eleştirel analitik merceğinden yararlanmıştır. Kırsal topluluklar için olduğu kadar kentsel nüfus için de gıda güvencesi bağlamında çok önemli olan tarım ve tarımsal emeğin durumu tartışmanın odağında durmaktadır. Tarım ve gıda alanında süregelen dönüşüme bakıldığında, tarımsızlaşma ve giderek bu sorunun önemli bir boyutu haline gelen ve zaman zaman onun yerine geçen kırsalsızlaşma eğilimlerinin toplumsal kırılganlıkların derinleşmesine ve eşitsiz bir şekilde dağılmasına nasıl etki ettiğinin anlaşılması gerekmektedir. Makale, çevresel tehlikeler karşısında kırılganlıkları toplumsal olarak derinleştiren bu süreçte paralel olarak, afetlerin toplumsal yıkımın yanı sıra dayanışma pratiklerinin filizlenmesine de kaynaklık ettiğinden hareketle toplumun içinden üretilen cevapların dayanıklı ve daha adil topluluklar oluşturmak için anlaşılmasının önemini altını çizer.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Tarım-gıda, Kent-kır bağlantısı, Afetin politik ekolojisi, Deprem*

The political ecology of disaster and agriculture after the earthquake: Hatay case

Abstract

In the aftermath of the 6 February 2023 earthquakes, which had devastating effects on a large area accross Turkey and Syria, this article aims to reconsider agricultural and rural transformations based on preliminary findings of a qualitative field research conducted in Hatay, one of the most important settlements in the earthquake-affected region and a border province of the two countries. The article draws on the critical analytical lens of political ecology, which challenges the naturalness of natural disasters, despite the underlying biophysical factors, by focusing on the structures and processes that socially (re)produce disaster risks and vulnerabilities. At the heart of the discussion lies the situation of agriculture and agricultural labour, which is crucial not only for rural communities but also for urban populations in the context of food security. Considering the ongoing transformation in the field of agriculture and food, it is necessary to understand how trends of de-agriculturalisation and de-ruralisation, which are increasingly becoming an important dimension of this problem and even superseding it in some cases, allow for the deepening and unequal distribution of social vulnerabilities. Alongside this process of socially exacerbating vulnerabilities in the face of environmental hazards, the

¹ Dr., Galatasaray Üniversitesi, cildizcan@gu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9053-0793> yazı geliş ve kabul tarihi: 16.10.2023-23.10.2023.

article underlines the importance of understanding the responses generated from within the community in order to build resilient and more just communities, recognising that disasters are not only a source of social destruction but also a source of the emergence of solidarity practices

Keywords: *Turkey, agriculture, rural-urban nexus, political ecology of earthquake*

Afetin politik ekolojisi

Doğal afet terimi aşırı doğa olaylarının topluluklar üzerinde yıkıcı etkiler gösterdiği durumlarda çoğu zaman normalleşmiş teknik bir terim olarak politikacılar, araştırmacılar ya da söz konusu durumdan olumsuz etkilenen insanlar tarafından kullanılan bir tanımlamadır. Politik ekoloji, herhangi bir afetin doğallığından daha çok bir doğa olayının afet haline gelmesini sorgulamaya açan eleştirel bir yaklaşım getirir. Çünkü, doğal ya da değil, bir afetin oluşması ancak belirli bir topluluğun gelişen durum karşısında zarar görebilir bir biçimde ona maruz kalmış olmasına bağlıdır. Dolayısıyla, afetin politik ekolojisi herhangi bir doğa olayının içinde geliştiği toplumsal bağlamı sorgulama çerçevesine dahil eder. Diğer bir deyişle, belirli bir zamansallıkta ve belirli bir mekânda gerçekleşmesi ön görülebilecek tehlikeler (*hazard*) karşısında, zarar görebilirliğin (*vulnerability*) toplumsal olarak üretimi ile ilgilenir (Wisner vd., 2004: 45); çünkü çoğu durumda insanların zarar görebilirliği, afet olayının bizatihi kendisinden oldukça uzak toplumsal süreçlerle ve etmenlerle ilişkilidir (2004: 46).

Çevresel tehlikeler karşısında hazırlıksızlığı ve zarar görebilirliği koşullandıran toplumsallık, kuşkusuz bugün kapitalizmin özgül yapısı ve neoliberal yönetimselliğin farklı ve mekânsal biçimleri ile doğrudan ilişkilidir. Özellikle Covid-19 pandemisinin derinleştirdiği krizin yönetilebilmesi için yeniden dağıtımçı (neo-Keynesçi) ya da korumacı (neo-merkantilist) politikaların gündeme gelmesiyle neoliberal devlet modelinin küresel ölçekte zayıfladığı iddiaları dile getirilse de afetler karşısında bir “neoliberal umursamazlığın” toplumsal yapı ve süreçlere gömülü süregelen bir belirleyiciliğinden bahsetmek gerekir (Yükseker ve Tekin, 2023: 344).

Kapitalist sermaye birikiminin sürekliliğini toplumsal yeniden üretimin tüm diğer boyutları karşısında önceleyen bu umursamazlık, özellikle afet gibi şoklar ya da derin kriz durumlarında ahlaksızlık ve çürüme gibi görünen fakat çoğu zaman yasalara aykırı olmayan pratikleri gündeme taşır. Pandemiden sonra ortaya çıkan gıda krizinde stokçuların ve fırsatçıların, yaşanan her depremde sonra ise birkaç sorumsuz müteahhitin günah keçisi yapılmasında, gösterişçi ve göstermelik soruşturmaların açılmasında şaşırtıcı bir şey yoktur. Kapitalist ilişkilerin genişlemesinin geleneksel ahlaki ekonominin² sınırlarını da daralttığı, toplumsal ilişkilerin çok daha geniş bir kısmını saf piyasa

² Ahlaki ekonomi kavramı bugün özellikle tarım ve gıda alanında, karşılıklık, güven, saygı, dayanışma, adalet gibi farklı değerlere ve toplumsal gömülülüklerle referansla geniş bir kullanım alanına ve anlam dünyasına sahip olsa da, bu kavramsallaştırmanın kökeni için özellikle İngiltere’de 18. Yüzyılda gelişen gıda ayaklanmaları üzerine Edward Palmer Thompson’ın (1971) yazdığı klasikleşmiş çalışmasına bakılabilir. Thompson, bu çalışmasında, İngiltere’de temel ihtiyaç maddeleri olan ekmek ve gıdaya erişimi güçleşen yoksul emekçi kitlelerin tepkilerinin basitçe ayaklanma olarak görülemeyeceğini ifade etmiş, bu öfkenin ardında paternalist uygulamalardan kopan ve yükselen gayrişahsileşmiş piyasa ilişkilerinin ahlak dışılığına karşı neyin meşru neyin gayrimuşru olduğunu dönük geleneksel toplumsal normlara ve yükümlülüklerle dayalı bir geniş toplumsal mutabakatın izleri olduğunu göstermiştir (1971: 78-79). Kavramın Türkiye bağlamında kullanımı için, Ayşe

ilişkilerine tabi kıldığı ve bireyi parçası olduğu kolektif yapılardan kopararak rekabetçi bir düzende yalnızlaştırdığı ve ahlaksız görünen bu kapitalist ilişkiler karşısında zarar görebilir kıldığı söylenebilir. Bununla birlikte bu neoliberal umursamazlık da bir ahlaki temele sahiptir. Çünkü neoliberalizm, kamu çıkarını doğrudan piyasa ve özel sektörün çıkarına bağlayan toplumsal değerler, normlar ve inançlar etrafında gündelik yaşamın yeni “ahlaki gramerini” oluşturur (Whyte ve Wiegratz, 2016). Bu gramer, olağan zamanların biriktirdiği olağanüstü eşitsizlikler kadar afetler sonrasındaki büyük insani ve ekolojik kayıplara karşın piyasa ilişkilerinin sonuçlarını ahlaki olarak kabul edilebilir kılan şeyin kendisidir.

Bununla birlikte sosyo-ekonomik ve ekolojik krizler, orman yangınları, seller gibi iklim krizi ile ilgili ya da deprem gibi iklim dışı afetlerin neden oldukları toplumsal yıkımın yanı sıra yeni toplumsallık arayışlarını ve dayanışma yapılarını da gündeme getirir (Yükseker ve Tekin, 2023). Aslında Karl Polanyi’nin (1957), 19. yüzyıldaki kapitalist ilişkilerin hızlı gelişiminin toprak ve emeğin (diğer bir ifadeyle insanın) hayali metalara dönüştüğü büyük dönüşümü anlatırken çarpıcı bir şekilde ortaya koyduğu gibi, serbest piyasanın toplumun insani özünü yok etmeden uzun süre varlığını sürdürmesinin mümkün olmadığı ve piyasanın bu gelişimine karşı her zaman toplumun kendi cevaplarını ürettiği/üreteceği söylenebilir. Serbest piyasa bu anlamıyla, eksiksiz olarak gerçekleşmesi imkânsız bir mit olagelmıştır. Piyasa sistemlerinin her zaman toplumsal yasalar, normlar ve kültürlere gömülü olduğu düşünüldüğünde, neoliberal serbest piyasaların da her zaman değişen ölçülerde toplulukların denetimine tabi olduğu vurgulanmalıdır (Chatzidakis vd., 2020: 88). Bakım Kolektifi’nin (*The Care Collective*³) vurguladığı gibi (2020: 88-89), neoliberalizmin ağır başarısızlıkları ve ardından piyasaları kurtarma çabaları sonucunda uygulamaya konan kemer sıkma politikaları altında kalan Yunanistan’da yaşananlar bile (2011 ile 2014 arasında yaklaşık 47 öz-yönetime dayalı yiyecek bankası, 21 dayanışma mutfağı, 5000 tondan fazla ürün dağıtan 45 aracısız dağıtım ağı, 30 kadar dayanışma ağı gibi alternatif ekonomik ağların, bakım grupları ve yatay işbirliği yapılarının ortaya çıkması) tek başına neoliberalizmin serbest piyasa projesinin hiçbir zaman eksiksiz bir şekilde gerçekleşemeyeceğinin umut verici bir kanıtını sunmaya yeter.

Benzer bir dayanışmanın örgütlenmesinin ve toplumun kendi içinde ürettiği cevapların yüreklendirici örneklerine 6 Şubat depremlerinden sonra da rastlanmıştır. Türkiye’de depremin ardından çok kısa sürede kamu otoritelerinin yanı sıra siyasi parti, sendika ve çeşitli uzmanlık alanlarındaki meslek örgütleri gibi ülke genelinde örgütlü yapılar, sivil toplum kuruluşları, çeşitli ağlar ve platformlar bağlamında bir araya gelen topluluklar, kamu idaresi tarafından AFAD ve Kızılay’a yönlendirilen desteklerin yanında bireysel ve kolektif olarak başlatılan bağışçılık faaliyetleri gibi pek çok girişime tanıklık edilmiştir (TÜSEV, 2023a, 2023b; Sivil Sayfalar, 2023).

Buğra’nın (2001) derin bir sosyo-ekonomik krize sürüklenmiş ve 20 yıldan uzun sürecek bir siyasi iktidar değişikliğinin eşliğindeki 2001 Türkiye’sinde, geleneksel ahlaki ekonominin çözülüşü ve çürüyüşü ile bir arada gelişen neoliberal piyasa ilişkilerinin olası toplumsal sonuçları üzerine, büyük bir öngörü ile kaleme aldığı yazısına bakılabilir.

³The Care Collective, her biri bireysel ve kolektif olarak bakımın krizleri üzerine farklı kişisel, akademik ve siyasi bağlamlarda çalışmalar yürütmekte olan ve aralarında Andreas Chatzidakis, Jamie Hakim, Jo Littler, Catherine Rottenberg ve Lynne Segal’in bulunduğu bir grup araştırmacı ve aktivist tarafından 2017 yılında Londra merkezli olarak kurulan bir okuma grubudur.

O halde, Türkiye ve Suriye’de çok yıkıcı etkileri olan depremler üzerine düşünürken toplumsal yıkımın yanı sıra toplulukların dirençlilikleri ve dayanışma pratiklerini de dikkate almak gerekir.

6 Şubat depremleri, tarım-gıda üzerine olduğu kadar kırsal yaşam üzerine de yeniden düşünmeyi gerektiren önemli toplumsal sonuçlar doğurmuştur. Bu bağlamda, özellikle kırsal yaşam için çok önemli olan tarım ve tarımda çalışan kesimlerin durumu özellikle dikkat çekicidir. Deprem sonrasında karşılaşılan riskler ve bunlar karşısındaki başa çıkma stratejileri topluluklar arasında toplumsal yapı ve süreçlerle ilişkili olarak oldukça farklılık göstermiştir. Bu farklılıklarda, toprak ve üretim araçlarına erişim imkanları başta olmak üzere tek tek bireylerin sahip oldukları ekonomik, sosyal, beşeri ve kültürel sermayeleri ile istihdam biçimlerindeki değişkenlik (kayıtlı, kayıt dışı, daimi, geçici, gezici, aile içi ücretsiz işçilik, kendi hesabına çalışma vb.) ya da etnik köken, vatandaşlık durumu, cinsiyet gibi faktörler etkili olmuş, bunlar toplum içerisinde farklılaşan kırılganlıklar ve dayanıklılık (*resilience*) kapasitelerini ortaya çıkarmıştır. Makro analizlerin çoğu zaman göz ardı ettiği bu farklılaşmalar, özellikle ani sonuçların ve acil ihtiyaçların tartışmanın odağına yerleştiği afet sonrası dönemlerde etkileri daha uzun sürede belli olacak önemli toplumsal değişimlerin merkezinde yer alır.

Depremi ardından geçen sekiz ayda bölgedeki can kayıplarına ve yıkımlara ilişkin tüm veriler henüz açıklanmış değildir (TMMOB, 2023b). Dolayısıyla, bölgedeki istihdam örüntülerini izlemek ve öngörmek oldukça zordur. Deprem sonrası raporların pek çoğu depremin hemen öncesinde tarımda istihdam edilenlerin toplam sayısı hakkındaki genel bilgilere dayanmaktadır. Bu yüzden istihdam örüntülerindeki değişiklikleri ve değişim trendlerini makro veriler üzerinden anlamak çok kolay görünmemektedir. Bu durum, daha küçük ölçekli ya da sektörel bazda yürütülen niteliksel saha çalışmalarının önemini artırmaktadır. Afetler sonrasında hızla toplanıp hızla analiz edilebilen niceliksel veriler elbette araştırmacı ve politika yapıcılarının ilgisini daha çok çekmektedir. Ne var ki, daha uzun araştırma süreleri ve daha düşük gözlemlere karşın nitel bulgular, toplumsal sorunların kesişimselliğini ve somut insan deneyimlerinden hareketle krizlerden etkilenen insanların kırılganlıklarını ve yeniden güçlenme yollarını kavramayı kolaylaştıran yanlarıyla daha etkili ve kapsayıcı politikalar geliştirmek konusunda daha geniş bir potansiyele sahiptir (Mueller vd., 2023).

6 Şubat Depremleri

Depremden doğrudan etkilenen 11 ilin (Adana, Adıyaman, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye, Şanlıurfa) ekonomik yapılarının tarım ve tarıma dayalı sanayi ve gıda üretiminde yoğunlaştığı görülmektedir. Strateji Bütçe Başkanlığı’nın (2023) deprem raporuna göre, Türkiye’de tarımsal ürünlerin %15,3’ü bu bölgelerde üretilmekteydi. Ayrıca aynı rapora göre 40,3 milyon dekar tarım arazisine sahip olan deprem bölgesi Türkiye’nin tarım arazilerinin %16,9’unu oluşturmaktaydı. Türkiye İstatistik Kurumunun verilerine göre ise depremden önce bu illerin ulusal bitkisel üretimin yaklaşık %20’sini, tahıl ve diğer bitkisel üretimin ise %12’sini karşıladığı görülmektedir. Aynı zamanda ekilen tarım alanlarının %16,92’sini barındıran bu iller büyük ve küçükbaş hayvan varlığının da yaklaşık

%15'ine ev sahipliği yapmaktaydı (TÜİK Tarım Göstergeleri, 2022). Yine ulusal istatistikler incelendiğinde depremden etkilenen bölgenin ülkedeki kırsal nüfusun yaklaşık %60'ına, kayıtlı çiftçi sayısının ise yaklaşık %13'üne ev sahipliği yaptığı görülmektedir (TÜİK Nüfus İstatistikleri, 2022; TÜİK Tarım Göstergeleri, 2022).

Buradan hareketle bu yazı, Türkiye'de depremden etkilenen 11 ili içeren tüm bölge için geçerli olan bir araştırma sorusuna Hatay ilinde gerçekleştirilen bir saha araştırmasının⁴ ön bulguları üzerinden katkı sunmayı hedeflemektedir. Yazı bu bağlamda, ele alınan başlıklarda yanıtlar üretmekten çok, önemli olduğu düşünülen bazı sorular ortaya koymaya çalışacaktır. Hatay ile sınırlı bir değerlendirmenin bırakacağı olası boşluklar önemsiz olmamakla birlikte Hatay'a odaklanmanın kırsal yaşam biçimlerinin ve tarımın çevresel şoklar ve daha uzun süreli çevresel etkiler karşısında taşıdığı riskleri anlamak konusunda bazı önemli fırsatlar sunduğu da düşünülebilir. Buna neden olan birden fazla etmenden bahsedilebilir. Öncelikle, sivil toplum ve kamu aktörlerinin gözlem ve raporlarında aktarıldığı gibi, depremin yıkıcı sonuçlarından en fazla etkilenen illerden biri Hatay olmuştur (İHD Hatay, 2023; SBB, 2023; TMMOB, 2023a, 2023b; TMMOB Mimarlar Odası, 2023). Hatay ilinde tarım toplam istihdamın yaklaşık üçte birini oluştururken bu oran Türkiye ortalamasının yaklaşık iki katı düzeyindedir (TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2022). Aynı zamanda Hatay, tarımda çalışmanın yaygın olduğu ve geleneksel olarak çevre illerden gezici tarım işçilerine ev sahipliği yapan emek yoğun tarımsal üretim uygulamalarının il ekonomisinde önemli bir paya sahip olduğu bir yerdir. Dolayısıyla hem kayıtlı ve kayıt dışı tarımsal istihdamın payı kayda değerdir hem de oldukça çeşitlenmiş ve katmanlı bir tarımsal emek örüntüsü söz konusudur. Sınır kenti olan bu şehrin Arap Aleviler, Sünni Türkler, Kürtler ve Hristiyanların biraradalığı ile karakterize olan yerleşik nüfusunun tarihsel olarak taşıdığı etno-kültürel ve dini çeşitliliğin yeni göçlerle daha da zenginleşmiş olması bu durumu daha da önemli kılar (Duman ve Coşkan, 2023). Özellikle 2011 sonrasında Suriye'deki iç savaş sonrası bölgeye doğru yaşanan göç akını önemli sayıda bir nüfusun çalışma yaşamına entegrasyonu gibi yeni büyük imtihanları gündeme getirmiştir. Türkiye İş Kurumu'nun Hatay ili için hazırladığı 2022 yılı işgücü piyasası raporunda "il genelinde beş yüz bini aşan geçici koruma statüsündeki Suriye vatandaşlarının yoğun bir şekilde kayıt dışı istihdamı" ve "kayıt dışı istihdamla birlikte düşük ücret politikası"ndan bahsedilmektedir (Fakıoğlu, 2023: 34). Yetkililerce çeşitli önlemlerce sınırlandırılmaya çalışılsa da mültecilerin ülke içerisindeki hareketliliği gibi pek çok unsur kayıt dışılık hakkında gerçekçi sayılara ulaşmayı güçleştirmektedir. Sosyal Güvenlik Kurumu Aralık 2022 verilerine göre Hatay ilinde aylık ve gelir alan aktif sigortalı çalışan sayısının 208.099 olduğu düşünüldüğünde (ÇSGB, 2023) işgücünün büyük oranda göçmenlerden oluştuğunu vurgulamak yanlış olmayacaktır. Bu-

⁴ Didem Daniş, Cemil Yıldızcan ve Aybala Ertekin'den oluşan bir ekip tarafından GSÜ BAP desteğiyle yürütülmekte olan FCD-2022-1083 kodlu ve "Değişen sosyo-mekansal ilişkiler ve göç bağlamında kırsal yeniden düşünmek" başlıklı Bilimsel Araştırma Projesinde niteliksel saha çalışmasına dayalı olarak değişen kent-krı ilişkisine odaklanılmıştır. Projenin amacı bu ilişkilerde gözlemlenen hareketlilik, toplumsal faillik biçimleri ve ekonomik çeşitlilikleri anlamaktır. Deprem sonrasında sistematik bir saha araştırmasının yapılmasının güçlüğü olsa da, özellikle afet sonrası çalışmalarda politika yapıcıların ve kamu aktörlerinin ihtiyaç duyduğu sayısallaştırılabilir makro verilerin yanı sıra nitel saha gözlemlerinin önemli olduğu düşüncesinden hareketle bu kapsamda, Haziran 2023-Eylül 2023 tarihleri arasında Hatay'da yerel toplumsal aktörlerle yüz yüze ve çevrimiçi görüşmelere ve yerinde gözlemlere dayanan bir saha araştırması gerçekleştirilmiştir.

nunla birlikte yukarıda vurguladığımız gibi ülke tarımı içerisinde olduğu kadar il ekonomisinde de kayda değer bir paya sahip olan tarım, üretimin farklı aşamalarında farklı roller üstlenen tarım çalışanlarının deprem gibi iklim dışı ani gelişen çevre felaketlerinin ya da giderek derinleşen iklim krizinin neden olduğu zorlukların karşısındaki durumlarını, eğilimlerini, kırılganlıkları ve aynı zamanda sahip oldukları dayanıklılık ve uyum kapasitelerinin değişimini gözlemlemek için Hatay ilinin bazı önemli fırsatlar sunduğu düşünülmektedir.

Bu bağlamda, Hatay'ın kır ve tarım ilişkilerinde farklı toplumsal örüntülere sahip üç bölgesi olan Antakya, Kırıkhan, Samandağ ilçelerinde kooperatifler, arazi sahipleri, tarım müdürlükleri, ziraat odası, tarım işçileri, tarım iş araçları (çavuşlar), dayanışma grupları, meslek örgütlerinden oluşan 30 kişilik bir örneklem üzerinde yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat ve odak grup görüşmeleri teknikleriyle çalışılmıştır. Makalede doğrudan kaynak gösterilmemiş değerlendirmelerde bu görüşmeler ve ildeki saha gözlemlerinden yararlanılmıştır.

6 Şubat depremleri yalnızca ülke tarihinde değil dünyada yakın tarihin bilinen en şiddetli ve yıkıcı karasal depremler arasındadır (Hussain vd., 2023)⁵. Depremler, barınma sistemleri, kentsel ve sınai altyapılar üzerindeki tahribatı ve neden olduğu ölüm ve yaralanmaların yanı sıra önemli nüfus hareketliliklerine de neden olmuştur. Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) Kahramanmaraş Depremleri Raporu'nda (2023a: 352) Birleşmiş Milletler tahminlerinden hareketle deprem bölgesinde toplam 1,5 milyon insanın evsiz kaldığı aktarılmaktadır. *Deprem Sonrası Göç ve İnsan Hareketlilikleri: Durum Değerlendirme Raporu*'na göre ise depremin ilk haftasında 2,2 milyon yurttaş bölgeden ayrılmış, bu sayı Mart ayında 3,3 milyona kadar çıkmış; ayrıca Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın aynı ay içerisindeki açıklamalarından net olarak 3.320.000 kişinin bölgeden çıkarıldığı; 800 bin kişinin ise köylere sığındığı anlaşılmıştır (Sağiroğlu, Ünsal ve Özenci, 2023: 7). Konut tahribatları ile bölgeden göç edenlerin sayısı depremin yaşandığı Şubat ayından itibaren çeşitli raporlarda hesaplanmaya ve tahmin edilmeye çalışılmakla birlikte bunun tarım ve tarımsal emek başta olmak üzere iş ve çalışma yaşamı üzerindeki etkileri yeteri kadar açık değildir.

Bu verilerden hareketle görülebileceği gibi başta Hatay olmak üzere, depremden etkilenen bölgeler düşünüldüğünde depremin yıkıcı etkilerinin tarımsal üretim ve kırsal geçim kaynakları üzerinde önemli bir kriz dinamiği oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Tarım ve hayvancılık ile küçük çaplı gıda üretimi bölgede dikkate değer bir ağırlığa sahiptir. TÜİK Bitkisel Üretim İstatistiklerine göre (2022), Hatay'da meyve, içecek ve baharat bitkileri ile sebze ve tahılı içerecek diğer bitkisel ürünlerin yetiştirildiği tarım alanları 2.324.526 dekar büyüklüğündedir. Bölgede özellikle emek yoğun tarımsal ürünlerin yaygınlığı ve sebze, meyve gibi yüksek katma değerli tarımsal üretimin payı ile birlikte düşünüldüğünde tarımsal istihdam ve üretime katılan emek gücünün çokluğu ve çeşitliliği özellikle dikkat çekicidir. Ayrıca TÜİK verilerine göre

⁵ 6 Şubat 2023 tarihinde, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü verilerine göre Türkiye'de, 7,7 büyüklüğündeki Sofalaca-Şehitkamil-Gaziantep merkezli ve ardından 7,6 büyüklüğünde Ekinözü- Kahramanmaraş merkezli birbirini ardına gerçekleşen depremlerin Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, İç Anadolu ve Akdeniz Bölgelerini kapsayan çok geniş bir alan üzerinde çok boyutlu toplumsal ve ekonomik sonuçları olmuştur.

2021 yılında Türkiye genelinde %26,8 olarak ölçülen kayıtdışı istihdam oranı Hatay'da belirgin olarak daha yüksektir. 2021 yılı için 477 bin olarak ölçülen toplam istihdam içerisinde kayıtlı çalışanlar 296 bin olarak ölçülürken kayıt dışı çalışanların oranı %38 olarak ortaya çıkmaktadır (SBB, 2023). Bunda tarım dışı istihdama kıyasla tarımda mevcut çalışma biçimleri arasında geçici ve gezici işçilik, ücretsiz aile işçiliği, yarı zamanlı işçilik gibi çalışma biçimlerinin görünür bir şekilde yaygın olmasının dikkate değer bir payı olduğu iddia edilebilir. Deprem sonrasında artan nüfus hareketlilikleri, kayıplar ile iş ve işgücü kayıpları bölgedeki istihdam ve emek gücünün kapsayıcı ve net bir tablosunun ortaya çıkarılmasını zorlaştırmaktadır.

Bu bağlamda toplumsal yaşamda meydana gelen değişimlerin ve tarım gıda alanındaki aktörlerin çalışma şartları, yaşam standartları ve göç bağlamındaki kır-kent arasındaki hareketliliklerinin, anlaşılması büyük önem taşımaktadır. Elbette, geleneksel ve “yeni” köylüler, çiftçiler, çiftlik sahipleri, şirketleşmiş tarım gıda rejimine ayak uydurmuş girişimciler, tarım işçileri, mevsimlik ve gezici tarım emekçileri, ücretsiz hane içi emek sömürsüne maruz kalan kadınlar ve çocuklar, küçük çaplı gıda üreticileri, kooperatifler, her zaman yedek işgücü olarak görülen göçmenler gibi birbirinden çok farklı özelliklere sahip aktörler söz konusu olduğundan çevresel tehditler ve tehlikeler karşısında bu aktörlerin sahip oldukları imkanlar ve kısıtlar birbirinden oldukça farklıdır ve daha iyi anlaşılmalı gerektirir. Afetler sonrasında toplumsal zarar görebilirlik, dayanıklılık ve yeniden güçlenme üzerine şekillenmiş olan eleştirel bilimsel çalışmalar bu anlamda önemli bir kaynak oluşturur. Dayanıklılık ile kırılabilirlik birbiriyle oldukça ilişkili kavramlardır. Literatürde çoğu zaman ikincisi ilkinin eksikliği ile ilişkilendirilerek tanımlanır. Kırılabilirliği genel olarak sosyal ve çevresel değişikliklere maruz kalan birey ya da toplulukların geçim kaynaklarının kesintiye uğraması, güvencesizlik gibi sebeplerle olumlu bir biçimde uyum sağlayamama ve zarar görme, güç kaybı ve marjinalleşmeye yatkınlık durumu ile açıklamak mümkündür (Adger, 2006). Dayanıklılık ise, farklı şekillerde tanımlanabilecek olsa da -başka pek çok olası sebepten biri olarak- deprem gibi doğal afetlerin yarattığı şoklar ve baskılar karşısındaki direnme ve toparlanma (*bounce back*) yeteneği olarak kavramsallaştırılır (Harrison, 2013: 98). Ancak afetler karşısındaki bu toparlanma yalnızca afet öncesi duruma dönüş olarak yorumlanamaz. Benzer bir afet durumunda birey ya da toplulukların aynı zarar görebilirliklerini devam ettirmek ya da derinleştirmek anlamına gelecek bu yorum yerine ileri doğru bir atılımı (*bounce forward*) ima eden iyileşme ve güçlenme pratiklerini de kapsayacak şekilde anlaşılmalıdır (Manyena vd., 2011). Dolayısıyla dayanıklılık araştırmaları yalnızca karşı karşıya kalınan bir tehdit ya da baskı karşısında istikrarlı bir durumu yeniden tesis etmek için sahip olunan kolektif eylem kapasitesi üzerinden uyum kabiliyeti ile değil aynı zamanda daha dönüştürücü pratikler ile de ilişkilidir (Gibson-Graham vd., 2016). Bu yüzden toplumsal yıkım kadar ona cevap olarak gelişen dayanışma pratikleri ve alternatif ekonomik ağların da incelenmesi gerekir.

Ayrıca tarımsal üretime konu olan faaliyetler ve ilişkiler dayanıklılık ve kırılabilirlik çalışmaları için elverişli bir alandır. Pek çok dışsal ve çevresel şoka açık olması, çok aktörlü yapısıyla farklılaşan ve çatışan çıkarların söz konusu olması, yerel, ulusal ve

küresel ölçeklerde karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin olması bu alandaki aktörlerin, toplulukların ve sistemlerin dayanıklılığı konusunu gündeme getirmektedir. Örneğin çevresel şoklar arasında en güncel konulardan birini oluşturan iklim değişikliğinin tarım alanı üzerindeki ekonomik etkilerini (Dudu ve Çakmak, 2018) ya da tarımsal üretim ve ürün kompozisyonu üzerindeki etkilerini (Chandio vd., 2020) araştıran çalışmalardan bahsedilebilir. Bununla birlikte T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) ortaklaşa geliştirdiği Türkiye Depremi Müdahale ve İyileştirme Planının (ERRP) vurguladığı gibi depremlerin de tarım ve kırsal sektör üzerinde dikkatle ele alınması gereken yıkıcı etkileri vardır. "Tarım ve tarıma dayalı gıda sektörünün ve kırsal geçim kaynaklarının yenilenmesi ve iyileştirilmesi yoluyla gıda üretimini ve gıdaya erişilebilirliği devam ettirmek" şeklinde tanımlanan birincil amacıyla ERRP'nin "tarım ve kırsal sektörün afet sonrası koşullara uyum kapasitesinin artırıl[masına]" dönük orta vadeli ve "afetlere karşı dirençliliğin artırılması konusunda toplulukları güçlendirme[ye]" dönük uzun vadeli müdahalelere yaptığı vurgular dikkat çekicidir (FAO, 2023).

Deprem Sonrasında Tarımsal Faaliyetler

Tarım sektörü ve kırsal dayanıklılığını artıracak -örneğin tarımsal gıda sistemlerinin yenilenmesi, tarımsal işgücü piyasasının canlandırılması ve sürdürülebilir kalkınma için kırsal toplulukların güçlendirilmesi gibi (ERRP, 2023)- önlemler, strateji belgeleri ve raporlarda yer almasına karşın depremden sonraki süreçteki pratikler bu yönelimi henüz doğrulayacak somut göstergelerden mahrumdur. Depremi tarım ve kırsal üzerindeki etkileri yalnızca ekonomik olmadığı gibi farklı sosyal, kültürel ve idari boyutlara sahiptir. Kuşkusuz depremin işlenen tarım arazilerinde hasat edilmiş ve tarlada kalan ürünlerin kaybı ile tarımın bir parçası olan hayvancılıkta yol açtığı ekipman, barınak, yem ve canlı hayvan kayıpları gibi önemli doğrudan ekonomik sonuçları olmuştur (Çiğ ve Toprak, 2023; KEDV ve TGMP, 2023). Deprem sonrasında yazılan raporlar (DSİ, 2023; GAR, 2023; İHD, 2023; SBB, 2023; TMMOB, 2023a, 2023b; TTB, 2023), depremden etkilenen bölgelerde tarım arazilerindeki bozulmalar, yollar-daki çökmeler, tarım ekipmanlarının zarar görmesi, sulama kanalları ve kuyulardaki hasarlar gibi, üreticiler ve üretim kapasitesi üzerinde tarımsal işgücündeki kayıpların yanı sıra ortaya çıkan başka bozucu etkilere de dikkat çekmiştir. Bu etkilerin yanı sıra tarımsal girdi üreten firmalar ile tarımsal çıktıları işleyen gıda üreticileri ve sanayi işletmelerinin kapasitelerindeki daralmalar, arz ve talep yanlı şoklar da tarım üzerinde kısa ve orta vadeli etkiler yaratmaktadır.

Hatay ilinde yürüttüğümüz saha çalışması, tarım ve gıda alanında yaşanan hesap edilmemiş farklı kayıpların da söz konusu olduğunu, depremin bölgedeki tarım ilişkilerinde ve kırsal-kent arası bağlantılarda bir kısmının kalıcı olacağını iddia edebileceğimiz derin etkilerinin söz konusu olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda, depremin, yapıların ve konut alanlarının tahrip olmasından kaynaklanan farklı kentlere doğru acil ve zorunlu göçe sebep olduğu ve depremden çok daha önce başlayan tarımdan ve kırsaldan kopuşu hızlandırıcı etkiler yarattığı söylenebilir. Bununla birlikte depremden etkilenen iller içerisinde kırsal alanlara dönüşler gibi buna zıt sonuçlar doğurabilecek

gelişmeler de gözlemlenmiştir. Örneğin, depremden etkilenen kent merkezindeki kişilerin aileleri ile -varsa- kırdaki evlerine dönmesi gibi depremden etkilenen bölge içindeki nüfus hareketlilikleri bu bağlamda tespit edilebilir durumlardan biridir.

Sahada gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerde nüfus hareketliliğini anlamaya yönelik araştırma sorularımıza verilen yanıtlarda- Hatay'daki nüfusun önemli bir kısmının köylerde bir evi olduğu ifade edilmiştir. Cumhurbaşkanı'nın depremden sonra 800 bin kişinin köylere sığındığı yönündeki açıklaması da bu bulguyla tutarlıdır (AA, 2023). Bölgeden farklı şehirlere göç etmemiş nüfusun özellikle köylerde evleri ve yakınları bulunanların, köy evlerine sığındıkları ve tarımsal faaliyetlerle ilgilenmeye başladıkları gözlemlenmiştir. Bu durum, kırsal alanlarla olan bağların ve kırdaki bir eve sahip olma durumunun dayanıklılık ile ilişkili olarak ele alınabileceğini, dolayısıyla mülklü kesimlere bir dirençlilik kattığı söylenebilir. Afet sonrası yıkılan kentlerdeki ev sahiplerinin çoğunlukla aileleri ile kırdaki ikinci evlerine yerleşmesi ya da zaten kırdaki yaşayan geniş ailelerinin evine sığınmaları yoluyla depremin etkilerinden bir ölçüde uzaklaştıkları iddia edilebilir. Ayrıca buraya yerleşen yeni aile fertlerinin daha önceden ilişkileri olmayan ve hatta ilgi duymadıkları tarımsal faaliyetleri ilk defa bu bağlamda deneyimledikleri ve öğrenmeye çalıştıkları ifadelerine yansımıştır. Özellikle gençlerin kıra yerleştikleri sürede aile büyüklerinden gözlemledikleri ekme biçme faaliyetlerine ilişkin olarak -Covid-19 pandemi ertesinde gözlemlenenlere benzer bir şekilde- tarımsal bilgilere sahip olmanın önemini hissettiklerine ilişkin vurguları dikkat çekicidir. Buradan hareketle, depremin küçük bir ölçekte ve kalıcılığı belirsiz olsa da tarımsal faaliyetlere duyulan ilgiyi artırıcı bir etki yarattığı da söylenebilmektedir.

Öte yandan, depremin bir ölçüde kırsal alanlara geri dönüş konusunda itici bir kuvvet olmasının tarımla yeniden ilişkilenecek gibi olumlu sonuçlarının yanı sıra bazı başka olumsuz sonuçlarından da bahsetmek gerekir. Deprem bölgesinde gerçekleştirilmiş başka saha araştırmaları bu hareketliliğin toplumsal cinsiyet rollerine dayalı olarak kadınlar ve erkekler üzerinde oldukça eşitsiz sonuçlar doğurduğunun altını çizmektedir. Özellikle, köylerdeki küçük ve derme çatma evlerde kalabalık bir ya da birden fazla ailenin toplaşması kırsal kadının toplumsal yeniden üretim süreçlerindeki rollerinde muazzam bir artış anlamına gelmiştir (Balta, 2023).

Ayrıca bu hareketliliğin bölgedeki sınıfsal ayrışmadan büyük oranda etkilendiği gibi bunun üzerinde bu ayrışmayı derinleştiren etkileri olduğu da vurgulanmalıdır. Deprem sonrasında bazı aileler için akrabalarıyla birleşerek, güvende hissettikleri sığınaklara dönen kırdaki tek katlı yapıların, bağ evlerinin ya da damların deprem öncesinde değerli görülmediği için göçmen ve mültecilere kiralandığı düşünüldüğünde bu fırsata sahip olmayan bir kesimin yerinden edilmiş olduğunu ve daha büyük bir çaresizliğe itilmiş olduğunu tahmin etmek güç değil (Biroğlu, 2023). Hatay'da tarım işçisi Suriyeli ailelerin geçim kaynaklarına yakın durma ihtiyaçları, burada kalmaktan başka şanslarının olmaması, artan dışlayıcı pratik ve söylemler karşısında "görünmezleşme" çabaları gibi nedenlerle seralardaki naylon çadırlarda kötü koşullarda kalmaya başlamış olmaları, bu yerinden edilmenin görünümünden biridir (Sert, Danış ve Sevinin, 2023: 7).

Depremden sonra il ve ilçe merkezlerindeki konutların hasar almış olması gibi zorlayıcı, ekonomik, psikolojik etki ile yarıda kalan bir süreçte kırdaki evi olan nüfusun

oraya yönelmesi, Hatay'daki orta ve büyük ölçekli tarımsal üreticilerin tarımsal alanları işleyecek, budayacak, hasat edecek işçilere erişim konusunda yaşadıklarını söyledikleri zorluklarla da birlikte değerlendirilmeyi gerektirir. Dolayısıyla, deprem sonrasında şoklarla başa çıkma stratejileri birbiriyle çelişen, sınıfsal, etnik ve toplumsal cinsiyete dayalı oldukça eşitsiz ve birbiriyle çelişen sonuçlar doğurmaktadır. Fiziksel ve coğrafi özellikleri ya da yapıları çevrenin niteliğine göre depremden etkilenme durumu değişkenlik gösterse de göreceli olarak kentsel alanlara göre daha az can kaybının yaşandığı köyler ve kırsal alanlar kentli mülklü sınıflar için bir sığınak işlevi görse de kent merkezlerinin deprem sonrası yardım ve yatırımları yuttuğu bir ortamda orta vadede farklı kırılğanlıklar üretmeye adaydır. Bu bağlamda, köylerdeki altyapı, eğitim, sağlık ve benzeri temel hizmetlere erişim konusundaki sınırlılıklar düşünüldüğünde bu nüfus hareketliliğinin ne kadar kalıcı olacağını cevaplamak kolay görünmemektedir. Dolayısıyla, kent-kır ilişkisinde kısa ve uzun dönemli önemli etkileri olan bu başlıklarda ortaya çıkan sorulara ancak, bu büyüklükte bir toplumsal afet sonrasında insanların bireysel ve kolektif deneyimlerinin daha geniş boyutlarda, sürekli ve yakından incelenmesi sonucunda bir yanıt oluşturulabilir.

Depremi neden olduğu nüfus hareketliliklerinin yanı sıra, deprem sonrası inşaat ve hafriyat faaliyetleri başta olmak üzere ortaya çıkan yeni istihdam olanaklarının tarımda çalışan bir kısım işgücünü tarım dışı alanlara çekmesi gibi gelişmeler de tarımsal üretim üzerindeki olumsuz etkileri bağlamında daha derinlemesine incelemeyi gerektirir. Saha çalışmamız sırasında tarım işçileri için gündelik yevmiye günlük 250 TL civarında çok dar bir bantta seyrederken hafriyat, yıkım ve inşaat işlerinde yaklaşık 500-750 TL arasında değiştiğini gözlemledik. Ayrıca ziraat odası başkanı ile yaptığımız görüşmede, Kırıkhan'daki tarım alanlarında çalışacak işçi bulamadıkları ifade edilmiştir. Bunun emekçi ücretlerindeki değişimle de ilgisi vardır. Bahçecilik faaliyetlerinden budama, biçme, toplama gibi işlerdeki günlük yevmiye belirtilen miktarda iken ve depremin üzerinden yaklaşık dört ay geçmişken göçmen işçilerin yaklaşık 500-600 TL dolaylarında gündelik ücret talep ettikleri için odanın belirlediği tarife göre çalışmaya isteksiz oldukları öne sürülmüştür. İşçilerin, afet sonrası beden gücü gerektiren ya da tehlikeli sayılabilecek alternatif iş olanakları bulmuş olmasının, onları tarımsal faaliyetler konusunda araçlar ve işverenler karşısında daha dirençli kıldığı söylenebilir.⁶

Bu durum, bölgedeki üreticilerin de üzerinde ısrarla durduğu tarlada çalışacak işçi bulma zorluğunu derinleştirmiş görünmektedir. Bunun önemli bir sonucu, okulların da deprem nedeniyle yaklaşık üç ay kapalı kalmış olmasıyla okul yaşındaki çocukların tarlalarda çalışmaya başla(tıl)ması olmuştur. Birleşmiş Milletler İnsani İşler Koordinasyon Ofisi'nin (OCHA) (2023), 24 Nisan'da eğitim öğretimin bölgede yeniden başlamasının ardından eğitim alanlarının yetersizliği, öğrenci ve öğretmenlerin eğitim alanlarına ulaşım ve barınma konusunda karşılaştıkları zorluklar gibi nedenlerle Hatay'da eğitime katılımın %35-50 arasında kaldığı yönündeki tespiti bu gözlemi destekler niteliktedir. Bölgedeki gözlemlerimiz, orta ve üst gelir gruplarındaki ailelerin

⁶ Gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde üreticiler Ziraat Odalarının belirlediği tarifenin üzerinde (örneğin tohum için gelenlere 400, çapa gelenlere 650 TL gibi) ödeme yapıldığını ısrarla belirtmelerine karşın ziyaret ettiğimiz tarlalarda işçiler genelde elçi payını da içeren 275 TL'lik tarife göre ellerine günlük 240-250 TL geçtiğini belirtmişlerdir.

çocuklarının eğitimine şehir dışına göç ederek çözüm bulabildiklerini, dar gelirli ve başka şehre gidip çocuklarının eğitim süresini orada geçirecek imkanlara sahip olmayan ailelerin ise daha çok deprem bölgesinde kaldıklarını göstermiştir. Tahmin edilebileceği gibi sahip olunan maddi imkanlar aileleri depremin sonrasındaki olumsuz etkilere karşı daha dirençli kılmıştır. Dolayısıyla, sıklıkla afetin doğallığını vurgulamak ve toplumsal tepkileri yatıştırmak için vurgulanan depremin sosyo-ekonomik koşulları gözetmeden herkesi aynı şekilde etkilediği ve hatta eşitlediği yönündeki çıkarımlar dayanıklılık kapasiteleri açısından geçerli değildir.

Bölgede kalanların teknik imkansızlıklar kadar hane gelirine destek olmak maksadıyla tarlalara götürüldüklerine farklı üretim alanlarında tanıklık edilmiştir. Bu durum bizzat çocuk işçiler tarafından dile getirildiği gibi aile büyükleri tarafından bir yoksulluğun ve zorunluluğun ifadesi, tarım araçları ve işverenleri açısından ise kafa başına aynı ücretin ödendiği vurgusuyla birlikte bir hayırseverliğin ve anlayışlılığın ifadesi olarak dile getirilmiştir. Bu temel sınıfsal eşitsizlik, deprem bölgesinde yoksul yerli nüfus için olduğu kadar biraz daha vurgulu bir şekilde mülteci gruplar arasında da görünürdür. TÜİK 2012 yılı Çocuk İşgücü Anketi sonuçlarına göre 6-17 yaş grubu çocuk işçi sayısı 893.000 olarak hesaplanırken bunun %44,7'sinin (399 bin kişi) tarımda çalıştığı görülmektedir. En yakın tarihli 2019 yılına ait anket ise, yöntem ve kapsam bağlamında bazı farklılıklar içerse de 5-17 yaş grubu bir ekonomik faaliyette çalışan çocuk sayısını 720.000 olarak hesaplamıştır. Yaklaşık 221.000 olarak hesaplanan tarımda çalışan çocuklar %30,8'lik bir paya sahiptir. Anketlere göre okula devam etmeme oranında bir düşüş olduğu (%50,2'den %34,3'e) ölçülmüştür (TÜİK, 2013,2020). Ne var ki, bu anketlerin geçici yerleşimlerde yaşayan kurumsal olmayan nüfusu, dolayısıyla mevsimlik gezici ve geçici tarım işçilerini, aynı zamanda Suriyeli göçmenleri kapsamadığı düşünüldüğünde hem önemli bir eksik ölçüm yapılmış olma olasılığını hem de zaman içinde çocuk işçiliğinde görülen görelî iyileşmenin Suriye'de savaştan kaçan göçmenlerin sayısının artışına paralel olarak geriliyor olması olasılığını hesaba katmak gerekir (Dayıoğlu, 2023). Eğitim çağında çocukların yaşadığı bu zorluklar toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında da sonuçlar doğurmuştur. Saha gözlemlerimizden hareketle kız ve erkek çocukların okuldan kopma oranlarında net bir ayrışmadan bahsetmek mümkün olmasa da Mersin gibi çevre şehirlere ya da İstanbul ve Ankara gibi büyük metropollere göç eden ailelerde iş sebebiyle deprem bölgesine dönen erkeklerin yeni gidilen illerde kadınları çocuklarla birlikte onların bakımından sorumlu olarak bıraktığı ve eğitim dönemi sonunda dönmelerini beklediği görülmüştür. Bu durum, kadınlar üzerindeki bakım emeği sorumluluğunu artırdığı kadar eğreti şartlarda yaşamak zorunda kalmalarından kaynaklanan yeni sosyal zorlukları da beraberinde getirmektedir.

Çok sayıda insanın evsiz kalması, hane içerisinde bakıma muhtaç insan sayısındaki artış, barınma koşullarındaki bozulma, güvenli gıda ve temiz suya erişimdeki zorluklar gibi pek çok etmen kadınlar üzerindeki bakım yükünü ağırlaştırmıştır. Artan yoksullukla birlikte kadınlar, hem gelir getirici ücretli emek biçimlerine hem de ücretsiz bakım emeğinin sağlanması olmak üzere çifte sömürüye maruz kalmaktadır. Pek çok tarlada yaşları dokuz ve üzeri çok sayıda çocuk ve kadın işçiye rastlanmıştır. Deprem

öncesi zamanlara göre daha vurgulu olduğu ifade edilen bu durumun mülteciler arasında daha yaygın olduğu yönünde bazı gözlemler olmakla birlikte bunu doğrulayacak açık ampirik kanıtlardan bahsetmek güçtür. Bununla birlikte, saha araştırmamızın bulguları, deprem sonrasındaki kırılğanlıkların cinsiyetlendirilmiş ve etnikleştirilmiş bir biçimde dağıldığını gösteren pek çok örnek sunmuştur.

Daha önce vurgulandığı gibi Suriye'deki iç savaşın sonucunda yaşanan göçlerle birlikte hem yerleşik nüfusun hem de tarımsal emeğin kompozisyonunda sosyolojik anlamda mekânsal, kültürel ve ekonomik temellerde farklılıklar ve eşitsizlikler artmıştır. Sığınmacıların tarım sektörüne ucuz ve güvencesiz emek olarak dahil edilmesi kırılğanlıkları da etnik bir temelde yeniden üretmiştir (Pelek, 2019; Dedeoğlu, 2022). Bu aynı zamanda yerli emek gücü açısından da sömürünün artması ve çalışma koşullarında bazı sektörel kaymalar yaşanması gibi sonuçlar yaratmıştır. Son yıllarda Türkiye'de mevsimlik tarım işçiliğinde en düşük yevmiyenin gözlemlendiği ilin Hatay olması (TÜİK, Tarımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı, 2020-2021-2022) bunun göstergelerinden bir tanesidir. Sığınmacı ve göçmen emeği üzerine yapılan çalışmalar işgücü piyasasında -özellikle de kayıtdışılığın yaygın olduğu tarım alanında- etnikleştirilmiş ikili ya da çoklu ücret politikasının varlığını ortaya koymaktadır. Son yıllardaki gelişmelere karşın, mevsimlik işçilerin hakları, yükümlülükleri ve hareketliliği için uygun ve etkili bir yönetim eksikliğinin de bu kırılğanlıkları artırdığı söylenebilir. Depremi olumsuz sonuçlarından etkilenen, kent çeperlerinden ya da çevre illerden gelen (bir kısmı o illerde yerleşik olmadığı için bazı koruma ve desteklerden de mahrum kalan) yarı göçebe tarımsal işgücü artan ve değişken bir kırılğanlık riski altındadır ve durumları daha yakından incelenmeyi hak eder.

Kadın ve çocuk emeğinin yoğunlaşmasına neden olduğunu söylediğimiz tarım alanındaki emek arzının azalmasının nedenleri de biraz daha yakından incelenmeyi hak eder. Tarlada çalışacak işgücü arzındaki düşüşün de birden fazla nedeninin bulunduğu ve emek arzındaki değişimin geçici ve dinamik bir süreç olarak geliştiği gözlemlenmiştir. Depremde yaşanan can kayıpları ve yaralanmaların dışında, özellikle işgücünün çevre ve uzak kentlere kalıcı ya da geçici göçmesi veya inşaat gibi tarım dışı sektörlere kayması, kırsal alanda içe dönük köylü tipi üretim biçimlerinin gelişmesi ve kent dışından gelen mevsimlik işçilerin farklı rotalara yönelmesi gibi birbirinden farklı gelişmeler çiftlik sahipleri ve tarımsal işletmelerin işçi bulmakta zorlanmalarına neden olmuştur. Ancak hem ilden kırsala hem de güvenlik, çocukların eğitimini farklı bir ilde sürdürmek vb. nedenlerle şehir dışına göçen nüfusun gittikleri yerde kalıcı olacağı kesin değildir. Tarımsal üretimde işlerin mevsimselliği gibi, deprem sonrasında ortaya çıkan yeni iş alanlarının (enkaz kaldırma, hasarlı binadan eşya çıkarma, yıkım, hafriyat, vb.) da geçici nitelikleri, işgücü piyasasında dengesizlikler yaratmaktadır.

Politik ekoloji perspektifinin, afetlere yaklaşımda toplumsal aktörlerin çevresel tehlikeler karşısında farklılaşan risklere ve kırılğanlıklara sahip olduğunun dikkate alınmayı gerektirdiği vurgulanmıştı. Çevresel tehlikeler gerçekleştiğinde bunun sonuçlarının topluluklar arasında ve içinde eşitsiz dağılması gibi, ortaya çıkan olumsuz sonuçların giderilmesine dönük toparlanma faaliyetlerinin de toplumun farklı kesimleri için farklı toplumsal ve ekonomik maliyetler yarattığını hesaba katmak gerekir. Tarımsal üretimin farklı aşamalarında kadın ve çocukların işçiliği, tarımsal işgücünün deprem

sonrasında karşılaştığı kısa ve uzun dönemli riskleri de kendi içerisinde farklılaştırmaktadır. Bölgede küçük ölçekli toprağa sahip olanlar ya da icar yoluyla edindiği toprağı işleyen tarım işçileri, bölgede yerleşik olarak başkasının toprağı ve işletmesinde düzenli tarım işçisi olarak çalışanlar, il içinden ve dışından yevmiyeli ya da sezonluk işçi olarak çalışan gezici/geçici tarım işçileri, deprem sonrasında farklı düzeylerde dayanıklılık kapasitesine sahiptir. Aynı zamanda tüm bu grupların deprem sonrası yeniden yerleşme ve yapılaşma süreçlerinde gündeme gelen iyileştirici politikalardan yararlanma durumları da farklı düzeylerdedir.

Sadece kentlerin yeniden inşası problemi olarak görülemeyecek deprem sonrası yeniden yapılandırma sürecinin, tarımsal üretimin sürdürülebilirliği ve gıdaya erişim gibi daha geniş bağlamlarda ele alınması gerekir. Ne var ki, bu yönde dayanıklı toplumsal yapıların ve kentlerin inşa edilmesi farklı toplumsal kırılma derecelerine sahip yerel toplulukların dahil edildiği kapsayıcı kamu politikalarının oluşturulmasını gerektirir. Oysa depremin hemen ardından çıkartılan 126 no'lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi⁷ deprem nedeniyle olağanüstü hal ilan edilen illerde Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığını mera, ormanlık alan ve tarım alanlarında imar konusunda olağanüstü yetkilerle donatırken, kırsal kalkınma ve tarımın sürdürülebilirliği ile ilgili bir stratejinin olmadığı, sermaye yanlısı ve yöre halkının katılım ve itiraz imkânlarını yok eden antidemokratik bir uygulamanın izleneceği yönündeki kaygıları kuvvetlendirmeye yetmiştir (TMMOB, 2023b; Öz, 2023).

Afet Sonrası Dayanıklı Topluluklar

Afet sonrası çalışmalar literatürü özellikle kırsal alanların sürdürülebilir kalkınmasının sağlanabilmesi için afet sonrasında toplulukların dayanıklılık kapasitelerine ve bu kapasiteyi ortaya çıkaran yerel topluluk deneyimlerine odaklanmanın önemine vurgu yapar (Imperiale ve Vanclay, 2016). Angelo Jonas Imperiale, Frank Vanclay'ın bu vurgularının bir nedeni afet yönetimi ve afet sonrası yeniden canlandırma faaliyetlerinin geniş bir ölçekte ve merkezi olarak planlanma ihtiyacının çoğu zaman hizmetlere ve yardımlara düzenli erişim konusunda daha elverişsiz kırsal ve dağlık bölgeler ya da kırılma yerel kırsal toplulukların hayatta kalmalarını sağlayan toplumsal süreçleri ve dayanıklılık dinamiklerini hesaba katmakta yetersiz kalmasıdır. Alan araştırmamızda birbirinden farklı özellikler gösteren Kırıkhan, Samandağ ve Antakya ilçeleri arasında yerel yöneticiler ve kurumsal aktörler kadar diğer toplumsal aktörlerin de altını çizdiği bazı farklar dikkat çekicidir. Depremden önce ve sonra yatırım ve yardımların eşitsiz dağılımı konusu öne çıkan başlıklardan biridir. Ancak her zaman bu görece olarak yardımlara erişimde yaşanan zorluklardan ya da diğer bölgelerin kayrılmasından yakınma biçiminde ortaya çıkmamıştır. Örneğin, Kırıkhan'ın daha çok yardım çekiyor olmasına rağmen Samandağ'dan kötü durumda olduğu ya da öyle görüldüğüne dönük bir algıdan ve bunun daha çok Samandağlıların ticari becerisi gibi onlara atfedilen vasıflara ya da farklı topluluk dinamiklerine bağlanmasından söz edilebilir. Aynı zamanda yönetici elitlerin ve işverenlerin çadır kentlerde yaşayan ailelere yapılan nakdi ve aynı

⁷ Olağanüstü Hal Kapsamında Yerleşme ve Yapılaşmaya İlişkin Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, (Kararname No: 126), Resmi Gazete Sayı: 32114, Tarih: 24 Şubat 2023, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/02/20230224-9.pdf>

yardımların insanları aktif işgücüne katılmak konusunda isteksizleştirdiğine dönük açık ve örtük vurgular da görüşmelere yansımıştır. Burada olağan şartlarda karın tokluğuna çalışmak zorunda kalan emekçi kitlelerin direnç kazanmasına dönük sınıfsal tepkiler izleniyor olsa da, deprem sonrasında yapılan yardımların toplulukları güçlendirici yaklaşımlardan uzak olduğu da saptanabilir bir olgudur.

Tarım ve kırsal alanlar için deprem sonrası yardımların büyük oranda tespit edilen kayıpların ve yetiştiricilerin hayvan kayıplarının -çoğu zaman kısmi olarak- telafisi ve bir kereye mahsus yapılan yardımlar yoluyla gerçekleştirilmesi, bu kayıpların tespitindeki zorluklar, yararlanıcıların belirlenmesindeki güçlük ve tartışmalar⁸, yardımların iletilmesinde zamansal ve maddi güçlükler gibi pek çok nedenle olumlu adımlar olsalar da istenilen sonucu vermekten uzak kalmış görünüyor. Oysa tarımsal üretim ile deprem sonrasında kayıpları telafi etmek üzere sunulan tarımsal destekler arasındaki zamansal uyumsuzluk bile pek çok kişinin tarımdan kopmasına, dolayısıyla bir ölçüde kırdaki tarımsal yapının daha da çözülmesine yol açma riski taşıyor (Yıldırım, 2023). Alan araştırmamızda gözlemlerimiz kadar üreticilerin kamuya yansıyan talep ve şikayetleri de, örneğin gübre zamanında imkansızlıklar yüzünden harekete geçemeyen üreticinin daha sonra gelen desteklerden yararlanma imkanı kalmadığı ve topraklarının boş kalmasına ya da satış veya kiralama yollarıyla elden çıkmasına neden olduğu; canlı hayvan desteklerinin de bazı köylerde yıkımın arazinin yapısı ya da insan ve hayvan barınma sistemlerinde kullanılan yapı malzemesine bağlı olarak çok daha ağır yaşanması nedeniyle her zaman işlevli olmadığı, hayvan kayıplarını telafi için teslim edilen hayvanların çok düşük fiyatlara elden çıkartılarak hayvancılık faaliyetini sürdüremeyen aileler olduğu dile getirilmiştir. Bunlar tek başlarına önemli ve olumlu adımlar olmasına karşın yerel kırsal toplulukların hayatta kalmalarını kolaylaştırmak konusunda yeterince etkili olamamaktadır.

Kırsal kalkınma yaklaşımını ihmal eden bir yardım anlayışı, çoğu zaman kırsal topluluklarda yardımlara bağımlılık üretme riski taşır. Bu yüzden araştırmacıların İtalya'nın l'Aquila kentinde 2009'da yaşanan deprem sonrasındaki deneyimlere odaklanan çalışması, topluluklar içerisindeki gömülü dayanıklılık dinamiklerini anlamayı ve bunun sürdürülebilir kalkınma için hesaba katılmasını önermektedir. Kırsal topluluklarda dayanıklılık ve afet sonrası tarım çalışanları ve çiftçilerin refahını artırmaya dönük tartışmalar benzer yaklaşımlarla farklı deprem vakalarını takiben de yapılmıştır. Örneğin, 2015 yılında Nepal'de gerçekleşen ve dağlık kırsal alanlardaki küçük çiftçi topluluklarının geleneksel ve geçimlik tarım uygulamalarına da zarar veren yıkıcı depremin ardından Nepal'daki tarımsal topluluklar ve yerel kırsal sistemlerin bazı açılarından farklı örneklerle göre hangi açılardan ve nasıl hızlı toparlandıklarını ve çiftçilerin bu sürecin nasıl aktif bir parçası haline gelip ne tür stratejiler ürettiklerine odaklanan çalışmalardan söz edilebilir (Epstein vd., 2017). Dolayısıyla afet sonrası toplumsal dayanıklılık araştırmalarının en önemli katkısının topluluk düzeyinde farklılaşan kırıl-

⁸ Canlı hayvan, destekleme ödemesi ya da yem desteğinden hayvan sayısı az olduğu için TÜRKVET Hayvan Kayıt sisteminde bulunmayan çiftçinin, mazot ve gübre desteğinden Çiftçi Kayıt Sistemine kayıtlı olmayan çiftçinin yararlanamaması gibi bir dizi husus vurgulanabilir. Daha geniş bir tartışma için bkz. (Yıldırım, 2023).

ganlık biçimleri ve dayanıklılık dinamiklerini açığa çıkartmak, tarım özelinde ise tarımsal emeği tek biçimli olarak değil karmaşık bağımlılık ilişkilerinin ve çatışan çıkarların belirlediği çeşitlenmiş bir bütün olarak kavramak olduğu söylenebilir.

Tarımsal yapıların ve üretimin sürdürülebilirliği konusu yeniden inşa edilen kentlerde yerel nüfusun yaşam biçimlerinin korunması ve canlandırılmasının yanı sıra dünyada artan gıda sorunu düşünüldüğünde gıda egemenliği bağlamında ulusal ölçekte de değerlendirilmesi gereken önemli bir sorundur. 2022 yılı Küresel Gıda Güvenliği Endeksi'ne (*Global Food Security Index*) (GFSI, 2022) göre Türkiye'nin 113 ülke arasında 49. Sırada yer alması, tarım ve kırsal kalkınma üzerine sahadan veri üretmenin ve kapsayıcı politikalar oluşturma'nın önemini daha fazla gösterir. Deprem sonrası üç yıllık iyileştirme planının nihai amacının "kırsal ve çevresel varlıkları sürdürülebilir bir şekilde yönetmek ve geçim kaynaklarını toplu olarak iyileştirmek" olarak açıklayan ERRP (2023), günümüzdeki tarım ve gıda sorununun yerel toplulukları ve tarım gıda sistemlerini güçlendiren stratejileri gerektirdiğini açıkça göstermektedir. Aslında günümüzde tarım sorununu önceleyen ve yerine geçen bir kırsalsızlaşma olgusunun altını çizmek bu yüzden önemlidir. Kırsal alanlarda tarımsal üretimden koparak yakın kent merkezlerinde ücretli emeğe dönüşen ve çok yerli bir yaşam süren nüfus (Öztürk vd., 2018), altyapıların, üretim alanlarının ve piyasaların olumsuz etkilendiği deprem gibi büyük afetler sonrasında sermayenin esnekliği karşısında oldukça kırılgan ve zarar görebilir bir hale gelmektedir.

Çağlar Keyder ve Zafer Yenal (2013) tarım sektörü yeniden yapılanırken yıllar içinde tarım topraklarının tarım dışı amaçlarla kullanımının yaygınlaşması, kırsal alanlarda yaşayan nüfusun kayda değer bir kısmının kentlere kalıcı göçü ve bu sebeple kırsal nüfusun seyredildiği kadar aynı zamanda yaşlanıyor olması gibi gelişmelere özellikle vurgu yapmaktadır. Deprem sonrası dinamikler, Türkiye'de tarımsal yapının sürdürülebilirliği konusundaki tartışmalar açısından da ilgi çekici ipuçları barındırmaktadır. Tarımsal yapının sürdürülebilirliği, kapsamlı bir kırsal kalkınma programına ve kırsal yaşamın canlandırılmasına bağlıdır. Deprem sonrasında topluluk içerisinde üretilen cevapların kent-kır ağlarının canlandırılmasına dönük girişimler, büyük kentlerde tüketicilerin ve yerel yönetimlerin başını çektiği sosyal alımlar, alternatif pazarlar, kooperatifler ve alternatif ekonomik ağlar afet sonrası acil yardım ile değil uzun süreli toparlanma (*bounce back*) ve ileriye doğru bir atılım (*bounce forward*) için de hayati bir önem taşımaktadır.

Sonuç

Hatay, depremlerden sonra kamu gücünün yeteri kadar görünür ve etkin olmadığı yönünde en kuvvetli eleştirilerin dile getirildiği yerlerden biri olarak öne çıkmıştır. Siyasi partiler ve sendikalar gibi hali hazırda bölgede bir örgütlülüğe sahip yapıların bu organizasyonel kapasitelerini hızlı ve etkin bir şekilde harekete geçirebilmiş olması toplumdaki siyasal yarıma eksenlerini aşan bir toplumsal karşılık bulmuştur. Bu yapıların toplumsal direnç noktaları oluşturmalarında onların örgütsel kapasiteleri kadar bir süreklilik, kalıcılık ve topluluk dinamiği sergilemeleri de etkili olmuştur. İnsani yardım alanındaki oluşumlar, hayırseverler, deprem dayanışma ağları gibi pek çok sivil

toplum girişiminin deprem sonrasında bölgede çok büyük bir işlev üstlenmesine karşın, toplulukların dayanıklılığı için önem arz eden öz örgütlülükleri kadar etkili olmadıkları sonucuna varılmıştır. Bu yardım ilişkilerinin toplulukları özneleştiren karşılıklı ilişkisinden uzak oldukça bu bağlamda ancak sınırlı bir katkı sunabildiği vurgulanabilir.

Dikkat çekici gözlemlerimizden bir tanesi, ildeki mevcut kooperatif ya da birlik gibi yapıların özel olarak toplumsal dayanıklılığa bir kaynak oluşturmadığı, bu yapılar arasında bir topluluk aidiyeti yaratmayı başarmış olanlarınsa kuruluş amaçlarından bağımsız olarak deprem sonrasında kentin, kırsalın ya da ortak yaşamın yeniden yapılandırılması sürecinde önemli bir rol üstlendiği tespit edilmiştir. Örneğin, Hatay'ın birbirinden farklı toplumsal örüntülere sahip üç ilçesi olan Antakya, Kırıkhan ve Samandağ'daki gözlemlerimiz özellikle kadın kooperatiflerinin yerel ekonominin canlandırılmasında çok önemli bir potansiyel taşıdığını göstermiştir. Kooperatiflerin üyeleri ile gerçekleştirilen görüşmelerde, bu canlandırıcı rolde kooperatiflerin sahip olduğu ekonomik ya da teknik kapasitelerden çok daha fazla topluluk oluşturuşu sosyal bağlara ve piyasa ilişkileri karşısında zayıflayan dayanışmacı ve korumacı ilişkilere yapılan vurgular dikkat çekmiştir.

Aynı zamanda, kent ve kır arasındaki bağlantıyı kopartan, kırsalı daha çok büyük metropollerin sömürdüğü bir kaynak haline getiren neoliberal kentleşme ve tarımda alanındaki dönüşümün bir sonucu olarak, büyük kentlerdeki tüketici odaklı ve tarım yapan küçük kentlerdeki üretici odaklı sivil girişimler arasındaki daha çok tek yönlü kurulan ilişkinin yapısında da bazı değişimler gözlemlenmiştir. Bölgede temas ettiğimiz kooperatiflerin uzak şehirlerde ilişkide oldukları çok paydaşlı ya da tüketici odaklı kooperatifleri çok fazla tanımadıkları, onları daha ziyade "daha adil bir pazara erişim imkânı" olarak gördüklerini söylemek mümkündür. Ayrıca deprem sonrasında bu anonimleşmiş ilişkilerin güven ve karşılıklılık temelinde yeniden canlandığına ya da canlanabileceğine dair işaretler biriktirmiştir. Kent kır bağlantısını yeniden onaracak bu ilişkilerin metabolik bağlantıyı yeniden tesis ederek kırsalsızlaşma eğiliminin topluluklar üzerindeki etkilerini sınırlandırabilecek önemli bir enstrüman olabilecekleri iddia edilebilir.

Yalnızca deprem bölgesi ve Türkiye'de değil dünyanın hemen her yerinde, çevresel tehlikelerin ve afetlerin tarımsal üretim ve gıdaya erişim konusundaki yıkıcı sonuçları kapitalist kentleşme ve kırsalsızlaşma eğilimlerine paralel olarak ağırlaşmaktadır. Ürün desenlerinin küresel sermayenin çıkarları doğrultusunda değiştiği, monokültürün yaygınlaştığı, ürünlerin uzak pazarlar için üretildiği bir yapıda tarım gıda sistemleri şirketleşmiş küresel bir rejim etrafında örgütlenmekte; dünya genelinde tarım işçileri ve yerli toplulukların sosyo-ekolojik varoluşu tehdit edilmektedir. Ancak bununla birlikte, bu artan tehlikeler ve yaratılan kırılganlıklar karşısında Philip McMichael'in (2023) vurguladığı gibi dünya çapında bir ekolojik duyarlılık da kök salmakta, toplulukların piyasa güçleri karşısındaki çifte hareketi (*double movement*) giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu yüzden, deprem sonrasında iyileşme çabalarının merkezinde yerel toplulukların güçlenmesine odaklanan yerel üretim ve tüketim sistemlerinin geliştirilmesine dönük kolektif çabalar büyük önem taşımaktadır.

Bu doğrultuda, toplumsal kesimler arasında cinsiyetlendirilmiş, etnikleştirilmiş, sınıf-temelli ve mekânsal olarak farklılaşan kırılğanlıklar karşısında kırsal müşterekleri yeniden tanımlayan topluluk temelli yeni özelliklerin inşasına ihtiyaç vardır. Bu farklılaşan kırılğanlık risklerinin ve bunlara karşı koyma, uyum sağlama ve toplumsal güçlenme stratejilerinin, yani farklılaşan dayanıklılık kapasiteleri ve bunların kaynaklarının neler olduğu yeni araştırmaların konusu olmayı hak etmektedir. Deprem sonrasındaki gözlemler, afetlere dirençli ve doğa ile uyumlu daha adil ve yaşanabilir bir toplumsallığın inşası için yerel toplulukların ekonomik, sosyal ve psikolojik bağlamlarda birbirlerine destek olan örgütlülüklerinin ne kadar gerekli olduğunu bir kez daha göstermiştir. Depremi yeniden gündeme getirdiği dayanıklı topluluklar oluşturma gerekliliği, aslında çevresel felaketlerin halihazırda ve her yerde gerçekleştiği düşünüldüğünde, diğer insanlarla ve insan ötesi (*more-than-human*) dünya ile ilişkilerimizi yeniden yapılandırmaya ve bunları onaracak yeni ilişkiler bulmaya dönük ihtiyacımızı bizlere hatırlatmaktadır.

Kaynakça

- Adger, W. N. (2006) "Vulnerability", *Global Environmental Change*, 16 (3). 268–281.
- Anadolu Ajansı (AA) (2023) "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Tek gündemimiz depremdir, deprem yaralarını sarmaktır", 6.03.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-tek-gundemimiz-depremdir-deprem-yaralarini-sarmaktir/2838549>, Erişim tarihi: 28 Ağustos 2023.
- Balta, E. (2023) "The Eye of the Cyclone: Rural Women After the Earthquake in Turkey", *Enheduanna*, <http://www.wilsoncenter.org/blog-post/eye-cyclone-rural-women-after-earthquake-turkey>, Erişim tarihi: 13 Ekim 2023.
- Biroğlu, E. (2023) "Nefret söylemi, dışlama pratiklerini meşrulaştıran bir araca dönüştü", *Didem Danış, Deniz Sert ve Eda Sevinin ile görüşme*, <https://www.nehna.org/post/nefret-soylemi-dislama-pratikleri-i-mesrulas-tiran-bir-araca-donustu>, Erişim tarihi: 13 Ekim 2023.
- Buğra, A. (2001) "Bir Krize ve Bir Ahlaki Ekonominin Çöküşüne Dair", *Birikim Dergisi*, 145, 46–59.
- Chandio, A. A., I. Ozturk, W. Akram, F. Ahmad, ve A.A. Mirani (2020) "Empirical analysis of climate change factors affecting cereal yield: evidence from Turkey", *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 11944–11957.
- Chatzidakis, A., J. Hakim, J. Littler, C. Rottenberg, ve L. Segal (Bakım Kolektifi) (2020) *Bakım Manifestosu. Karşılıklı Bağımlılık Politikası*, çev. G. A. Savran, Ankara: Dipnot.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) (2023), *81 İlle İlişkin Genel Göstergeler*, Ankara: Çalışma Genel Müdürlüğü Çalışma İstatistikleri Daire Başkanlığı, https://www.csgeb.gov.tr/media/90975/81_il_genel_gostergeleri_son.pdf, Erişim Tarihi: 28 Eylül 2023.
- Çiğ, F. ve Ç.C. Toprak (2023) "Buğday Üretimi Üzerinde Depremi Etkileri", Seydoğlu, S. ve Ö. Durna Aydın (der.) *4rd International Cukurova Agriculture and Veterinary Congress Proceedings Book*, İstanbul: ISPEC, 97–110.
- Dayoğlu, M. (2023) "Çocuk İlişliğinin Değişen Yüzü", *BETAM Araştırma Notu* 23/271, <https://betam.bahcesehir.edu.tr/wp-content/uploads/2023/03/ArastiramaNotu271-1.pdf>, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Dedeoğlu, S. (2022) "Cultivating Precarisation: Intersecting Vulnerabilities of Syrian Refugees in the Turkish Agricultural Sector", *Work, Employment and Society*, 36(2). 345–361.
- Dudu, H. ve E. H. Çakmak (2018) "Climate change and agriculture: an integrated approach to evaluate economy-wide effects for Turkey", *Climate and Development*, 10(3), 275–288, DOI: 10.1080/17565529.2017.1372259
- Duman, Y. ve C. Coşkan, C. (2023) "Locals' support for integration policies and asylum seekers' rights: Exploring a normative model of support for Syrians in Turkey", *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 1–23. <https://doi.org/10.1111/sena.12399>.
- Epstein, K., J. Dicarlo, R. Marsh, I. Ray, ve I. Måren (2017) "Coping strategies of smallholder farming communities after the 2015 Nepal earthquake: insights into post-disaster resilience and social-ecological change", *Case Studies in the Environment*, 1(1). 1–12.
- Fakoğlu, İ. (haz.) (2023) Türkiye İş Kurumu İşgücü Piyasası Araştırması Hatay İli 2022 Yılı Sonuç Raporu, Hatay Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğü, <https://media.iskur.gov.tr/66893/hatay.pdf>, Erişim tarihi: 1 Eylül 2023.
- FAO (2023) *Türkiye Deprem müdahale ve iyileştirme planı 2023–2026*, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü Roma, 2023, <http://www.fao.org/3/cc5910tr/cc5910tr.pdf>, Erişim tarihi: 21.08.2023
- GFSI (2022) *Global Food Security Index 2022*, The Economist Group, https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/reports/Economist_Impact_GFSI_2022_Global_Report_Sep_2022.pdf, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Gibson-Graham, J.K., A. Hill, ve L. Law (2016) "Re-embedding economies in ecologies: resilience building in more than human communities", *Building Research & Information*, 44(7). 703–716. DOI: 10.1080/09613218.2016.1213059
- Hussain, E., S. Kalaycıoğlu, C.W.D. Milliner, ve Z. Çakır (2023) "Preconditioning the 2023 Kahramanmaraş (Türkiye) earthquake disaster", *Nature Reviews Earth & Environment*, 4, 287–289 (2023). <https://doi.org/10.1038/s43017-023-00411-2>

- Imperiale, A.J. ve F. Vancly (2016) "Experiencing local community resilience in action: Learning from post-disaster communities", *Journal of Rural Studies*, 47, 204-219.
- İnsan Hakları Demeği Hatay Şube (İHD Hatay) (2023) Kahramanmaraş Merkezli Depremler Sonucunda En Çok Can ve Mal Kaybının Yaşandığı Hatay İli Deprem Raporu, <https://www.ihd.org.tr/wp-content/uploads/2023/03/HATAY-1%CC%87L1%CC%87-DEPREM-RAPORU-PDF.pdf>, Erişim tarihi: 1 Eylül 2023.
- Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı (KEDV) ve Türkiye Grameen Mikrofinans Programı (TGMP) (2023) *Deprem Sonrası Durum Analizi*, <https://www.kedv.org.tr/public/uploads/files/Mikrogririsimci%20Kadınlar%20%20Deprem%20Son-rası%20Durum%20Analizi%202023%20Raporu.pdf>, Erişim tarihi: 28 Ağustos 2023.
- Keyder, Ç. ve Z. Yenil (2013) *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim.
- Manyena, B., G. O'Brien, P. O'Keefe, ve J. Rose (2011) "Disaster resilience: a bounce back or bounce forward ability?", *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*, 16(5): 417-424.
- McMichael, P. (2023) "Updating Karl Polanyi's 'double movement' for critical agrarian studies", *The Journal of Peasant Studies*, 50 (6): 2123-2144, <https://doi.org/10.1080/03066150.2023.2219978>
- Öz, İlkay (2023) "Kırsalın 'insası', birikim ve mülksüzleştirme", *BirGün Pazar*, 26 Şubat 2023, <https://www.birgun.net/makale/kirsalin-insasi-birikim-ve-mulksuzlestirme-422808>, Erişim tarihi: 1 Eylül 2023.
- Pelek, D. (2019) "Syrian Refugees as Seasonal Migrant Workers: Re-Construction of Unequal Power Relations in Turkish Agriculture", *Journal of Refugee Studies*, Volume 32, Issue 4, 605-629, <https://doi.org/10.1093/jrs/fey050>.
- Öztürk, M., J. Jongerden, ve A. Hilton (2018) "The (re) production of the new peasantry in Turkey", *Journal of Rural Studies*, 61: 244-254.
- Polanyi, K. (1957) *The great transformation*. Boston, Massachusetts: Beacon.
- Sağıroğlu, A.Z., R. Ünsal ve F. Özenci (2023) *Deprem Sonrası Göç ve İnsan Hareketlilikleri: Durum Değerlendirme Raporu*, AYBÜ-GPM Rapor Serisi-15 (Güncellenmiş 2. Baskı: 15 Nisan 2023). Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Göç Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (AYBÜ-GPM)
- Sert, D., D. Daniş ve E. Sevinin (haz.) (2023) Durum Tespit Raporu Göç ve Deprem, İstanbul: Göç Araştırmaları Derneği, <https://gocarastirmalaridernegi.org/attachments/article/311/Goc-ve-Deprem-Durum-Tespit-Raporu.pdf>, Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2023.
- Sivil Sayfalar (2023) "Sivil Toplum Gücü ve Çeşitliliğiyle Deprem Bölgesinde!", <https://www.sivilsayfalar.org/2023/02/20/sivil-toplum-gucu-ve-cesitliliğiyle-deprem-bolgesinde/>, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Thompson, E. P. (1971) "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past & Present*, 50, 76-136. <http://www.jstor.org/stable/650244>.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB) (2023) Kahramanmaraş ve Hatay Depremleri Raporu, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/03/2023-Kahramanmaraş-ve-Hatay-Depremleri-Raporu.pdf>, Erişim tarihi: 1 Eylül 2023.
- TMMOB (2023a), TMMOB 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri Raporu, https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/tmmob_deprem_raporu-part-1.pdf, Erişim tarihi: 28 Ağustos 2023.
- TMMOB (2023b), TMMOB 6 Şubat Depremleri Sekizinci Ay Değerlendirme Raporu, <https://www.tmmob.org.tr/icerik/tmmob-6-subat-depremleri-8-ay-degerlendirme-raporu-yayimlandi>, Erişim tarihi: 6 Ekim 2023.
- TMMOB Mimarlar Odası (2023), 6 Şubat 2023 Depremleri Tespit ve Değerlendirme Raporu, <https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/mo06022023depremtespit.pdf>, Erişim tarihi: 1 Eylül 2023.
- Türk Tabipler Birliği (TTB) (2023) 6. Ay Deprem Raporu: Olağandışı durumlara dayanıksız birinci basamak sağlık hizmetleri, <https://www.ttb.org.tr/userfiles/files/6ayraporu.pdf>, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2013) *Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları 2012*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuk-Isgucu-Anketi-Sonucuları-2012-13659>, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2020) *Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları 2019*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Child-Labour-Force-Survey-2019-33807>, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2022) Tanımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı 2020-2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tanimsal-Isletme-Isgucu-Ucret-Yapisi-2020-2021-45783>, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2023) Tanımsal İşletme İşgücü Ücret Yapısı 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tanimsal-Isletme-Isgucu-Ucret-Yapisi-2022-49687%20%20>, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2023) *Tarım Göstergeleri 2022*, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111>, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2023) *İşgücü İstatistikleri 2022*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2022-49390>, Erişim tarihi: 21.08.2023.
- Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) (2023a) *Kahramanmaraş Depremleri ve Sivil Toplum: Gözlem Notları I*, 16 Şubat 2023, <https://www.tusev.org.tr/userfiles/images/DepremGozlem1TR.pdf>, Erişim tarihi: 21.08.2023
- Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) (2023b) *Kahramanmaraş Depremleri ve Sivil Toplum: Gözlem Notları II*, 14 Nisan 2023, <https://portal.tusev.org.tr/media/public/stitibar/DepremGozlemNotu2.pdf>, Erişim tarihi: 21.08.2023
- Whyte, D. ve J. Wiegatz (2016) "Neoliberalism, moral economy and fraud", Whyte, D. ve J. Wiegatz (der.), *Neoliberalism and the moral economy of fraud içinde*, New York: Routledge, 1-16.
- Wisner, B., P. Blaikie, P., T. Cannon, ve I. Davis, B. (1994) *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters* (Second edition), New York: Routledge.
- Yükseker, D. ve U. Tekin, (2023) "Neoliberal Umursamazlık mı, Bakım Toplumunu mu? Kahramanmaraş Depremleri Sonrası Dair Düşünceler", *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2): 343-355.
- Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

Planlı Degrowth: Ekososyalizm ve Sürdürülebilir İnsani Kalkınma*

John Bellamy Foster

İngilizceden çevirenler: Ali Yalçın Göymen, Ecehan Balta

Diyalektik açıdan, tüm önemli kavramların sınırlarını belirlemek zordur.

-Herman E. Daly¹

Degrowth terimi, günümüzün hızlanan gezegensel ekolojik kriz koşullarında, insani ilerlemenin tanımı olarak sınırsız, katlanarak artan ekonomik büyümeyi reddeden bir politik-ekonomik yaklaşım bütünüdür ifade eder. Zengin toplumlarda ekonomik büyümeyi terk etmek, sıfır net sermaye oluşumuna geçmek anlamına gelir. Teknolojik gelişmenin sürekliliği ve insan yeteneklerinin artırılması, sadece ikame yatırımlar yoluyla, gelişmiş sanayi toplumlarında üretimde istikrarlı niteliksel ilerlemeleri teşvik edebilirken, sömürücü emek koşullarını ortadan kaldırabilir ve çalışma saatlerini azaltır. Toplumsal artı ürünün küresel olarak yeniden dağıtılması ve israfın azaltılmasıyla birlikte bu, çoğu insanın yaşamında büyük iyileşmeler sağlayacaktır. Özellikle dünya nüfusunun en zengin kesimlerini hedef alan *degrowth*, bu nedenle çevresel varoluş koşullarını korumak ve sürdürülebilir insani kalkınmayı teşvik etmek suretiyle büyük çoğunluğun yaşam koşullarını iyileştirmeyi ifade eder.²

Bilim, günümüzün "dolu dünya ekonomisi"* koşullarında, fiziksel akışkanlık açısından genel bir Dünya Sistemi bütçesi dahilinde çalışmanın gerekliliğini kesin bir şekilde tespit etmiştir.³ Ancak bu durum, insani gelişimin önünde aşılmasız bir engel

* John Bellamy Foster, (2023), Introduction: Planned Degrowth: Ecosocialism and Sustainable Human Development, *Monthly Review*, July-August 2023, vol.78, no:3'ten yazarın izni ile çevrilmiştir. Hem *Monthly Review*'in Foster'in girişini yaptığı sayı, hem de özellikle Foster'in tüm tartışmaları tarihsel bir perspektiften özetleyen bu yazısı, zaten özellikle yaklaşık son on yıldır hararetle yürütülen *degrowth* tartışmasının daha da alevlenmesine neden oldu. Bu tartışmanın kaynak metinlerinden bir tanesi olarak görülebilecek bu makaleyi bu nedenle de Türkçeye kazandırmak istedik. *Degrowth* terimini ise özellikle çevirmedik, çünkü bugüne kadar Türkçede kullanılan "büyümeme", "küçülme" gibi çeviriler, kanaatimizce terimi karşılamıyor.

¹ Herman E. Daly, *Beyond Growth*, Boston: Beacon Press, 1996, 2.

² Marksist terimlerle ifade edecek olursak, *degrowth*, maddi üretim açısından genişletilmiş yeniden üretimden basit yeniden üretime geçişi ifade eder. Bkz: Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development* (New York: Monthly Review Press, 1970), 75-95. Durağan durum ekonomisinin (dolu dünya ekonomisi bağlamında basit yeniden üretimi hedefleyen) önde gelen teorisyeni, *Beyond Growth* ve *Steady-State Economics* gibi çalışmalarıyla merhum Herman E. Daly'dir. Daly, mevcut kapitalist ekonominin keskin bir eleştiriydi ve analizlerinde sıklıkla Marx'tan yararlandı. Ancak Daly'nin durağan durum ekonomisine yaklaşımı John Stuart Mill'in "durağan durum" kavramından esinlenmişti ve Mill gibi, Marx'ın sözleriyle, sermaye ve emeğin "uzlaşmazlıklarını uzlaştırmaya" çalışmış, büyümeyesiz bir ekonomiyi kapitalizmle ya da en azından bir piyasa sistemiyle uyumlu olarak görmüş ve hükümet politikaları, lisanslama ve sınırlamalarla uygulamaya koymuştu. Bunun gerçek dışılığı, büyümeyesiz bir ekonominin uygulanmasını bir inanç meselesi olarak ele alan Daly tarafından kısmen fark edilmiş ve Büyümenin Ötesinde adlı büyük eserini Tanrı ve "Yaratılış merkezli bir ekonomi" ile bitirmiştir. Bununla birlikte, analizi özünde son derece eleştirel ve hatta radikaldir. Bkz: Herman E. Daly, *Beyond Growth* (Boston: Beacon Press, 1996), 216-24; Herman E. Daly, *Steady-State Economics* (Washington, D.C.: Island Press, 1991); Herman E. Daly ve John B. Cobb Jr., *For the Common Good* (Boston: Beacon Press, 1989). Büyümeyesiz bir ekonomiyi kapitalizmle uzlaştırma girişimlerinin bir eleştirisi için bakınız John Bellamy Foster, *Capitalism in the Anthropocene* (New York: Monthly Review Press, 2022), 363-72.

* Dolu dünya, ekonominin sonlu ekosistemin sınırına yaklaştığı anlamında ağırlıklı olarak ekonomistler tarafından kullanılan bir terimdir. ("full-world economy") Çeşitli PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

³ Herman E. Daly, "Economics in a Full World," *Scientific American* (Eylül 2005): 100-7.

oluşturmaktan çok, maddi eşitlik ve ekolojik sürdürülebilirlik ya da ekososyalist toplumun yaratılmasına dayanan yepyeni bir ekolojik uygarlık aşamasının başlangıcı olarak görülebilir. Bu anlamda *degrowth*, kemer sıkmayı değil, mevcut çıkarıcı, savurgan, ekolojik olarak sürdürülemez, çarpık büyüyen, sömürücü ve eşitsiz sınıfsal-hiyerarşik dünyamızdan "müreffeh bir çıkış yolu" bulmayı amaçlar.⁴ Zira, ekonominin bazı alanlarında devam eden büyüme, başka alanlardaki azalmalarla mümkün hale geldi. Fosil yakıtlar, silahlanma, özel jetler, spor araçlar, ikinci konutlar ve reklam harcamaları gibi alanlarda büyümenin devamını sağlamak için; onarıcı tarım, gıda üretimi, düzgün konutlar, temiz enerji, erişilebilir sağlık hizmetleri, evrensel eğitim, toplum refahı, toplu taşıma, dijital bağlantı ve yeşil üretim ve sosyal ihtiyaçlarla ilgili bütçelerin kesilmesi gerekiyor.⁵

İkinci Dünya Savaşı sırasında ilk kez milli gelir muhasebesi sistemleri tasarlanırken, kaynağı ne olursa olsun milli gelirdeki tüm artışlar ekonomik büyüme olarak nitelendirildi. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) insani ilerlemenin birincil ölçütü haline geldi.⁶ Bu, daha geniş bir sosyal ve ekolojik bakış açısından büyük oranda sorgulanabilir bir niteliğe sahipti. Hâkim ulusal ekonomik muhasebe sistemine göre, kapitalist değerlendirme sürecine uygun olarak "katma değer" sağlayan her şey "büyümeyi" temsil eder. Bu, savaş harcamaları, savurgan ve zehirli ürünlerin üretimi, ultra zenginlerin lüks tüketimi, pazarlamayı (motivasyon araştırması, hedefleme, reklam ve satış promosyonu vb.) kapsadığı gibi, özel otomobilin toplu taşımayla ikame edilmesini, toplumsal tüketimin özel tüketimle yer değiştirmesi ve müştereklerin kamulaştırılması gibi unsurları da içinde barındırır: İşçilerin sömürülmesini artırmak için yapılan iş harcamaları, özel mülkiyetin idaresi, kontrolü ve geliştirilmesiyle ilgili yasal maliyetler, şirket yönetiminin sendika karşıtı faaliyetleri, sözde ceza adaleti sistemi, artan ilaç ve sigorta maliyetleri, finans sektörü istihdamı, askeri harcamalar ve hatta suç faaliyetleri bu kapsamda yer alır.⁷ Doğal kaynakların azami sömürüsü de doğanın sermayeye sunduğu bir "ücretsiz armağan" olarak değerlendirilir ve bu haliyle hızlı ekonomik büyüme açısından hayati önem taşır.⁸

Buna karşılık, dünyanın neresinde olursa olsun gerçekleştirilen piyasa dışı ve geçimlik üretim; çoğunlukla kadınlar tarafından gerçekleştirilen ev içi emek; insani büyüme ve gelişme için yapılan çok sayıda harcama (görece verimsiz olarak görülmektedir); çevrenin korunması ve üretimin zehirliliğinin azaltılması için yapılan etkinlikler, üretkenliği artırmadıkları veya ekonomik değeri doğrudan teşvik etmedikleri için "hiçbir şey" olarak görülmüş veya olduğundan çok daha düşük bir değer atfedilmiştir.⁹

Bugün bu yaklaşımın doğurduğu temel trajedi her yanımızı sarmış durumda. Kesintisiz sermaye birikimine dayalı ekonomik büyümenin, insanlık için güvenli bir yer olan dünyanın yok olmasının başlıca nedeni olduğu artık herkes tarafından biliniyor.

⁴ Howard T. Odum ve Elisabeth C. Odum, *A Prosperous Way Down* (Boulder, Colorado: University Press of Colorado, 2001).

⁵ Jason Hickel, *Less Is More* (Londra: Windmill, 2020), 30.

⁶ Milli gelir muhasebesinin ekolojik eleştirileri için bakınız Daly ve Cobb, *For the Common Good*, 64-84, 401-55; John Bellamy Foster ve Brett Clark, *The Robbery of Nature* (New York: Monthly Review Press, 2020), 260-61; Marilyn Waring, *Counting for Nothing* (Toronto: University of Toronto Press, 1999).

⁷ Kapitalizmde atık tartışması için bakınız Victor Wallis, *Red-Green Revolution: The Politics and Technology of Ecosocialism* (Toronto: Political Animal Press, 2022), 24-30.

⁸ Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975), cilt 37, 732-33.

⁹ Waring, *Counting for Nothing*, 153-81.

Sonuçlar; Dünya Sistemi krizi, iklim değışikliği, okyanus asitlenmesi, ozon tabakası-
nın tahribatı, türlerin yok olması, azot ve fosfor döngülerinin bozulması, (ormanlar
dahil) toprak örtüsünün kaybı, tatlı suyun tükenmesi, aerosol yüklenmesi ve yeni var-
lıklar (sentetik kimyasallar, nükleer radyasyon ve genetiğı değıştirilmiş organizmalar
gibi) ile ilgili gezegensel sınırların aşılmasında açıkça görölmektedir.¹⁰ Dolayısıyla ser-
maye birikimi dürtüsü, bu yüzyılda insanlık için bir "yaşanabilirlik krizi" yaratmakta-
dır.¹¹

Birleşmiş Milletler Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) temsil
ettiğı bilimsel konsensüs, pozitif geri besleme mekanizmalarının devreye girmesiyle
iklimin istikrarsızlaşmasının mutlak bir felakete yol açmaması için, küresel ortalama
sıcaklığın bu yüzyılda sanayi öncesi seviyelere göre 1,5°C'lik bir artışın altında tutul-
ması gerektiğini -artışın 2°C'nin "çok altında" kalmadığı durumların aşırı derece riskli
olduğunu- ortaya koymuştur. IPCC'nin *Altıncı Değerlendirme Raporu'nda* (AR6, çe-
şitli bölümleri 2021-23 arasında yayınlandı) en iyimser senaryo, küresel ortalama sı-
caklığın yüzyıl sonunda sanayi öncesi seviyelere göre 1,5°C'nin altında artmasıdır. Bu,
1,5°C sınırının 2040 yılına kadar aşılmasını, sonrasında artışın bir derecenin onda
biri kadar gerçekleşerek 1,6°C'ye yükselmesini ve ardından yüzyılın sonuna doğru
1,4°C'ye gerilemesini gerektirir. Tüm bunlar 2050 yılına kadar net sıfır (aslında; ger-
çek sıfır) karbon emisyonuna ulaşılması hedefine dayanmaktadır ki bu da iklim-sıcak-
lık sınırının aşılmasını için bize ancak yarı yarıya şans verir.¹²

Ancak Tyndall İklim Değişikliği Araştırma Merkezi'nin önde gelen iklim bilimci-
lerinden Kevin Anderson'a göre bu senaryo çoktan geçerliliğini yitirmiştir. IPCC'nin
kendi rakamlarına göre 1,5°C'lik bir artıştan kaçınmak ve bu yüzde 50'lik şansa sahip
olmak için 2050 değil, 2040 yılına kadar sıfır karbon emisyonu hedefine ulaşmak ge-
rekiyor:

Şu andan başlayarak, 1,5°C'lik ısınmayı aşmamak için emisyonlarda yıllık %11'lik kesinti ya-
pılması gerekmektedir, bu oran 2°C için yaklaşık %5'e düşmektedir. Ancak bu ortalama kü-
resel oranlar, tüm BM iklim müzakerelerinin merkezinde yer alan ve "gelişmekte olan ülke
tarafına" karbondan arınmaları için biraz daha uzun bir süre tanıyan temel hakkaniyet kav-
ramını göz ardı etmektedir. Hakkaniyeti göz önünde bulundurduğumuzda, "gelişmiş" ülke-
lerin çoğunun 2030 ile 2035 yılları arasında sıfır CO2 emisyonuna ulaşması ve gelişmekte
olan ülkelerin de bunu on yıl kadar sonra takip etmesi gerekmektedir. Herhangi bir gecikme
bu zaman çizelgelerini daha da daraltacaktır.¹³

¹⁰ Johan Rockström ve diğeri, "A Safe Operating Space for Humanity," *Nature* 461, no. 24 (2009): 472-75; Will Steffen ve diğeri, "Planetary Boundaries," *Science* 347, no. 6223 (2015): 736-46; Sadrine Dixon-Declevé ve diğeri, *Earth for All* (Gabriella, BC: New Society Publishers, 2022): 13-19.

¹¹ Carlos Soriano, "Anthropocene, Capitalocene, and Other '-Cenes," *Monthly Review* 74, no. 6 (Kasım 2022): 1.

¹² Birleşmiş Milletler Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli, *Altıncı Değerlendirme Raporu, Çalışma Grubu I: Fiziksel Bilim Temeli* (2021), 14, [ipcc.ch](https://www.ipcc.ch); Andrea Januta, "Explainer: The U.N. Climate Report's Five Futures Decoded," *Reuters*, 9 Ağustos 2021; Uluslararası Enerji Ajansı, "Net Zero by 2050 Scenario (MZE)," *Global Energy and Climate Model*, Ekim 2022, www.iea.org.

¹³ Kevin Anderson, "IPCC's Conservative Nature Masks True Scale of Action Needed to Avert Catastrophic Climate Change," *The Conversation*, 24 Mart 2023; ayrıca bakınız David Spratt, "Faster, Higher, Hotter: What We Learned About the Climate System in 2022," bölüm 1, *Resilience.org*, 20 Şubat 2023. <https://rantey.org>

Mayıs 2023'te Dünya Meteoroloji Örgütü, yüzeye yakın küresel sıcaklığın 2027 yılına kadar "en az" bir yıl boyunca sanayi öncesi seviyelere göre yıllık ortalama 1,5°C'lik artışı geçici olarak aşma ihtimalinin yüzde 66 olduğunu belirtmiştir.¹⁴

Mevcut IPCC senaryoları, kapitalist ekonominin önkoşullarına uymak üzere tasarlanmış muhafazakâr bir sürecin parçasıdır; bu süreç, tüm senaryolara zengin ülkelerdeki ekonomik büyümenin devamını dahil ederken, sosyal ilişkilerdeki önemli değişiklikleri dışlar. Bu tür iklim modellerinin dayandığı tek araç, teknolojiye fiyat kaynaklı değişimlerin söz konusu olacağını varsaymaktır. Mevcut senaryolar bu nedenle zorunlu olarak Biyoenerji ve Karbon Yakalama ve Depolama (BECCS) ve Doğrudan Karbon Hava Yakalama (DAC) gibi şu anda yaygın biçimde mevcut olmayan ve öngörülen zaman çizelgesi içinde kurulamayacak ve aynı zamanda kendi içinde muazzam ekolojik tehlikeler arz eden negatif emisyon teknolojilerine dayanmaktadır. Kendileri de (muazzam toprak, su ve enerji gereksinimleri göz önüne alındığında) çevresel açıdan yıkıcı olan ve esasen var olmayan teknolojilere yapılan bu vurguya IPCC bünyesindeki bilim insanları tarafından itiraz edilmiştir. Bu nedenle, AR6'nın 3. bölümü olan Azaltım raporunda yer alan orijinal Yönetici Özetinde, raporu yazan bilim insanları bu tür teknolojilerin makul bir zaman diliminde uygulanabilir olmadığını ve halk seferberliğine dayalı düşük enerjili çözümlerin şu anda gerekli olan büyük ekolojik dönüşümleri gerçekleştirmedeki en yüksek umudu sunabileceğini dile getirmişlerdir. Ancak tüm bunların ifade edildiği Yönetici Özeti, hükümetler tarafından belirlenen ve bilim insanlarının sansürlenmesinin artık normal karşılandığı IPCC sürecinin nihai bir sonucu olarak, yayınlanan rapordan çıkarılmıştır.¹⁵

Teknolojiye düzenli ekonomik büyümeye ve mevcut sosyal ilişkilerin sürdürülmesine olanak sağlayacak fiyat kaynaklı değişimler gerekli ölçekte ve hızda ortaya çıkmamaktadır. Bu nedenle, üretim ve tüketim tarzında, hüküm süren politik-ekonomik hegemonyaya ters düşen büyük sosyoekonomik değişikliklere ihtiyaç vardır. Anderson, "Otuz yıllık kayıtsızlık, teknolojinin emisyonları artık tek başına yeterince hızlı azaltamayacağı anlamına geliyor" diye yazıyor. Bu nedenle, üretim ve tüketim ilişkilerinde derin eşitsizlikleri de ele alan değişikliklere dayanan düşük enerji çözümlerine ciddi bir ihtiyaç vardır. Gerekli emisyon azalmaları "ancak toplumun üretken kapasitesini birkaç kişinin özel lüksünü sağlamak ve diğer herkesin kemer sıkmasını istemekten uzaklaştırıp, daha geniş bir kamu refahı ve kendi kendine yeterlilik için yeniden tahsis ederek mümkündür" Çoğu insanlık için iklim değişikliğiyle mücadele, uygun fiyatlı konuttan güvenli istihdama kadar birçok fayda sağlayacaktır. Ancak diye ısrar ediyor Anderson; "sadece statükodan orantısız bir şekilde yararlanan az sayıda insan için, enerji miktarı ve meta birikimi konusunda büyük bir azalma anlamına gelir."¹⁶

Birikim toplumuna ve ekonomik büyümenin önceliğine meydan okuyan bir *degrowth* / deakümülayon (*deaccumulation*) yaklaşımı bu açıdan çok önemlidir. İnsan

¹⁴ "Global Temperatures Set to Reach New Records in Next Five Years," Dünya Meteoroloji Örgütü, 17 Mayıs 2023.

¹⁵ Sızdırılan Bilim İnsanları Azaltım Konsensüs Raporu, AR6, bölüm 3, kısım B4.3; "Editörlerden Notlar," *Monthly Review* 74, no. 2 (Haziran 2022). İklim değişikliğine yönelik düşük enerjili çözümler konusunda bkz. Joel Milward Hopkins, Julia K. Steinberger, Narasimha D. Rao ve Yannick Oswald, "Minimum Enerji ile İyi Bir Yaşam Sağlamak: A Global Scenario," *Global Environmental Change* 65 (Kasım 2020); Jason Hickel ve diğerleri, "Urgent Need for Post-Growth Climate Mitigation Scenarios," *Nature Energy* 6 (2021): 766-68.

¹⁶ Anderson, "IPCC'nin Muhafazakâr Dogası"; Hickel, Less Is More, 126-64.

ihtiyaçlarının sosyal olarak karşılanması ve eşitsizliğin keskin bir şekilde azaltılması, ekonomide düşük enerjili bir dönüşüme geçişin ve ekolojik olarak yıkıcı üretim biçimlerinin ve ölçeklerinin ortadan kaldırılmasının temel parçalarıdır. Bu şekilde, çoğu insanın yaşamı hem ekonomik hem de ekolojik olarak iyileştirilebilir. Ancak bunu başarmak, kapitalizmin mantığına ve kendi kendini düzenleyen bir piyasa sistemi mitolojisine karşı çıkmayı gerektirir. Böylesine radikal bir dönüşüm ancak önemli düzeylerde ekonomik ve sosyal planlamanın devreye sokulmasıyla başarılabilir; bu planlamanın tam anlamıyla uygulanması halinde, ilgili üreticiler, insanlığın ve bir bütün olarak doğanın sosyal metabolizmasını yöneten emek ve üretim sürecini düzenlemek için rasyonel bir şekilde birlikte çalışacaklardır.

Karl Marx ve Friedrich Engels'in çalışmalarının yansıttığı klasik on dokuzuncu yüzyıl sosyalizmi, kapitalizmin ekonomik olduğu kadar ekolojik ve toplumsal çelişkilerine de yanıt olarak kolektif *planlama* kurumuna ihtiyaç olduğunu görmüştür. Engels'in analizi, kent ile kırsal arasındaki ekolojik uçurumun üstesinden gelmek için sosyalist planlama ihtiyacında ısrar ederken, Marx'ın daha genel bir düzeyde işleyen metabolik yarık teorisi, sürdürülebilir insani kalkınma ihtiyacı konusunda ısrarcıydı.

Planlama, savaş zamanlarında hem kapitalist hem de sosyalist tüm ekonomiler için çok önemli olmuştur. Dev teknelci şirketler, ekonomist John Kenneth Galbraith'in "planlama sistemi" olarak adlandırdığı şeyi kendi istekleriyle kurmuşlardır, ancak bu sistem çok uluslu holdingler *arasında* değil, büyük ölçüde kendi *bünyelerinde işlemektedir*.¹⁷ Bununla birlikte, ekonomik planlama fikri, hakim ideoloji tarafından kapitalist piyasaya karşıt olarak görülmüş ve Soğuk Savaş'ta kapitalizmin zaferi ve Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından kamusal tartışmalardan etkin bir şekilde yasaklanmış, işe yaramaz bir tür despotizm olarak ilan edilmiştir.

Bu durum artık hızla değişiyor. Fransız ekonomist Jacques Sapir'in yakın zamanda belirttiği gibi, kapitalist piyasa sisteminin iç ve dış çelişkileri nedeniyle "plan ve planlama yeniden moda oldu".¹⁸ Sermayenin *degrowth* / deakümülayon süreci bağlamında ekonominin planlanması ve çevre-devlet düzenlemesinin geri dönüşü olmaksızın, mevcut gezegensel acil durumu başarılı bir şekilde ele alma ve sanayileşmiş toplumun devamını ve insan nüfusunun hayatta kalmasını sağlama olasılığının sıfır olduğu artık açıktır.

Marx, Engels ve Ekolojik Planlama

Marx ve Engels, sosyalist ve komünist toplumların alması gereken biçimleri önceden belirleyen, Marx'ın deyimiyle "geleceğin lokantaları için tarifler" sunma konusunda her zaman isteksiz olmuşlardır. Engels'in ifadesiyle, "gelecekteki bir toplumun yiyecek ve konut dağıtımını nasıl organize edebileceği üzerine spekülasyon yapmak doğrudan *ütopyaya* götürür."¹⁹ Bununla birlikte, yazınsal üretimleri boyunca, ortak üreticilerden

¹⁷ John Kenneth Galbraith, *Economics and the Public Purpose* (New York: New American Library, 1973), 77-204; Paul M. Sweezy, "Utopian Reformism," *Monthly Review* 25, no. 6 (Kasım 1973): 1-11.

¹⁸ Jacques Sapir, "Is Economic Planning Our Future?," *Studies on Russian Economic Development* 33, no. 6 (2022): 583-97.

¹⁹ Karl Marx, *Capital*, cilt 1 (Londra: Penguin, 1976), 99; Frederick Engels, *The Housing Question* (Moskova: Progress Publishers, 1975), 97.

oluşan bir toplumda üretimin yeniden örgütlenmesinin, ortak bir plana uygun olarak örgütlenmiş kooperatif emeği içereceği konusunda açıktılar.

Komünizmin İlkeleri'nde Engels, geleceğin toplumunda "tüm... üretim dallarının" "bir bütün olarak toplum tarafından, yani ortak fayda için, ortak bir plana göre, toplumun tüm üyelerinin katılımıyla işletileceğini" yazmıştır. Aynı yaklaşım Marx ve Engels tarafından *Komünist Manifesto*'da da benimsenmiş ve burada "Devletin sahip olduğu fabrikaların ve üretim araçlarının yaygınlaştırılması; boş toprakların ekime açılması ve toprağın genel olarak ortak bir plana uygun olarak iyileştirilmesi" gerektiği belirtilmiştir.²⁰ Burada, kent ve kır nüfusunu birbirinden ayıran büyük sanayi kentlerinde yoğunlaşmaması için nüfusun ülke çapında daha eşit bir şekilde dağılması ve kent ve kır arasındaki bölünmenin sona erdirilmesi, ortak plan fikirlerinin merkezinde yer alıyordu.

Marx'ın *Grundrisse*'deki analizlerinin çoğu, "emek zamanının sanayinin çeşitli dalları arasında planlı dağılımına uygun olarak", "komünal üretim temelindeki ilk ekonomik yasayı" oluşturan "zaman ekonomisine" duyulan ihtiyaca odaklanıyordu.²¹ Engels'e -Engels'in 1843 tarihli "Ekonomi Politikinin Eleştirisinin Ana Hatları"na atıfta bulunarak- 8 Ocak 1868'de yazdığı gibi: "Hiçbir toplum biçimi, toplumun elindeki çalışma zamanının üretimi şu ya da bu şekilde düzenlemesini engelleyemez. Ancak bu düzenleme, toplumun çalışma süresi üzerinde doğrudan ve bilinçli kontrolü ile değil -ki bu ancak ortak mülkiyetle mümkündür- meta fiyatlarının hareketi temelinde gerçekleştirildiği sürece, işler *Deutsch-Französische Jahrbücher*'de oldukça yerinde bir şekilde tanımlandığınız gibi kalır".²² Engels'in bu erken dönem çalışması Marx tarafından büyük bir hayranlıkla karşılanmıştır. Marx, 1843 tarihli "Engels'in 'Ana Hatları'nın Özeti" adlı yazısında, kapitalist üretimin dışsal temeli olarak "toprak ile insan arasındaki bölünmeyi" ve dolayısıyla doğanın yabancılaşmasını vurgulamıştır.

Marx, *Kapital*'de planlamayla ilgili olarak, toplumsal üründen üretim araçlarının yeniden üretimine ayrılan kısmın görece daha kolektif olduğunu, tüketime ayrılan diğer kısmının ise tüketiciler arasında bireysel olarak paylaştırıldığını savunmuştur. Verili bir toplumun son derece önemli olan bu bölüşümü nasıl gerçekleştirdiği, tüm üretim tarzının anahtarını oluşturur ve toplumun tarihsel gelişimini yansıtır. Emek-zaman, sosyalizmde zorunlu olarak "emeğin farklı işlevleri ile emeğin kurduğu birliklerinin çeşitli ihtiyaçları arasındaki doğru orantıyı koruyan" "kesin bir toplumsal plana uygun olarak" paylaştırılacaktır. Bu ancak tarihsel gelişimin bir sonucu olarak "insan ile insan ve insan ile doğa arasındaki günlük yaşama dair pratik ilişkiler kendilerini... rasyonel bir biçimde" ortaya koyduğunda ve "özgürce birleşmiş [bireyler] tarafından... onların bilinçli ve planlı kontrolü altında üretimi" mümkün kıldığında mümkün olabilir.²³ Marx'ın Paris Komünü ile ilgili yazdığı gibi, geleceğin toplumunda "kooperatif

²⁰ Karl Marx ve Frederick Engels, *The Communist Manifesto* (New York: Monthly Review Press, 1964), 40, 74.

²¹ Karl Marx, *Grundrisse* (Londra: Penguin, 1973), 173; Michael A. Lebowitz, *The Socialist Imperative* (New York: Monthly Review Press, 2015), 70-71.

²² Karl Marx ve Frederick Engels, *Selected Correspondence* (Moskova: Progress Publishers, 1975), 186-87; Marx ve Engels, *Collected Works*, cilt 3, 375-76, 418-43.

²³ Marx, *Kapital*, cilt 1, 172-73. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

topluluklar" "ulusal üretimi ortak bir plan çerçevesinde düzenleyecektir".²⁴ Planlamanın hem *ekonomik hem de ekolojik bir mesele* olduğu gerçeği Marx'ın çalışmaları boyunca açık bir niteliği sahiptir.

Marx, *Kapital*'in üçüncü cildinde "Bu alanda özgürlük," diye yazıyordu, "daha üst düzeye erişmiş bir toplumda, ancak toplumsallaşmış insanın, ortak üreticilerin, insanın doğayla olan metabolizmasını akılcı bir şekilde yönetmesi, onu kolektif biçimlerde kontrolü altına alması... bunu en az enerji harcayarak ve insan doğasına en uygun koşullarda gerçekleştirmesi ile oluşabilir."²⁵ Ormansızlaşma ve çölleşme gibi biçimlerde insan kaynaklı ekolojik yıkımın yarattığı tarihsel bakiye, Marx için, *toplumsal kontrolün gerekliliğini* göstermesi nedeniyle bilinçsiz "sosyalist eğilimleri" de somutlaştırır.²⁶

Ancak, planlama ihtiyacını çevresel koşullarla ilişkili olarak en açık şekilde temellendiren katkı Engels'in *Anti-Dühring*'de yazdıklarıdır. Engels'e göre, kapitalist üretimin olumsuz dışsallıkları, kent ve kırsal arasındaki bölünme, kalıcı bir konut sorunuyla ve işçi sınıfının varoluşunun hem doğal hem de sosyal koşullarının tahrip edilmesiyle bağlantılı olarak, büyük ölçekli planlamayı en açık şekilde gerektiriyordu. Engels, modern sanayinin kendisinin, "tüm suyu kokuşmuş gübreye dönüştüren" "fabrika kentinde" var olanın aksine "nispeten saf suya" ihtiyacı olduğunu savundu.²⁷ Hem *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nda hem de *Komünist Manifesto*'da yer alan temaları genişleterek şöyle diyordu:

Kent ve kırsal arasındaki antitezin ortadan kaldırılması yalnızca ihtimal dahilinde olan bir şey değildir. Bu, tıpkı tarımsal üretim ve halk sağlığı için bir gereklilik haline geldiği gibi, artık sanayi üretiminin kendisinin de doğrudan bir gerekliliğidir. Havanın, suyun ve toprağın mevcut zehirlenmesine ancak kent ve kırsal birleşmesiyle son verilebilir. Ancak böyle bir birleşme kentlerde can çekişen kitlelerin durumunu değiştirecek ve dışkılarının hastalık üretimi yerine bitki üretimi için kullanılmasını sağlayacaktır... Bu nedenle kent ve kırsal ayrımının kaldırılması... modern sanayinin tüm ülkeye mümkün olan en eşit şekilde dağıtılmasına bağlı olduğu sürece ütöpik değildir.²⁸

Engels, üretimin kolektif olarak "toplumsal bir plana" göre örgütlenmesinin, kapitalist meta üretiminin karakteristik özelliği olan "insanların kendi üretim araçlarına tabi olmalarına son vereceğini" savunuyordu.²⁹ Sosyalizmde, elbette "toplumun her bir tüketim maddesinin üretimi için ne kadar emek gerektiğini bilmesi hala gerekli olacaktır" O zaman toplum "üretim planını, özellikle emek-güçlerini içeren üretim araçlarına uygun olarak düzenlemek zorunda kalacaktır. Birbirleriyle ve üretimleri için gerekli emek miktarlarıyla karşılaştırılan çeşitli tüketim maddelerinin yararlı etkileri,

²⁴ Karl Marx ve Frederick Engels, *Writings on the Paris Commune*, ed. Hal Draper (New York: Monthly Review Press, 1971), 77.

²⁵ Karl Marx, *Kapital*, cilt 3, 959. Büyümenin azaltılmasına yönelik mevcut ekososyalist yaklaşımların çoğu Marx'ın toplumsal metabolizma ve metabolik yarıma kavramlarına dayanmaktadır. Bkz: Mattias Schmelzer, Andrea Vetter ve Aaron Vansintjan, *The Future Is Degrowth* (Londra: Verso, 2022), 84-86, 122-23, 237-44.

²⁶ Marx ve Engels, *Selected Correspondence*, 190 (Marx'tan Engels'e, 25 Mart 1868); John Bellamy Foster, "Capitalism and the Accumulation of Catastrophe," *Monthly Review* 63, no. 7 (Aralık 2011): 3-5.

²⁷ Marx ve Engels, *Collected Works*, cilt 25, 281-82; Engels, *The Housing Question*, 92.

²⁸ Marx ve Engels, *Collected Works*, cilt 25, 279, 282-83.

²⁹ Marx ve Engels, *Collected Works*, cilt 25, 219, 282.
 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

sonunda planı belirleyecektir."³⁰ Ancak sanayide emeğin rasyonel ve ekonomik kullanımının ötesinde, planlama, ülkedeki toprağın tükenmesinin ve buna bağlı olarak kentin kirlenmesinin üstesinden gelmek için gerekli olacaktır. Engels, "Yalnızca üretici güçlerinin tek bir büyük plan temelinde birbiriyle uyumlu bir şekilde iç içe geçmesini mümkün kılan bir toplum," diye yazıyordu, "sanayinin tüm ülkeye, kendi gelişimine ve üretimin diğer unsurlarının korunmasına, geliştirilmesine ve en uygun şekilde dağıtılmasına izin verebilir."³¹

Doğanın Diyalektiği'nde Engels, özellikle "burjuvazinin sosyal bilimi" olarak klasik ekonomi politiğin, "üretim ve mübadele alanlarındaki insan eylemlerini" açıklamaktaki başarısızlığıyla ilgileniyordu. Kapitalist ekonominin anarşik ve plansız karakterinin bu nedenle ekolojik felaketleri artırdığını belirtiyordu. "Küba'daki İspanyol plantasyon sahiplerinin herhangi bir şey umurunda mıydı?" diye yazmıştı,

Dağların yamaçlarındaki ormanları yakıp küllerinden *bir* nesil boyunca çok kârlı kahve ağaçları için yeterli gübre elde edenler, daha sonra şiddetli tropikal yağışların toprağın korunmasız üst tabakasını yıkayıp geride sadece çıplak kayalar bırakmasını ne kadar önemsemişlerdir ki! Toplumla olduğu gibi doğayla da ilgili olarak, mevcut üretim tarzı ağırlıklı olarak yalnızca anlık, en somut sonuçla ilgilenir ve sonra bu amaca yönelik eylemlerin daha uzak etkilerinin oldukça farklı, çoğunlukla tam tersi karakterde olmasına şaşırılır.³²

Bu nedenle, bir bütün olarak insan topluluğunun çıkarlarını desteklemek için, "planlı eylem" yürütmek ve üretimi bilim doğrultusunda, dünyevi çevreyi dikkate alarak, yani doğanın yasalarına uygun olarak düzenlemek gerekiyordu.³³

Marx ve Engels sosyalizmin üretim güçlerini niceliksel olduğu kadar niteliksel anlamda da genişleteceğini düşünüyorlardı ve Engels *Anti-Dühring*'de sosyalizmin "üretici güçlerin sürekli hızlanan gelişimi ile... üretimin kendisinin pratikte sınırsız artışı" beraberinde getireceğine atıfta bulunuyordu. Bununla birlikte, yazdıkları bağlam bugünün "dolmuş dünya ekonomisi değil, daha ziyade sanayileşmenin henüz erken bir aşamasıydı. On sekizinci yüzyılın başından 1970'teki ilk Dünya Günü'ne kadar uzanan endüstriyel gelişme döneminde, dünya endüstriyel üretim potansiyeli yaklaşık 1.730 kat artmıştır ki bu on dokuzuncu yüzyıl perspektifinden bakıldığında "neredeyse sınırsız bir artış" olarak görülebilir. Ancak bugün bu durum ekolojik "aşım" sorununu gündeme getirmektedir.³⁴

Dolayısıyla, Engels tarafından vurgulanan üretimin uzun vadeli ekolojik sonuçları günümüzde giderek daha fazla ön plana çıkmaktadır. Bu durum, Jeolojik Zaman Ölçeği'nde 1950 civarında başlayan ve insani-sanayileşmiş toplumun Dünya Sistemi değişiminde birincil faktör olarak ortaya çıkışını temsil eden Antroposen Dönemi ile sembolize edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Engels'in sosyalizmde üretici güçlerin gelişimine ilişkin ifadesinin belki de en dikkat çekici yanı, hemen ardından -aynı

³⁰ Marx ve Engels, Collected Works, cilt 25, 294-95.

³¹ Marx ve Engels, Collected Works, cilt 25, 277-82; Jasper Bemes, "The Belly of the Revolution," *Materialism and the Critique of Energy* içinde, eds. Brent Ryan Bellamy ve Jeff Diamanti (Chicago: MCM Publishing, 2018), 340-42.

³² Marx ve Engels, Collected Works, cilt 25, 463-64.

³³ Marx ve Engels, Collected Works, cilt 25, 460-63.

³⁴ William R. Catton, *Overshoot* (Urbana: University of Illinois Press, 1982).

paragrafta ve bir sonraki paragrafta- sosyalizmin amacının üretimin genişletilmesi değil, daha ziyade insanın "özgür gelişimi" olduğu ve bunun da "insanı çevreleyen yaşam koşullarının tüm alanıyla" rasyonel ve planlı bir ilişki gerektirdiği görüşünün gelmesidir.³⁵

Dolayısıyla Marx ve Engels, planlamayı sosyalist/komünist toplumun örgütlenmesi, meta mübadelesinin tahakkümünden kurtarılması ve "ortak bir plana" dayanması açısından hayati önemde görmüşlerdir. Bununla birlikte, 1920'lerin sonu ve 1930'larda Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkacak olan komuta ekonomisi altındaki merkezi planlama türünü öngördükleri söylenemez. Aksine, doğrudan üreticiler tarafından yapılacak planlamanın üretimin kendisi açısından demokratik olacağını iddia etmişlerdir.³⁶ Marx'ın ifadesiyle, bir bütün olarak sosyalist sistem, "kooperatif emeğin" "ulusal boyutlarda geliştirileceği ve sonuç olarak... ulusal araçlarla teşvik edileceği" bir toplumda "toplulukların kendi kendini yönetmesiyle başlar".³⁷ Dahası, insan emeğinin komünal ya da kooperatif emek olarak rasyonel bir şekilde örgütlenmesi, bir planlama sistemi olmadan gerçekleşemezdi. "Daha büyük ölçekteki tüm doğrudan toplumsal ya da komünal emek, bireylerin faaliyetlerinin uyumlu işbirliğini güvence altına almak ve *toplumsal metabolik yeniden üretim* sistemi olarak toplam üretici organizmadan kaynaklanan genel işlevleri yerine getirmek için, az ya da çok, yönlendirici bir otoriteye ihtiyaç duyar." Dolayısıyla üretim, bir orkestranın "şefi" anlamında rehberlik, öngörü ve yönetim gerektirir. Michael A. Lebowitz'in vurguladığı gibi, Marx'ın planlı ekonomi vizyonu, insanlık ile doğa arasındaki metabolizmayı rasyonel bir şekilde yönetecek "her iki tarafla da bağlantılı iletkenler" tarafından yönetilen bir ekonomiydi.³⁸

Marx'ın *Artı Değer Teorileri'nde*, emeğe ve doğaya kapitalist olmayan ve dolayısıyla kapsamlı olmayan bir yaklaşımın gerekliliği üzerine, yazdığı gibi:

Geleceğin öngörülmesi -gerçek öngörü- zenginlik üretiminin yalnızca işçi ve toprakla ilgili olduğu durumda ortaya çıkar. Gelecek gerçekten öngörülebilir ya da olgunlaşmamış bir aşırı çaba nedeniyle ortaya çıkan tükenmişlik ve harcama ile gelir arasındaki dengenin bozulması durumlarının her ikisi neticesinde mahvedilebilir. Kapitalist üretimde bu hem işçinin hem de toprağın başına gelir... Burada harcanan şey *δύναμις* [Aristoteles'in *nedensel güç* anlamındaki

³⁵ Marx ve Engels, *Collected Works*, cilt 25, 269-70; Walt Rostow, *The World Economy* (Austin: University of Texas Press, 1978), 47-48, 659-62.

³⁶ Michał Kalecki "merkezi planlama ve işçi kontrolünün bir sentezini" savunmuştur. Michał Kalecki, *Selected Essays on Economic Planning* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 31. Marta Hamecker, Hindistan'ın Kerala eyaletinde geliştirilen katılımcı planlama sistemini uygulanabilir bir model olarak vurgulamıştır. Marta Hamecker, *A World to Build* (New York: Monthly Review Press, 2015), 153-57. Ayrıca Marta Hamecker ve José Bartolomé, *Planning From Below*'da katılımcı planlamanın uygulanması için bir rehber sunmuştur: *A Decentralized Participatory Planning Proposal* (New York: Monthly Review Press, 2019). Doğrudan üreticilerin "reel sosyalizm"deki rolü üzerine eleştirel bir Marksist çalışma için bakınız: Michael A. Lebowitz, *The Contradictions of "Real Socialism"* (New York: Monthly Review Press, 2012).

³⁷ Marx and Engels, *Collected Works*, vol. 24, 519; Karl Marx, *On the First International* (New York: McGraw Hill, 1973), 11; Marx, *Grundrisse*, 159, 171-72; Paul Burkett, "Marx's Vision of Sustainable Human Development," *Monthly Review* 57, no. 5 (Ekim 2005), 43; Ernest Mandel, "In Defense of Socialist Planning," *New Left Review* 159 (Eylül-Ekim 1986): 7.

³⁸ Marx, *Capital*, cilt 1, 448-49; Lebowitz, *Contradictions of "Real Socialism"*, 21. "Toplumsal metabolik yeniden üretim" kavramı István Mészáros tarafından Marx'ın *Grundrisse*'de kullandığı toplumsal metabolizma kavramına dayanılarak geliştirilmiştir. Bkz: István Mészáros, *Beyond Capital* (New York: Monthly Review Press, 1995), 39-71.

güç için kullandığı Yunanca sözcük] olarak var olur ve bu δῖναμις'in ömrü hızlandırılmış harcamanın bir sonucu olarak kısılır.³⁹

Tarihsel materyalizmin kurucularına göre kapitalizm, sömürü, mülksüzleştirme ve tüketme/imha gibi olumsuz bir diyalektiği, "çatışan sınıfların toplu yıkımını" teşvik ediyordu. Bu nedenle gerekli olan şey, "toplumun bir bütün olarak devrimci yeniden inşası" idi.⁴⁰

Kapitalizmi karakterize eden bu olumsuz diyalektik, sömürü, el koyma ve tükenme/yok etme süreçleri, Engels tarafından "doğanın intikamı" kavramıyla canlı bir şekilde ifade edilmiştir. Bu metaforik ifade, Jean-Paul Sartre'in *Diyalektik Aklın Eleştirisi'nde* "karşı-finalite" kavramına dönüşür.⁴¹ İnsanlar, sınıf temelli toplumsal oluşumlar aracılığıyla, *anti-physis* (doğa karşıtı) olmuşlardır. Bu durum, ormanların yok edilmesinde ve bunun sonucunda meydana gelen sellerde (Sartre'in aklında René Gro-usset'nin 1942 tarihli *Histoire de la Chine* adlı eserinde anlatılan Çin köylü üretimi vardı) görülebilir; bu sellerde halklar kendi varlıklarının ve doğa üzerindeki sözde zararlerinin altını oyarak felaketlere yol açmışlardır. Sartre, "tam da insan *anti-physis* ve dolayısıyla *anti-praxis*" haline getirildiği ölçüde, doğa insanın yadsınması haline gelir", diye yazar.⁴² Marx ve Engels için olduğu gibi Sartre için de doğanın yabancılaşması sorununa verilecek tek yanıt, insanlığı nihai felakete sürükleyen toplumsal üretim ilişkilerini değiştirmektir. Bu, yaşamın kendisinin artık insanlığın düşmanı olarak konumlandırılmadığı, sürdürülebilir insani gelişmenin yeni sosyalist bir praksişi biçimini alacak *bir yeryüzü devrimini* gerektiriyordu: Doğa ve toplumun yeniden birleşmesi.

Marksizm içindeki "*degrowth* komünizmi" geleneği, İngiltere'nin kullandığı kömürün yarısından daha azıyla yetinebileceğini savunan William Morris'e kadar uzanmaktadır.⁴³ Ancak Paul Burkett'in Marx'ın genel "sürdürülebilir insani kalkınma vizyonu" olarak adlandırdığı şeyle de ilişkisi açıktır. Burada sermaye birikimi niteliksel insani gelişimdeki ilerlemelerle yer değiştirmeli ve (değişim değerinden ziyade) kullanım değeri üretimine ve en temel ihtiyaçlardan en gelişmiş insani ve sosyal ihtiyaçlara

³⁹ Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 3 (Moskova: Progress Publishers, 1971), 309-10; John Bellamy Foster ve Paul Burkett, *Marx and the Earth* (Chicago: Haymarket, 2016), 149. Aristoteles tarafından kullanılan Yunanca δῖναμις kelimesi, başka bir şeydeki değişimin kaynağı olarak "güç", dolayısıyla nedensel bir güç anlamına gelir. William Charlton, "Aristotelian Powers," *Phronesis* 32, no. 3 (1987): 277-89.

⁴⁰ Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*, 2.

⁴¹ Marx ve Engels, *Collected Works*, cilt 25, 460-61; Jean-Paul Sartre, *Critique of Dialectical Reason*, cilt 1 (Londra: Verso, 2004), 164. Marx ve Engels "yok etme" kavramını en dokuzuncu yüzyılda İngiliz sömürgeciliği altında İrlanda'nın ekolojik yıkımı bağlamında hem ölüm hem de ortadan kaldırma anlamında kullanmışlardır. Bkz: Foster ve Clark, *The Robbery of Nature*, 64-77. Marx ve Sartre'da sömürü, kamulaştırma ve tükenme diyalektiği üzerine bkz: Alberto Toscano, "Antiphysics/Antipraxis: Universal Exhaustion and the Tragedy of Materiality," in *Materialism and the Critique of Energy*, eds. Bellamy ve Diamanti, 480-92; Michael A. Lebowitz, *Between Capitalism and Community* (New York: Monthly Review Press, 2020), 176-77.

⁴² Marx ve Engels, *Collected Works*, cilt 25, 460-61; Jean-Paul Sartre, *Critique of Dialectical Reason*, cilt 1, 164-66. Engels, Rusya'daki ormansızlaşmanın "toprak altı su stoklarını nasıl yok ettiğini", böylece "yağmur ve kar sularının emilmeden dere ve nehirler boyunca hızla akararak ciddi sellerle yol açtığını", "yazın ise nehirlerin sığlaştığını ve toprağın kuruduğunu" canlı bir şekilde anlatmıştır. "Rusya'nın en verimli bölgelerinin çoğunda toprak altı su seviyesinin tam bir metre düştüğü söyleniyor, öyle ki mısır mahsullerinin kökleri artık ona ulaşamıyor ve kuruyor. Böylece sadece insanlar değil, birçok bölgede toprağın kendisi de en az bir nesil boyunca mahvoldu." Marx ve Engels, *Collected Works*, cilt 27, 387. Bu tür ekolojik gözlemler daha sonraki sosyalist düşünceleri etkileyecekti. Lenin, Engels'in Rusya'daki ormansızlaşma ve toprağın yoksullaşmasına ilişkin bu pasajlarına özellikle dikkat çekmiştir. V. I. Lenin, *Collected Works*, cilt 39 (Moskova: Progress Publishers, 1974 baskısı), 501.

⁴³ John Bellamy Foster, *The Return of Nature* (New York: Monthly Review Press, 2020), 137-38.

kadar tüm bireylerin ihtiyaçlarının bir bütün olarak çevreyle uyum içinde karşılanmasına adanmalıydı.⁴⁴

Merkezi Planlamanın Etkililiği

Marksist iktisatçı Paul Baran'ın gözlemlediği üzere, 1917 Ekim Devrimi'nde iktidarı ele geçiren "Bolşeviklerin", "aç ve harap olmuş ülkelerinde sosyalizmi (ve kapsamlı ekonomik planlamayı) hemen kurmak gibi bir niyetleri yoktu."⁴⁵ Başlangıçta, işçi güdümlü bir hükümet altında kapitalist piyasanın sıkı bir şekilde düzenlenmesini ve kontrol edilmesini, kilit işletmelerin kamulaştırılmasını ve tamamen sosyalist bir ekonomiye uzun ve yavaş bir geçişi öngörüyorlardı. Aslında o dönemde somut bir merkezi planlama ya da komuta ekonomisi kavramı mevcut değildi.⁴⁶ "Alec Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.* (S.S.C.B.'nin *Ekonomik Tarihi*) adlı kitabında "'Planlama' kelimesi için şu düşüncüyü dile getiriyor:

1923-6 yıllarında [Sovyetler Birliği'nde] daha sonra kazandığından çok farklı bir anlama sahipti. Tam olarak işlenmiş bir üretim ve tahsis programı, bir "komuta ekonomisi" yoktu. Gosplan'daki uzmanlar... büyümenin planlanması için bir tür temel sağlamak amacıyla tarihteki ilk "ulusal ekonomik denge"yi oluşturmak için yetersiz istatistiklerle mücadele ederek dik-kate değer bir özgünlükle çalıştılar... Mesele şu ki, bu hesaplamalardan ortaya çıkan şey, eylem emirleri anlamında planlar değil, kısmen bir tahmin ve kısmen de stratejik yatırım kararları için bir rehber, önceliklerin tartışılması ve belirlenmesi için bir temel olan "denetim rakamları" toplamı idi.⁴⁷

Ekim Devrimi'nden sekiz ay sonra, 1918 yılının ortalarında başlayan Savaş Komünizmi, "Beyaz" güçleri desteklemek için tüm büyük emperyal güçlerin ülkeyi işgali de dahil olmak üzere Rus İç Savaşı'ndan kaynaklanan kaos ve yıkımla başa çıkmak için umutsuz bir çabaydı. Savaş Komünizmi planlamayla değil, toplu kamulaştırmalarla, askeri üretimle, özel ticaretin yasaklanmasıyla, fiyatların kısmen ortadan kaldırılmasıyla, bedava tayınlara, erzak ve ihtiyaç fazlalarına zorla el konulmasıyla ilgiliydi.⁴⁸ Devrimci Sovyet devleti, Beyaz orduları yenerek ve emperyal güçleri ülkeyi boşaltmaya zorlayarak İç Savaşı kazandı. Ancak ekonomi harap olmuş ve devrimin belkemiği olan küçük sanayi proletaryası yok edilmişti. 1920'de 1914'tekinin yarısı kadar sanayi işçisi vardı.⁴⁹ 1921'de ekonomik bozulma, kıtlık ve Kronstadt denizcilerinin isyanıyla karşı karşıya kalan V. I. Lenin, Yeni Ekonomik Politika (NEP) kapsamında piyasa koşullarını yeniden uygulamaya koyarak stratejik bir geri çekilme organize etti. Lenin ayrıca 1920'den başlayarak, on ila on beş yıl içinde tüm Rusya'nın elektrifikasyonuna yönelik bir planı uygulamaya koyup tüm büyük sanayi bölgelerinde elektrik santralleri ve ilgili altyapıyı inşa etmek için kişisel inisiyatif aldı. 1920'lerin başındaki

⁴⁴ Burkett, "Marx's Vision of Sustainable Human Development," 34-62; Kohei Saito, *Marxism in the Anthropocene* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 232-42.

⁴⁵ Paul A. Baran, *The Longer View* (New York: Monthly Review Press, 1969), 151.

⁴⁶ Andrew Zimbalist ve Howard J. Sherman, *Comparing Economic Systems* (Orlando: Academic Press Inc., 1984), 130.

⁴⁷ Alec Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.* (Londra: Penguin, 1969), 101.

⁴⁸ Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, 74, 80; Zimbalist ve Sherman, *Comparing Economic Systems*, 132.

⁴⁹ Zimbalist ve Sherman, *Comparing Economic Systems*, 130.

bu adımın ekonomik kalkınma açısından en büyük başarı olduğu sonradan kanıtlanacaktı.⁵⁰

NEP, sosyalizme doğru hareket içinde bir geçiş dönemi olarak görülüyordu. Lenin bunu "devlet kapitalizmi" olarak tanımladı. Sovyet devleti, ağır sanayi, finans ve dış ticaret de dahil olmak üzere ekonominin komuta kademelerinin kontrolünü elinde tutuyordu. Lenin'in başlangıçtaki anlayışına göre NEP, üretimi tekelci kapitalizmin en gelişmiş biçimine uygun olarak, ancak sosyalist kontrol altında, köylülükle uzlaşarak dönüştürmek amacıyla büyük sermaye ile sınırlı bir ittifaktı. Tamás Krausz, *Reconstructing Lenin* (Lenin'i Yeniden İnşa Etmek) adlı çalışmasında "Sovyet devleti, küçük burjuvanın kontrol edilemeyen kaotik ekonomisi olan anarşik özel mülkiyet yerine örgütlü büyük ölçekli sermayeye ve piyasa odaklı devlet mülkiyetine ayrıcalıklı muamele etti" diye yazmıştır. Lenin devlet kapitalizmi kavramını yalnızca karma bir ekonomideki devlet sektörüne değil, aynı zamanda NEP'in özünü oluşturan sosyalizme doğru hareket içindeki belirli bir toplumsal formasyona atıfta bulunmak için de kullanmıştır.⁵¹

NEP döneminde ekonomiye ilk kez kalkınma planlaması düzeyi eklenmiştir. Ulusal Ekonomi Yüksek Konseyi 1917 gibi erken bir tarihte kurulmuştu. Ancak Gosplan'ın ana devlet planlama komisyonu olarak kurulması NEP döneminde gerçekleşmiştir. Gosplan, ulusal bir ekonomi için ilk denge sistemini geliştirerek, devlet kontrolü altındaki birkaç stratejik sektöre sınırlı direktifler yoluyla yatırım kararlarını yönlendirmek amacıyla kullanılacak denetim rakamları sağladı. François Quesnay'in *Tableau économique* inden ve Marx'ın *Kapital*'deki yeniden üretim şemalarından esinlenen yeni bir girdi-çıkış tabloları yöntemi 1923-24 yıllarında uygulamaya konmuştur.⁵²

1925 yılına gelindiğinde, NEP savaş öncesi ekonomiyi yeniden kurmayı başarmış ve tarım dışındaki sanayi üretimi düzlüğe çıkmaya başlamıştı. Lenin 1922'de NEP'in uzun süre yürürlükte kalması gerekebileceğini ima etmiş, "biraz fazla kötümser olmayı göze alarak" yirmi beş yıl gibi bir süreden söz etmişti.⁵³ Ancak 1924'te ölümü ve NEP'in ekonomiyi yeniden canlandırmadaki başarısıyla birlikte, sosyalist dönüşüm ve planlama üzerine büyük bir tartışma başladı. Klasik Marksist teori, ilk olarak Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde meydana gelen devrimlere dayanıyordu. Rus Devrimi'nin başlangıçta daha geniş bir Avrupa proleter devrimini ateşleyeceği düşünülmüştü, ancak bu gerçekleşmedi. Rusya kendisini az gelişmiş, öncelikle köylü bir ülke olarak, siyasi ve ekonomik izolasyon içinde ve sürekli yeni emperyal istila tehditleriyle karşı karşıya buldu.

Büyük Tartışma'nın tüm önemli katılımcıları sosyalist planlı ekonomiye geçilmesi gerektiği konusunda hemfikir, ancak değişimin niteliği ve temposu ile köylülerin

⁵⁰Tadeusz Kowalik, "Central Planning," Problems of the Planned Economy içinde, eds. John Eatwell, Murray Milgate ve Peter Newman (Londra: Macmillan, 1990), 43.

⁵¹Tamás Krausz, *Reconstructing Lenin* (New York: Monthly Review Press, 2015), 335-38; Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle* (Londra: Pluto, 1975), 26-28, 115-16; Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, 52, 58; Alfred Rosmer, *Moscow Under Lenin* (New York: Monthly Review Press, 1972), 131-33.

⁵²Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, 100-1, 134; Fyodor I. Kushirsky, *Soviet Economic Planning, 1965-1980* (Boulder: Westview, 1982), 6-8; Zimbalist ve Sherman, *Comparing Economic Systems*, 147.

⁵³Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, 120; V. I. Lenin, *Collected Works*, cilt 32 (Moskova: Progress Publishers, 1973), 429-30.

topraklarının ne ölçüde kamulaştırılması gerektiği konusunda anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Nikolay Buharin gibi bazı önde gelen Bolşevikler, NEP'in bir geçiş dönemi olarak devam etmesine dayanan daha yavaş, dengeli bir büyüme yaklaşımında ısrar ederek o zamanlar hakim olan çizgiyi savundular. Buna karşılık, ekonomist E. A. Preobrazhensky gibi "sol muhalefet" ile özdeşleşenler, merkezi olarak planlanan bir ekonomiye çok daha hızlı bir geçişi ve sosyalist ilkel birikim süreci yoluyla köylülüğün mülksüzleştirilmesini destekliyordu.⁵⁴ Preobrazhensky ve Leon Troçki de dahil olmak üzere hem *sol muhalefetin* hem de Joseph Stalin'in *sağ muhalefet* olarak nitelendireceği (Stalin'in Büyük Tartışma sırasında birlikte hareket ettiği) Buharin yandaşlarının önde gelen isimleri, sonunda birbiri ardına tasfiye edildi ve komuta tamamen Stalin'e kaldı.⁵⁵

Stalin'in 1928'de iktidara gelmesiyle birlikte, başlangıçta Stalin'in kendisinin de karşı çıktığı sol muhalefetin önerileri doğrultusunda hızlı bir sanayileşme rotası benimsendi. Amaç, SSCB'nin izole konumu göz önüne alındığında "Tek Ülkede Sosyalizm"i inşa etmek haline geldi. Ancak bu, 1929'daki ilk beş yıllık planla başlayan sert bir sosyalist ilkel birikim ve yukarıdan aşağıya, bürokratik bir komuta ekonomisi şeklini aldı. NEP'in yürürlükte olduğu 1925-26'da devlet sektörü ekonominin yüzde 46'sını oluşturuyordu; 1932'de bu oran yüzde 91'e yükseldi.⁵⁶

Sovyet planlamasının trajedisi, SSCB'nin ünlü tarihçisi Moshe Lewin'in "planlamanın plan içinde kaybolması" olarak adlandırdığı duruma yol açan, içinde ortaya çıktığı vahim tarihsel koşullarda yatmaktadır.⁵⁷ NEP döneminde 1928-29'da sanayi üretimi yüzde 20 oranında artmıştı. Ancak bu yeterli görülüyordu. Buharin, NEP'in sağladığının iki katı yıllık ekonomik büyüme oranı isteyen "çılğınlar" tarafından inşa edilen planlara karşı çıktı. Böylece planlama süreci daha ilk baştan gerçekçi olmayan temeller üzerinde tasarlandı. İşgücü ve kaynakların tahsisi, üretim girdileri, belirlenmiş hedefler ve benzeri konulardaki tüm direktiflerin bürokratik olarak tepeden belirlendiği, özel bir *komuta ekonomisi* biçimini alan bir merkezi planlama sistemi ortaya çıktı. Bu, kapitalist emek sürecinin temel karakterinin Taylorist bilimsel yönetim tekniklerinin dahil edilmesiyle sürdürülmesiyle birleşti ve başlangıçta işçi Sovyetlerinde öngörüldüğü gibi aşağıdan yukarıya örgütlenme biçimleri veya işçi kontrolü olasılığını ortadan kaldırdı.

İlk beş yıllık planda ortaya konan direktiflerin yerine getirilmesi mümkün değildi ve bunun sonucunda plan neredeyse başından itibaren fiilen rafa kaldırıldı. Ortaya çıkan komuta sistemi merkezi ve bürokratik bir şekilde yönetilirken, rasyonel planla-

⁵⁴ Nikolai Bukharin, *The Politics and Economics of the Transition Period* (Londra: Routledge, 1979), 108-13; E. A. Preobrazhensky, *The Crisis of Soviet Industrialization* (White Plains, New York: M. E. Sharpe, 1979), 63; Harry Magdoff ve Paul M. Sweezy, "Perestroika and the Future of Socialism-Part Two," *Monthly Review* 41, no. 11 (Nisan 1990): 2; Nicholas Spulber, *Soviet Strategy for Economic Growth* (Bloomington: Indiana University Press, 1964), 102-3.

⁵⁵ Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, 124-28, 132, 147; Spulber, *Soviet Strategy for Economic Growth*, 66-68, 72.

⁵⁶ Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, 137; Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital* (New York: Monthly Review Press, 1998), 8-12; Gregory Grossman, "Command Economy," in *Problems of the Planned Economy*, eds. Eatwell, Milgate ve Newman, 58-62.

⁵⁷ Moshe Lewin, *Russia/USSR/Russia* (New York: New Press, 1995), 95-114. Ayrıca bakınız Alec Nove, *The Economics of Feasible Socialism* (Londra: George Allen and Unwin, 1983), 79-81; Michael Ellman, "Socialist Planning," in *Problems of the Planned Economy*, eds. Eatwell, Milgate ve Newman, 14.

maya pek rastlanmadı. Bu arada, sanayileşmenin "süper temposu", köylülerin mülklerine büyük ölçüde el konulması ve milyonlarca kişiyi etkileyen zorunlu kolektifleştirme anlamına geliyordu. Lewin'in yazdığı gibi, "Stalin'in köylü karşıtı hamlesi halk kitlelerine karşı bir saldırıydı. O kadar büyük ölçekte zorlama gerektiriyordu ki, tüm devletin devasa, baskıcı bir makineye dönüştürülmesi gerekiyordu." Bu koşullar altında, nüfusun katı bir disiplin altına alınması kaçınılmazdı.⁵⁸

Tüm eksikliklerine ve barbarlıklarına rağmen, Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkan kaba, hantal, bürokratik komuta ekonomisi, kalkınma etkileri açısından son derece başarılıydı. Ağır sanayi yatırımlarına daha önce hiç görülmemiş bir şekilde öncelik verebildi. 1930-40 yılları arasında sanayi üretimindeki yıllık ortalama büyüme oranı resmi olarak "yüzde 16,5" idi ve Lewin'in sözleriyle (Batılı ekonomistlerin olduğundan küçük gösterici değerlendirmeleri tercih ettiğini akılda tutarak) bu; "kesinlikle etkileyici bir rakamdı."⁵⁹ Sovyetler Birliği sanayileşmede sıçrama yaptı, tarımda geride kalsa da ulaşım ve elektrik üretimini de genişletti. Eğitim ve kentleşme alanlarında da büyük gelişmeler yaşandı.⁶⁰ 1928-1941 yılları arasında yaklaşık sekiz bin büyük, modern işletme inşa edildi.⁶¹

1928 yılında Sovyetler Birliği hala az gelişmiş bir ülkeydi. İkinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde ise büyük bir sanayi gücü olarak ortaya çıkmıştı. Stalin'in 1931'de söylediği şu sözlerdeki katı gerçeklik sorgulanamaz: "Gelişmiş ülkelerin 50-100 yıl gerisindeyiz. Bu mesafeyi on yıl içinde kat etmek zorundayız. Ya bunu başaracağız ya da ezileceğiz."⁶² Hesapları doğruydı. Alman *Wehrmacht*'ı tam on yıl sonra, 1941'de, zırhlı tümenler halinde örgütlenmiş ve 1.800 millik bir cephede konuşlanmış üç milyondan fazla Mihver askeriyle Rusya'yı işgal ettiğinde, işgalci güçler kendilerini Birinci Dünya Savaşı'nda karşılaştıkları Rusya'ya hiç benzemeyen büyük bir endüstriyel ve askeri güçle karşı karşıya buldular. Sovyet kuvvetleri, Adolf Hitler ve danışmanlarının tasarladığı her şeyin çok ötesinde olağanüstü bir direniş sergiledi. Modern dünyanın tarihi tam da bu gerçek üzerine şekillenecek ve Nazi Almanyası'nın yenilgisine yol açacaktı.⁶³

Ancak merkezi olarak yönetilen ve planlanan üretimiyle Sovyet ekonomisinin zayıflıkları, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sistemin peşini bırakmayacaktı. Oldukça etkileyici büyüme oranlarını sürdürmesine ve Stalin sonrası, özellikle de Leonid Brejnev döneminin başlarında, kendisinden çok daha büyük ve saldırgan olan muadili Amerika Birleşik Devletleri ile karşı karşıya kaldığı Soğuk Savaş bağlamında avantaj sağlayabilmesine rağmen, Sovyet sisteminin zayıflıkları giderek daha belirgin hale geldi.⁶⁴ Bürokratik planlı ekonomi, iktidarın yoğunlaşmasına ve nomenklatura sistemi içinden ortaya çıkan bürokratik patronlar veya "nachal'niki" olarak bilinen yeni bir

⁵⁸ Lewin, Russia/USSR/Russia, 112, 95-108; Magdoff ve Sweezy, "Perestroika and the Future of Socialism-Part Two," 2; Spulber, Soviet Strategy for Economic Growth, 126.

⁵⁹ Lewin, Rusya/SSCB/Rusya, 108-9.

⁶⁰ Ernest Mandel, Marxist Economic Theory, cilt 2 (New York: Monthly Review Press, 1968), 557-59.

⁶¹ Lewin, Russia/USSR/Russia, 114. Sovyet planlı ekonomisinin temel yapısal özellikleri in bir listesi için bkz. Paul Cockshott, How the World Works (New York: Monthly Review Press, 2019), 209-10.

⁶² Stalin'den alıntı Baran, The Longer View, 179.

⁶³ "Sovyetler Birliği'nin İşgali, Haziran 1941," Holokost Ansiklopedisi, Birleşik Devletler Holokost Anma Müzesi, ushmm.org.

⁶⁴ David Kotz, "The Direction of Soviet Economic Reform," Monthly Review 44, no. 4 (Eylül 1992): 15.

yönetici sınıfın ortaya çıkmasına yol açtı; bu yapı, partinin üst düzey adayları üzerinde kontrol sağlama işlevini yerine getiriyordu ve sistem üzerinde baskı oluşturarak gerekli değişikliklerin gerçekleşmesini engelliyordu.⁶⁵ Sovyet komuta ekonomisi, girdi-çıktı analizindeki ilk gelişmelere rağmen, sibernetik yöntemlerini ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki on yıllarda yeni bilgisayar devrimiyle ortaya çıkan daha optimal planlama olanaklarını, bu yönde yapılan bazı girişimlere rağmen, hiçbir zaman entegre edemedi.⁶⁶ Yeni yatırım projelerine yapılan aşırı vurgu, yenileme yatırımlarının ihmal edilmesine yol açmış, bunun sonucunda üretim eski ekipmanlarla sürdürülmüş ve çoğu kez iş durmalarına neden olmuştur.⁶⁷ Emegın proleterleşmesi, tam istihdam ve diğer güvencelerle birleştğinde, kapitalizme kıyasla sistem içindeki ekonomik zorlama olanaklarını azaltmış ve işçiler için maddi teşvik sorunlarına yol açmıştır.⁶⁸

Che Guevara'nın keskin bir şekilde fark ettiği gibi, Sovyet işletme yönetimi sistemi tekeli kapitalizme değil, tekel öncesi kapitalizme; işletme içi işlemlerden çok işletmeler arası işlemlere dayanmaktaydı. Bu, işletmelerin dış fiyatlara bağımlı olduğu anlamına geliyordu ve bunun ironik sonucu olarak piyasa ilişkileri, Galbraith'in Batı'daki tekelci şirketlerin "planlama sistemi" olarak adlandırdığı sistemde görülmeyen bir şekilde işletme düzeyinde planlamanın altını oyuyordu. Aynı zamanda, fabrika üretimi, darboğazları önleyen çoklu tedarikçilere sahip daha gelişmiş tekelci kapitalist üretim sisteminin aksine, her bir bölümün veya sendikanın tüm bileşenleri ürettiği eski Ford Motors modeline göre organize edilmişti.⁶⁹ En önemlisi, Sovyet komuta ekonomisi, dinamik verimliliklerin geliştirilmesi yönteminin aksine, işgücü ve kaynakların zora dayalı olarak toplanması yoluyla yoğun değil, yaygın gelişime dayalıydı.⁷⁰ Sonuç olarak, işgücü ve kaynaklar azalmaya başladığında, ekonomi durgunluğa girerek yaygın kıtlıklar yarattı.⁷¹

⁶⁵ Lewin, Russia/USSR/Russia, 142, ix; Moshe Lewin, "Society and the Stalinist State in the Period of the Five-Year Plans," *Social History* 1, no. 2 (May 1976): 172-73; Paul M. Sweezy, *Post-Revolutionary Society* (New York: Monthly Review Press, 1980), 144-45; Harry Magdoff ve Fred Magdoff, "Approaching Socialism," *Monthly Review* 57, no. 3 (Temmuz-Ağustos 2005): 40-41.

⁶⁶ Elena Veduta, "Some Lessons on Planning from the World's First Socialist Economy," *Monthly Review* 74, no. 5 (Ekim 2022): 23-36; Lebowitz, *Contradictions of "Real Socialism"*, 115-20. Ludwig von Mises, Friedrich Hayek ve Lionel Robbins gibi isimlerin de dahil olduğu "Avusturyacı" iktisat ekolü tarafından savunulan, merkezi planlamanın milyonlarca denklemi aynı anda çözmeyi gerektireceği için imkansız olduğu düşüncesi, Oskar Lange tarafından yeterince gösterildiği gibi, başından beri yanlıştı. Bugün malların büyük bir kısmı piyasa sinyalleri temelinde değil, şirket içi, kurumsal planlamanın ürünü olarak üretilmektedir. Bununla birlikte, planlama sistemindeki girdi ve çıktıların bilgisayar ortamına aktarılması genel verimliliğe büyük ölçüde yardımcı olabilir. Oskar Lange ve Fred M. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism* (New York: McGraw-Hill, 1938), 57-58; Ernest Mandel, "In Defense of Socialist Planning," *New Left Review* 1/159 (Eylül-Ekim 1986), 11; P. Cockshott, A. Cottrell ve J. Dapprich, *Economic Planning in an Age of Climate Crisis* (Londra: Cockshott, Cottrell ve Dapprich, 2022).

⁶⁷ Magdoff ve Sweezy, "Perestroika and the Future of Socialism-Part Two," 6; Magdoff ve Magdoff, "Approaching Socialism," 44.

⁶⁸ Sweezy, *Post-Revolutionary Society*, 140-41.

⁶⁹ Helen Yaffe, *Che Guevara: The Economics of Revolution* (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 38-39; Michael Löwy, *The Marxism of Che Guevara* (New York: Rowman and Littlefield, 1973), 440-41, 7-51. Sovyet işletmeleri hakkında bakınız Spulber, *Soviet Strategy for Economic Growth*, 119-29; Magdoff ve Magdoff, "Approaching Socialism," 44; Galbraith, *Economics and the Public Purpose*, 108-17.

⁷⁰ Zimbalist ve Sherman, *Comparing Economic Systems*, 24-25.

⁷¹ Magdoff ve Sweezy, "Perestroika and the Future of Socialism-Part Two," 3-7; János Komai, *The Socialist System* (Princeton: Princeton University Press, 1992).

Yine de o dönemde dahi ekonomi, Gorbacov döneminin kaosa kadar daha yavaş da olsa büyümeye devam etti; bu arada nüfusa, kitlesel tüketim ve lüks mallardan yoksun olsa da dünyanın çoğu açısından imrenilecek kapsamlı sosyal refah olanakları sağladı.⁷² Ancak nihayetinde, Sovyet sisteminin kaderini belirleyecek olan, Batı'daki üst kademelerle aynı zengin yaşam tarzını arzulayan ve *nomenklatura sisteminin* sosyal hiyerarşisinin en tepesinde yer alanların izlediği yöndü.⁷³

Harry Magdoff ve Fred Magdoff'un *Approaching Socialism* (Sosyalizme Yaklaşmak) adlı kitaplarında açıkladıkları gibi, "Sovyet ekonomisinin İkinci Dünya Savaşı'ndan çıktıktan kısa bir süre sonra belirginleşen eksiklikleri, merkezi planlamanın başarısızlığından değil, planlamanın yürütülme biçiminden kaynaklanıyordu. Barış zamanında merkezi planlama, üretimin her ayrıntısının merkezi otoriteler tarafından kontrol edilmesini gerektirmez. Komutacılık ve demokrasinin yokluğu merkezi planlamanın gerekli bileşenleri olmadığı gibi, iyi bir planlama için de ters etki yaratır." İronik bir şekilde, Sovyet sisteminin sınıfsal karakteri ve yaygın yolsuzluklar sistemin çöküşüne neden olmuştur.⁷⁴

Çin'in 1949 Devrimi'ni takip eden komuta ekonomisi dönemi çok daha kısaydı ve esasen 1953-78 yılları arasında sürdü. Sovyet modeline dayanan ilk beş yıllık planı 1953 yılında başlatmış ve planlama aşaması çeyrek asır sonra "piyasa reformlarını" başlatılana kadar devam etti. Çin Halk Cumhuriyeti, ABD tehdidiyle de baş etmek zorunda kaldığı ve bu nedenle ihtiyaç duyduğu büyük kaynakları ulusal savunmaya aktarmak zorunda kaldığı merkezi planlama döneminde, Çin ekonomisinin dışa açılması ve dünya ekonomisiyle kontrollü bir şekilde bütünleşmesinin ardından gelecek olan daha da etkileyici ekonomik kalkınma için endüstriyel ve sosyal temeli oluşturarak etkileyici başarılarla imza attı.

Çin komuta ekonomisinin ilk planlama dönemindeki sicilin düzensiz olduğuna şüphe yoktur. Çin'de uygulamaya konulan merkezi planlama, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi dengesizliklere ve "planlamanın plan içinde kaybolması" olgusuna yol açan zayıflıkların çoğuna sahipti. Yine de büyük başarılar elde edildi. Tarım, kolektifler ve sosyal mülkiyetle birlikte yeni bir temele oturtuldu.⁷⁵ Fred Magdoff, Dongping Han'ın *The Unknown Cultural Revolution (Bilinmeyen Kültür Devrimi: Bir Çin Köyünde Yaşam ve Değişim)* adlı kitabına yazdığı önsözde şunları diyordu:

ABD'li tarım uzmanlarından oluşan bir heyetin 1974 yazında, Kültür Devrimi sırasında Çin'e yaptığı ziyaretin çok az insan farkında. *New York Times*'daki bir makalede (24 Eylül 1974) anlatıldığı gibi, heyet geniş çaplı bir seyahat düzenledi ve gözlemledikleri karşısında hayrete düştü. Heyet, "Asya'da geniş deneyime sahip deneyimli mahsul gözlemcileri" olan on bilim insanından oluşuyordu. Nobel Ödülü sahibi Norman Borlaug'un da belirttiği gibi, "Kötü bir tarla bulmak için çok aramanız gerekiyordu. Gezdiğimiz her yerde her şey yeşil ve güzeldi.

⁷² ABD ve Sovyet büyüme oranlarının karşılaştırması için bakınız David M. Kotz with Fred Weir, *Russia's Path from Gorbachev to Putin* (Londra: Routledge, 2007), 35-36.

⁷³ Stephen F. Cohen, *Soviet Fates and Lost Alternatives* (New York: Columbia University Press, 2011), 136-40; Stanislav Menshikov, "Russian Capitalism Today," *Monthly Review* 51, no. 3 (Temmuz-Ağustos 1999): 81-99; Kotz, *Russia's Path from Gorbachev to Putin*, 105-25; Gordon M. Hahn, *Russia's Revolution from Above, 1985-2000* (New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 2002).

⁷⁴ Magdoff ve Magdoff, "Approaching Socialism," 49.

⁷⁵ Çin'in toprak reformu hakkında bkz. William Hinton, *Through a Glass Darkly* (New York: Monthly Review Press, 2006), 37-84.

Beklediğimden çok daha büyük bir ilerleme olduğunu hissettim." Heyetin başkanı, Rockefeller Vakfı'nın başkan yardımcısı Sterling Wortman pirinç mahsulünü "...gerçekten birinci sınıf. Tarla üstüne tarla vardı ve görebileceğiniz en iyiydi." Ayrıca komünlerdeki çiftçilerin artan beceri düzeylerinden de etkilendiler. Wortman, "Hepsi en iyi insanların beceri düzeyine getiriliyor. Hepsi mevcut girdileri paylaşıyor." Çin'deki tarımla ilgili gözlemlerinin ayrıntılı bir açıklaması 1975 yılında Dr. Sprague tarafından prestijli *Science* dergisinde yayınlandı. Kültür Devrimi'nden sonra Çin tarımında kaydedilen ilerlemenin büyük bir kısmı o dönemdeki gelişmeler sayesinde mümkün olmuştur. Hatta 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında gübre kullanımında meydana gelen artış, 1973 yılında Çin tarafından sözleşmesi imzalanan fabrikalar sayesinde mümkün olmuştur.⁷⁶

Mao Zedong yönetimindeki Çin'de sanayi potansiyelinin büyümesi, neredeyse diğer tüm gelişmekte olan ülkelerle kıyaslandığında "nispeten hızlı" olmuştur.⁷⁷ Okur-yazarlık ve ortalama yaşam süresi tamamen değişmiş, kişi başına düşen geliri hala son derece düşük olmasına rağmen Çin, 1970'lerin sonunda insani kalkınma faktörleri açısından orta gelirli ülkelerle aynı seviyeye gelmiştir. "Planlamanın net etkisi" "teknik ilerleme hızında" büyük bir artış olmuştur. Chris Bramall'ın 1993 tarihli önemli çalışması *In Praise of Maoist Economic Planning*'de (Maoist Ekonomik Planlamaya Övgü) yazdığı gibi, "Eğer yeteneklerin ekonomik kalkınma açısından zenginlikten daha önemli bir gösterge olduğuna inanılıyorsa hem Çin hem de Sichuan [Eyaleti] Mao'nun ölümü sırasında büyük ölçüde kalkınmıştı. Dünya Bankası'nın zenginliğe daha fazla vurgu yapmayı seçmesi tamamen normatif bir karardır."⁷⁸

1978 sonrası Çin, tamamen merkezi olarak planlanan bir ekonomiden hızla Lenin'in NEP'ini andıran karma bir ekonomi sistemine geçmiştir. Samir Amin'in belirttiği gibi, Marksist terimlerle Çin Komünist Partisi liderliğinde bir "devlet kapitalizmi" yönelimi görülebilir (her ne kadar "piyasa sosyalizmi" ve hatta "devlet sosyalizmi" terimleri de kullanılmış olsa da).⁷⁹ Bu, "Çin özellikleri taşıyan sosyalizm" altında devlet sektörü muazzam kalkınır, ekonominin kumanda tepelerine hakim olur ve tüm sistemi yönlendirirken, piyasaya da keskin bir dönüşün yaşandığı anlamına geliyordu. Çin'in GSYİH'si 1978 ile 2015 yılları arasında otuz kat büyüyerek sanayileşme açısından diğer tüm tarihi "ekonomik mucizeleri" geride bıraktı.⁸⁰

Özellikle kırsal alanlardaki araziler çoğunlukla devlet/kolektif mülkiyet altında kalmıştır. Çin'de şu anda, yaklaşık 50.000'i merkezi hükümete ve geri kalanı yerel yönetimlere ait olmak üzere yaklaşık 150.000 kamu iktisadi teşebbüsü bulunmaktadır. Kamu iktisadi teşebbüsleri toplam GSYH'nin yaklaşık yüzde 30'unu (tarım dışı

⁷⁶ Fred Magdoff, "Preface," Dongping Han, *The Unknown Cultural Revolution içinde: Life and Change in a Chinese Village* (New York: Monthly Review Press, 2008), x.

⁷⁷ Rostow, *Dünya Ekonomisi*, 522, 536.

⁷⁸ Chris Bramall, *Maoist Ekonomik Planlamaya Övgü: 1931'den Bu Yana Sichuan'da Yaşam Standartları ve Ekonomik Kalkınma* (Oxford: Oxford University Press, 1993), 335-36.

⁷⁹ Samir Amin, "China 2013," *Monthly Review* 64, no. 10 (Mart 2013): 20.

⁸⁰ Yi Wen, "The Making of an Economic Superpower: Unlocking China's Secret of Rapid Industrialization," *Federal Reserve Board of St. Louis, Economic Research, Working Paper Series* (Ağustos 2015), 2; John Ross, *China's Great Road* (Glasgow: Praxis, 2021), 13, 178.

GSYH'nin yaklaşık yüzde 40'ı) ve ulusal varlıkların yaklaşık yüzde 44'ünü oluşturmaktadır.⁸¹ Bu firmalar hükümet tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmektedir (kamu iktisadi teşebbüslerinin genel müdürleri Parti'nin Merkez Teşkilat Dairesi tarafından atanmaktadır). Piyasa ile entegrederler ancak devlet desteği ve sübvansiyonları alırlar ve kâr maksimizasyonunun ötesine geçerek hükümet hedeflerini yerine getirmeleri ve aynı zamanda devlete kârlarının yüzde 30'u kadar ekonomik fazla sağlamları beklenir. COVID-19 salgını sırasında Parti devlet şirketlerine önemli bir rol vermiştir.⁸²

Çin, devlet sektörü üzerindeki kontrolünün tüm ekonomiyi yönlendirmede en önemli kaldıraç noktası olduğu beş yıllık planları uygulamaya devam etmektedir.⁸³ 2002 yılında *Global Fortune 500* listesinde altı Çin kamu iktisadi teşebbüsü yer almaktaydı. Bu sayı 2012 yılına gelindiğinde altmış beşe yükselmiştir. Çin Komünist Partisi, piyasanın kalpsiz ve beyinsiz bir güç olduğunu ve devletin ekonomiyi yönlendirmede doğrudan bir rol oynaması gerektirdiğini açıkça kabul etmektedir. Bu yaklaşım, "devlet düzenlemesi (diğer adıyla planlı düzenleme)" ve devlet ile piyasanın "birlikte üretimi" ilkesi olarak bilinen bir biçim almıştır.⁸⁴

Louis Federal Rezerv Kurulu Başkan Yardımcısı ve ekonomist Yi Wen'in belirttiği gibi, "Çin, İngiltere'nin 1700-1900, Amerika Birleşik Devletleri'nin 1760-1920 ve Japonya'nın 1850-1960 yılları arasında yaşadığı kabaca 150 ila 200 (hatta daha fazla) yıllık devrim niteliğindeki ekonomik değişimleri tek bir nesle sıkıştırmıştır."⁸⁵ Yönlendirici bir devlet sektörünü ve dolayısıyla devletin ekonomiyi düzenleme -ve aslında emek ve kaynak dağılımındaki değişimleri planlama- kapasitesini çok daha fazla koruyan Çin ekonomisinin önemli bir yönü, genellikle üretimdeki yerel karışıklıklarla sınırlı olan ekonomik krizlere karşı çok daha fazla bağışıklık kazanmasıdır.⁸⁶ Bununla birlikte, "Çin özelliklerine sahip sosyalizmin" temel çelişkileri, artık neredeyse ABD oranlarına ulaşan sosyal eşitsizlik düzeyinde ve yabancı çokuluslu şirketler için üretimde istihdam edilen ve de kırsal alanlardan gelen göçmen emeğinin aşırı sömürülmesinde bulunmaktadır. Bunlar başlıca endişe alanları haline gelmiştir.⁸⁷

⁸¹ Lowell Dittmer, "Transformation of the Chinese Political Economy in the New Era," in *China's Political Economy in the Xi Jinping Epoch*, ed. Lowell Dittmer (Singapur: World Scientific Publishing, 2021), 8; Gang Chen, "Consolidating Leninist Control of State-Owned Enterprises: China's State Capitalism 2.0," *China's Political Economy in the Xi Jinping Epoch* içinde, ed. Dittmer, 44.

⁸² Chen, "Consolidating Leninist Control of State-Owned Enterprises," 59.

⁸³ Chen, "Consolidating Leninist Control of State-Owned Enterprises," 45-49, 59; Tian Hongzhi ve Li Hui, "How Does the Five-Year Plan Promote China's Economic Development?," *Hradec Economic Days* (2021), digilib.uhk.cz.

⁸⁴ Cheng Enfu, *China's Economic Dialectic* (New York: International Publishers, 2021), 48-49, 66-67, 143, 295-310.

⁸⁵ Wen, "The Making of an Economic Superpower," 9.

⁸⁶ Çin'in büyük konjonktürel dalgalanmalardan kaçınıyor gibi görünmesi, toplumun dönüşümsel anlamda krizlerden uzak olduğu anlamına gelmemektedir. Bkz: Wen Tiejun, On Kriz: *The Political Economy of China's Development (1949-2020)* (New York: Palgrave Macmillan, 2021); John Ross, "Why China's Socialist Economy Is More Efficient than Capitalism," *MR Online*, 6 Haziran 2023.

⁸⁷ "Wealth and Inequality in the U.S. and China," University of Southern California US-China Institute, 19 Kasım 2020, china.usc.edu; Cheng Enfu, *China's Economic Dialectic*, 287-93; Marc Blecker, "The Political Economy of Working Class Reformation," in *China's Political Economy in the Xi Jinping Epoch*, ed. Dittmer, 87-105; John Bellamy Foster ve Robert W. McChesney, *The Endless Crisis* (New York: Monthly Review Press, 2012), 155-83.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Çin'in dünya ekonomisine açılması, Batı'da -özelikle de sistemin ideolojik çekirdeği olan Ortodoks iktisat içinde- ekonomik planlamanın uygulanamaz ve başarısızlığa baştan mahkûm olduğunun kesin kanıtı olarak karşılandı. Sosyalizm tamamen planlama ile özdeşleştirildi ve bunun da kaçınılmaz başarısızlığa yol açtığı söylendi. "Sovyet pratiğinin merkezi olarak planlanmış bir ekonominin temel doğasını ortaya koyduğu varsayımı" da bunun bir parçasıydı.⁸⁸

Ne var ki, somut analizden kopuk, her biçim ve koşulda merkezi planlamanın bu şekilde toptan mahkûm edildiği bu yaklaşımın gerçek bir teorik temeli yoktu ve gerçeklikle çelişiyordu. Kapitalist ekonomilerin kendileri de sık sık acil savaş zamanı merkezi planlamasına başvurmuşlardı. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri, İkinci Dünya Savaşı sırasında, Savaş Üretim Kurulu ve diğer ajanslar tarafından yönetilen, kaynakları ve üretimi değiştirirken karne ve fiyat kontrolleri uygulayan kapsamlı bir ulusal planlama sistemi kurdu. Ülkenin temel sanayi sektörünü oluşturan sivil otomobil üretimi hızla silah, tank ve uçak üretimine dönüştürüldü. Savaş ve ticaret gemilerinin üretimine acilen ihtiyaç duyuluyordu. Askeri mallara sadece ABD için değil, müttefikleri için de ihtiyaç vardı.⁸⁹ Bu aynı zamanda milyonlarca erkeğin askerlik hizmetine alınması nedeniyle işgücünde büyük bir genişleme ve büyük değişimler gerektirdi. Savaş sırasında kadınların ücretli istihdamı yüzde 57 oranında arttı; 1943 yılında kadınlar uçak endüstrisindeki işgücünün yüzde 65'ini kadınlar oluşturuyordu.⁹⁰ Tüm bunlar, planlama ajansları, devlet direktifleri ve mali ve parasal kontroller dahil olmak üzere merkezi planlamayı gerektiriyordu. Devletin bilim ve teknoloji alanındaki araştırmaları, en ünlüsü Manhattan Projesi olmak üzere, artırıldı. Toplum tarafından üretilen ekonomik fazla, savaş üretimini kolaylaştırmak için büyük ölçüde yeniden yönlendirilirken, endüstrinin doğru zamanda ve tempoda belirli askeri malları en üst düzeye çıkarmak için koordine edilmesi gerekiyordu.⁹¹ Michał Kalecki'nin tanımıyla merkezi planlama, "üretim hacmini, ücret finansman araçlarını, büyük yatırım projelerini, fiyatlar ve temel ihtiyaç maddelerinin dağıtımı üzerindeki kontrolü kapsar" ABD'nin savaş zamanı planlaması bu tanıma büyük ölçüde uymaktadır ve karma bir ekonominin merkezi planlama ile her koşulda uyumsuz olmadığını göstermektedir.⁹²

Sosyal ve ekonomik planlama olmaksızın, sosyalizmin maddi eşitlik ve ekolojik sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak mümkün değildir. Mantık ve tarihsel deneyim, işyerinden yerele ve ulusala kadar çeşitli düzeylerde işleyen bir tür planlama sistemi olmaksızın, gezegensel ekolojik acil durumu etkili bir şekilde ele almanın ya da "tüm insanlar için *buen vivir* (iyi bir yaşam)" sağlamanın akla yatkın bir yolu olmadığını göstermektedir.⁹³ Bu basitçe "Biriktir, biriktir! Musa ve diğer peygamberler böyle buyurdu!" toplumunda başarılabilir.⁹⁴ Bununla birlikte, sosyal açıdan optimal sonuçlara

⁸⁸ Magdoff ve Sweezy, "Perestroika and the Future of Socialism-Part Two," 1; Mandel, "In Defense of Socialist Planning," 9.

⁸⁹ Martin Hart-Landsberg'in bu sayıdaki "Planning an Ecologically Sustainable and Democratic Economy" başlıklı makalesine bakınız. Savaş zamanı İngiliz planlaması hakkında bkz: Cockshott, Cottrell ve Dapprich, *Economic Planning in an Age of Climate Crisis*, 63-75.

⁹⁰ "Rosie the Riveter: More than a Poster Girl," U.S. Army Ordnance Corps, goordnance.army.mil; "Rosie the Riveter," History.com, 27 Mart 2023.

⁹¹ Magdoff ve Magdoff, "Approaching Socialism," 53-54.

⁹² Kalecki, *Selected Essays on Economic Planning*, 27.

⁹³ Fred Magdoff ve Chris Williams, *Creating an Ecological Society* (New York: Monthly Review Press, 2017), 290.

⁹⁴ Marx, *Kapital*, cilt 1, 742. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

ulaşmak için planlamanın demokratik olması gerekir. Magdoff ve Magdoff'un *Approaching Socialism* (Sosyalizme Yaklaşıırken) adlı kitabında gözlemlediği gibi:

Merkezi planlamanın kendisinde komutanın ve planlamanın tüm diğer yönlerinin merkezi otoritelere bırakılmasını gerektiren hiçbir şey yoktur. Bu, özel bürokratik çıkarların etkisi ve devletin kapsayıcı gücü nedeniyle ortaya çıkar. Halk için planlama halkı da içermelidir. Bölge, kent ve kasaba planları, yerel nüfusun, fabrikaların ve mağazaların işçi ve topluluk konseylerine aktif katılımını gerektirir. Genel program -özellikle de kaynakların tüketim malları ve yatırımlar arasındaki dağılımına karar vermek- halkın katılımını gerektirir. Bunun için de insanların gerçekleri bilmesi, düşüncelerini açık bir şekilde ifade edebilmesi ve temel kararlara katkıda bulunabilmesi gerekir.⁹⁵

Birden fazla düzeyi kapsayacak ve "tüm süreç demokrasisini" içerecek birleşik, çok yönlü planlı bir ekonomi, tüketici piyasalarının veya işçilerin istedikleri yerde çalışma özgürlüğünün (ve dolayısıyla bu anlamda bir işgücü piyasasının) ortadan kaldırılmasını gerektirmez.⁹⁶ Bununla birlikte, sermaye malları ve finans yatırımları üzerinde kontrol ve dolayısıyla ekonomik artığın nüfusun tamamına (gelecek nesiller de dahil) fayda sağlayacak şekilde seferber edilmesine olanak tanıyan, eşitlikçi koşulları, tüm bireyler için insani gelişimin temel dayanaklarını ve doğal çevrenin korunmasını sağlayan toplumsal kontrol biçimlerini gerektirir.

Ernest Mandel 1986'da yazdığı "Sosyalist Planlamayı Savunurken" adlı makalede, ekonomik planlamanın temel avantajının, kaynakların ve emeğin tahsisine ilişkin kararların, meta piyasasının aracı gücü yoluyla (ve cüzdana ne kadar girdiğine bakarak) sonradan değil, önceden alınması ve daha sonra deneme yanılma yoluyla düzeltilmesi olduğunu savunmuştur. Böylece planlama, kararların doğrudan Marx'ın "ihtiyaçlar hiyerarşisi" olarak adlandırdığı temelde alınmasına olanak tanır. Bu, tüm kararların merkezileşmiş bir bürokrasi tarafından alınmasını da gerektirmez; "halk egemenliğinin *kurumsallaştırılması*"na dayanan toplumsallaştırılmış bir demokrasiyle tutarlıdır. Üretimin temel parametreleri, işbirliği ilkesine göre örgütlenmiş bir toplumdaki ilgili üreticiler tarafından belirlenecektir. Böyle bir toplum "salt tüketim yerine *uygarlık yönünde büyüyecektir*."⁹⁷

⁹⁵ Magdoff ve Magdoff, "Approaching Socialism," 54-55.

⁹⁶ Lange, "On the Economic Theory of Socialism," 72-73. "Bütün süreçli halk demokrasisi" terimi, demokrasinin nasıl daha anlamlı hale getirilebileceğine dair çağdaş Çin kavramlarına içkindir. Bunun Çin'de nasıl uygulandığına dair sınırlamalara rağmen, bu kavram sosyalist demokrasinin gelişiminde kritik bir öneme sahiptir. Xi Jinping, *The Governance of China*, cilt 4 (Pekin: Foreign Languages Press, 2022), 299-301.

⁹⁷ Mandel, "In Defense of Socialist Planning," 6-8, 13-17, 22, 25; Karl Marx, *Texts on Method* (Oxford: Basil Blackwell, 1975), 195; Gregory Grossman, "Material Balances," in *Problems of the Planned Economy*, eds. Eatwell, Milgate ve Newman, 178.

Sosyalist Devletler ve Çevre

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra neredeyse evrensel olarak kabul gören kanı, Sovyetlerin çevre konusundaki sicilinin Batı'dan çok daha kötü olduğu ve bunun sosyalizm ve merkezi planlamadan kaynaklandığı yönündedir.⁹⁸ SSCB'nin çevre konusundaki sicilinin pek çok açıdan içler acısı olduğu doğrudur. Bu kanıya varmak için sadece Çernobil ve Aral Denizi'ni düşünmek yeterlidir. Stalin döneminde, öncü Sovyet ekolojistlerinin çoğu tasfiye edilmiş; bunun da Sovyet kalkınması açısından önemli sonuçları olmuştur. Yine de hâkim görüş, şehirlerin etrafındaki yeşil kuşaklarda, ünlü *zapovedniki'de* (bilimsel ekolojik koruma alanları), devasa ağaçlandırma kampanyalarında, uluslararası çevre anlaşmalarının teşvik edilmesindeki öncü rolünde ve hükümet üzerinde baskı kuran güçlü çevre örgütlerinde kendini gösteren Sovyet çevre başarılarını silmeyi tercih etmektedir. Büyük ölçüde bilim insanları tarafından yönetilen Tüm Rusya Doğayı Koruma Derneği 1987 yılı itibarıyla çoğu bilim insanı otuz yedi milyon üyeye sahipti ve bu rakam onu dünyanın en büyük koruma lobi örgütü haline getiriyordu.⁹⁹

Sovyetler Birliği sanayileşip modernleştikçe ve Batı'dan gelen Soğuk Savaş tehdidi nedeniyle yüksek düzeyde askeri harcama yapma ihtiyacının doğal bir sonucu olarak Batı'nın çevresel yıkım düzeylerine yaklaştı. Sonrasında Batı gibi Sovyetler Birliği de çevre hareketlerine çelişkilerden tamamen bağımsız olmayan belirli yanıtlar verdi. Çevrenin korunması ve muhafazası, yetersiz de olsa, genel planlama sistemine dahil edildi. Sovyetler Birliği'nin oldukça kapsamlı bir çevre yasaları sistemi vardı, ancak bunlar yeterince uygulanmıyordu. Hızlanan küresel ısınma konusunda ilk alarmı verenler Sovyet bilim insanları olmuş, onları ABD'li bilim insanları izlemiştir.¹⁰⁰ Toprağın korunması alanında da büyük çabalar sarf edilmiştir.¹⁰¹ 1980'lerde "ekolojik uygarlık" kavramı ilk olarak Sovyetler Birliği'nde ortaya çıktı ve kısa süre sonra Çin'de de benimsenerek Çin'in beş yıllık planlarında yansıtıldığı gibi genel planlamanın temel bir unsuru haline geldi.¹⁰² P. G. Oldak gibi önde gelen Sovyet ekonomistleri, Sovyet milli gelir muhasebesinin çevresel tahribatın doğrudan ölçümlerini de içerecek şekilde radikal bir dönüşüme tabi tutulmasını savundular. Şöyle söylemişlerdi: "'Daha fazla' hiçbir şekilde her zaman 'daha iyi' değildir."¹⁰³

Sovyetler Birliği'nin çevre kirliliği konusundaki sicili, pek tatmin edici olmasa da aşağı yukarı eşit nüfusa sahip Amerika Birleşik Devletleri ile karşılaştırıldığında genel olarak olumludur. Sovyetler Birliği'nin kişi başına düşen sülfür dioksit, nitroz oksit,

⁹⁸ Sovyet çevre siciline yönelik ideolojik saldırının kilit eseri Murray Feshbach ve Arthur Friendly Jr. tarafından yazılan *Ecocide in the USSR* (New York: Basic Books, 1992) adlı kitaptr. Kullandıkları teknik, Sovyet ekolojik yıkımını öne çıkarırken, aynı ekolojik yıkım koşullarının çoğunun Batı'da da var olduğu ve genellikle kişi başına düşen miktar ve küresel etki açısından daha büyük ölçekte olduğu gerçeğini görmezden gelmektedir.

⁹⁹ Salvatore Engel-Di Mauro, *Socialist States and the Environment* (Londra: Pluto, 2021), 115; Foster, *Capitalism in the Anthropocene*, 328.

¹⁰⁰ Foster, *Capitalism in the Anthropocene*, 316-37.

¹⁰¹ Engel-Di Mauro, *Sosyalist Devletler ve Çevre*, 120-24, 139.

¹⁰² John Bellamy Foster, "Ecological Civilization, Ecological Revolution," *Monthly Review* 74, no. 5 (Ekim 2022): 1-11.

¹⁰³ G. Oldak, "Balanced Natural Resource Utilization and Economic Growth," *Problems in Economics* 28, no. 3 (1985): 3; P. G. Oldak, "The Environment and Social Production," *Pyotr Kapitsa ve diğerleri, Society and the Environment: A Soviet View* (Moskova: Progress Publishers, 1977), 56-68; P. G. Oldak ve D. R. Darbanov, "A Bioeconomic Program," *Soviet Studies in Philosophy* 13, no. 2-3 (1974): 68-73. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

partikül madde ve karbon dioksit emisyonları Amerika Birleşik Devletleri'nin çok altındaydı, kişi başına düşen karbon dioksit emisyonları ise son yıllarında azaldı. Çevresel etkinin en kapsamlı ölçütü olan Sovyetler Birliği'nin kişi başına düşen ekolojik ayak izi, ABD'ninkinden çok daha düşüktü. 1980'lerde ABD'nin kişi başına düşen ekolojik ayak izi artmaya devam ederken SSCB'ninki dengelendi. Üstelik bu durum, ABD'nin "çevresel zararları diğer birçok ülkeye yükleyebilmesine" rağmen geçerliydi. ABD çok daha zengin ve teknolojik olarak çok daha ilerideydi ama aynı zamanda küresel çevreye çok daha fazla zarar verdi.¹⁰⁴

Her ne kadar Sovyet planlaması ve diğer devrim sonrası toplumların planlaması ekonomik büyümeye yönelik olsa ve bu açıdan kapitalizmi bir dereceye kadar taklit etse de sermaye birikimine yönelik içsel, sınıf temelli dürtü sosyalist, planlı bir toplumun doğasında var olan yapısal bir özellik değildir. Bu nedenle Paul M. Sweezy 1989 yılında, küresel çevre kriziyle yüzleşmek için gereken üretim ve tüketimdeki hızlı dönüşümler açısından mevcut planlı ekonomilerin insanlık için en iyi şansı sunduğunu savunur.¹⁰⁵

Küba, ABD'nin sürekli ekonomik ablukasıyla karşı karşıya kalan yoksul bir ülke olmasına rağmen, Dünya Vahşi Yaşam Federasyonu'nun *Yaşayan Gezegen Raporu*'na göre uzun zamandır dünyanın en ekolojik ülkesi olarak kabul edilmektedir. Küba, bir ülkenin düşük ekolojik ayak izine sahipken insani gelişme konusunda yüksek puan alabileceğini göstermeyi başardı. Bunun nedeni, çevresel koşullar da dahil olmak üzere bir bütün olarak nüfus için insani kalkınmayı planlamasının ön saflarına yerleştirme-sidir.¹⁰⁶

Bu arada Çin Halk Cumhuriyeti, nüfusunun kişi başına düşen gelirini şu anda ABD'nin beşte birinden daha az olan mevcut seviyenin üzerine çıkarma çabasına rağmen, yüksek ekonomik büyüme oranları gerektiren "ekolojik uygarlık" yönünde büyük adımlar atmıştır.¹⁰⁷ Bununla birlikte, ana enerji kaynağı olarak kömürlü termik santrallere olan bağımlılığı azalsa da devam etmektedir. Yine de Çin, dünya lideri olduğu sürdürülebilir teknolojiler, kirliliğin hızla azaltılması ve küresel düzeyde yeniden ağaçlandırma/ağaçlandırma konularında ilerleme kaydetmiştir.¹⁰⁸

Mevcut ekolojik iklimde; Bolivarcı Devrim yoluyla komünal bir devlet inşa etme girişimleri ve gıda güvenliği ile gıda egemenliği alanındaki olağanüstü başarılarıyla Venezuella gibi diğer karma, devlet güdümlü, yarı planlı ekonomilerin yanı sıra Çin ve

¹⁰⁴ Engel Di-Mauro, *Sosyalist Devletler ve Çevre*, 129-31, 141-42.

¹⁰⁵ Paul M. Sweezy, "Socialism and Ecology," *Monthly Review* 41, no. 4 (Eylül 1989): 1-8.

¹⁰⁶ Engel Di-Mauro, *Socialist States and the Environment*, 170-94; "As World Burns, Cuba Number 1 for Sustainable Development: WWF," *Telesur*, 27 Ekim 2016; Matt Trinder, "Cuba Found to Be the Most Sustainable Country in the World," *Green Left*, 10 Ocak 2020; Mauricio Betancourt, "The Effect of Cuban Agroecology in Mitigating the Metabolic Rift: A Quantitative Approach to Latin American Food Production," *Global Environmental Change* 63 (2020): 1-10; Rebecca Clausen, Brett Clark, and Stefano B. Longo, "Metabolic Rifts and Restoration: Agricultural Crises and the Potential of Cuba's Organic, Socialist Approach to Food Production," *World Review of Political Economy* 6, no. 1 (2015): 4-32.

¹⁰⁷ "Comparing the United States and China by Economy," *Statistics Times*, 15 Mayıs 2021, [statisticstimes.com](https://www.statisticstimes.com).

¹⁰⁸ Foster, "Ecological Civilization, Ecological Revolution"; Barbara Finamore, *Will China Save the Planet?* (Cambridge: Polity Press, 2018); 156-58.

Küba, mevcut gezegensel acil durumda, şu anda zengin kapitalist dünyada eksik olan ekolojik atılımlar için umut veriyor.¹⁰⁹

Sürdürülebilir İnsani Kalkınmanın Planlanması

Eğer örgütlü uygarlık hayatta kalacaksa, kişi başına düşen ekolojik ayak izleri gezegensel bazda sürdürülebilir olmayan en zengin ülkelerde, planlı *degrowth* ya da birikimin azaltılması ve sürdürülebilir insani kalkınmaya geçiş artık kaçınılmazdır. İklim değişikliği ve diğer gezegensel sınırlarla ilgili bilimsel raporlarda vurgulandığı gibi, gerekli ekolojik-enerji dönüşümünün ölçeği ve temposu, felaketi önlemek için tüm üretim ve tüketim sisteminin "Daha Küçük Ama Daha İyi" ilkesi altında devrimci bir dönüşümün uygulanması gerektiğini göstermektedir.¹¹⁰ Dolayısıyla, sorunun ana kaynağını oluşturan çekirdek kapitalist/emperyalist ülkeler, değişim değeri yerine kullanım değerine odaklanarak "müreffeh bir iniş yolu" aramalıdır.¹¹¹ Bu da çok daha düşük enerji tüketim seviyelerine doğru ilerlemeyi ve karbon emisyonlarını sıfırlarken aynı zamanda kişi başına düşen küresel payları eşitlemeye yönelmeyi gerektirmektedir.

Zengin ülkelerdeki enerji ve malzeme üretiminde *daralmayla* birlikte düşük ekolojik ayak izine sahip daha yoksul ülkelerin eşzamanlı olarak *gelişmesine* izin verilmeli ve böylece bir bütün olarak dünyada kişi başına düşen tüketimin fiziksel anlamda *yakınsamasını* içeren genel bir süreç yaşanmalıdır.¹¹² Zengin ekonomilerin küçülmesi, güneş ve rüzgâr enerjisi de dahil olmak üzere sürdürülebilir teknolojilere devasa bir geçiş gerektirecektir. Lakin, bırakın gezegenin karşı karşıya olduğu tehdidi kendi бүтүнлүгү içinde ele almayı, hiçbir mevcut teknoloji, kapitalizmin sınırsızca genişleyen birikim dürtüsüne ve yanlış kaynak tahsisine dokunmadan kendi başına hiçbir yerde belirlenen takvime göre iklim meselesini çözmeye yönelemez.¹¹³

Dolayısıyla insanlık tarihinin bu noktasında nesnel olarak gerekli olan şey, üretim, tüketim ve dağıtımı yöneten toplumsal ilişkilerde devrimci bir dönüşümdür. Bu da tekeli sermaye sisteminden, sömürü, el koyma, israf ve sonsuz birikimden dramatik bir uzaklaşma anlamına gelmektedir.¹¹⁴ Bunun yerine, çalışan nüfusa – gelişmekte

¹⁰⁹ Ana Felicien, Christina M. Schiavoni ve Licia Romero, "The Politics of Food in Venezuela," *Monthly Review* 70, no. 2 (Haziran 2018): 1-19; Owen Schalk, "Venezuela'nın Tohum Yasası Küresel Bir Model Olmalı," *Canadian Dimension*, 16 Ocak 2023. Venezuela ve degrowth konusunda bakınız Chris Gilbert, "Where Danger Lies...: Venezuela'da Komünal Alternatif," bu sayıda. Ayrıca bakınız John Bellamy Foster, "Chávez and the Communal State," *Monthly Review* 66, no. 11 (Nisan 2015): 1-17.

¹¹⁰ Lenin'in son makalelerinden biri "Daha Az, Ama Daha İyi" idi. Baran daha sonra "Daha Küçük Ama Daha İyi" başlıklı bir makale yazdı. Her ikisi de stratejik siyasi geri çekilmelerle ilgiliydi. Ancak her ikisi de anlamlı bir ilerleme sağlamak için niteliksel değişikliklerin niceliksel değişikliklerden daha önemli olduğunu kabul eden bir düşünce tarzını yansıttı. Bakınız V. I. Leni, "Better Fewer But Better," *Lewin, Lenin's Last Struggle*, 156-76; Baran, *The Longer View*, 203-9.

¹¹¹ Odum ve Odum, *A Prosperous Way Down*, 139.

¹¹² Erald Kolasi, "The Ecological State," *Monthly Review* 72, no. 9 (Şubat 2021): 23-36; Tom Athanasiou ve Paul Baer, *Dead Heat: Küresel Adalet ve Küresel Isınma* (New York: Seven Stories, 2002).

¹¹³ Yayınlanış öncesinde, hükümetler tarafından sansürlenmeden önceki haliyle sızdırılan orijinal bilim insanlarının azaltım konusundaki fikir birliği raporu, karbon yakalama ve tutma (CCS), karbon yakalama ve tutma özellikli biyoenjeri (BECCS) ve nükleer teknolojilerin ölçeklendirilmesinin pratik olmadığını ve iklim değişikliğinin azaltılmasında küçük bir rol oynamaktan başka bir şey yapamayacağını belirtmiştir. Bkz: Azaltım Üzerine Sızdırılan Bilim İnsanları Konsensüs Raporu, AR6, bölüm 3, B4.3. Ayrıca bakınız Mathilde Fajardy, Alexandre Köberle, Niall MacDowell ve Andrea Fantuzzi, "BECCS Deployment: A Reality Check," *Grantham Institute, Imperial College London, Briefing Paper* no. 28, 19 Ocak 2019; Julian Allwood, "Technology Will Not Solve the Problem of Climate Change," *Financial Times*, 16 Kasım 2021.

¹¹⁴ Tekeli sermayenin ekolojik ve ekonomik israfı konusunda bkz. Foster, *Capitalism in the Anthropocene*, 373-89.

olan çevre proletaryasına- dayanan devrimci bir insanlık tüm nüfusun temel ihtiyaçlarını karşılayan, tüm bireylerin gelişimsel ihtiyaçlarının da dahil edildiği topluluk ihtiyaçlarını önceleyen yeni bir toplumsal düzen talep etmelidir.¹¹⁵ Bu, işteki niteliksel iyileşmelere, yararlı emeğe ve bakım emeğine vurgu yapılması ve kendisi zaten insan emeğinin ürünü olan bol miktardaki toplumsal zenginliğin paylaşılmasıyla mümkün olacaktır. Yeryüzüyle sürdürülebilir bir ilişki, onsuz insanlığın geleceğinin olamayacağı mutlak bir gerekliliktir. Tüm bunlar günümüzde kapitalist birikim mantığına karşı çıkmayı gerektirmektedir. Ekonomik planlamanın, ekonomik büyüme ya da diğer ülkelerle savaş için değil, insanın gelişmesini ve yeryüzüyle sürdürülebilir bir toplumsal metabolizmayı hedefleyen yeni bir toplumsal öncelikler dizisi yaratmak üzere yeniden tasarlanması gerekecektir.

Harry Magdoff'un 1995'te yazdığı gibi, "Amerika Birleşik Devletleri'nin sosyalist vizyonu" enerji kullanımının, sivil otomobil üretiminin ve çevreye zarar veren firmalara verilen devlet sübvansiyonlarının azaltılmasını gerektirecektir. "Zengin ülkelerde, dünyayı insan varlığının bir mekânı olarak korumak için çok daha basit bir yaşam tarzına ihtiyaç duyulacaktır." Bunu başarmak için "büyümenin kısıtlanması ya da kontrol edilmesi gerekecektir." Böyle bir sistemde herkes için yeterli ve onurlu barınma gibi temel ihtiyaçlara odaklanmak esas olacaktır. Emperyalizme yönelik savaş harcamalarının durdurulması ve göç kısıtlamalarının ortadan kaldırılması gerekecektir. Tüm bunlar toplumsal ve ekonomik planlama gerektirir. Bunların hiçbirisi, eşitsizliği, çevresel yıkımı, savaş ve dışlanmayı kaçınılmaz olarak teşvik eden piyasa fiyatları sistemine dayanarak başarılamaz.¹¹⁶ İngiliz sosyolog Anthony Giddens'in *The Politics of Climate Change'de* (İklim Değişikliğinin Politikası) yazdığı gibi, mevcut gezegensel kriz karşısında "bir tür planlama kaçınılmazdır".¹¹⁷

Amerika Birleşik Devletleri ve diğer zengin ülkelerde, emperyalizmden ve "yeryüzünün sefillerine" yönelik küresel baskıdan uzaklaşırken, toplumsal öncelikler ve ezilen işçi sınıfının ihtiyaçları doğrultusunda toplumun böylesine büyük ve niteliksel bir dönüşümü için gerekli araçlar halihazırda mevcuttur. Bu, insanlığın hayatta kalması için gerekli olan enerji altyapısındaki değişiklikleri gerçekleştirmek için yeniden kullanılabilir olan trilyon dolarlık askeri bütçeye işaret ederek kolayca görülebilir. Ama aynı zamanda, doğrudan üreticilerin üretim fazlasına el konulmasındaki artışta da kendini gösterir. RAND Corporation tarafından yapılan bir çalışmada, 1980 ile 2018 yılları arasında ABD nüfusunun en alttaki yüzde 90'lık kesimine ait 47 trilyon dolara (2018 doları cinsinden) el koyduğu tahmin edilmektedir. Bu rakam, Ocak 2022'de 43 trilyon dolar olan ABD konut stokunun mevcut değerinin tamamını aşmaktadır.¹¹⁸

¹¹⁵ Çevre proletaryası hakkında bkz: Foster, *Capitalism in the Anthropocene*, 483-92.

¹¹⁶ Harry Magdoff, "A Note on Market Socialism," *Monthly Review* 47, no. 1 (Mayıs 1995): 12-18.

¹¹⁷ Anthony Giddens, *The Politics of Climate Change* (Cambridge: Polity Press, 2011), 95; Andreas Malm, *Fossil Capital* (Londra: Verso, 2016), 382; Plan ve piyasayı bir araya getirmenin çeşitli yolları hakkında bakınız Alec Nove, "Planned Economy," i *Problems of the Planned Economy*, eds. Eatwell, Milgate ve Newman, 195-97.

¹¹⁸ Fred Magdoff ve John Foster, "Grand Theft Capital," *Monthly Review* 75, no. 1 (Mayıs 2023): 19-20; Carter C. Price ve Kathryn A. Edwards, "Trends in Income from 1975 to 2018," RAND Corporation Working Paper WR-A156-1, Santa Monica, 2020, 12 (şek. 2), 40; "U.S. Housing Market Has Doubled in Value Since the Great Recession, Gaining 6.9 Trillion in 2021," Cision PR Newswire, 27 Ocak 2002.

Bu muazzam toplumsal artığın temelinde, artık özel birikim temelinde değil, ekonomik ve ekolojik temelde tahsis edilmesi gereken toplumsal emek yatmaktadır.¹¹⁹

Sistemdeki daha geniş çaplı israf ve sömürünün en üstünkörü incelemesi bile Morris'in "Yararlı İşe Karşı Yararsız Emek" olarak adlandırdığı sorunu ortaya çıkarmaktadır.¹²⁰ Toplumsal emekten kaynaklanan devasa ekonomik fazlalık -sadece kâr, faiz ve rantla değil, aynı zamanda israf, kötü dağıtım ve sistemin temel mantıksızlığıyla da ölçülür- sürdürülebilir bir insani gelişme toplumu yaratmak için gereken büyük değişiklikleri gerçekleştirmek için gerekli olanın çok daha fazlasıdır. İşçileri sömürgeci bir sistemin devamı için hayatlarını daha da fazla feda etmeye zorlamak amacıyla nüfusa kıtlık ve kemer sıkma politikaları dayatan kapitalizmin kendisi, şimdi sayısız diğer yaşam formuyla birlikte tüm insanlık için gezegensel bir yaşanabilirlik krizini tehdit etmektedir.

Ekososyalistler tarafından ilan edilenler de dahil olmak üzere çoğu *degrowth* stratejisi, gezegensel acil durum karşısında bile planlama konusunu gündeme getirmemeyi tercih ederek hüküm süren ideolojiye boyun eğmektedir. Gerçekten de, enerji şirketlerinin kamulaştırılması ve şirketler için zorunlu emisyon kesintileri gibi bariz önlemlerden geri adım atma eğilimi vardır. *Degrowth* teorisyenleri bunun yerine genellikle Keynesyen tarzda Yeşil Yeni Düzen, evrensel temel gelir, ekolojik vergi reformu, kısaltılmış çalışma haftası, artan otomasyon ve benzeri gibi hiçbirisi sistemle doğrudan çatışmaya girmeyen, sorunun büyüklüğü karşısında reformist bile olmayan reformlardan oluşan bir "politika alternatifleri" menüsü önermektedir.¹²¹

Birçok küçülme planında yer alan, daha kısa çalışma saatlerinin yanı sıra, istihdamın garantili bir temel gelirle desteklenerek büyük ölçüde azaltılmasına yönelik öneriler de, Kurt Vonnegut'un *Player Piano* (Çalgı Makinesi) adlı romanında anlatılan türden distopik koşullar yaratacak bir yaklaşımla, kapitalizmin parametrelerini aşmak yerine onlara bir ayar vermeye çalışmaktır.¹²² Huberman ve Sweezy'nin 1960'larda garantili temel gelir fikri ilk ortaya atıldığında yazdıkları gibi, "vardığımız tek sonuç, koşulsuz garantili gelir fikrinin açıkça *Triple Revolution* (Üçlü Devrim) yazarlarına göre büyük bir devrimci ilke olmadığıdır. Mevcut sistemimiz altında uygulandığı takdirde, tıpkı din gibi, statükoyu güçlendirme eğiliminde olan insanların afonu olacaktır. Ve sosyalist bir sistem altında... oldukça gereksiz olur ve yarardan çok zarar getirebilir."¹²³

İklim değişikliğiyle karşı karşıya kalan bazı büyüme karşıtı sosyalistler, teknoloji fetişizmine yenik düşerek, kaçınılmaz olarak gezegensel ekolojik krizi bir bütün olarak derinleştirecek tehlikeli jeomühendislik önlemleri önerdiler.¹²⁴ Hiç şüphe yok ki solda yer alan pek çok kişi bugün tüm çözümü, yeşil işleri ve yeşil teknolojiyi genişletecek

¹¹⁹ Ekonomik fazlanın hesaplanması konusunda bakınız Michael Dawson ve John Bellamy Foster, "The Tendency of the Surplus to Rise, 1963-1988," *The Economic Surplus in Advanced Economies* (Brookfield, Vermont: Edward Elgar, 1992): 42-70.

¹²⁰ William Morris, *Signs of Change* (Londra: Longmans, Green, and Co., 1896), 141-73; Foster, *The Return of Nature*, 103-5.

¹²¹ Schmelzer, Vetter ve Vansintjan, *The Future is Degrowth*, 240.

¹²² Kurt Vonnegut Jr., *Player Piano* (New York: Dell, 1974).

¹²³ Leo Huberman ve Paul M. Sweezy, "The Triple Revolution," *Monthly Review* 16, no. 7 (Kasım 1964): 422; Robert W. McChesney ve John Nichols, *People Get Ready* (New York: Nation Books, 2016), 80-81; Giorgos Kallis, "The Degrowth Alternative," *Great Transition Initiative*, Şubat 2015, org.

¹²⁴ Foster ve Clark, *The Robbery of Nature*, 269-87'de sunulan eleştiriye bakınız.

ve görünüşte erdemli bir döngü içinde yeşil büyümeye yol açacak bir Yeşil Yeni Düzen'den ibaret görüyor. Ancak bu genellikle Keynesyen bir büyüme ekonomisine yönelik olduğundan ve bu terimlerle savunulduğundan, arkasındaki varsayımlar sorgulanmalıdır.¹²⁵ Büyümenin azaltılmasıyla daha uyumlu olan daha radikal bir öneri, sosyalizmi ve demokratik ekolojik planlamayı içeren bir *Halkın Yeşil Yeni Anlaşması* olacaktır.¹²⁶

Günümüzün tekelleri finans sermayesi altında, bakım işleri, eğitim, sanat ve benzerlerine ait tüm sektörler, adını 1966 tarihli kitabı *Sahne Sanatları: Ekonomik İkilem*'de bu fikri ortaya atan William J. Baumol'dan alan "Baumol maliyet hastalığı" olarak bilinen durumdan muzdariptir.¹²⁷ Bu durum, ücretler artarken üretkenliğin artmadığı durumlarda geçerli olur. Bu nedenle, *Forbes* dergisinin ironiden uzak bir şekilde ilan ettiği gibi: "Beethoven çalan bir [yaylı] kuartetin geliri artmasına rağmen, 19. yüzyıldan bu yana üretimi artmamıştır". Baumol maliyet hastalığı, esas olarak üretkenlikteki niceliksel artış kavramlarının genellikle anlamsız olduğu çalışma alanları için geçerli görülmektedir. Peki, hastaları tedavi eden bir hemşirenin verimliliği nasıl ölçülür? Elbette hemşire başına düşen hasta sayısı ile değil de ve sonuçları ne olursa olsun her birinin aldığı bakım miktarı ile. Günümüzün son derece finansallaşmış ekonomisinde kâr merkezli hedeflerin sonucu, tam da Baumol maliyet hastalığı olarak adlandırılan ve sermaye birikimine doğrudan elverişli olmadıkları için bu hastalığa maruz kalan sektörlerde yetersiz yatırım ve düşük ücretlerin kurumsallaşmasıdır.

Buna karşılık, sermaye birikiminin birincil amaç olmadığı ekososyalist bir toplumda, en önemli olarak kabul edilen ve toplumsal planlamaya dahil edilenler genellikle bakım meslekleri, eğitim, sanat ve yeryüzüyle organik ilişkiler gibi emek yoğun alanlar olacaktır.¹²⁸ Sürdürülebilirliğe yönelik bir ekonomide, ekolojik açıdan daha verimli olan küçük, organik, sürdürülebilir çiftçilikte olduğu gibi, emeğin kendisi fosil yakıt enerjisinin yerine ikame edilebilir.¹²⁹

Baran, 1957 yılında yazdığı *The Political Economy of Growth* (Büyümenin Ekonomi Politikası) adlı kitabında, sosyalist planlamada "insan ve doğal kaynakların korunmasını" sağlamak amacıyla, *planlanan ekonomik artışı* o zaman mümkün olana kıyasla bilinçli olarak azaltılabileceğini savunmuştur. Burada vurgu sadece ekonomik büyümeye değil, çevresel maliyetlerin azaltılması da dahil olmak üzere toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına yapılacaktır; örneğin "kömür madenciliğinin" azaltılması gibi.¹³⁰ Tüm bunlar aslında sürdürülebilir insani kalkınmaya yıkıcı ekonomik büyüme biçimleri karşısında öncelik verilmesi anlamına gelir. Bugün fosil yakıtların ortadan

¹²⁵ Bkz. örneğin, Noam Chomsky ve Robert Pollin, *Climate Crisis and the Global Green New Deal* (Londra: Verso, 2020). Görüşleri bu açıdan Chomsky'den biraz farklı olan Pollin, yeşil vergiler, devlet finansmanı ve piyasa teşvikleri içeren bir "sanayi politikası" çerçevesi aracılığıyla ekonomik daralma olmadan gereken ölçekte mutlak ayrışmanın mi imum maliyetle elde edilebileceğinde ısrar eden *degrowth* alternatiflerinin güçlü bir muhalifidir.

¹²⁶ Max Ajl, *A People's Green New Deal* (Londra: Pluto, 2021).

¹²⁷ William J. Baumol ve William G. Bowen, *Performing Arts: An Economic Dilemma* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1968).

¹²⁸ Varun Ganapathi, "Understanding Baumol's Cost Disease and its Impacts on Healthcare," *Forbes*, 8 Nisan 2022; Aaron Ben-nanav, *Automation and the Future of Work* (Londra: Verso, 2020), 57-60.

¹²⁹ Magdoff ve Williams, *Creating an Ecological Society*, 251-57; Herman Daly, "Postscript," in *Economics, Ecology, Ethics: Essays Toward a Steady State Economy*, ed. Herman E. Daly (San Francisco: W. H. Freeman, 1980), 366.

¹³⁰ Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth* (New York: Monthly Review Press, 1957), 42.

kaldırılması, toplumun ürettiği ekonomik artığın azalması anlamına gelse bile, Noam Chomsky'nin "örgütlü insanlığın sonu" olarak adlandırdığı durumla karşı karşıya olan dünya geneli için mutlak bir gereklilik haline gelmiştir.¹³¹ Engels ve Marx'ın ifadesiyle, "yıkıma doğru koşan" kapitalist lokomotifin "sıkışmış emniyet supabını" serbest bırakmak gerekmektedir. Bugün seçim *sosyalizm ya da yok oluş* arasındadır, diğer bir deyişle "yıkım ya da devrim" arasında.¹³²

¹³¹ Noam Chomsky, "Örgütlü İnsanlığın Sonu," Climate Damage, YouTube videosu, 19:24, 12 Nisan 2023.

¹³² Marx ve Engels, *Collected Works*, cilt 25, 145-46, 153, 270; Marx ve Engels, *The Communist Manifesto*, 2; Karl Marx ve Frederick Engels, *Ireland and the Irish Question* (Moskova: Progress Publishers, 1971), 142. Ayrıca bakınız Walter Benjamin, *Selected Writings*, cilt 4 (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003), 402; Michael Löwy, *Fire Alarm* (Londra: Verso, 2016), 66-67; John Bellamy Foster, "Engels's Dialectics of Nature in the Anthropocene," *Monthly Review* 72, no. 6 (Kasım 2020): 1-3.

dipnot'tan

Hazırlayanlar

Ayhan Işık - Gülay Kılıçaslan - Behzat Hiroğlu - Kübra Sağır - Çağrı Kurt

Kürtler ve Cumhuriyet

CİLTLI
1016 SAYFA

Türkiye'nin bir ulus-devlet formunda süregelen yüz-yıllık oluşum serüvenine yönelik yürütülen her tartışmada, katmanlı yapılara sahip iki pozisyonun esaslı roller üstlendikleri söylenir. Kürtlerin Cumhuriyeti ve Cumhuriyetin Kürtleri. Altı çizilen bu pozisyonlar, birbirleriyle geçen farklı düzeylerde birçok karşılaşmanın başlangıç zeminleri olarak da görülebilir. Bir yarıyla şiddet, inkar ve asimilasyon gibi varlığı nesne kategorisine indirgeyen stratejilerin çıktığı gözlemlenirken; diğer yarıyla direniş, kolektif hafıza ve özerklik/bağımsızlık gibi olmaya çağrı yapan kurucu pratikler göze çarpmaktadır. Peki, bu pozisyonların özgünlükleri ve aralarındaki etkileşimlerin yan-sımlarını sorgulayabilmek nasıl mümkün olabilir?

Kürtler ve Cumhuriyet, farklı akademik disiplinlerden ve araştırma metodlarından faydalanan bahse konu olan bu pozisyonları bütünlüklü bir şekilde ele alarak, özellikle Kürt Çalışmaları alanı ile diyalog halinde olan ve başarılı araştırmalara imza atmış 100 farklı sesi bir araya getiren kapsamlı bir derleme kitap çalışmasıdır.

Bu çalışma, okuruna Kürtler ve Cumhuriyet arasındaki ilişkisellikleri belirli temalar üzerinden analiz edebilmeyi sağlarken, olası en geniş perspektifle resmin bütününe bir kanaatin oluşmasına katkı sunmaktadır.

*dipnot yayınları

Sürdürülebilir Kapitalizmin Çimentosu: Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştirel Bir Bakış

Ahmet Hamdi Başar^{1*}

Öz

Sosyo-ekonomik ilişkilerin tarihsel ve maddesel ilerleyişi sonucu ortaya çıkan sistem gezegensel sınırlara baskı uygulayan ve doğada geri döndürülemez tahribatlara neden olan bir yapıya dönüşmüş durumdadır. İnsan-doğa bütünlüğünü yırtan kapitalist üretim ilişkileri büyüme ve kâr ençoklaştırmayı önceleyen sermaye sahiplerinin insanı ve doğayı metalaştırarak sömürüsünü meşrulaştırmış ve bugün ekolojik kriz adı verilen küresel yıkıma neden olmuştur. Ancak doğadan yabancılaşarak onu bir kaynağa indirgeyen ve toplumu doğal kaynakları aşırı tüketmekle yaftalayan ana akım yaklaşım, sorunun çözümünü de tabii olarak, mevcut kapitalist sistemin revizyonunda bulmuştur. Sürdürülebilir kalkınma adı altında pazarlanan bu model şirketlerin ekonomik olarak büyürken aynı zamanda çevresel ve sosyal alanlarda da artı değer yaratacağını öne sürmektedir. Bu makale ise sürdürülebilir kalkınma politikalarının kapitalist sosyo-ekonomik ilişkileri yeniden ürettiğini iddia etmektedir. Bu iddiasını, insanın topraktan koparılmasında dolayısı ile kapitalizmin ortaya çıkışında ve yayılmasında önemli rol oynayan inşaat sermayesinin yapıtaşı çimento şirketlerinin gelişiminin ve sürdürülebilir kalkınma stratejilerinin analizleri üzerinden açıklamaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma politikalarına ve doğal olarak son dönemdeki kapitalist üretim ilişkilerine tarihsel materyalist perspektiften getirilen eleştirilere çimento sektörünün işleyişini sorunsallaştırarak katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma, şirketlerin temel politikalarının büyüme ve kârlılık üzerine bina edilmeye devam edildiğini, mevcut kapitalist ekonomik ilişkilerin sürdürülebilir kalkınma pratikleri üzerinden yeniden üretildiğini ve sosyal çevresel yıkımın artarak sürdüğünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Çimento, Marksist ekoloji, kapitalizm, sürdürülebilir kalkınma, Eleştirel Teori.*

The Cement Of Sustainable Capitalism: A Critical Review Of Sustainable Development

Abstract

The system emerging from the historical and material progression of socio-economic relations turns into a structure that pressures planetary boundaries and causes irreversible damage to nature. Capitalist production relations that rift the human-nature unity legitimize the exploitation of humans and nature by the capitalists, who prioritize growth and profit maximization and, yet today, cause a global destruction named ecological crisis. However, the mainstream approach alienated from nature reduces it into a resource and stigmatizes society for overconsuming resources, naturally, found the

^{1*} Doktora Öğrencisi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi. E-posta: ahmetbasar@gmail.com

ORCID No: 0000-0003-4925-9278

Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 19.01.2023 – 25.09.2023

solution in the revision of the current capitalist system. The new model, commercialized as Sustainable Development, claims that companies create surplus value over environmental and social areas while growing economically. This study, however, argues that sustainable development policies reproduce capitalist socio-economic relations. It explicates the argument over the analysis of the historical progress and sustainable development strategies of cement companies which are the building blocks of construction capital that causes a rift between humans and nature and therefore plays a significant role in the birth and spread of capitalism. In this context, this paper aims to contribute to the critical literature on sustainable development and, hence, recent capitalist production relations from the historical materialist perspective via problematizing the cement industry. This study sets forth that fundamental policies of companies continue to be built on growth and profit maximization, existing capitalist economic relations are being reproduced through sustainable development practices, and social and environmental degradation continues to increase.

Keywords: *Marxist Ecology, capitalism, sustainable development, Critical Theory.*

Giriş

“Birikim için birikim, üretim için üretim.” Karl Marx (2011: 575) insanı doğadan ve onu “insanla doğanın tamamlanmış töz birliği” (2016: 113) olarak tanımladığı toplumdan koparan kapitalist ekonomik ilişkilerin işleyiş mekanizmasını bu şekilde ortaya koyuyordu. İşte bu sonsuz birikim ve üretim mantığı ile küreselleşen ve teknolojik ilerleyişini sürdüren kapitalist endüstriler bugün ekolojik kriz olarak anılan çevresel felakete neden oldular. Fakat insan-doğa bütünlüğünü derinlikli şekilde ele alamayan ve kapitalist üretim ilişkilerini dünyanın değişmez gerçeği kabul eden dogmatik ana akım yaklaşım, krizin çözümünü de doğal olarak kapitalist sistemin çitlediği alanın içerisinde aramaya koyuldu. Bu yolla ortaya çıkan sürdürülebilir kalkınma pratiklerine şirketlerin sosyal, çevresel ve yönetsel adımlarla entegre olacağı belirtildi. Bu şekilde şirketler büyümeye ve kâr etmeye devam ederken artan insan nüfusunun ihtiyaçlarına çare bulunacağı, ekonomik eşitsizliklerin giderileceği ve aynı zamanda çevrenin de korunacağı vurgulandı (UNEP, 2005). Bu makale ise sürdürülebilir kalkınma politikalarının kapitalist sosyo-ekonomik ilişkileri yeniden ürettiğini iddia etmektedir. Makalede yeniden üretim süreci, çimento endüstrisinin ve doğal olarak beton endüstrisinin son otuz yıllık gelişimi ve sürdürülebilir kalkınma politikalarına adaptasyonu ele alınarak incelenmiştir.

Hammaddesi çimento olan beton, dünyada en fazla üretilen insan yapımı malzemedir (Gagg, 2014). Kapitalist modern toplumun mekânsal inşasının en vazgeçilmez unsurlarından biri beton, dolayısı ile çimentodur. Emegın konsantre sömürüsüne imkân sağlayan endüstriyel tesislerin, ürünün ve emegın sevkini hızlandıran köprü ve viyadüklerin, fakat en temel olarak, ilkel birikim modelinden kapitalizme geçişte top- rağından koparılan emegın asgari yaşamsal koşullarını sağlayacak şehirlerin yapıtaşı betondur. Son dönemde çimento endüstrisi bütün bu olumlu özelliklerinin yanına bir de bir dolar gelir başına 6.9 kg’lık karbondioksit salımı ile bu alandaki açık ara en yüksek karbon salımına sahip endüstri ünvanını eklemiştir (IFC, 2021). Sektör raporları tarafından farklı mecralarda çimento endüstrisinin sürdürülebilir kalkınma mo-

deline entegrasyonu ve çevresel sürdürülebilirliğe katkısı vurgulanıyor olmasına rağmen yalnızca çimento üretimi kaynaklı karbon salımları Kyoto Protokolünün imzalandığı 1997 yılında 660 milyon ton, Paris Anlaşması'nın imzalandığı 2015 yılında 1,4 milyar ton, Covid salgını öncesi 2019 yılında ise 1,6 milyar tonun üzerine çıkmıştır (Andrew, 2018). Bununla beraber Avrupa Çimento Birliği'nin (Cembureau, 2018) yayımladığı raporda, ton başına çimento üretimi için açığa çıkan karbonun 1990 yılından sonraki yaklaşık 30 yıllık periyotta %15 azaldığı iddia ediliyor olsa da 1997 yılında 1,5 milyar ton olan çimento üretimi (USGS, 1998), 2019 yılına geldiğimizde 4,1 milyar tona ulaşmış durumdadır (USGS, 2020).

Kapitalist sistemin inşa ettiği sosyal ve ekonomik ilişkilerin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan çevresel kriz, anaakımın indirgemeci ölçülebilirlik anlayışının bir ürünü olan karbon salımına bağlanamayacak kadar derinliktir. Oysaki, çimento sektörü de diğer sektörler gibi bu alanda dahi kantitatif bir kazanım sağlayamamıştır. Artık emeğe el koyma ve sermaye birikiminin engellenemez döngüsü içerisindeki kapitalist sistem aktörleri, kâr ve büyüme odağından sapmadan, bir çevre mücadelesine soyundukları iddiasında bulunmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmacılık politikaları çerçevesinde; çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim alanında atılan adımlarla çevre krizinin önüne geçileceği, 2050 yılında karbon nötr bir dünyaya evrileceğimiz vurgulanmaktadır (CISL, 2020).

Bu makale toplum doğa metabolik ilişkisini yırtan, emeği ve doğayı daha fazla üreterek kâr etmek amacı ile sömüren ve doğası gereği sürekli maddi büyümeyi amaçlayan kapitalist sistemin içerisinde çevresel krizlere çözüm bulmanın mümkün olmadığını öne sürmektedir. Buna bağlı olarak makale, sürdürülebilir kalkınma politikalarının sermaye birikim modelini yeniden yapılandırmaya vesile olduğunu iddia etmektedir. Sözü edilen iddiayı berraklaştırmak adına çalışma kendi içerisinde bütünlüklü dört parçaya ayrılmıştır. İlk kısım kapitalizm ve ekolojik krizin tarihsel sürecini açıklarken ortaya konulan diğer çalışmaları da inceleyip makalenin teorik altyapısını da kurmayı amaçlamıştır. İkinci bölümde şirketlerin temel hedefleri büyüme ve kârlılığın eleştirisi yapılırken sürdürülebilir kalkınma ile kurulan ilişkisinin köprüleri atılmıştır. Üçüncü bölümde sürdürülebilir kalkınma modeli eleştirel bir perspektiften değerlendirilmiştir. Son bölümde ise kapitalist sosyo-ekonomik ilişkilerin nasıl yeniden üretildiği ortaya konmuştur.

Kapitalizm ve Ekolojik Kriz: Eleştirel Bakışlar

Kapitalizmin toplum ve doğada yarattığı tahribatın etkilerini ortaya koyan hatırı sayılır miktarda eleştirel çalışma çevresel krizin aşılabilmesi için toplumsal ekonomik ilişkilerin yeniden organize edilmesi gerektiğini savunuyorlardı (Burkett, 1999; Foster, 2000; Korten, 2006; Kenis ve Lievens, 2015; Kallis vd., 2018). Hatta ana akım akademi ve medya tarafında dahi mevcut sistemde köklü değişimlere ihtiyaç olduğu vurgulanacak kadar ileri gidildi (The Guardian, 2021; Henderson, 2020). Fakat ana akımın bu eylemsiz söylemleri zamanla yerini yine sistemin gerçekliklerine ve sermayenin çıkarlarına teslim etmek durumunda kalıyordu. Örneğin, The Economist (2021) dergisi, Unilever'in eski genel müdürü ile yaptığı söyleşide kapitalist sistemin çevresel

krizi çözmede ne kadar başarılı olacağını reçetesini sunarken; James J. Patterson (2021) politik kurumların bu krize karşı nasıl düzenlenmesi gerektiği ile ilgili yeni kitabını yayımlıyordu. Kapitalizmin sonunun dünyanın sonu olduğu anlayışı (Jame-son, 2003) kendi doğasına tümüyle yabancılaşmış toplumun içinde hapsoldüğü bir çıkmaza dönüştü.

1972 yılında Roma Kulübü tarafından yayımlanan *Büyümenin Sınırları* adlı raporla kapitalizmin doğal kaynaklarda yarattığı tahribat sorgulanmaya başlamış olsa da 1987 yılında yayımlanan *Brundlandt Raporu* kapitalist ekonomik büyüme ve çevresel koşulların yeniden üretilmesini birbirine bütünleşmiş şekilde idame ettirebilecek sürdürülebilir kalkınma modellerinin kaynağı oldu. 1992 Rio de Janeiro’da konuyla ilgili toplanan Birleşmiş Milletler, çevrenin korunması ile ilgili en etkili adımı 1997’de Kyoto’da imzalanan ve sera gazı salımını sınırlamayı öngören bir protokol ile attı. Fakat eleştirel görüşün yoğunlaşması, toplumsal kaygıların artışı ve bunların asal tetikle-yicisi doğal afetler, bitki ve hayvanların soylarının tükenmesi, iklim değişikliği gibi farklı şekillerde ortaya çıkan gezegensel sınırların belirginleşmesi dikkate değer bir etki yaratmış olsa da; çözümlerin hala kapitalist ekonomik model içerisinde olabileceği id-diası sürdü ve ekonomik büyüme ve kâr maksimizasyonu odaklı sermayenin faaliyet-leri aynı eksenle devam etti.

Birleşmiş Milletler’in hazırladığı ve sürdürülebilir kalkınma faaliyetleri ile ilgili ör-nek uygulamalara yer verilen raporda (2020) kapitalist ekonomik büyüme modelin-den ziyade daha kolektif ve kapsayıcı faaliyetlerle gelişim vurgusu yapılmaya başladı. Şirketlere de örnek temsil eden çevresel, sosyal ve yönetsel amaçların belirtildiği bu ve benzeri Birleşmiş Milletler raporlarında her nasılsa kapitalizme, sınıf çatışmasına hiçbir atıfta bulunulmuyordu (Fuchs, 2017). Sürdürülebilir Kalkınma modeli bir söz sanatından çok da öteye gidemiyor ve sermaye sahiplerini Marx ve Engels’ in *Komünist Manifesto*’da belirttiği gibi (2020: 46) sanki topluma hizmet edenlermiş gibi gösteri-yordu. Bu düzlemde bakıldığında da bu makalenin konu edindiği çimento endüstrisi ile ilgili yapılan çalışmalar da ana akım sınırların dışına çıkamadı (Van Oss ve Poda-vani, 2003; Schneider, 2019).

İçinde barındırdığı her şeyi piyasaya bağımlı kılan kapitalist sistemin karbon salı-mına da benzer tarifeyi uygulamasının ardından mevcut modelin iyileştirilmesi ya da kısmi revizyonlarla sosyo-ekonomik bir gelişimin sağlanabileceği iddiası sıkça dillen-dirildi (Newell, Paterson, 2010; Michaelowa, 2011, Nair vd., 2021). Fakat Robert W. Cox’ un (2016) belirttiği gibi problem çözücü perspektif, hâkim sosyal ilişkiler bütününe çıkış noktası kabul ediyor ve pratik bulguları aracılığı ile onun devamlılı-ğına hizmet ediyordu. Ekolojik kriz gibi toplumsal yaşamı tümünden tehdit eden bir durum ise eleştirel bir bakışa, yani sistemin ötesine geçen bir kavrayışa ihtiyaç duyuy-yordu. Daha önceki satırlarda da vurgulandığı gibi literatürde kapitalist sistemin ol-dukça kuvvetli eleştirilerine rastlamak mümkündür. Özellikle 2008 krizi sonrası kü-çülme (*degrowth*) anlayışının savunucuları (Kallis vd., 2018; Demaria vd., 2015; Ak-bulut, 2019) ekolojik krizin sebebini ekonomik büyümeye dayandırarak sistemin te-mellerini salladılar. Tarihsel materyalist yaklaşıma oldukça yakın bir duruşla kapitalist düzenin sermaye birikimi odaklı yaklaşımını eleştirdiler. Çevresel adalet literatüründe

de kâr odaklı yaklaşımın ve verimliliğin sermaye birikimi için kullanımının eleştirileri ortaya kondu (Banzhaf, 2019).

Bu çalışma, fazlası ile ortaklıkları bulunan bu iki eleştirel perspektifin (Akbulut vd., 2019) teorik bakışından faydalanyor olsa da esas olarak, Marksist bir ekoloji anlayışını benimsemektedir. Dolayısıyla mücadele zeminini kapitalist üretim ilişkilerine karşı olacak şekilde oturtmuştur. İnsan ve doğanın metabolik yarılması kapitalizmin bir gerekliliği olarak ortaya çıkmıştır (Foster, 2000). Marx'ın açıkça vurguladığı gibi "[d]oğa insanın organik olmayan bedenidir" (2016: 80) ve "[i]nsan doğadan doğa yolu ile üretir." (2016, 76). Sonuçta bu makale insan-doğa bütünlüğünü ticarileştiren ve sömüren kapitalist sisteme karşı eleştirel bir pencereden bakan tarihsel materyalist anlayışla kaleme alınmakta ve analiz örüntüsünü çimento sektörü üzerinden kurgulayarak literatüre katkı sunmaktadır.

Sermaye Birikim Modeli: Büyüme ve Kârlılık

"Şirketiniz harika bir 2019 yılı geçirdi. Kârlılığımızı %6,5 arttırmayı başardık ki bu koyduğumuz 'Strateji 2022- Büyüme için İnşa Et' hedefimizi dahi en az %5 aştı... 'Strateji 2022'nin başlatılmasından iki yıl sonra nakit akışında da ciddi bir artış görüyoruz." (LafargeHolcim, 2019:8). Dünyanın en büyük ikinci çimento üreticisi (Global Cement, 2018) LafargeHolcim yönetim kurulu başkanı, şirketin 2019 yılı için hazırlanan yıllık raporunda paydaşlara hitaben yazdığı metnin açılışını bu cümlelerle yapıyor ve 'sürdürülebilirlik' kavramını ilk kez 168 kelime sonra telaffuz ediyordu. Ayrıca şirketin dört ana değer yaratan etkeninden ilki 'büyüme', ikincisi 'performans' ve üçüncüsü 'finansal gücün' bir yıl daha başarılı olduğu vurgulanarak, sonuncusu olan 'vizyon ve insan' etkeninin de 'insanın sonuç getirecek şekilde güçlendirilmesi' sloganı ile sağlandığı belirtiliyordu (LafargeHolcim, 2019: 5). Dünyanın en büyük çimento üreticisi CNBM yönetim kurulu başkanı ise çıtayı bir üst seviyeye çekerek, sadece kendi büyüme performanslarından değil, Çin ekonomisinin büyümesinden ve buna sundukları katkıdan da gururla bahsediyordu (CNBM, 2019: 30). Bütün bu ekonomik büyüme ve kârlılığın artırılması vurguları, kapitalist üretim ilişkilerinde şirketlerin temel göstergesidir. Fakat Giorgos Kallis vd.'nin açıkladığı gibi (2018: 3), kapitalist ekonomik büyüme konsepti ideolojik bir inşanın ürünüdür ve ekolojik olarak sürdürülmesi mümkün değildir.

Kârlılık ve sermaye birikimi döngüsünün bir nedeni ve sonucu olarak ortaya çıkan büyüme, şirketlerin en temel hedeflerinden biridir. Bu büyümenin hem şirkete hem ülkeye ama en temelde ücretli emeğe katkı sunacağı ile ilgili yaratılan illüzyon, bir avuç sermaye sahibinin şirketlerinin kârlılığını ve servetlerini arttırırken, insan emeğinin ve doğanın sınırlarını yok olması pahasına zorluyor. Emeğin yok oluşu dendiğinde belki günümüzde daha çok emek sahibinin yaşamsal koşullarına yapılan atıflar akla geliyor olabilir. Fakat Marx (2004: 82) emeğin yok oluşundan söz ederken, 1860'ta İngiltere'deki kömür madenlerinde her hafta 15 kişinin öldüğünden bahsediyordu. Toplumdan ve doğadan yabancılaşan kapitalist için ücret ödediği emek sahibi, bir insan olmaktan çıkıyor, metalaşılıyor. Bu emeğin ve emekle geliştirilen makinelerin işlediği, doğadan kaynağını alan hammaddeler de dolayısı ile metaya dönüşüyor. Bunun

doğal sonucu olarak da kapitalizmin sosyal elastikiyeti sınırsızlaşıyor ve büyüme ve kârlılık uğruna insan-doğa metabolizması hem ayrı ayrı hem de bütünsel olarak yok ediliyor.

Kapitalist üretim ilişkilerinde büyümeyi tetikleyen en temel saiklerden birisi rekabettir. Fakat sermayenin doğal rekabet ilişkisinde bırakılması halinde bir süre sonra büyük sermayeler birleşip pazarı küçüklerden arındırarak gücünü merkezileştirir (Marx, 2016: 42). Çimento endüstrisinde de zaman içerisinde yaşanan tam olarak budur. Global Cement'in (2018) verilerine göre dünyadaki toplam çimento üretiminin %42'sini yalnızca on firma yapmaktadır. Bu firmalar farklı ülkelerdeki küçük üreticileri, hatta zaman zaman büyük üreticileri satın alarak ya da onlarla birleşerek piyasanın oyun kurucuları haline gelmektedir. Elen Meiksins Wood'un açıkladığı gibi (2012: 38) "Rekabet sermayeyi harekete geçirir ama sermaye her zaman rekabeti engellemek zorundadır. Sürekli olarak pazarlarını genişletmek ve yeni yerlerde kâr arayışında olmak zorundadır. Ama tipik biçimde pazarların genişlemesini, potansiyel rakiplerinin gelişimini bloke ederek sınırlar." En büyük çimento üreticilerinden Almanya merkezli Heidelberg Cement'in 2016 yılında Italcementi'yi satın alması, yine Fransa merkezli Lafarge ile İsviçre merkezli Holcim firmalarının 2015 yılında birleşmesi ve benzeri girişimler bu yönde atılan adımlardır (Holcim, 2015). Son dönemde özellikle Çin'de devlet politikaları ile desteklenen inşaat sektörünün bir sonucu olarak Çinli çimento üreticileri de birleşmeler ve satın almalarla bu ligin en büyük oyuncularına olmuş ve piyasanın ana belirleyicilerinden biri haline gelmiştir.

Sermayenin büyümesinin bir öncülü ve sonucu olarak mekânsal genişleme sağlanmış, üretim hacmi ve çeşitliliğinde artış meydana gelmiştir. LafargeHolcim dünyanın çeşitli yerlerinde iki binin üzerinde üretim tesisine sahiptir. Sadece çimento üretiminde değil, betonun diğer girdisi kırmataş, çakıl, kum gibi malzemelerin genel adı olan agrega üretiminde de ayrıca beton üretiminin kendisinde de dünyanın en büyük oyuncularındandır (LafargeHolcim, 2019). CNBM firması tüm bu sayılan ürünlerde en büyük üreticilerden biri olduğu gibi ayrıca inşaat sektöründe yoğun olarak kullanılan alçıpan üretiminde de sayılı şirketlerden birisidir (CNMB, 2019). Bütün bu koşullar altında piyasadaki fiyatların arz talep dengesi ile düzenlemelerin de toplumun sağlık ve refahını, çevre ile uyumunu önceleyecek biçimde ortaya çıktığını iddia etmek en hafif tabirle naiflik olur. Çimento piyasasında fiyatların belirlenmesi ile ilgili yapılan çalışmalar da monopol üreticilerin buradaki etkisini açıkça ortaya koymaktadır (Hüschelrath v.d., 2013; Röller ve Steen, 2006). Bunun yanında, basında da bölgesel olarak monopolleşen çimento şirketlerine karşı tepkilere rastlamak mümkündür. Örneğin, Avrupa'nın en büyük beton üreticilerinden Türkiye'nin müteahhitler birliği, çimento sektöründe oluşan kartelleşmenin fiyatları fazlası ile yükselttiğinden şikâyet ederek iş bırakacaklarını açıklamışlardı (Gazete Duvar, 2021). Elbette sermaye fraksiyonlarının kendi içerisindeki bu mücadelesinin ve iş bırakma çağrısının dolaylı toplumsal kazanımları var gibi görünse de temelde kendi maliyetlerini azaltmanın ve daha çok kâr etmenin kavgasının verildiği aşîkardır.

Çevresel ve toplumsal olarak ortaya çıkaracakları faydalar gerekçe gösterilerek ortaya sürülen bu üretim politikalarının aslen ne amaçladığı şirketlerin kendi raporla-

rında da net şekilde ortaya konulmuştur. Üretimlerinin katlanarak artması, insan emeğinin ve doğanın sömürüsünü de katlayarak arttırmıştır. Marx'ın belirttiği gibi (2019: 482) "Kapitalist üretim tekniğini ve toplumsal üretim süreçlerinin birleşmesini ancak bütün zenginliğin iki kaynağını, toprağı ve işçiyi kurutarak ilerletir." Konu böyle geniş bir perspektiften ele alındığında ise sürdürülebilir kalkınma politikaları şemsiyesi altında korumaya alınan şirketlerin büyüme ve kârlılık hedeflerinin çevresel ve toplumsal gerekçeleri sorunsallaştırılabilir.

Sürdürülebilir Kapitalizm: Sürdürülebilir Kalkınma'nın Eleştirisi

Sürdürülebilir Kalkınma 1992'de Rio de Janeiro'da gerçekleşen Dünya Çevre Zirvesi ile uluslararası çevre tartışmalarında kilit bir konuma geldi. Bu model, ekonomik büyüme ve çevresel sürdürülebilirliğin evlendirilmesi ile mevcut üretim ilişkilerinin devamlılığını amaçlıyordu (Kenis ve Lievens, 2017). Fakat Giacomo D'Alisa vd.'nin *Degrowth* kitabının giriş bölümünde (2015: 31) Serge Latouche'dan alıntılanarak vurguladıkları gibi sürdürülebilir kalkınma bir oksimorondur. Sürdürülebilir kalkınma doğayı bir kaynak olarak gören ve özel mülkiyeti temel alan kapitalist ekonominin yeni hali idi (Castro, 2004: 219). Bu haliyle doğayı metalaştıran ve ticarileştiren sürdürülebilir kalkınma ile geleneksel kalkınma arasında temel bir fark olmadığı tespit edilebilir (Escobar, 1996: 329). Hatta bu iddia daha da ileriye taşınarak 2008 ekonomik krizi sonrasında genişleyecek pazar bulamayan sermayenin, ekolojik krizi kullanarak neoliberal kapitalist sistemi revize edip, sermaye birikiminin sürdürülebilirliğinin sağlandığı söylenebilir. Oysa ana akım, sürdürülebilir kalkınmanın dünyadaki herkesin yaşam kalitesini artırıp yoksulluğu bitirirken, gezegeni de koruyacak olan bir program olduğunu iddia etmektedir (UN, 2015). Fakat uluslararası kapitalist düzenin ana aktörleri kendi çıkarları doğrultusunda stratejiler oluştururken bunu tüm dünyanın ortak faydasına hizmet ediyormuşçasına pazarlar ve inandırıcılığını genelştirirler (Harvey, 2019).

Genel olarak inşaat sanayisi ve özel olarak da çimento endüstrisi açısından da üretimdeki büyümenin ve mekânsal genişlemenin temel nedeni artan dünya nüfusu ve şehirleşme trendinin taleplerine cevap vermek olarak nitelendiriliyor (Heidelberg, 2019). Üretilen çimentonun yaklaşık yarısının konut endüstrisi ve yol yapımında kullanıldığı göz önüne alındığında, insanların barınma ve ulaşım taleplerinin de bu sektöre yöneltildiği sonucu ortaya çıkabiliyor. Fakat unutulmamalıdır ki, tüketim talebi temelde sermayenin devamlılığını sürdürmek için yaratmakla mükellef olduğu bir taleptir. Artık değer üretimi ile sistemin döngüsünün sağlanması için bu elzemdir (Marx, 2021:194). Diğer yandan bu arzın sağlanması için üretilen beton ve çimento dünyadaki toplam karbon salımının neredeyse %10'una sebep oluyor (Cao vd., 2021) ve bu ağır hasarın açıklanması için sürdürülebilir kalkınma amaçlarının en temellerine sığınmak anlaşılabilir hale geliyor.

Sürdürülebilir kalkınmanın ana akım argümanlarını çıkış noktamız kabul ederek, çimento şirketlerinin yarattığı tahribatın, yalnızca çevresel olduğu varsayımı ile kendi iddia ettikleri sosyal ve ekonomik faydaların ortaya çıkıp çıkmadığını gözlemleyelim. OECD'nin (2011) ev sahipliğindeki değişimi ve bunun saiklerini incelemek üzere

yaptığı çalışmada, 1990 ve 2004 yılları arasında en gelişmiş Kuzey Amerika ve Avrupa kıtasındaki ülkelerin bulunduğu listede ev sahipliği oranında kayda değer bir artış gözlemlenmedi. Hatta, Lafarge'ın merkezinin bulunduğu Fransa'da, bu periyotta, ev sahipliği oranı %55,3'ten % 54,8'e düştü. Kayıtsız göçmenleri, sığınmacıları dışarıda bırakan bu hesaplamalarda bile hanehalkının neredeyse yarısının bir ev sahibi bile olmadığı ortaya çıkıyor. Gelişmiş ülkeleri bir kenara bırakarak, inşaat piyasasında özellikle 2000 sonrası önemli bir oyuncu haline gelen, gelişmekte olan bir ülke diye tanımlanan, Türkiye'yi ele aldığımızda, 2006 yılından 2020 yılına dek yaklaşık 9 milyon daireye yapı kullanma izninin verildiği (TÜİK, 2022) fakat ev sahipliği oranının aynı süreçte %60,7'den %57,8'e gerilediği ortaya konuyor (Euronews, 2022). Fakat sorun bu tarz münferit örneklerin çok daha derininde sistemin temelinden kaynaklanıyor. Evin insanların temel sosyal bir ihtiyacı olduğu gerçeğinden yola çıkmak yerine, konutu ticari bir enstrüman olarak gören ilişkiler ağı, nihayetinde toplumun evle olan ilişkisini de bu düzlemde algılıyor. Kapitalist tarihin en sarsıcı krizlerinden birisinin, 2008 yılında ortaya çıkan ve temeli konut kredilerine dayanan bir kriz oluşu, bugün Çin'de benzer bir ekonomik çalkantının beklenmesi dahi konunun vahametini ortaya koyuyor (Rogoff ve Yang, 2020).

Konuyu biraz daha genişleterek ele almak gerekirse, hem inşaat sektörünün büyümesinin temel saiki hem de karbon salımının artışının önemli sebeplerinden biri olarak gösterilen nüfus artışı ya hatalı bir tespit ya da hedef yanıltmak amacı ile kullanılmış bir araçtır. Bir metafor ile açıklamak gerekirse, savaş uçağının kendisine doğru atışlanan ısı güdümlü füzeyi şaşırtmak amacı ile kullandığı flareye benzetilebilir. World Inequality Lab'ın (2021) yaptığı çalışmalar, 2019 yılında kişi başına düşen karbon salımında nüfus artış yoğunluğunun en fazla olduğu Afrika'da kişi başına yıllık karbon salımının 1.6 ton olduğunu, bu değerin Avrupa'da yaklaşık 10 ton ve Kuzey Amerika'da 20 ton olarak hesaplandığını belirtiyor. Buna ek olarak, dünyanın en varlıklı %1'lik kesiminin aynı yıl içerisindeki karbon salımının %17'sinden sorumlu olduğunu vurguluyor. Afrika gibi gelir düzeyinin oldukça düşük olduğu bölgelerin nüfuslarını da kapsayan, dünyanın gelir düzeyi daha düşük %50'lik kesimi ise bu karbon salımlarının yalnızca %12'sine sebep oluyor. Aynı raporda Çin'in çoğu batı bloğuna olmak üzere ihraç ettiği ya da daha sert ve gerçekçi bir ifadeyle, ucuz emek sömürüsüyle taşeron üretim yaptığı kalemler düştüğünde Çin'in kişi başına tüketiminin 8 ton olduğu vurgulanıyor.

Konunun şehirleşme ayağını da kapitalist üretim ilişkilerinin tarihsel ilerleyişi ve Çin'in buradaki rolü ile açıklayalım. Çimento endüstrisinde üretimin yarıya yakını 80'li yıllarda Kuzey Amerika ve Avrupa'da yapılırken, sonraki dönemde üretimin büyük kısmının Çin'e kaydığını görüyoruz. Global Çimento ve Beton Birliği'nin 2018 verilerine göre çimento üretiminin %52'si Çin'de, %6'sı Hindistan'da yapılırken, Türkiye, Endonezya, Brezilya, Rusya'da önemli oyuncular olarak listelendi. Özellikle 70'ler sonrası batılı ülkelerde emeğin örgütlenmesi ile artan maliyetler sermayenin kâr olanaklarını kısırlaştırdı ve kapitalist sistemde bir revizyonu tetikledi. Krizden çıkış neoliberal kapitalist düzene geçerek, devleti idari bir konuma alan ve sermayeyi uluslararasılaştıran bir yapı ile sağlandı (Saad-Filho ve Johnston, 2005). Finansallaşma yolu

ile batı sermayesinin çevre ülkelere genişlemesini kolaylaştıran ve hem oradaki şirketlerin hem de kamu kaynaklarının ele geçirilmesini mümkün kılan düzenlemelerle uzamsal ve zamansal bir çözüm bulundu (Harvey, 2019). Batılı çimento şirketleri de neoliberal düzene geçinceye dek Avrupa Birliği ve Amerika içerisinde genişlerken, özellikle 80'ler sonrası Asya, Afrika, Ortadoğu gibi pazarlarda yatırımlarla ve şirket satın almaları yolu ile büyümelerini sürdürdüler. Böylelikle çevre ülkelerin şehirleşmesi ve buradaki emeğin mülksüzleştirilmesi hızlandı. Çünkü köylünün mülksüzleştirilmesi, varlığını devam ettirmek için üretim yaptığı alanı olan topraktan koparılması ve şehirli bir endüstri işçisine dönüştürülmesi kapitalizmin gelişimi için elzemdir (Marx, 1990). Şehir ve köy, tarım ve endüstri ayrımı kapitalizmin tarihsel sürecinin bir parçasıdır. Bunun doğal sonucu olarak da şehirlerde konsantre emek sömürsünü mümkün kılan ve işi parçalara bölerek verimliliği arttıran üretim bantları kapitaliste sağladığı rekabetçi güç ile günden güne artmaktadır. Kapitalizmin ortaya çıkardığı bu mekânsal bölünme, şehrin nüfusunun artmasına ve bu nedenle genişletilmesine ön ayak olmuştur. Kalkınmacılık kavramının da temelini oluşturan bu örgünün en önemli aktörlerinden biri de inşaat sektörü ve onun hammadde çimento endüstrisi olmuştur. Weixiang Luo ve Yu Xie (2020) Çin'in ekonomik büyüme atağının başlatıldığı 1978 yılı ile 2012 yılları arasını kapsayan çalışmalarında ülkedeki gelir adaletsizliğinin ve endüstrileşmenin yarattığı kirliliğin insanların sağlık koşullarında bozulmaya sebep olduğunu vurguluyor. Uluslararası Para Fonunun (IMF) raporu da özellikle 1990 yılından sonra Çin'de gelir dağılımındaki eşitsizliğin arttığına ve Asya'daki en yüksek Gini katsayısına sahip ülke olarak kayıtlara geçtiğine işaret ediyor.

Sonuç olarak, Wood'un ifade ettiği gibi (2016: 68) "Kapitalist zorunluluklar bütün iktisadi aktörlerin piyasa bağımlılığından kaynaklanır. Hem sömüren hem de üreten sınıflar kendilerini yeniden üretmek için piyasaya girmek zorundadırlar ve bunların arasındaki ilişkiler de piyasaya bağımlıdır". Dolayısıyla başta ifade edildiği gibi piyasada kural koyucu kapitalist fraksiyonların sermaye birikimini, kârlılık ve büyüme stratejileri üzerinden sağlayan yapının, toplumun doğa ile bütüncül yaşamsal koşullarını üretmeyi değil, mevcut kapitalist sistemin yeniden üretimini amaçladığını görüyoruz. Bu sayede de özelde çimento şirketlerinin genelde endüstrinin sürdürülebilirlik hedefleri ve karbon azaltım politikalarının nereye evrildiğini daha berrak şekilde ortaya koyabiliriz.

Kapitalizmin Çimentolanması: Hâkim Sosyo-Ekonomik İlişkilerin Yeniden Üretimi

Dünyanın en büyük çimento üreticilerinden Heidelberg Cement *Sürdürülebilirlik Raporu*'nda şirket vizyon ve misyonu başlığını çok önemli bir ifade ile açıyordu (2021: 10): "Kârlı bir şekilde büyümeye devam etmek istiyoruz (*We want to continue to grow profitably*)" Sürdürülebilir kalkınmanın gerekliliği olarak, bu cümlemin devamında, bunun ancak uzun vadede sosyal faydalar yaratarak, çevresel ve sosyal hedefleri ekonomik hedeflere entegre ederek başarılacağını vurguluyorlardı. Çimento endüstrisinin ve genel olarak şirketlerin sürdürülebilir kalkınma patikasında uyguladıkları politikaları içeren çerçeve- çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim (*Environmental, Social, Governance*)- başlıkları altında Birleşmiş Milletler' in (2004) yayımladığı, *Who Cares*

Wins adlı raporu ile anaakımlaştı. Sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen daha güçlü, dayanıklı ve güvenilir bir finansal yapının sağlanmasını amaçlayan bu raporun çalışmaları Goldman Sachs, Morgan Stanley, HSBC gibi 18 farklı finansal kurum destek verdi. Raporun amaçlarında emeğe dair herhangi bir vurgu olmasa da araştırmaların sonuçlarında çevresel, sosyal ve yönetsel faktörlerle uygulanacak bir programın daha güçlü bir finansal yapı ortaya çıkaracağı iddia ediliyor ve bununla beraber sosyal gelişime katkı sunacağı belirtiliyordu.

Çıkış noktası finansal piyasalar olan bir yapının, genel olarak sera gazları ve özel olarak karbon salımına indirgediği çevresel krizin piyasada bir alım-satım mekanizmasına dönüştürülmesi kapitalist ekonomik ilişkilerin doğal bir sonucu olarak gerçekleşti. Kurulan mekanizmalarla karbon alınan satılan bir metaya dönüştü hatta bazı ülkelerde vergilendirilmeye başlandı. Birleşmiş Milletler'in öncülüğünde Temiz Kalkınma Mekanizması (*Clean Development Mechanism-CDM*) adı altında pazarlanan sertifikalar sayesinde şirketler belirlenen sürdürülebilir kalkınma projelerini fonlayarak karbon denkleştirmeye (*Carbon Offsetting*) giriştiler. 2018 yılında buraya yapılan yatırımın toplam büyüklüğü 303.8 milyar dolara ulaştı (UNFCCC, 2018). Bu ve bunun benzeri ortaya çıkan mekanizmalar bir miktar sosyal fayda üreten faaliyet çıkarmış olsa da esasen karbon sertifikalandırması yapan aracı kuruluşlara, bu yönde danışmanlık veren ve yatırımcının karbon salım miktarını hesaplayan şirketlere, yatırımın yapıldığı yere ürün ve hizmet sağlayanlara kadar geniş bir sermaye birikim ağı oluşturmaya hizmet etti. Sonuç olarak da bugün birçok şirketin karbon emisyonlarını yalnızca sertifika satın alarak azaltmasına ön ayak oldu (Böhm vd., 2012).

Çimento üretiminde Çin'in lider konumda oluşu, Hindistan'ın önemli bir üretici haline gelmesi, son dönemde karbon vergilendirmesi ile gündeme gelen karbon kaçağı fenomeninin de sektör araştırmalarına konu olmasına sebep oldu. Bu bağlamda kapitalizme içkin olan büyüme ihtiyacı kaynaklı mekânsal genişleme, merkez ülkelerin emisyon ticaret sistemi üzerinden karbon vergisini gündeme getirmesi ile de yeni bir boyut kazandı. Bazı sektörlerde üretimler vergilendirmenin gündemde olmadığı ülkelere kaydı ve salınan karbon miktarının aslında artmasına yani karbon kaçağına sebep oldu. Buna bağlı olarak bazı kaynaklar (Yücel ve Kurnaz, 2021; Allevi, 2016) çimento üretiminin de benzer şekilde taşındığını ve karbon kaçağının ortaya çıktığını belirtse de bazıları sektörde kayda değer bir sızıntının olmadığını iddia etti (Boutabba ve Lardic, 2017). Temelde dünyanın en büyük çimento üretici olan Çin'in aynı zamanda en büyük çimento ithalatçısı da oluşu bu konuya genel bir açıklama getiriyor. Fakat mevcut durumu kapitalist üretim ilişkilerinin bütünü içinde incelediğimizde, çimento sektörünün inşaat sektörünü beslediği ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde sermaye birikim modelinin motorlarından biri olarak konumlandığını görmek mümkün. Özellikle 2000'li yılların başından itibaren devletin desteği ile yükselen inşaat finans kompleksi farklı sektörlerle olan ilişkileri ile mülki iktidara ekonomiyi büyütme, geçici istihdam açma ve rant yaratma olanakları sağlıyor (Akçay, 2016). Böylelikle üretilen çimentonun büyük bir kısmı ülke içerisinde tüketilirken doğa ve emek söğürülmeye, sermaye ise büyümeye devam ediyor. Sonuçta da sektörü bağlamından kopararak karbon kaçağının olmadığı iddiası ile aklamaya çalışma çabası da anlamsızlaşıyor.

Dünyanın en büyük üreticilerini içinde barındıran Global Çimento ve Beton Derneği'nin 2021 yılında yayımladığı rapor, beton endüstrinin de sürdürülebilir kalkınma yolunda doğal olarak çimento endüstrisi ile paralel adımlarla ilerlediğini ortaya koyuyor. Hatta 2050 yılında net sıfır hedefine de ulaşacaklarını iddia ediyor. Bu noktada atılacak adımlar karbon denkleştirmeye ilave olarak; verimlilik artışı, çimentoya alternatif hammaddeler geliştirilmesi, geri dönüştürülmüş beton kullanımı gibi temel başlıklarda ele alınıyor. Bu ve benzeri raporlar okunduğunda üye şirketlerin insanların şehirlerde barınma, ulaşım gibi temel ihtiyaçlarını karşılayan, istihdam sunan ve büyümeye katkı sağlayarak gelişmelerini destekleyen hayır kurumları oldukları izlenimine kapılmak mümkün. Oysaki, milyarlarca dolar kâr eden ve her yıl bu kârlılıkları arttırarak küçücük bir azınlıkta konsolide eden yapılar olduğunu finansal rakamlarından da açıklıkla tespit edebiliriz. Bu raporlar aracılığı ile yapılanın ise kapitalist sosyal ilişkilerin yeniden üretimi olduğunu ve belirli ölçülerde -Gramscici bir terminoloji ile- rıza üretimi yapıldığını iddia etmek mümkün olabilir. Çünkü kapitalist sistemde üretimin hacmi, toplumun yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanacağı miktar değil, rekabetçi pazarın mali birikim modelinin beklentileri esas alınarak şekillenir (Burkett, 1999: 57- 68). Dolayısıyla sermayenin üretimdeki optimizasyonlarının ve geri dönüşüm politikalarının temel öncülü doğal kaynaklarda yaratılan tahribat değil, maliyeti minimize edip verimliliği arttırmak yolu ile kârlılığı ençoklamaktır. Marx'ın da belirttiği gibi (2021: 94) sermaye açısından hiçbir şeyin kaybedilmemesi, israf edilmemesi oldukça önemlidir. Böylelikle üretimde yaratacağı her tasarruf birim emek başına kazancını arttıracak ve kâr sağlayacaktır. Bunların doğal sonucu olarak da sürdürülebilir politikalar çerçevesinde ortaya çıkan verimlilik artışı, atık yönetimi, ürünlerin tekrar kullanımı gibi süreçler sermaye birikim modeline hizmet eden yeni araçlara ve pazarlara dönüşmektedir (Horton, 1995).

Konuyu teknik boyutlarında genişletirsek de mevcut ekonomik ilişkiler doğrultusunda çimentoya bir alternatif geliştirilmesinin kısa vadede mümkün olmadığı açıkça görülmektedir (McKinsey, 2020). Geopolimer beton adı verilen ve çimentodan farklı bağlayıcılar kullanılarak üretilen betonların hem kaynak bakımından sıkıntıları vardır hem de son üründe teknik açıdan ortaya çıkan sorunlar hala aşılmaya çalışılmaktadır. Kullanımı bu derece yaygın ve üretildiği kaynaklar bakımından böylesine zengin olan çimentonun, teknolojik açıdan muadilleri gündeme getirilse dahi ekonomik açıdan değişimi kolay olmayacaktır. Betonun geri dönüşümü konusu ise, aslında betonun yine betona döndürülmesinden ziyade eski beton binaların yıkım sonrası oluşan artıklarının kırılarak agregaya dönüştürülmesidir. Betonun ana bağlayıcısı çimento, diğer girdileri agrega, kum, su ve katkı malzemeleridir. Eski betonlar kırım sonrası agregaya dönüştürülür, yani çimentonun yerini almaz, miktarının azalmasına da neden olmaz. Dolayısıyla beton endüstrisinde çimentonun neredeyse %80'lere ulaşan karbon salımı ile ilgili bir çözüm sunmaz, yalnızca karbon salımından aldığı pay %2'ye bile ulaşmayan agregadan kaynaklı zararın azaltımına oldukça mütevazı bir katkı sunar. Ayrıca araştırmacılar, eski betonun içeriği tam olarak bilinemediğinden buradan üretilen agregaların betonun dayanımı, ömrü gibi konularda da soru işaretleri barındırabileceğini ortaya koymaktadır (Nedeljkovic vd., 2021). Fakat bu şekilde, geri dönüşüm betondan ortaya çıkan agregaların eklendiği beton firmalara çevresel pazarlama

vurgusu üzerinden daha yüksek fiyatlara ve daha yüksek kârlılıklara ulaşma imkânı vererek endüstri içinde büyüyen yeni bir pazara evrilmeye başlamıştır (FMI, 2022). Çimento endüstrisinin gelişiminde önemli bir role sahip olan Uluslararası Finans Kurumu'nun (*International Finance Cooperation*) (2018) sektörün sürdürülebilirliğine katkı sunmak amacı ile hazırladığı raporda, gerek alternatif ürün kullanımı ve yenilenebilir enerji kullanımı gerekse geri dönüştürülmüş ürünlerin reçetelere dahil edilmesi konusunda devletlerin bir havuç sopa ilişkisi ile sektöre kazanç sağlamaya devam edecek yol haritasını çıkarması gerekliliği vurgulanıyor. Daha kristalize edilmiş bir ifade ile şirketlere kârlılıklarını arttırarak büyüebilecekleri yeni oyun alanları açarak yeşil ürünlere geçişin sağlanması gerektiği söyleniyor. Dolayısıyla ortaya çıkan tablo kapitalist ekonomik ve sosyal ilişkilerin çevresel dönüşüm maskesi altında yeniden üretilmesinden öteye gitmiyor. Çimento ve beton sektörü kapitalist sistemin kendisini yeniden üretmek dışında toplum doğa bütünlüğünün sağlanması ve sürdürülmesi adına temel hiçbir kaygı taşımadan faaliyetlerine yön vermeye devam ediyor. En büyük çimento üreticilerinden bir diğeri olan Cemex'in basın açıklamasında belirttiği gibi "Cemex son on yıldaki en yüksek kârlılık büyümesi ile iklim eylem ajandasındaki mükemmel ilerlemeyi raporluyor" (Cemex, 2022).

Sonuç Yerine

Kapitalist üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak doğaya yabancılaşan insan, ana akımın kavrayışında da doğadan ayrı tutularak düşünülüyor. Dolayısıyla ortaya çıkan bu ikililik insanın doğaya hükmetmesi, toplumun doğal kaynakları tüketmesi gibi çerçeveler içerisinden ele alınarak inceleniyor. Doğal olarak, ortaya atılan, hatta uygulamaya konulan çözümler de sosyal üretim ilişkilerinde herhangi bir köklü değişimi ya da revizyonu önceleyerek şekillenmiyor. Sürdürülebilir kalkınmacılık politikaları, çevresel koşullarda meydana gelen değişimi karbon emisyonlarına indirgeyerek; karbon vergileri, geri dönüşüm, sürdürülebilir malzeme kullanımı gibi teknik ve ölçülebilir kriterlerle konuya çözüm getirmeye çalışıyor ya da çalışıyor gibi bir izlenim veriyor. Artan nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması, sosyal eşitsizliklerin giderilmesi gibi maskelerle sermayenin büyümesine ve kârlılıklarını arttırırken toplum ve doğayı sömürmesine çanak tutuluyor. Maddi ve manevi ikililik üzerinden insanları doğaya karşı saygılı, şirketleri ahlaklı davranmaya çağıran idealizm kökenli, en naif tabirle komik çağrılarla doğanın tahribatının önüne geçileceği iddia ediliyor. Kapitalist üretim ilişkileri içerisindeki sürdürülebilir kalkınma modeli nihai kerte sermaye birikiminin bir aracına evrilmekten öteye gidemiyor.

Bu makale ise, Marksist bir perspektifle, emek ve doğanın sömürülmesi ve emeğin artı değerine el konulması üzerine bina edilen kapitalist üretim ilişkilerinin, insanı kendisine ve doğaya yabancılaştırdığını; dolayısıyla bu ilişki içerisindeki politik sistemin, sermaye birikimi ve kâr çoklaştırması kısır döngüsü içine inşa edildiğini açık olarak ortaya koyuyor. Bu açıdan bakıldığında mevcut önerilerin yetersizliği daha da net şekilde ortaya çıkıyor. Bu durumda ekolojik krizin engellenmenin herhangi bir yolu var ise, bunun, ancak doğayı ve insanı metalaştıran kapitalizmle mücadele ile mümkün olabileceği fikri kristalleşiyor.

Daha da açık şekilde ifade edersek, insan-doğa üretim ilişkisinin katalizörü konumundaki emek, toplumun devamlılığı için doğadaki kaynakların dönüştürülmesi amacı ile kullanıldığında ortaya çıkan ürün, insanlığın doğa ile diyalektik ilişkisi içindeki yaşamının devamlılığını sağlıyor. Oysaki kapitalist sosyo-ekonomik ilişkiler içerisinde artık emeğe zorlanan ve nihayetinde bu emeğine el konularak sömürülen insan, doğal kaynakların da onun emeği üzerinden sömürülmesine istemsizce alet oluyor. İşte insan doğa ilişkisinin artık ürününe mübadele değeri yaratarak sermaye biriktirmek üzere el koyan bu sistem, zaman içerisinde birçok farklı tahribat ile beraber doğanın tahribatına da neden oluyor. Bu bağlamda, kullanılan fosil yakıtlara alternatifler ya da bizim örneğimizdeki çimentoya alternatifler bulunsa dahi -ki mevcut çalışmalar bunun kısa vadede mümkün olmadığını net olarak ortaya koyuyor- doğaya yabancılaşmış sermaye sahiplerinin doğayı sömürüsü farklı çelişkiler üzerinden yeni sorunlar yaratacak, bulunan çözümler yalnızca sonu geciktirecektir.

Kaynakça

- Akbulut, B. (2019) "The 'state' of Degrowth: Economic Growth and the Making of State Hegemony in Turkey", *Nature and Space*, 2(3): 513- 527.
- Akbulut, B., F. Demaria, J. Gerber, J. Martinez-Alier (2019) "Who Promotes Sustainability? Five Theses on the Relationships Between the Degrowth and the Environmental Justice Movements", *Ecological Economics*, 165: 1-9.
- Akçay, Ü. (2016) "Şantiyeleşen Kentler", *Express*, Nisan (2016) : 40-43.
- Allevi, E., G. Oggioni, R. Riccardi, M. Rocco (2017) "Evaluating the Carbon Leakage Effect on Cement Sector Under Different Climate Policies", *Journal of Cleaner Production*, 163: 320-337.
- Andrew, R. M. (2018). "Global CO2 Emissions from Cement Production, 1928-2017". *Earth System Science Data*, 10: 2213-2239.
- Boutabba, M.A., S. Lardic (2017) "EU Emissions Trading Scheme, Competitiveness and Carbon Leakage: New Evidence From Cement and Steel Industries", *Annals of Operations Research* 1(4): 47-61
- Böhm, S., M. C. Misoczky, S. Moog (2012) "Greening Capitalism? A Marxist Critique of Carbon Markets", *Organization Studies*, 33(11): 1617- 1638.
- Burkett, P. (1999) *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*, New York: St. Martin's Press.
- Castro, C.J. (2004) "Sustainable Development: Mainstream and Critical Perspectives", *Organization and Environment*, 17(2): 195-225.
- Cembureau (The European Cement Association) (2018) Cementing the European Green Deal. Reaching Climate Neutrality Along The Cement and Concrete Value Chain by 2050. https://cembureau.eu/media/kuxd32gi/cembureau-2050-road-map_final-version_web.pdf, indirilme tarihi: 09.10.22.
- Cemex (2022), Press Release. <https://www.cemex.com/-/cemex-reports-highest-ebitda-growth-in-a-decade-with-great-progress-on-climate-action-agenda>, görüntülenme tarihi: 17.12.22
- CISL (University of Cambridge Institute for Sustainable Leadership) (2020), *Targeting Net Zero: A Strategic Framework for Business Action*, <https://www.cisl.cam.ac.uk/system/files/documents/net-zero-a-strategic-framework-for-business-action.pdf>, indirilme tarihi: 17.11.22.
- Cox, R.W., T.J. Sinclair (2016) *Dünya Düzenine Yaklaşımlar*, çev. Çınar, E., S. Çelik, İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi.
- Demaria, F., G. Kallis, G. D'Alisa (2015) *Degrowth: A Vocabulary for a New Era* (ebook).
- Escobar, A. (1996) "Constructing Nature: Element for a Poststructural Political Ecology". *Futures*, 28 (4): 325- 343.
- Euronews (2022) <https://tr.euronews.com/2022/04/28/konut-sat-s-ndaki-art-sa-ragmen-ev-sahipligi-oran-dusuyor-kirac-lar-art-yor>, görüntülenme tarihi: 12.11.22.
- Foster, J. B. (2000) *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, New York: Monthly Review Press.
- Gagg, C. G. (2014) "Cement and Concrete as an Engineering Material: An Historical Appraisal and Case Study Analysis". *Engineering Failure Analysis*, 40: 114-140.
- GazeteDuvar (2021) Mütteahhitler Çimento Zamlarına Karşı İş Birliyor, <https://www.gazeteduvar.com.tr/muteahhitler-cimento-zamlarina-karsi-is-birliyor-haber-1533278>, görüntülenme tarihi: 12.16.22
- GCCA (Global Cement and Concrete Association) (2018) <https://gccassociation.org/key-facts/>, görüntülenme tarihi: 04.11.22.
- Harvey, D. (2019) *Yeni Emperyalizm*, çev. A.N. Bingöl, İstanbul: Sel
- Heidelberg Cement (2022) Sustainability Report 2021, Heidelberg, <https://www.heidelbergmaterials.com/sites/default/files/2022-06/220529-HC-NB-2021-EN.pdf>, indirilme tarihi: 09.10.22.
- Henderson, R. (2020) *Reimagining Capitalism in a World on Fire*, Washington: Public Affairs.
- Holcim (2015) Lafarge Holcim Merger Project, <https://www.holcim.com/media/media-releases/lafargeholcim-merger-project-march-20-2015>, görüntülenme tarihi: 11.10.22.

- Holcim (2021) *2021 Sustainability Performance Report*, Holcim, https://www.holcim.com/sites/holcim/files/2022-04/25022022-sustainability-performance_fy_2021_report-en.pdf, indirim tarihi: 19.10.22.
- Hüschelrath, K., K. Müller, T. Veith (2013) "Concrete Shoes for Competition: The Effect of the German Cement Cartel on Market Price", *Journal of Competition Law & Economics*, 9(1): 97-123.
- IFC (International Finance Cooperation) (2021) *Strengthening Sustainability in the Cement Industry*, IFC World Bank Group.
- Industrial Sustainability Analysis Lab (2021), *Decarbonizing Concrete: Deep Decarbonization Pathways for the Cement and Concrete Cycle in the United States, India and China*.
- Jameson, F. (2003) *Future City*, *New Left Review*, <https://newleftreview.org/issues/ii21/articles/fredric-jameson-future-city>, Görüntülenme Tarihi: 01.12.22.
- Kallis, G., V. Kostas, S. Lange, B. Murcra, S. Paulson, M. Schmelzer (2018) "Research on Degrowth", *Annual Review of Environment and Resources*, 43(4.1): 2-26.
- Kenis, A., M. Lievens (2015) *The Limits of the Green Economy: From Re-Inventing Capitalism to Re-Politicizing the Present*, London: Routledge.
- Korten, D. (2006) *The Great Turning: From Empire to Earth Community*, Bloomfield, CT: Kumarian Press.
- LafargeHolcim (2019) *Integrated Annual Report 2019*, https://www.holcim.com/sites/holcim/files/2022-04/02272020-finance-lafargeholcim_fy_2019_report_backend-en_457273729.pdf, indirim tarihi: 17.10.22.
- Luo, W., Xie, Y. (2020) "Economic Growth, Income Inequality and Life Expectancy in China", *Social Science & Medicine*, 256 (2020) 113046.
- Marx, K. (1990) *Capital: A Critique of Political Economy Volume 1*, London: Penguin Books.
- Marx, K. (2004) *Kapital III*. Cilt, çev. A. Bilgi, İstanbul: Eriş Yayınları.
- Marx, K. (2011) *Kapital I*. Cilt, çev. M. Selik ve N. Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2016) *1844 El Yazmaları*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (2021) *Kapital II*. Cilt, çev. M. Selik, İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K., F. Engels (2020) *Komünist Manifesto*, çev. N. Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.
- McKinsey (2020) *Laying the Foundation for Zero Carbon Cement*, McKinsey Insights, <https://www.mckinsey.com/industries/chemicals/our-insights/laying-the-foundation-for-zero-carbon-cement>, Görüntülenme tarihi: 29.11.22.
- Nair, M., M.B. Arvin, R.P. Pradhan, S. Bahmani (2021) "Is Higher Economic Growth Possible Through Better Insulation Quality and Lower Carbon Footprint?", *Renewable Energy*, 167: 132-145.
- Nedeljkovic, M., J. Visser, B. Savija, S. Valcke, E. Schlangen (2021) "Use of Fine Recycled Concrete Aggregates in Concrete: A Critical Review", *Journal of Building Engineering* 38: 102196.
- Patterson, J.J. (2021) *Remaking Political Institutions: Climate Change and Beyond*, Cambridge University Press.
- Rogoff, K.S., Y. Yang (2020) "Peak China Housing" National Bureau of Economic Research Working Paper No: 27697, <https://www.nber.org/papers/w27697>, indirim tarihi: 23.10.22.
- Saad-Filho, A., D. Johnston (2005) *Neoliberalism: A Critical Reader*, London: Pluto.
- Schneider, M. (2019) "The Cement Industry on the Way to a Low Carbon Future", *Cement and Concrete Research* 124 (19): 1-19.
- The Economist (2021) *An Advocate of Sustainable Capitalism Explains How its Done* <https://www.economist.com/books-and-arts/2021/10/09/an-advocate-of-sustainable-capitalism-explains-how-its-done>, görüntülenme tarihi: 23.11.22.
- The Global Compact (2004) *Who Cares Wins*, United Nations, https://www.unepfi.org/fileadmin/events/2004/stocks_who_cares_wins_global_compact_2004.pdf, indirim tarihi: 10.10.22.
- The Guardian (2021) *Capitalism is Killing the Planet: Its Time to Stop Buying into Our Own Destruction* <https://www.theguardian.com/environment/2021/oct/30/capitalism-is-killing-the-planet-its-time-to-stop-buying-into-our-own-destruction>, görüntülenme tarihi: 19.11.22.
- UN (United Nations) (2020). *SDG Good Practices. A Compilation of Success Stories and Lessons Learned in SDG Implications*. <https://sdgs.un.org/sites/default/files/2020-11/SDG%20Good%20Practices%20Publication%202020.pdf>, indirim tarihi: 15.12.22.
- UNEP (United Nations Environment Programme) (2005) *A Legal Framework for the Integration of Environmental, Social and Governance Issues into Institutional Investment*, UNEP Finance Initiative.
- UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) (2018) *Achievements of the Clean Development Mechanism 2001-2018*, United Nations Climate Change, UNFCCC https://unfccc.int/sites/default/files/resource/UNFCCC_CDM_report_2018.pdf indirim tarihi: 29.09.22.
- USGS (United States Geological Survey) (1998), *Mineral Commodity Summaries: Cement*, USGS January 98, <https://www.usgs.gov/centers/national-minerals-information-center/cement-statistics-and-information>, indirim tarihi: 10.11.22.
- USGS (United States Geological Survey) (2020), *Mineral Commodity Summaries: Cement*, USGS January 20, <https://www.usgs.gov/centers/national-minerals-information-center/cement-statistics-and-information>, indirim tarihi: 10.11.22.
- Van Oss, H.G., A.C. Podavani (2008) "Cement Manufacture and Environment Part II: Environmental Challenges and Opportunities", *Journal of Industrial Ecology* 7(1): 93-126.
- Wood, E. M. (2015) *Sermaye İmparatorluğu*, çev. O. Köymen, İstanbul: Yordam Kitap.
- World Inequality Lab (2021) *Climate Change and the Global Inequality of Carbon Emissions 1990-2020*. <https://wid.world/document/climate-change-the-global-inequality-of-carbon-emissions-1990-2020-world-inequality-lab-working-paper-2021-21/>, indirim tarihi: 08.11.22.
- Yücel, G., L. Kurnaz (2021) *Yeni Gerçeğimiz Sürdürülebilirlik*, İstanbul: Yeni İnsan.

Aynılar Aynı Yerde: Ekolojik Krize Karşı Yeşil Büyüme ve Küçülme Önerilerine Emek Penceresinden Eleştirel Bakış

Duygu Yıldız Karakoç¹ – Ahmet Yazar²

Öz

Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM), yeşil dönüşümü ve yeşil büyümeyi önceliklendiren bir yaklaşım olarak öne çıkmıştır, ancak büyümeye karşı çıkan görüşlerin eleştiri hedefi haline gelmiştir. Diğer taraftan, Mutabakat, sosyal adalet ve emek odaklı taleplerin göz ardı edildiği eleştirilerini de beraberinde getirmiştir. Benzer şekilde, Yeşil Yeni Düzen (YYD), dezavantajlı toplum kesimleri üzerinden sosyal görünümü öne çıkarıyor gibi görünse de devlet destekli büyümenin yeni teknoloji odaklı biçimini teşvik ettiği tartışılmaktadır.

Bu temel varsayımlar doğrultusunda, bu çalışmanın amacı, YYD ve yeşil mutabakata dayalı ekonomik yaklaşımın aslında ekosistem ve toplumsal öncelikleri ihmal ettiğini ve büyüme ile küçülme arasında gidip gelen bir ekolojik kılıflı büyüme anlayışı içerdiğini eleştirel bir bakış açısıyla tartışmaktır. Mutabakatın öne sürdüğü emeğe yönelik bakış açısı, sosyal adaletle bağlantısının yetersiz bir şekilde kurulduğu inancı doğrultusunda tartışılırken, çözümün esas olarak toplumsal temelli taleplere odaklanması gerektiği noktası üzerinde durulmuştur. Toplumsal dönüşümün, kaynak verimliliği ve rekabetle her zaman uyumlu olmayabileceği akılda tutularak, sorunlar ekonomik temellerde kök salsada da çözümlerin toplumsal düzeyde aranması gerekliliği vurgulanmıştır.

Yeşil ekonomi ile ilgili yapılan tartışmaların ekonomik ve teknolojik yönü sınırlandırılarak politik bir zemine taşınması oldukça önemlidir. Bu bağlamda, meta üretimi yerine toplum tarafından demokratik şekilde belirlenmiş gerçek insan ihtiyaçlarını saptamaya ve karşılamaya yönelik kolektif eylemin gerekliliği yönündeki önerileri vurgulamak kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca, çevreci aktivist hareketlere atfedilen birçok ekolojik sorunun aslında toplumsal ve politik temellere dayandığını, günlük yaşamın içinde bir emek meselesi olarak kabul edilmesi gerektiğini belirten gözlemler bu çalışma çerçevesinde sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yeşil Yeni Düzen, Avrupa Yeşil Mutabakatı, yeşil büyüme, küçülme, emek*

The Same Arguments Should Be Placed Together: A Critical Perspective On Green Growth And Degrowth Proposals In The Face Of The Ecological Crisis From A Labor Perspective

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı, dyildiz@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9396-5917>.

² Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı, ahmet.yazar@erzincan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0350-8080>.

Abstract

The European Green Deal (EGD) has emerged as an approach that prioritizes green transformation and green growth, yet it has become a target of criticism for views that oppose growth. On the other hand, the Deal has also faced criticism for overlooking demands focused on social justice and labor. Similarly, the Green New Deal (GND), while appearing to emphasize the social aspect through disadvantaged community sectors, is debated to actually promote a state-supported form of growth centered around new technology.

Based on these foundational assumptions, the aim of this study is to critically discuss how the economic approach based on the GND and the Green Deal actually neglects ecological and societal priorities, and embodies an ecological-cloaked growth understanding that oscillates between growth and degrowth. While the Deal's perspective on labor is debated for its insufficient connection to social justice, the focus is on the necessity for solutions to primarily target socially-based demands. Recognizing that societal transformation may not always align with resource efficiency and competitiveness, although problems may be rooted in economic foundations, the necessity to seek solutions at the societal level is emphasized.

It is of paramount importance to shift the discussions about the green economy from their economic and technological focus to a political realm. In this context, emphasizing the necessity of collective action aimed at identifying and meeting genuine human needs determined democratically by society, instead of the production of commodities, holds a critical significance. Additionally, within the framework of this study, efforts have been made to present observations underscoring that many ecological issues attributed to environmental activist movements actually have social and political foundations, and should be recognized as matters of labor within the fabric of everyday life.

Keywords: *Green New Deal, European Green Deal, green growth, degrowth, labor.*

Giriş

İklim kriziyle ilgili yetersiz kalan uluslararası iklim rejimi, toplumların yeni bir politika veya politika aracı talep etmesine neden olmuştur. Bu taleplere kurumların verdikleri yanıtlar hızla toplumun önüne ekonomiyi bir strateji olarak koymakla neticelenmiştir. Ekonomik, ekolojik ve sosyal krizlere çözüm vaadiyle üretilen bu stratejiler nihayetinde konuyu karbon emisyonuna ve teknolojiye endeksleyen bir yaklaşıma evrilmektedir. Ekonomik ihtiyaçlar ve çevrenin korunması arasında bir uzlaşmanın yakalanabileceğini ileri süren stratejistlerin sunduğu önerilerin gerçeklikleri, uygulanabilirlikleri ya da fetişizme varan odak noktaları bir yana reformist/yapısalcı kimlikleri de sürekli sorgulanmaktadır. Sisteme sadık kalarak çözüm arayışında olan reformist adımlar sistemin özünü oluşturan sermaye birikim sürecine müdahale etmeden ve sorunu siyasallaştırmadan krizi önlemenin peşindedir. Bu duruş karşısında sermaye-devlet ilişkisini öne çıkaran ve bunların yapısal dönüşümünü mümkün kılacak önerilerle beslenen köktenci görüş bulunmaktadır. Krizi önleme konusunda kurumlar ve politik toplum devlet ve sermaye arasındaki simbiyotik ilişkiyi zedelemeyen ve bunu sürdürülebilir kılan stratejiyi dikkate almaktadır. Sermayenin devinimini ve sonsuz büyümesini önceleyen bu strateji, krizin ekolojik içerikte olması ve toplum tabanlı talebin bulunması nedeniyle büyümenin yeşil fraksiyonunu gerçekleştirme hedefine yönelmiştir.

Avrupa Yeşil Mutabakatı (AYM) ile gündemde yer edinen yeşil dönüşüm, yeşil büyümeyi önceleyen bir metin olarak büyümeye karşıt görüşlerin hedefi haline gelmiştir. Diğer yandan Mutabakat sosyal adalet ve emek yönlü taleplerin önünü kesmektedir. Benzer şekilde Yeşil Yeni Düzen (YYD), toplumun dezavantajlı kesimleri üzerinden sosyal görünümü daha baskın bir düşüncü ön plana alıyor gibi görünmekle birlikte, özünde büyümenin devlet destekli ve teknoloji yönelimli yeni biçimini salık vermektedir.

Bu varsayımlar doğrultusunda çalışmanın amacı YYD ve yeşil mutabakata dayalı ekonomi yaklaşımının ne ekosistem ne de toplumsal öncelikli olduğunu, büyüme ve küçülme arasında gelgitlere dayalı ekoloji kılıflı bir büyüme anlayışı yansıttığını eleştirel bir bakışla ortaya koymaktır. Mutabakatın iyileştireceğini ileri sürdüğü emeğe yönelik bakış açısının sosyal adaletle bağıntısı kapsayıcı bir biçimde kurulamamıştır. Çözüm aranması gereken yer toplumsal tabanlı talepler olmalıdır. Toplumsal dönüşüm her zaman kaynak verimliliği ve rekabetle uyumlu olmayabilir. Bu nedenle, sorunların temeli ekonomik olsa da çözüm toplumsal düzeyde aranmalıdır.

Yeşil ekonomi üzerinden yürüyen tartışmaların ekonomik ve teknolojik yönelimi dizginlenerek politik³ bir düzleme oturtulması önemlidir. Bu bakımdan Daniel Tanuro'nun (2014) önermeleri doğrultusunda, meta üretimine odaklanmak yerine toplumun demokratik bir biçimde belirlediği gerçek insan ihtiyaçlarını saptayan ve bu ihtiyaçları karşılamayı amaçlayan kolektif eylemin bir zorunluluk olduğunu vurgulamak önemlidir. Ek olarak, bu çalışmada, çevreci aktivist hareketlerin sıkça üstlendiği birçok ekolojik sorunun aslında toplumsal ve politik temellere dayandığını gözlemleyerek, bu konunun günlük yaşamın içine entegre edilmiş bir emek meselesi olarak algılanması gerekliliğinin altı çizilmektedir.

Aynılar Aynı Yerde: Büyüme veya Küçülme

Büyüme adı verilen sayısal veri topluluğu, toplumsal ve ekolojik anlamda biyosfere, insana ve yaşam dinamiklerine ilişkin olan biteni anlama çabamız karşısında yetersiz kalmaktadır. Bu noktada büyüme kavramının gelişme, refah, kalkınma gibi insanın toplumsal yaşamındaki iyileşmenin ve ekosistemlerdeki değişimi anlamının referansı olabilecek bir kavram olmadığının tartışılması gerekmektedir. Büyüme fetişleştirilmiş⁴ iktisadi kavramlardan sadece biridir. Bir diğeri ise küçülme kavramıdır. Bu kavram büyüme sevdalıları açısından korkutucu görünebilir. Ancak, modern dünyanın belirsizlikleri içerisinde kapitalizmin krizlerle sindirdiği toplumların korkularını perçinleyen böylesi bir kavramın hiç de sanıldığı gibi ekolojik ve toplumsal içerikli yeni bir bakış açısı ortaya koymadığının altı çizilmelidir. Refah kavramının ekolojik ve toplumsal açıdan taşıdığı potansiyeli ortaya çıkarması arzu edilen bir yöntem olarak kü-

³ Yazı boyunca "politik" ifadesi özellikle politik zemin/politik düzlem biçiminde kullanılmış olup Türkçe'ye siyasa olarak çevrilen İngilizce "policy" kavramının anlamını içerecek şekilde kullanılmıştır.

⁴ Ünlü tarihçiler dahil olmak üzere çeşitli alanlardan bilim insanlarının "fetiş" (John R. McNeill), "takıntı" (Barry Eichengreen, Elmar Altvater), "ideoloji" (Alan Milward, Charles S. Maier), "toplumsal hayal" (Cornelius Castoriadis, Serge Latouche) veya bir "aksiyomatik gereklilik" (Nicholas Georgescu-Roegen) olarak nitelendirdikleri bir kavram haline gelen büyüme bugün de büyük ölçüde çok boyutlu olmaya devam ediyor (Schmelzer, 2016: 6-7).

küçülme ne yazık ki tüketememe kaygısı ve kıtlık korkusu ortaya çıkararak üretimi, tüketimi ve GSYİH'yi zihnen önceleyen yaklaşımları beslemektedir. Nasıl ki büyüme GSYİH odaklı iktisadi bir saplantı olarak şekilleniyorsa, küçülme de teknolojiyi kurtarıcı gören bir anlayışla, konuyu enerji yoğunluğu üzerinden iktisadi alana hapseden bir çerçeveye taşımaktadır.

Kallis vd. (2018) büyüme kavramının tarihsel açıdan geçirdiği evrimi ekonomik alan ile ilişkilendirerek iki dönemsel ayırım üzerinden açıklamaktadır. Öncelikle 18. ve 19. yüzyılda ekonomi politığın doğuşu ile birlikte ekonomik alanın devletten ayrı, görece özerk, kendi yasaları olan ve kendi kendini dengeleyen bir düzeni ifade eden ekonomik alan söz konusudur. İkinci dönem ise 1930'lar ve 1940'larla birlikte coğrafi bir alan içinde ortaya çıkan mal ve hizmet üretim ve tüketimi odaklı ilişkilerden oluşan bir politika hedefi olan ekonomik büyümeyi temsil etmek için muhasebe tekniklerinin ve istatistiki araçların geliştirildiği dönemdir.

1950'lerle birlikte ABD, Japonya, Avrupa ülkelerindeki büyüme odaklılık üç temel işleve sahip olmuştur. Bunlar; “soğuk savaş rekabeti, modern kalkınma arayışı ve sınıf mücadelelerinin yatıştırılması”na yönelik işlevlerdir. Bu işlevler o dönemde hükümetlerin politika hedeflerine dönüşmüş, buna bağlı olarak da GSYİH rakamları politize edilmiştir (Kallis vd., 2018: 295).

Burada küçülme ya da büyüme açısından çelişkili durum ekolojik sistemlerle uyum noktasında ortaya çıkmaktadır. Nitekim sonsuza dek büyümesi arzulanan bir ekonominin nasıl olup da sonlu bir ekolojik sistemle uyumlu olacağı sorusu önemlidir (Jackson, 2021: 13). Ekonomist Kenneth Boulding'in Büyümenin Sınırları Raporu sonrası ABD Kongresine kanıt olarak sunarken söylediği ünlü bir ifadesi olan “sınırlı bir dünyada ekonomik büyümenin sonsuza kadar devam edebileceğine inanan herkes ya deli ya da ekonomisttir” sözü alaycı bir şekilde de olsa kaynak kullanımı ile ekonomik büyüme arasındaki uyumsuzluğu göstermektedir (Jackson ve Victor, 2019: 950). Ayrıca “büyümeyi durdurmak ekonomik ve sosyal çöküşleri beraberinde getirir” korkusu, tercihi ekolojiden yana değil büyümeden yana yapmayı da meşrulaştırmaktadır (Jackson, 2021: 54).

Büyüme hegemonyası bugün kurumsal ve politik-iktisadi süreçlerle birlikte gündelik pratiklere sızmış ve popüler sağduyu haline gelmiştir. Nitekim GSYİH, toplumu sadece piyasaların zenginlik yarattığı varsayımına göre rahatlıkla organize etmektedir. GSYİH, ev işlerini, geçim ve bakıma yönelik ücretsiz işleri, ekosistemleri, müştereklerden yararlanmayı göz ardı eder. Çünkü bu tür meseleler parasallaştırılamaz ve metalaştırılamaz (Kallis vd., 2018: 295-296).

Öyleyse büyümenin mevcut durumda iki önemli önermeyi içerdiğini belirtmek mümkündür. Bu saptamayı büyümeden çok da farklı etkiler yaratmayacağını öngördüğümüz, teknoloji odaklı tüketememe –küçülme- argümanı için de yapabiliriz (Jackson, 2021: 56);

Büyüme, yarattığı çevresel tahribat ve tüketim nedeniyle toplumsal eşitsizlikleri şiddetlendirmektedir, bu nedenle sürdürülebilir değildir.

Büyümeme (küçülme-degrowth) de istikrarlı değildir, çünkü tüketim talebi düşerse işsizlik, azalan rekabet ve resesyon sarmalı ortaya çıkacaktır.

Yeşil Yeni Düzen içinde Yeşil Büyüme ve Küçülme Tartışmaları

Yeşil Yeni Düzen (YYD) konusuna girmeden önce, bu ifadenin ilk ortaya çıkışına temel oluşturan ve büyümeyi tetiklemek için ortaya atılan reçetelerden biri olan Roosevelt'in New Deal'ına (Yeni Düzen) göz atmakta yarar vardır. 1930'larda Büyük Buhran döneminde uygulanan Franklin D. Roosevelt'in programı uyarınca kamu sektöründe yatırımlar yapılarak Buhran'ın yarattığı makro ekonomik sorunların aşılması ve ekonominin canlandırılması, işsizliğin azaltılması gibi hedeflere ulaşılması amaçlanmıştır. Keynesçi kamu harcaması programının da temelini oluşturan bu süreçte ekonominin tam olarak toparlandığını iddia etmek mümkün olmasa da Yeni Düzen ile kamuda istihdam artışı sağlanmış, alt yapı yatırımları (yollar, okullar vb.) yapılmış ve bu programlar büyüme için önemli bir kamusal reçete olarak uygulanmıştır (Jackson, 2021: 92). Amerika'yı yeniden kurumsallaştıran, düzenleyen ve yönlendiren bir süreç olan Yeni Düzen politikaları halk tarafından beğenilmemiş ancak kabul edilmiştir. Derin değişikliklere yol açan reformlar ve bu politikaların başarıları, başarısızlıkları ve çıkmazları sürekli olarak tartışılmıştır (Luke, 2009: 15).

1980'ler sonrası yeniden gündeme gelen Yeni Düzen neoliberal yeni düzen içerisinde dünyanın en önemli iki temel meselesine; "çevre ve kaynak sorunlarına" çözüm üretmeyi amaçlayan yeni bir büyüme reçetesi olarak sunulmuştur (Jackson, 2021: 93). Bu dönemde büyüme ve çevreyi sistematik olarak birleştirmeyi hedefleyen "sürdürülebilir kalkınma" gibi ekonomik modeller önerilse de Reagan ve Thatcher liderliğindeki piyasa odaklı bireycilik bu modellerin uygulanmasını başarısız kılmıştır. Sürdürülebilir kalkınmayı savunan Brundtland Raporu sonrasında yeni bir politik anlatı olarak öne sürülen yeşil ekonomi ise yeni neoliberal ortodoksi politikaların kısıtladığı bir alanda kalmıştır (Bloomfield ve Stewart, 2020: 771). Bununla birlikte yakın geçmişte yaşanan acı verici dönemler, özellikle 2000-2001'deki dotcom çöküşü ve 2008-2009'daki küresel kriz gibi olaylar, halkın hükümet politikalarına karşı daha rasyonel ve etkili davranmasına yol açmıştır. Bu tür ekonomik krizlerle birlikte boyutları daha da artan ekolojik kriz insanları Roosevelt'in Yeni Düzeni'ne geri dönmeye itmiştir (Luke, 2009: 15). Diğer bir deyişle, Yeşil Yeni Düzen olarak adlandırılan bu dönem Roosevelt tarafından uygulanan Yeni Düzen politikalarının mevcut sorunlara ve koşullara uyarlanmış halini oluşturmuştur (Aşıcı, 2017: 105). Bu kapsamda YYD kapsamındaki yeni öneriler bütünü; enerji güvenliği, düşük karbon emisyonu ve buna uygun altyapı, ekolojik koruma yönlü kamu yatırımları gibi temel amaçlara uygun olarak tasarlanmıştır⁵ (Jackson, 2021: 93).

Yeni bir düzene geçilirken iklim değişikliği, biyoçeşitliliğin azalması ve yok oluşlar, uç değerlerdeki hava olayları, gezegenin sınırlarına geldiğini beyan eden raporlar temel odak noktalarından birinin çevre olmasını gerektirmiştir. Bununla birlikte büyüme hiçbir zaman arka plana itilmemiştir. Hatta YYD kapsamındaki Yeşil Anlaşmaların

⁵ 2008 krizi sonrası Yeşil Yeni Düzen çağrılarını Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İngiltere ve Avrupa Birliği'nde (AB) karşılık bulmuştur. Barack Obama başkanlığındaki ABD yönetimi bu çağrıyı benimsediğini deklare ederek enerji verimliliği ve yenilenebilir enerjiye yönelik bir teşvik paketi açıklamıştır. İngiltere hükümeti de benzer şekilde finansal krize yanıt vermenin yanı sıra karbonsuzlaşmayı sağlamak için gerekli olan planı Yeşil Yeni Düzen raporuyla sunmuştur. Avrupa Yeşil Partisi ise finansal krizi aşmak için YYD'nin benimsenmesi çağrısında bulunmuştur (Mastini vd., 2021: 2).

merkezinde büyümeye olan taahhüt ve CO₂ emisyonlarını azaltma kararlılığının yattığı ifade edilmektedir (Ossewaarde ve Ossewaarde-Lowtoo, 2020: 6). YYD, yeni büyüme motorlarını (büyümenin yeşil motoru⁶) gündeme getirmiştir. Yeşil yatırım ve yeşil istihdam vaatleri, yeşil tahvil gibi karbon emisyonunun azaltımına yönelik finansal araçlar bağlamında UNEP’in “dönüşümsel düşünce” çağrısı ve AB’nin Yeşil Muhabakatı topyekûn büyümenin bu yeni biçimine hizmet etmektedir (Jackson, 2021: 103).

Piyasa temelli bir çevre politikasından kopuş olarak görülen YYD’nin (ve yeşil büyüme) küçülme⁷ anlatılarıyla karşılaştırılması her iki anlatının da güçlü yanları, zayıf yönleri ve sinerjileri gözden geçirilerek yapılmaktadır (Mastini vd., 2021: 1). Gelecekteki büyüme alternatif olarak ortaya konan yeşil büyümenin çevresel sürdürülebilirliği gerçekleştirmeyi amaçladığı iddia edilse de küçülme taraftarları için bu “kapitalizmin yeşillendirilmesi”nden başka bir şey değildir. Hatta YYD’nin zafere götürecek bir politika olarak görünmesinin nedenlerinden birinin kapitalist ilişkilere zarar vermemesi olduğu iddia edilmiştir (Çoban, 2022: 14). Sadece büyümenin daha yeşil hale gelmesini amaçlayan yeşil büyüme bunun için teknolojik ilerlemeler, yeşil yatırımlara ve yeşil tüketime bel bağlamaktadır. Oysa YYD içerisinde yapılan Yeşil Anlaşmaların CO₂ emisyonlarını azaltıp ekonomik fırsatlar sağlamaktan çok daha fazlasını ifade etmesi gerekmektedir. Yeşil büyümeyi şekillendirmek yerine yeşil kapitalist düzene bir alternatif oluşturabilecek bu anlaşmaların güçlü özel aktörlere karşı yeni yasalar, kurumlar, önlemler ve yaptırımlar getirmesinin önemli ve gerekli olduğu savunulmaktadır (Ossewaarde ve Ossewaarde-Lowtoo, 2020: 2-7).

Yeşil kapitalizmi inşa ettiği ileri sürülen YYD’nin en önemli başarımlarından birinin sürdürülebilir enerji olduğu dile getirilmektedir (Ossewaarde ve Ossewaarde-Lowtoo, 2020: 5). Thomas Friedman’ın (2007) ABD başkanlık seçimi öncesi yazdığı ve YYD tartışmalarını ileri götüren “A Warning from the Garden” başlıklı yazısı YYD ve enerji dönüşümü açısından kayda değer argümanlara sahiptir. Friedman yazısında Yeni Düzen’in yeşil versiyonunu enerji verimliliği ve enerji politikalarıyla gerçekleştirecek, temiz enerji endüstrisini destekleyecek Başkanlık adayının avantajlı olduğunu savunmuştur. Medya, iş dünyası, sivil toplum örgütleri gibi kesimler de YYD kapsamında gündeme gelen teşvik yatırımlarının iklim değişikliği ve enerji odaklı olması gerektiğini vurgulamaktadır. UNEP ise bunlara ek olarak, sürdürülebilir tarım ve ekosistem korumasını da YYD kapsamına almaktadır. Ancak bu yöndeki kapsam genişlemesinin arkasında yatan güdü, ekosistemlerin dünya ekonomisine olan katkısının büyüklüğü ve gelecekteki ekonomik verimlilik için ekosistemlerin sağlayacağı katkının ihmal edilmemesi gerektiridir (Jackson, 2021: 94).

YYD ve yeşil büyüme savunucuları, enerji sisteminin bu köklü dönüşümünü koordine etmek için gerekli finansmana dair bir plan yapmakta ve ekonomik büyümenin bu geçişi finanse etmek için oldukça önemli olduğunun altını çizmektedir (Mastini

⁶ UNEP Başkanı Achim Steiner’in ifadesi. *Independent on Sunday*, 12 Ekim 2008.

⁷ Küçülme olarak çevrilen sözcüğün aslında büyümeme olarak çevrilmesinin daha isabetli olacağını düşünmekle birlikte alan yazınında İngilizce degrowth sözcüğü için yaygın biçimde küçülme ifadesi tercih edildiğinden dolayı hem küçülme hem de büyümeme sözcüklerini birbirinin yerine kullanmayı tercih ediyoruz. Ancak bu noktada bu kavramların aslında apayrı kavramlar olarak alanda tartışılmasının gerekliliğini vurgulamak isteriz.

vd., 2021: 1). Ekonomik büyümenin yadsınmadığı bu yeni düzende yenilenebilir enerjiye geçiş ve teknolojik ilerlemeler temel odağı oluşturmaktadır. Bu görüşün en önemli savunucuları arasında yer alan Robert Pollin (2018) temiz yenilenebilir enerji kaynaklarına ve enerji verimliliğini artırmaya yönelik yatırımların ekonomiyi canlandıracağını ve yeni iş alanları yaratacağını savunmaktadır. Küresel yeşil büyümenin fosil yakıt endüstrisindeki gerilemeyle birlikte ortaya çıkan iş kayıpları için de önemli bir destek oluşturacağını ifade etmektedir. Pollin'in dikkat çektiği bir diğer konu ise küresel GSYİH'nin %1,5'i ile %2'sinin yenilenebilir enerji yatırımlarına ayrılması gerekliliğidir. Bu yatırımlarla birlikte CO₂ emisyonları tamamen ortadan kaldırılabilecek aynı zamanda yaşam standartları yükselip, iş imkanları da gelişecektir. Ancak Pollin'in ayrılmasını önerdiği bu rakam kamu ve özel kesim tarafından birlikte sağlanacaktır. Diğer bir deyişle özel kesimin yani sermayenin yarattığı iklim değişikliği sorununun faturası kamuya kesilmek istenmektedir. Bu durum da ciddi bir adalet ve etik sorununu ortaya çıkarmaktadır (Çoban, 2022: 31-35).

Pollin'in (2018) yaptığı bu hesaplamalarda enerji talebinin giderek artacağı ön koşulunun bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu kabulde birlikte fosil yakıt tüketimine alternatif aramanın peşinde olan Pollin diğer yapısal dönüşümlerin vakit kaybetmek olduğu konusunda ısrarcıdır. Ekonomik büyümenin emisyonları artırma anlamına gelmeyeceği, hatta çevrenin korunması için ekonomik refaha sahip olunması gerektiği, ekonomisi hızlı büyüyen ülkelerin de istikrarlı iklim projesi gerçekleştirebilecekleri gibi önerileriyle tipik yeşil büyüme savunucuları arasındaki yerini almıştır. Küçülmeyi savunanların tedirginliklerini paylaşmasına rağmen ona göre küçülme yaşayacak tek alan fosil yakıt endüstrisi olmalıdır.

Bununla birlikte küçülme savunucuları, büyümenin emisyon azaltımlarını gerçekleştirmeyi zorlaştırdığını savunmakta ve enerji geçişi için esas olanın enerji kullanımını azaltmak olduğunu iddia etmektedir. Küçülme argümanı, ekonomik büyüme hızı ne kadar yavaşsa, emisyon azaltımına ulaşmanın o kadar kolay olduğunu savunmaktadır. Yenilenebilir enerjiyi finanse etmek için GSYİH büyümesine güvenmek, toplam enerji talebinin artması anlamına gelir ve bu da emisyon azaltımlarının elde edilmesini zorlaştıracaktır (Mastini vd., 2021: 1).

Küçülme savunusu, 1972 yılında Roma Kulübü'nün hazırlamış olduğu "Büyümenin Sınırları" isimli raporda önerilen sıfır büyüme hipotezinin de ötesine geçerek yeşil kapitalizmle birlikte buna karşılık gelen kurumsal güç yapılarını reddettiğini ve tüketim karşıtı yaşam tarzının ötesinde yeni dünyalar için mücadeleyi amaçladığını ileri sürerek pozisyonunu açıklamıştır (Ossewaarde ve Ossewaarde-Lowtoo, 2020). Ancak sıfır büyüme savının ileri sürülmesinden elli yıl geçmiş olmasına rağmen ülkelerin büyüme fetişizminden kurtulamadıkları, yalnızca büyümenin "yeşile evrilmesini" kabul ettikleri görülmüştür.

Küçülme taraftarları "Büyümenin Sınırları" adlı rapordaki gibi ortaya konulacak küçülme senaryoları ve modellemelerinde hangi değişkenlerin seçileceğini önemsemişlerdir. Şu ana kadar yapılan ekonomik ve ekolojik modellemelerde sıklıkla kullanılan GSYİH'dan farklı bir göstergeye ihtiyaç duyulduğunu belirterek Joseph E. Stiglitz'in "GSYİH fetişizmi" ve Valerie Fournier'in "neoliberal büyüme ideolojisi/tiranlığı" olarak nitelediği durumdan kurtulunması gerektiğini ifade etmişlerdir (van den Berg,

2015: 86-87). Bu nedenle küçülmeyi sadece GSYİH'daki küçülmeyle eş tutmamak gerektiğini belirtmişlerdir. İçerisinde belirsizlikler barındırsa da Jeroen van den Berg, beş çeşit küçülmeden bahsetmiştir. Kısa dönemde emisyon salımını azaltan ancak uzun dönemde ne tür bir etkisinin olacağı belli olmayan “GSYİH küçülmesi”, bireysel haklara müdahalede çekinceler oluşturan “tüketim küçülmesi”, çevreye nasıl bir katkıda bulunacağı net olmayan “çalışma sürelerindeki küçülme”, kapitalist ekonomiden kaçış olarak düşünülen “radikal küçülme” ve son olarak da “fiziksel küçülme” ilgili kategoride yer almaktadır (van den Berg, 2015: 69-80). Bu tipolojileri çoğaltmak pekâlâ mümkündür, “ekolojik ayak izinin küçültülmesi” ya da “sürdürülebilir küçülme” gibi (Flipo, 2015: 47) küçülme önerileri literatürde sıkça tartışılmaktadır. Diğer yandan farklı odak noktalarına ayrılırsa da çoğu küçülme savunucusunun ortak paydası rakamların gerçek refahın göstergesi olamayacağıdır. Refah dışarıdan ölçülebilir bir kavram olmadığı gibi, refahın esas göstergeleri büyüme rakamları ya da GSYİH'daki artıştan ziyade, gelirin dağılımı, çevresel işlevler ya da boş zaman gibi etkenlerdir (Huetting, 2015: 22-23).

Bununla birlikte tartışmalar ekonomik büyüme ve alternatifi olarak küçülmeyle ilgili olunca, içerikte hep GSYİH tartışması bulunmaktadır. Küçülme taraftarları başta kirli sektörler olmak üzere küçülmeye gidilmesini savunurken, bunun doğrudan GSYİH'da bir düşüşe neden olacağını belirtmektedirler. Nitekim güçlü bir iklim siyasetinin de büyümeyi desteklemesi kaçınılmazdır (van den Bergh, 2015: 72). Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta çevrenin ya da çevrenin bileşenlerine yönelik gerçekleştirilen bir politikanın büyümeyi (yeşil ya da kahverengi) tersine çevirse dahi refah düzeyini olumsuz yönde etkileyeceğine yönelik algının gerçek olmamasıdır. Büyümenin refah getireceği yanılmasına meydan okumak önemlidir ve bu durum şu ana kadar pek çok kez deneyimlenmiştir. Diğer yandan büyümenin odak noktasında olmasının da tartışıldığını hatırlatmak gerekir. Küçülme taraftarları büyümeyi kapitalizmin içindeki bir olgu olarak tartışmakta ve aslında büyümenin sermaye birikim sürecinin sadece bir görünümü olduğunu belirtmektedirler. Diğer bir deyişle, büyüme kavramı ya da olgusu kök sorun olan kapitalizmi gölgelemektedir. O halde geleneksel büyümeye alternatif olarak sunulan yeşil büyümenin de büyümeye karşı çıkan küçülmenin de kapitalist üretim tarzı ve kapitalist toplumdan vazgeçmesi beklenir (Işıkara ve Narin, 2023). Yeşil büyüme için bu vazgeçiş mümkün görünmemekle birlikte, yeşil büyüme miti geleneksel büyüme aktörlerinin (fosil yakıt devleri gibi) yeşil bir gelecek oluşturmaları gerçeğini örtbas ederek bunları meşrulaştırmaya hizmet edebilir (Ossewaarde ve Ossewaarde-Lowtoo, 2020).

Küçülme savunucuları kapitalist sistem içinde sermayenin dizginlenemeyeceğini, dolayısıyla çevrenin korunması ve ekonomik büyümenin uzlaşmasının mümkün olmadığını ileri sürmektedirler. Diğer yandan böyle bir dengenin kapitalist sistem içinde de kurulabileceğini düşünenler küçülme yaklaşımını “geriye atılmış bir adım” ve hatta “insanlığı karanlık çağlara geri döndürecek potansiyele sahip bir olgu” gibi ifadelerle eleştirmektedirler. Çünkü ekonomik büyüme yerine küçülmenin tercih edilmesi üretim ve istihdamın azalmasına neden olacak, vergi geliri gittikçe azalan hükümetler ya borçlanacak ya da kamu harcamalarından kısacaktır. Bu durum da nihayetinde iktisadi ve toplumsal anlamda gerilemeye yol açacaktır (Flipo, 2015: 45; Zhang, 2015:

59). Nitekim uzun zamandır durgun bir ekonomiye sahip olan Japonya'daki bu ekonomik durumun çevre üzerindeki olumsuz etkileri azaltmaya yeterli olmaması -yaklaşık sıfır büyümeye rağmen kişi başına en yüksek emisyonu sahip ülkelerden biri oluşu- küçülme muhaliflerinin argümanlarındaki sağlam prototiplerden birisidir (Pollin, 2018).

Küçülme ya da yeşil büyüme savunucuları iddialı söylemlerle ekolojik sorunları ortadan kaldırmayı amaçlayan beyanlarda bulunsalar da her ikisinde de politik yaklaşımın zayıf olduğu görülmektedir. Fosil yakıtlardan kaçış ya da bu alanda bir tür küçülme gibi öneriler birçok çevre sorununun çözümünde etkin olsa da bu tür reformist adımlar sorunları kökten çözmeye elverişli olmayabilir. YYD'nin devrimci olmayan karakteri eşitsiz güç ilişkilerini ve sistemin zayıflıklarını dikkate almaz. Aşağıdaki ifadede belirtilen durum aslında açıklanmak istenen örneği başarılı bir şekilde açıklamaktadır: "Yeşil Yeni Düzen, lityum satın alan zengin ülkelerle madenciliğini yapan fakir ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkileri ortadan kaldırmadan, güneş enerjisi ve lityum pil depolama teknolojisini genişleterek sadece yeni sorunlar yaratabilir ve yeni sömürgeciliği güçlendirebilir." (Schmelzer vd., 2022). Dolayısıyla büyümenin alternatifi olan yeşil büyüme ya da büyümenin alternatifi olan küçülmenin oluşturacağı politikalar ve çözümlemeyi hedeflediği sorunlar olguların ötesine geçerek sistem ve toplumsal hiyerarşi gibi bağlamlar etrafında kurgulanmalıdır. Özellikle küçülme savunucularının politik vizyonlarını bu bağlam üzerine oturtması beklenmektedir.

Bununla birlikte, büyümenin sürdürülemez olduğunun anlaşılması ancak küçülmenin de sorunlu görülmesi AB'nin teknoloji, enerji ve karbon odaklı bir alternatif büyüme anlayışını benimsemesine yol açmıştır. Bu evrilmenin temel gayesi büyüme ve küçülme tartışmalarının ortak noktası olan ekonomik verimlilik. Yenilenebilir enerji, düşük karbon teknolojileri ve enerji verimliliği, gelecekteki ekonomik verimlilik için üç önemli sac ayağını oluşturmaktadır. Dünya ekonomisinin bu doğrultuda yeniden şekillenmesi, dünya enerji sisteminin düşük karbon uyumunun sağlanması ciddi oranda yatırım destekleri gerektirmektedir ve sektörel açıdan en fazla teşviğin (yeşil işlere yeşil teşvikler olarak adlandırılabilir) bu alanlara verileceği öngörülmektedir (Jackson, 2021: 94). Yine de çok fazla belirsizlik bulunmakta ve büyümenin sürdürülebilirlik gibi güçlü bir kavram ekseninde seyrettiği günümüzde ekolojik bir görünüme evrilmesi halen çok fazla güçlüğü bünyesinde barındırmaktadır. Örneğin sermaye yatırımlarının düşük karbon ekonomisine yönelmesi tasarruf oranlarına ve milli gelirden yeşil yatırımlara ayrılacak paya bağlıdır. Bu iki aracın, ekonomide kolay bir geçişe imkân sağlayacağını düşünmek ve fosil yakıt ekonomisinin yarattığı verimlilik karşısında fosil yakıttan vazgeçmeyi sağlayacağını iddia etmek için çok az veri mevcuttur. Üstelik, uluslararası ve ulusal ekonomik krizlerin sürekli olarak yaşandığı bir dünyada sürdürülebilirlik amaçlarının dahi yaşama geçirilmesindeki zorluklar düşünüldüğünde, yeşil ekonomiye geçiş sürecinin ekolojik hassasiyetlerin göz ardı edildiği bir yeşil badanalama ekonomisine dönüşme ihtimali de kuvvetlenebilir. Yakın zamanda önerilen ve uygulanan politika önerileri bu sakıncaları taşıma potansiyeline sahip olarak eleştirilebilir olsa da ekolojik bütünlüğün sağlanması için taşıdıkları değerlerin farkına varılması ve bunun ortaya çıkarılması ayrı bir çaba gerektirmektedir.

Yeşil Yeni Bir Düzene Geçiş mi, Büyüme Saplantısında Kalış mı?

2008 küresel krizi sosyal, ekonomik ve ekolojik boyutları olan bir kriz olarak değerlendirilmiş ve krizden çıkış için Yeşil Yeni Düzene ihtiyaç olduğu bildirilmiştir (Şahin, 2017: 30). 2009 yılında Başkan Obama döneminde çıkan “Amerikan Kurtarma ve Yeniden Yatırım Yasası”, kapsamı ve kapsamlı boyutu nedeniyle “Yeşil Yeni Düzen” olarak adlandırılmış ve oluşturulan fon Çevre Koruma Ajansı’nın projeleri, yenilenebilir enerji geliştirme, çevresel vergi indirimleri, yeşil teşvikler gibi alanlara harcanmıştır.⁸ Aynı sene Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) “Küresel Yeşil Yeni Düzen” adında önemli bir politika özeti yayınlamıştır (Luke, 2009: 18). Bu rapor 2008 krizi sonrası gündeme gelen YYD’nin sadece yeşil politik çevreler ya da yeşil ekonomistler değil uluslararası çevre kuruluşları tarafından da krize bir çözüm olarak sunulduğunu göstermiştir (Şahin, 2017: 30). YYD tartışmaları yeşil ekonomi, döngüsel ekonomi, yeşil büyüme, küçülme, büyümeme tartışmaları içinde devam ederken 2019 yılında ABD içinde bu konuda yeniden bir hareketlenme yaşanmıştır.

7 Şubat 2019 tarihinde Alexandria Ocasio-Cortez, Edward Markey ve Demokrat Partili diğer meslektaşları tarafından ABD Temsilciler Meclisi’ne sunulan “Yeşil Yeni Düzen” raporu her ne kadar Senato tarafından reddedilse de ABD içinde ve dışında siyaset sahnesinde büyük bir yankı uyandırmıştır. Amerikan demokrasisindeki sorunların temelinde sistematik adaletsizliklerin olduğunu beyan eden raporda, “adalet ve eşitlik”i temele alan ve kırılğan toplulukların ihtiyaçlarını önceleyen bir geçişin gerekliliği üzerinde durulmuştur (Laurent, 2021: 98). Ocasio-Cortez tarafından sunulan bu kanun teklifi temel olarak fosil yakıtların kullanımına on yıl içinde aşamalı olarak son verilmesini ve tamamen yenilenebilir enerjiye geçişi amaçlamaktadır. Kabaca yılda 2,5 trilyon dolara mal olacağı tahmin edilen bu değişikliklerin finansmanın zengin kesimlerden daha yüksek vergilerle karşılanması düşünülmüştür. Bu teklif Demokratların çoğunun desteğini alsa da Cumhuriyetçilerin hiçbiri bu teklife destek vermemiş ve kanun niteliği kazanamamıştır (Rubio ve Conesa, 2022: 34).

AB uzun süredir devam eden klasik yeşil büyüme söyleminde GSYİH büyümesini engellemeden emisyonları azaltan yeşil teşvik ve yeşil yenilikler gibi araçları vurgulayarak büyüme ve çevrenin korunmasını uzlaştırmaya çalışmaktadır (Ossewaarde ve Ossewaarde-Lowtoo, 2020). Böyle bir uzlaşım gayreti içinde bulunan Avrupa ABD’den yankılanan yeşil dönüşüm fikrine destek vermiştir. Bu destekte Yeşillerin seçimlerde önemli bir başarı elde edip yükselmeleri ve güç kazanmalarının önemli bir payı bulunmaktadır. Aynı zamanda Avrupa’da rekor kıran sıcaklıklar, artan orman yangınları, uzun süren kuraklıklar gibi çevresel sorunlar nedeniyle seçmenin yeşil partilere olan ilgisinin artması Hristiyan Demokratların da yeşil konulara eğilmesini sağlamıştır. Alman Hristiyan Demokratlar içinde yer alan Ursula von der Leyen, Yeşiller tarafından Parlamentoda desteklenmemesine rağmen, Komisyon başkanlığında iklim değişikliği ile mücadeleyi Komisyonun temel gündem maddelerinden biri haline getireceğini belirterek Yeşiller’in desteğini almaya çalışmıştır (Kakışım, 2022: 8). Başkan von der Leyen, fosil yakıtlara dayanan eski büyüme modeli için “modası geçmiş” ve

⁸ Bu paket kapsamındaki bütçe bu tür dönüştürme uygulamalarına harcarsa da bütçenin kullanıldığı diğer alanlar nedeniyle bu düzenlemenin yeşil anlaşma olduğunu söylemek zordur (Luke, 2009: 18).

“gezegenle bağlantısı kopmuş” gibi ifadeler kullanarak AYM’yi aldığından fazlasını veren “yeni bir büyüme stratejisi” olarak ilan etmiştir. Mutabakat için “Avrupa’nın Ay’a insan gönderme anı” metaforunda bulunan Başkan atılan her adımın etkisinin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini de sözlerine eklemiştir (Hutchinson, 2019). Bu ifadelerle güçlü bir dönüşüm metni halini kazanan Mutabakat 11 Aralık 2019 tarihinde AB kurumlarına ve kamuoyuna sunulmuş, 2020 yılında ise Avrupa Parlamentosu tarafından desteklenmiştir⁹ (Fetting, 2020).

AYM “yeni bir büyüme stratejisi” olarak lanse edilmiş ve orijinal metnine bakıldığında büyümeye yönelik herhangi bir kısıtlama ya da eleştiri olmadığı görülmüştür. Mutabakat’ın “2050 yılında net sera gazı emisyonlarının olmadığı ve ekonomik büyümenin kaynak kullanımından ayrıştırıldığı modern, kaynakları verimli kullanan ve rekabetçi bir ekonomi ile AB’yi adil ve müreffeh bir topluma dönüştürmeyi amaçlayan yeni bir büyüme stratejisi” olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca AB’nin sürdürülebilir çözümler için gerekli yatırımları gerçekleştirmesi ve bu çözüm ve yatırımların Avrupa’nın “sürdürülebilir ve kapsayıcı büyümesini” sağlam bir şekilde sokmak için bir fırsat olduğunun altı çizilmiştir (European Commission, 2019).

Bu bağlamda Mutabakat’ın küçülme savunucularından eleştiri alması çok şaşırtıcı olmamıştır. Laurent, AYM’nin Ocasio-Cortez’in ortaya koyduğu yaklaşımdan farklılaşarak kıta için “yeni bir büyüme stratejisi” olduğunu, inandırıcı genel hedefler ortaya koyabilmek için 2050 yılına kadar ilk iklim nötr kıtası olma hedefi koyduğunu ancak özünde ekonomik verimliliği hedefleyen kavram ve araçlar kullandığını iddia etmiştir (Laurent, 2021: 98). Mutabakat yeşil büyüme modelinin bir başka versiyonu olarak da tanımlanmıştır. Bu tanımlamayı yaparken Mutabakat’ın orta sınıf yaşam tarzı ve geleneksel sanayi toplumunu desteklemesi ve teknolojiye olan sıkı güveni gibi nedenler sıralanmıştır (Ossewaarde ve Ossewaarde-Lowtoo, 2020).

Mutabakatın özünü oluşturan konulardan biri olan ekonomik büyümenin kaynak kullanımından ayrıştırılması (decoupling), ekonomik büyüme ile kaynak tüketimi arasındaki ilişkiyi azaltmayı hedeflemektedir. Yani, ekonomik büyüme artarken, kaynak kullanımının önüne geçerek çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması ve ekonomik büyümenin çevresel etkisinin azaltılarak daha sürdürülebilir bir ekonominin oluşturulması amaçlanmaktadır (UNEP, 2011: xiii). Yeşil büyüme söyleminin temelinde de bu inanç vardır. Bu ayrıştırma hedefinde özellikle yeşil teknolojilere olan vurgu fazladır. Bu nedenle yeşil büyüme, “teknolojik çözümçülük” kavramıyla ilişkilendirilir. Teknoloji sayesinde ekonomik büyümenin çevresel sorunları çözebileceği ve tüketim alışkanlıkları ya da yaşam standartlarını değiştirmeden sürdürülebilirlik elde edeceği düşüncesi bulunmaktadır (Ossewaarde ve Ossewaarde-Lowtoo, 2020). Nitekim Mutabakatta iklim değişikliğiyle mücadele ve uyum çabalarında ve diğer hedeflere ulaşmada teknolojinin önemi sıkça vurgulanmakta ve teknoloji kavramına; “yeni teknolojiler”, “çığır açan teknolojiler”, “temiz teknolojiler”, “düşük-emisyonlu teknolojiler”, “dijital teknolojiler” gibi kavramlar altında sıkça atıfta bulunmaktadır (European Commission, 2019). Kısacası, teknoloji, ayrıştırma hedefine ulaşmak için büyük

⁹ Parlamento adil geçiş ve karbon emisyonlarıyla ilgili daha yüksek hedefler konulması gerektiği yönünde şerh düşmüştür (Fetting, 2020).

umutlar taşımaktadır. Ancak üretimi ve bertaraf edilişi kamuoyuna açıklanmayan süreçlerle dolu olan bu yeni yeşil teknolojilerin devrimciliği sorgulanmaktadır (Ossewaarde ve Ossewaarde-Lowtoo, 2020).

Mutabakatta ekonomik büyümeye devam edilirken çevreye yönelik baskının kaldırılması hedefine yönelik önemli bir diğer eleştiri bu hedefin gerçekçi olmamasıyla ilgilidir. Laurent Mutabakatta yer alan 1990-2018 yılları arasında gerçekleşen %61’lik büyümeye karşı %23’lük emisyon azaltımı olduğu yönündeki verinin eksikleri olduğunu iddia etmektedir. Çünkü yapılan emisyon hesaplamasına tüketim emisyonları dahil edilmemiştir. Dahil edildiği taktirde bu azaltım oranının %5’e düşeceğini belirtmiştir. Ayrıca çevresel yüklerin ekonomik büyümeden ayrıştırılması fikri, başka gösterge olmadığı için GSYİH’den ayrıştırılması demektir. Bu göstergenin çevresel bozulmayı ölçmede yetersiz olduğu düşünülürse Mutabakatın etkinliğini değerlendirmek için alternatif göstergelerin tanımlanması gerekmektedir (Laurent, 2021: 99-100).

Ayrıştırma (mutlak ya da göreceli) küçülme savunucuları tarafından uygulanabilir olarak görülmemekle birlikte dahası ayrıştırmayı sağlaması beklenen yapay zekâ, nanoteknoloji, biyoteknoloji gibi hızla gelişen alanların esasında biyogüvenlik, siber güvenlik ve devlet güvenliğine yönelik riskleri yoğunlaştıracığından endişe edilmektedir. Bu güvenlik endişesi durumu ayrıştırmaya dayanan ana akım çevre politikalarının gözden geçirilmesini gerekli kılar (Albert, 2020).

Birçok yönden eleştirilen ekonomik büyümeyi kaynak kullanımından ayrıştırma ve büyümeye olan güçlü bağlılık sadece Mutabakatta değil birçok belgede zikredilmektedir. “Avrupa 2020: Akıllı, Sürdürülebilir ve Kapsayıcı Büyüme için Avrupa Stratejisi” büyümenin üç halini kapsamaktadır. Kriz sonrası GSYİH’deki düşüşün ortadan kaldırılması için ekonomik büyümeyi teminat altına almak isteyen AB, GSYİH’deki artışla birlikte yeşil alanlara yapılacak yatırımların da hız kazanacağını belirtmiştir. Yeşil teknolojilerin ön planda olduğu sürdürülebilir ve rekabetçi bir ekonomik büyümenin; sürdürülemez kaynak kullanımının, çevresel bozulmanın ve biyoçeşitlilik kaybının önlenmesine yardımcı olacağı ifade edilmiştir (European Commission, 2010). Bu ifadeler açıkça ekonomik büyüme ile çevre koruma arasında bir uzlaşmanın kabul edildiğinin beyanıdır. 2020 yılında yayınlanan “Avrupa için Yeni Bir Sanayi Stratejisi” başlıklı belgede Avrupa’nın rekabetçi bir ekonomi olması için yeşil ve dijital sanayi gereksinimine olan ihtiyacın altı çizilmiştir. Yeşil mutabakata verilen referanslarla birlikte Avrupa’nın 2050 yılına kadar iklim nötr bir kıta olma hedefi teyit edilmiş aynı zamanda sanayinin ekonomik büyümeye olan katkısı sıkça vurgulanmıştır. Öte yandan, sanayi ve çevrenin bütünleştirilmesi için yeşil ve döngüsel modeller, temiz enerji ve teknolojilerden bahsedilmiştir (European Commission, 2020). Bu tür yenilikçi teknolojilerin keşfi ya da dijitalleşmenin asli itici gücünün emisyonların azaltılması olduğunu söylemek zordur. 2023 yılında Komisyon’a sunulan “Yeşil Mutabakat Sanayi Planı” gerçekleştirilecek yeşil dönüşümün yeni pazarlar için önemli fırsatlar sunduğunu, ilk ve hızlı yatırım yapanın yerini sağlamlaştıracağını ve bunun ekonomik büyüme için önemli olduğunun altını çizmiştir (European Commission, 2023). Özcesi, Avrupa’nın son dönem politik belgelerinin anlamı, oligarşik güç yapılarına dokunmadan, sermayeyi ürkütmeden ve hatta sermaye için yeni yatırım alanları açarak

“çevreci” hamlelerine devam edilmesidir. Yeşillendirilen teknolojiler, yeşil yatırımlar, yeşil istihdam gibi dönüşümler ise büyümenin yeni dinamiklerini oluşturmaktadır.

Yeşil Büyüme ve Küçülmeye Emek Penceresinden Bakmanın Gerekliliği

Büyüme ve küçülme tartışmalarını yeşil zeminde ele aldığımızda da çok farklı bir anlam elde ettiğimizi söylemek güçtür. Oysa, birbirini tekrarlayan kapitalizm formasyonlarının yeşil kapitalizme dönüşmesi karşısında ekolojik yaklaşımların ve ekoloji hareketinin buna yanıt vermesi gerekmektedir. Bunun için “ekoloji mücadelesinin politikleşmesi”, bunun öznesi olarak konunun politikleştirilmesi son derece önemlidir. Politikleştirme mücadelesinde ekolojik hareketin bir sınıf hareketi olarak ortaya çıkışının koşullarını tekrar tekrar tartışmak zorundayız.

Her şeyden önce “sosyal demokrat reformizmi” dönemi olarak adlandırılabilir, 2015’ten günümüze iklim değişikliğinin etkilerinin azaltılması için sürdürülebilirliğin yeniden düşünülmesi yönündeki toplumsal kökenli talebin 2019 yılında Ocasio-Cortez tarafından gündeme taşınması (EKOIQ, 2019) ve bununla birlikte aynı yıl AB tarafından kabul edilen yeşil mutabakat metninin özellikle ekonomik sürdürülebilirliğin manifestosu şeklinde sunulması arasında bir devamlılık mevcuttur. Açmak gerekirse bu devamlılık YYD talebinin ve AYM’nin birbirlerinden ayrıştığı ve birleştiği yönlerin olduğu bir formasyonu ifade etmektedir. Bir kamu politikası önerisi olan YYD ve bir strateji belgesi olan AYM’nin taşıdıkları temel düşünüş bakımından ekonomik açıdan kapitalist sistemin temel özelliklerinde bir değişim öngörmeleri her ikisinin de birleştikleri asıl noktadır. Diğer yandan Cortes’in YYD ile ilgili sosyal adaletçi ve sosyal haklar bağlamındaki bakış açısı YYD düşüncesinin daha kapsayıcı yönünü ve küresel yanını, dahası sürdürülebilirliğin toplumsal yönünü nispeten daha fazla vurguyu içermektedir. Fakat AYM’nin tüm gezegen ölçeğini ihmal eden bir yeşil büyüme/yeşil ekonomi üzerinde net biçimde yoğunlaşması ayrışmanın bir diğer belirgin yanını oluşturmaktadır. Bu hususların farklı araştırmalarda kritize edilerek tartışılması gerekmektedir.

İklim krizi ile ilgili toplumsal talepler gün geçtikçe daha net şekilde tepkisel politik kimlik kazanmaktadır. Başlarda Cortes’in şahsında somutlaşan bu tepkisellik, YYD kanun teklifiyle de destek görmüştür. Ancak toplumsal talepleri arkasına alan girişimler çoğu zaman olduğu gibi ekonomi politikalarının dayatmaları karşısında ezilmektedir. Nitekim YYD’nin politik araçlarını bünyesinde toplayan AYM’nin çevreye duyarlı bir toplum ideali, toplumsal ekolojik bir düşünüşten çok sürdürülebilir kaynak verimliliğini ve AB ölçeğinde rekabeti içselleştirmiş bir toplum arzulamaktadır. AYM’nin bu varsayımı, iklim krizinin tersine çevrilmesi için gerekli olan küresel toplumsal düşünüş gereksinimiyle örtüşmemekte, aksine parçalı, bölgesel ve büyüme odaklı bir bakış açısını yansıtmaktadır.

Enerji, tüketim ve atık meseleleri halen tüm dünya için iklim krizi kapsamındaki önemli açmazlardır. Sadece ekonominin üretim yönüne odaklanmak veya Avrupa kıtasına mahsus biçimde bu hususları düşünmek küresel kriz için çözüm olamaz. Ekonomiyi büyütme çalışan kapitalist bir mekanizmadan sıfır emisyon beklemek ekolojik yıkımı tersine çevirmeye yönelik son derece iyimser bir yaklaşım olacaktır. İklim

krizinin ortaya çıkmasının yeşil ekonominin gereklerinin uygulanmamasına bağlanması ve yeşil büyümenin çözüm olarak sunulması; ekonomi-politik açıdan kapitalist sistemin temel özelliklerini değiştirmemenin yarattığı bir manipülasyona karşılık gelmektedir. Bu manipülatif tavrı destekler şekilde Cortez ve Markey tarafından Şubat 2019’da yayımlanan karar metninde belirtilen karbonun toplumsal maliyeti meselesi toplumun dezavantajlı ve savunmasız kesimlerinin devlet destekli çözümlerle desteklenmesini, küresel sağlık hizmetlerini, asgari ücretin artırılmasını (Rizzo, 2019) ve benzeri popülist sosyal demokrat söylemleri içeriyor olmakla birlikte sonuçta ortaya konulan çaba iklim kriziyle ilgili uluslararası metinlerde sıkça görülen teknokratik yaklaşıma dayanmaktadır. Karbonun toplumsal maliyetinin hesaplanmasına yönelik geliştirilen endekslerde bir fayda maliyet analizi yapılmakta, karbonun toplumsal maliyeti endeks hesaplamaları sonucundaki oranı düşük çıkarsa ne olacağı sorusuna yanıt verilmemektedir. Aksine konu, bu maliyeti frenleyen bir araç olarak karbon fiyatlandırmasını gündeme getirmektedir. Aynı karar metninde ifade edilen “10 yıllık milli seferberlik” hedeflerine bakıldığında teknolojiye çok fazla atıf yapıldığı ve hedeflerin nasıl gerçekleştirileceği sorusuna da başta belirtildiği gibi devlet eliyle çözüm getirilmesinin önerildiği görülmektedir. Yani bir bakıma konunun alışılan ekonomi tartışmaları içerisinde yeşil kapitalizm ile yeşil keynesyen bir eksen de gidip geldiğini söylemek mümkündür (Graham, 2019).

Büyüme ve küçülme odağında sürekli biçimde ekonomiyi önceleyen YYD ve AYM ekseninde iklim krizine çözüm olarak sunulan teknokratik bütün reçetelerin salt ekonomik değil politik bir zeminde tüm dünya halklarının yaşamına değgin biçimde emek ve azgelişmişlik bağlamında eleştiriye tabi tutulmalıdır. Bu iki eleştiri noktası yeşil büyüme ve küçülme önerilerini kapsayan yeşil ekonomiye ilişkin politik düzleme kapı aralayacaktır. Öncelikle konu ekolojik açıdan ele alınmalıdır. Bu noktada Aksu (2021) tarafından tartışılan reformlar için mücadele “programı” ve sınıf hareketi öncelikle kendi egemenlerine karşı bir mücadele olmalıdır. Ortada politik bir sorun vardır. “Kendiliğinden ya da değil, yerel, kısmi hareketlerin başarıya ulaşması için toplumdaki diğer hareketlerle ilişkisinin nasıl kurulacağıdır. Politik sorun budur. Esas mesele, sınıf hareketinin bir ekolojik hareket olarak yeniden kurulmasının (ve tersi de) sağlanmasıdır” (Aksu, 2021). Öncelikle bu saptamanın kuvvetli biçimde ve ekolojik bir kavrayışla her zeminde yapılması gerekmektedir. Çünkü sermaye bir toplumsal ilişki biçimiyse sermayenin karşısında konumlanacak argümanların yaratıcısı öznelere de kendine has toplumsal ilişki ağları tesis etmesi bir zorunluluktur.

Birincil politik bağlamımız olan emek meselesi yeşil kapitalizmin yeni yeşil söylemi ve zamanla bağlamından kopan tepkisel çevreci hareketler içinde sönümlenmektedir. Böylelikle emeğin yerini rahatlıkla işgücü ve istihdam söylemleri almaktadır. Binaların enerji verimli olması, elektrik şebekesi, elektrikli araçlar, yenilenebilir enerji gibi son dönemin önemli ölçüde karbon emisyonunu azaltıcı önerileri en başta teknolojinin kat ettiği ivmenin sunduğu imkanlar dahilinde değerlendirilmektedir. Oysaki bu teknolojik görüngülerin emek yoğun birçok sektörü içerdiği bilinmektedir. Geri dönüşüm, yapı güçlendirme, toplu taşıma, rüzgâr enerjisi, güneş enerjisi, akıllı şebeke teknolojisi, biyoyakıt gibi alanlarda insan emeği “yeşil işler” ve “yeşil istihdam” ifadesiyle yeşil ekonomide kendisine yer bulmaktadır (Özsoy, 2011). Ancak emek meselesi yeni

düzende eski kronik sorunlarından kurtulacak gibi görünmüyor. Bu kronik sorunlardan biri de emeğin ucuzlatılmasıdır. Yeni düzende emeğin ucuzlatılması tartışması en çok sendikaların odaklandıkları “adil geçiş/adil dönüşüm” tartışmalarında kendine yer bulmakta, ancak bu tartışmalar işçinin adil geçişini değil sermayenin adil geçişini çözüme kavuşturmayı öncelemektedir (Aksu, 2021).

Yeşil enerji ve teknolojinin emekle ilişkisinin yanında bir diğer önemli husus ise emekçi köylülüğün çevreciliğe sıkıştırılmasıdır. Birbirine eklemli biçimde birden fazla işi bünyesinde barındıran tarımsal faaliyetler, sadece endüstriyel tarım alanında çalışan işçilerin emeğini değil emeğiyle yaşama tutunmaya çalışan köylü emekçi köylülüğü de içermektedir. Ancak emekçi köylülük politik düzlemde ve en başta bir köylü hareketi olarak ele alınmalıdır. Emekçi köylülüğü kırsalda çevresel tahribatın ön plana çıkmasıyla hiddetlenen tepkisel bir çevreci duruş olarak konumlandırmak ve köylülerin de kendilerini bu çevreci hareketlerin popülerliğine kaptırmaları emek tartışmasını ötelemektedir (Aksu, 2021). Bu bağlamda çevreci hareketlerin emekçi köylülüğü manipüle eden tavrına ve tarım emekçilerinin hak mücadelesinde yaşanan örgütsüzlüğü yerel girişimciliğe indirgeyen kooperatifçiliğe de eleştirel bir gözle yaklaşmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

İkinci politik bağlam ise az gelişmişlik meselesidir. Az gelişmişliği ülkeler ölçeğinde bir sömürü ilişkisi olarak görebiliriz. Fakat burada bir ülkenin az gelişmişliğinin yanında daha da önemlisi Başkaya’nın (2015: 97, 191) belirttiği gibi bir ülkedeki bazı sınıfların sömürüye maruz kalması açısından az gelişmişliği anlamak gereklidir. Çünkü ancak az gelişmiş ülkelerdeki sınıfsal yapıları, egemen sınıf ittifakını, ulusal ve uluslararası sınıf ittifakını anlayarak ekolojik, politik, kültürel, ekonomik ilişkilerin diyalektik bütünlüğünün nasıl üretildiğini kavramak mümkün olacaktır. Egemen sınıf iktidarının zenginlik ve zora dayalı yapısı az gelişmişliği yaşayan emekçi sınıfın farklı kesimleri üzerinde politikleşmektedir.

Az gelişmişlik kemer sıkma ve yapısal uyum politikaları bağlamında temel ihtiyaçlar meselesine indirgenirse az gelişmişlik daha da derinleşecektir. Mevcut üretim ilişkileri ve onun üzerinde yükselen siyasal bürokrasi aynı kaldıkça, az gelişmişlik sarmalından kurtulma hevesiyle sarılan endojen kalkınma hedefleri de neticeye eremeyecektir (Başkaya, 2015). Yeşil mutabakatı yer alan sermaye odaklı hedeflerin, ekolojik yıkım ve az gelişmişlik gibi iki önemli sorunu yaratan ana özne tarafından belirlenmiş olması bu ve bu tür metinlerin doğası gereği sermaye odaklı olmasını peşinde getirmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmaya yönelik eleştirilerde olduğu gibi (Çokışler ve Çokışler, 2017) az gelişmişlerle gelişmişler arasındaki bağımlılık ilişkisi, mukayeseli üstünlükler nedeniyle gelir ve risk paylaşımını adil kılmamaktadır. Oysa iklim krizi tüm gezegenin/biyosferin sorunudur. Yeşil mutabakatın böylelikle bütüncül ve biyosferi dikkate alan değil AB büyümesini dert edinen yönünü görmek gerekmektedir. Az gelişmişler/gelişmekte olanlar yeşil mutabakatı hızlı kalkınma olarak tahayyül etmekte, bu sürece bir an önce eklemelenip treni kaçırmamak gayret göstermektedirler. İş dünyası bu şekilde motive olmaktadır. Oysa AB yeşil mutabakatı dayalı patent miktarını artırdıkça az gelişmişlerin bağımlılığı da yükselen oranlarda artacaktır. Yeşil mutabakat

içinde barındırdığı paradoks nedeniyle sıfır karbon hedefini AB ülkelerinde hedefleyebilir ama AB'nin bu hedefinin taşıdığı çarpıklıklar dünyanın karbon emisyonu düşük ülkelerinin karbon emisyonu miktarının artması ihtimalini ortaya çıkaracaktır. Tam da bu noktada azgelişmiş ülkelerin yeşil kapitalizm trenini kaçırmamak için tek-nokratik mutabakatlara ve mühendislik çalışmalarına (kentsel, bölgesel sera gazı emis-yon tespiti çalışmalarında olduğu gibi) entegre olma çabası ister kısa vadede ister uzun vadede eskisinden farklı bir düzen ortaya çıkarmayacaktır.

Sonuç

En azından son iki yüzyıldır yaşanan ekolojik yıkım ve 1970'lerle birlikte ortaya çıkan birikim krizine paralel olarak gelişen ve bugünlerde sıklıkla dile getirilen ekolojik kriz, sermaye birikimi temeline oturtulmuş kapitalist ekonomi anlayışının doğayı ve toplumu dönüştürmesiyle ortaya çıkan bir geri bildirim halidir. Bu geri bildirimin iç açıcı olmayan durumu doğa ve insan üzerindeki egemenlik tutkusunun patolojik sonucunu da yansıtmaktadır.

Yeşil büyüme veya yeşil ekonomi argümanlarının arka planı, uzunca bir süredir yaşanan birikim krizi, sermayenin yeni bir birikim fazına zıplayarak bu yeni fazda birikimini çoğaltmayı amaçladığına işaret etmektedir. Benzer şekilde küçülme ya da büyümeme yönlü öneriler de ekolojik kriz karşısında gerçek bir çözüm sunmamaktadır. Aksine bu yaklaşım da kapitalist birikim ve buna uygun toplumsal düşünüşten bağımsızlaşmadıkça büyümeyle aynı sonuçları üretecektir. Bu bağlamda büyüme de küçülme de aynıdır ve ikisi de artık yeşil kapitalizm safındadır. Bu nedenle her iki öneri de kapitalizmin krizine yeni çözümler getirecek şekilde yeşil sıfatıyla taçlandırılmakta ve yeşil göz boyama ekolojik krizi pekiştirmeye devam etmektedir. YYD ve AYM gibi yeşil kapitalizmin düşünsel birikimi ve kurumsal metinleri teknolojiye önemli ölçüde rol tanımakta, devletin kamusal teşvikler yoluyla yeşil ekonomiye dayalı sermayeyi nasıl inşa edeceğine yönelik bir çerçeve belirlemektedir.

Sermayenin kendisine yeni yatırım alanları bularak sermaye birikiminin yeniden üretimini sağladığı bu düzende ekolojik ve ekonomik krizin bilançosu kamuya yüklenmiştir. Krizden çıkmak için bireysel ve toplumsal tasarruf ve çabalara ağırlık verilmiştir. Bu durum krizin yükünün bir avuç elit kesimden alınarak emekçilerin oluşturduğu sınıfa yüklenmesi anlamına gelir. Eşitsiz ve hiyerarşik biçimde ilerleyen bu gelişmeler emek tabanlı mücadelelerin güç alması gereken zemini bir kez daha oluşturmuştur. Kurulacak yeni bir düzende emeğin yeri değiştirilmezse düzen de değiştirilmiş olmaz. Tahakküme izin veren güç yapılarına direnilmediği takdirde büyümenin rengi ya da biçimi fark etmeksizin sonuç hep aynı yere çıkacak ve aynılar aynı yerde kalacaktır.

Bu bağlamda, ekolojik krize karşı sunulan YYD ve AYM gibi yaklaşımların karşısındaki argümanların dönüşümcü bir düşünüşle ve ekolojik bir mücadele anlayışıyla kurumsallaşması gerekmektedir. YYD ve AYM'nin sunduğu ekonomik stratejilerin baskın karakteri halen dünya ülkelerine belirgin biçimde yön vermektedir. Ekolojik yıkımın failleri karşısındaki çevresel hareketler ise tepkisel, parçacıl ve nispeten kolay

sönümlenen bir yapı sergilemektedir. Bunu aşabilmenin ilk yolunun ekolojik hareketlerin politikleşmesi olduğunu düşünüyoruz. Bu politikleşmenin zeminini oluşturacak iki eleştirel politik bağlam mevcuttur. Bunlardan birincisi emek, diğeri ise azgelişmişlik sorunudur. Emekçi sınıfın farklı kesimlerinin birbirleriyle kuracakları ağ birlikliklerinin kalıcılığı ve sürekliliği siyasa üretimini pekiştirebilir. Ancak sadece siyasa üretimi yeterli olmayacağı için üretilen siyasanın kurumsallaşmasına ve ivmelendirecek biçimde örgütlenmesine de gereksinim vardır. Bu noktada gelişmiş ülkelerin büyük oranda ihmal ettikleri ve açıkta bıraktıkları yeşil kapitalizmin zayıf karnı olan azgelişmişlik sorunu üzerinden bir eleştirel yaklaşım ekolojik hareketlerin politikleşmesi için bir başka önemli politik bağlamdır.

Sonu büyüme verilerine çıkan, endeks hesaplamalarına dayalı teknokratik tahakkümden kurtulmak için yeni söylemlere ihtiyaç vardır (Yıldırım, 2022). Bu söylemlerin emek ve azgelişmişlik gibi iki ana ekseninde yoğunlaşması, Aksu'nun (2021) vurguladığı gibi özellikle emek penceresinden bir politik kavrayışı olgunlaştıracak ağ ilişkilerinin birbirine kalıcı biçimde sıkı sıkıya eklenilerek geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun için işçi, emekçi köylü veya sınıfsal açıdan azgelişmişliği yaşayan kesimlerin ortak sorunlarının her şeyden önce ekolojik olduğu ve politikleşme gerektirdiği bilinç düzeyine çıkartılmalıdır. Bu doğrultuda sınıf hareketi ve ekolojik hareket olarak tüm canlıların yaşamının bugünden daha iyi hale gelmesi hedefinin paylaşılması zorunlu görünmektedir.

Kaynakça

- Aksu, C. (2021) "Yeni Dünya Düzeninden Yeşil Yeni Düzene Geçerken Ekoloji Hareketi Önündeki Tuzaktan Nasıl Kurtulur?", <https://www.polenekoloji.org/yeni-dunya-duzeninden-yesil-yeni-duzene-gecerken-ekoloji-hareketi-onundeki-tuzaktan-nasil-kurtulur/>, indirilme tarihi: 14 Haziran 2023
- Albert, M. J. (2020) "The Dangers of Decoupling: Earth System Crisis and the Fourth Industrial Revoluti", *Global Policy*, 11(2): 245-254.
- Aşçı, A. A. (2017) "Sürdürülebilir Yaşam İçin Bir Dönüşüm Önerisi: Yeşil Yeni Düzen", Aşçı, A.A., Şahin, Ü. (der.), *Yeşil Ekonomi* içinde, İstanbul: Yeni İnsan, 105-132.
- Başkaya, F. (2015) *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, İstanbul: Öteki.
- Bloomfield, J., F. Steward (2020) "The Politics of the Green New Deal", *The Political Quarterly*, 91(4): 770-779.
- Çoban, A. (2022) "Yeşil Yeni Düzen Tartışma: Vaatler ve Gerçekler", *İklim Krizi Nasıl Çözülür? Kapitalist ve Ekososyalist Çözüm Stratejileri* içinde, İstanbul: Ceylan, 13-41.
- Çokışlar, N. ve Çokışlar, D. E. (2017). "Critics of The Concept of The Sustainable Development", *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 1(1): 1-7.
- EKOIQ (2019) *Yeşil Yeni Düzen: Sömürüye ve Fosil Yakıtlara Değil Saygın İşlere ve Temiz Enerji Dayalı Bir Dünya*, 82.
- European Commission (2010) *Europe 2020- A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*, Communication From the Commission, COM/2010/2020 final, Brussels: EC.
- European Commission (2019) *The European Green Deal*, Communication from the Commission to the Parliament, The European Council, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM/2019/640, Brussels: EC.
- European Commission (2020) *A New Industrial Strategy for Europe*, Communication From the Commission, COM (2020) 102 final, Brussels: EC.
- European Commission (2023) *A Green Deal Industrial Plan for the Net-Zero Age*, Communication from the Commission to the European Parliament, The European Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Com (2023) 62, Brussels: EC.
- Fetting, C. (2020) *The European Green Deal*, ESDN Report, Vienna: ESDN Office.
- Flipo, F. (2015) "Küçülmenin Kavramsal Kökleri", Bahçeci, D. (der.), *Yeşil Ekonomi; Küçük Güzeldir* içinde, Çev. S. Erengezgin, İstanbul: Yeni İnsan, 37-54.
- Friedman, T. (2007) "A Warning from the Garden", *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2007/01/19/opinion/19friedman.html>, indirilme tarihi: 17 Mayıs 2023.

- Graham, S. (2019) "Green Capitalism: A Critical Review of the Literature" (Part III) in RS21 (online journal), <https://www.rs21.org.uk/2019/03/16/revolutionary-reflections-green-capitalism-a-critical-review-of-the-literature-part-iii/>, indirilme tarihi: 17 Mayıs 2023.
- Hueting, R. (2015) "Neden Çevresel Sürdürülebilirlik Büyük Olasılıkla Büyüyen Üretimle Birlikte Ulaşılabilecek Bir Hedef Değildir", Bahçeci, D. (der.), *Yeşil Ekonomi; Küçük Güzeldir* içinde, Çev. S. Erengözgin, İstanbul: Yeni İnsan, 21-36.
- Hutchinson, L. (2019) "Europe's man on the moon moment: Von der Leyen unveils EU Green Deal, The Parliament", <https://www.theparliamentmagazine.eu/news/article/europes-man-on-the-moon-moment-von-der-leyen-unveils-eu-green-deal>, indirilme tarihi: 22 Haziran 2024.
- Işıkara, G. ve Ö. Narin (2023) "Küçülme ve Sosyalizm: Bazı Kritik Kesişim Noktaları Üzerine Notlar", *Polen Ekoloji*, https://www.polenekoloji.org/kuculme-ve-sosyalizm-bazi-kritik-kesisim-noktalari-uzerine-notlar/#_edn5, indirilme tarihi: 13 Mayıs 2023.
- Jackson, T. (2021) *Büyümesiz Refah*, çev. A. S. Erdoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jackson, T. ve P. A. Victor (2019) "Unraveling the Claims for (and against) Green Growth", *Science*, 366(6468): 950-951.
- Kakışım, C. (2022) "Avrupa Yeşil Mutabakatı: Yeşil Teori Perspektifinden Bir Analiz", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(1):1-16.
- Kallis, G., V. Kostakis, S. Lange, B. Muraca, S. Paulson ve M. Schmelzer (2018). "Research on Degrowth", *Annual Review of Environment and Resources*, 43:1, 291-316
- Laurent, E. (2021) "The European Green Deal: From Growth Strategy to Social-Ecological Transition", Vanhercke, B., Spasova, S., Fronteddu, B. (der.), *Social Policy in the European Union: State of Play 2020* içinde, Brussels: ETUI, 97-111.
- Luke, T. W. (2009) "A Green New Deal: Why Green, How New, and What is the Deal?", *Critical Policy Studies*, 3(1): 14-28.
- Mastini, R., G. Kallis ve J. Hickel (2021) "A Green New Deal without Growth", *The Political Quarterly*, 91(4): 1-9.
- Ossawaarde, M. ve R. Ossawaarde-Lowtoo (2020) "The EU's Green Deal: A Third Alternative to Green Growth and Degrowth", *Sustainability*, 12(23):1-15.
- Özsoy, C. (2011) "Yeşil Ekonominin Dinamikleri: Yeşil İşler ve Beceriler", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 48(562): 19-32.
- Pollin, R. (2018) "De-Growth vs A Green New Deal", *NewLeft Review*, 112:5-25.
- Rizzo, S. (2019) "Fact Checker: What's actually in the 'Green New Deal' from Democrats?". *The Washington Post*, <https://www.washingtonpost.com/politics/2019/02/11/whats-actually-green-new-deal-democrats/>, indirilme tarihi: 05 Haziran 2023
- Rubio, A.D.J., G. I. M. Conesa, (2022) "Congresswoman Alexandria Ocasio-Cortez: A Green New Deal Outrider", *Raudem*, 10: 28-42.
- Schmelzer, M. (2016) *The Hegemony of Growth. The OECD and the Making of the Economic Growth Paradigm*, Cambridge University Press.
- Schmelzer, M., A. Vetter ve A. Vansinjan (2022) "Degrowth- not just Green New Deals!, *Ecologist*, <https://theecologist.org/2022/jun/28/degrowth-not-just-green-new-deals>, indirilme tarihi: 30 Mayıs 2023
- Şahin, Ü. (2017) "Sunuş: Yeşil Düşünceden Yeşil Ekonomiye", Aşıcı, A.A., Şahin, Ü. (der.), *Yeşil Ekonomi* içinde, İstanbul: Yeni İnsan, 22-34.
- Tanuro, D. (2014). *Green Capitalism: Why It Can't Work*, Femwood Publishing.
- UNEP (2011) *Decoupling Natural Resource Use and Environmental Impacts from Economic Growth*, UNEP-International Resource Panel.
- van den Bergh, J.C.J.M. (2015) "Büyümeye Karşı Çevre - "Küçülme"nin Bir Eleştirisi ve "Büyüme"sizlik İçin Bir Savunu", Bahçeci, D. (der.), *Yeşil Ekonomi; Küçük Güzeldir* içinde, Çev. S. Erengözgin, İstanbul: Yeni İnsan, 67-110.
- Yıldırım, M. C. (24 Kasım, 2022) "Yeşil Yeni Düzen ve Küçülme", <https://t24.com.tr/k24/yazi/yesil-yeni-duzen-ve-kuculme>, 3989, indirilme tarihi: 12 Haziran 2023
- Zhang, D. (2015) "Küçülme: Ekonomik Büyüme mi Eşitlik mi Tartışmasının Ötesine Geçmek", Bahçeci, D. (der.), *Yeşil Ekonomi; Küçük Güzeldir* içinde, Çev. S. Erengözgin, İstanbul: Yeni İnsan, 55-66.

Eleştirel Doğa Kuramı: Frankfurt Okulu ve Toplum-Doğa Diyalektiği Tartışmasında Yeni Açılımlar

Berkay Coşkun¹

Öz

Toplum-doğa ilişkisinin nasıl ele alınması gerektiği, ekoloji literatüründe yaklaşık 60 yıldır süregelen bir problematiktir. Fakat bu tartışmalarda, eko-Marksistlerin ve bazı eko-feministlerin görüşlerinin haricinde, toplum-doğa ilişkisi ya modern rasyonalitenin etkisiyle düalist olarak ya da postmodern rasyonalitenin etkisiyle monist olarak kurulmuştur ve diyalektik-dışıdır. Toplum-doğa diyalektiği üzerine bir yandan eko-Marksizm literatüründe tartışmalar sürerken diğer yandan, Frankfurt Okulu üzerinden de bu konuya dair tartışmalar yürütülmekteydi. Ancak yakın zamana kadar Frankfurt Okulu'nun toplum-doğa ilişkisi hakkındaki düşünceleri herhangi bir akım, yaklaşım ya da kuram altında bir araya getirilmemiştir. Fakat Carl Cassegård, yakın tarihli çalışmalarıyla, Frankfurt Okulu'nun toplum-doğa ilişkisine dair düşüncelerini ve eleştirel kuramı birleştirerek eleştirel doğa kuramını ileri sürmüş ve toplum-diyalektiği tartışmasında yeni açılımlar geliştirmiştir. İşte bu çalışmanın amacı, eleştirel doğa kuramının toplum-doğa diyalektiği tartışmasına yaptığı katkıları ve bu tartışmada açtığı yeni yönleri sunmaktır. Cassegård, eleştirel doğa kuramının çeşitli materyalist yaklaşımlardan farklılaş-ığını göstermekle birlikte, eleştirel doğa kuramının yaptığı yeni açılımların, ekolojideki düalist ve monist yaklaşımların aşılmasını sağlayacak yeni bir yaklaşım sunduğunu da ileri sürüyorum. Eleştirel doğa kuramı hem ekolojideki yaygın düalist ve monist yaklaşımlardan farklı bir yaklaşıma sahip olması, hem de toplum-doğa diyalektiği tartışmasına yeni bir açılım getirmesi bakımından ekoloji tartışmalarında önemli ve özgün bir yere sahiptir. Bu nedenle gelecekteki toplum-doğa ilişkisine dair çalışmaların eleştirel doğa kuramını dikkate alması ve onunla karşılaşması gerekmektedir. Buradan hareketle çalışma, toplum-doğa diyalektiği tartışması bağlamında, eleştirel doğa kuramının toplum-doğa ilişkisini nasıl ele aldığını ve bunu hangi kavramsal inşalarla sağladığını göstermektedir. Son olarak çalışmayı, eleştirel doğa kuramı bağlamında ekolojik kriz ve praksiye dair bazı açıklamalar ile sonuçlandırıyorum.

Anahtar Kelimeler: *Ekoloji, eleştirel doğa kuramı, eko-Marksizm, Frankfurt Okulu, diyalektik*

Critical Theory of Nature: The Frankfurt School and new extensions of the society-nature dialectic debate

Abstract

How to deal with the relationship between society and nature has been a perennial problem in the ecology literature for almost 60 years. But in these debates, with the exception of eco-Marxism and the views of some eco-feminists, the society-nature relationship is either dualistically established under the

¹ Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü doktora öğrencisi. E-Posta: berkay.coskun@ankara.edu.tr - ORCID: 0000-0002-1458-4823.

influence of modern rationality, or monistically established under the influence of postmodern rationality, and is non-dialectical. While discussions on the society-nature dialectic have been ongoing in the eco-Marxist literature, there have also been discussions on this issue through the Frankfurt School. Until recently, however, the ideas of the Frankfurt School on the relationship between society and nature have not been brought together under one stream, approach or theory. However, in his recent studies, Carl Cassegård has argued that the Critical Theory of Nature, by combining the ideas of the Frankfurt School on the society-nature relationship and Critical Theory, has developed new extensions in the debates on the society-nature dialectic. The aim of this study is to present the contributions of the Critical Theory of Nature to the debate on the society-nature dialectic and the new paths it opens up in this debate. While Cassegård shows that the Critical Theory of Nature differs from various materialist approaches, I also argue that the new extensions made by the Critical Theory of Nature offer a new approach that will overcome dualistic and monistic approaches in ecology. The Critical Theory of Nature has an important and unique place in ecological debates, both in terms of having a different approach from the common dualist and monist approaches in ecology, and in terms of making a new extension to the debate of the society-nature dialectic. Therefore, future studies on the relationship between society and nature must take into account and engage with the Critical Theory of Nature. From this point of view, the study shows how the Critical Theory of Nature deals with the relationship between society and nature and the conceptual constructions it provides in the context of the society-nature dialectic debate. Finally, I conclude the study with some remarks on ecological crisis and practice in the context of Critical Theory of Nature.

Keywords: *Ecology, critical theory of nature, eco-Marxism, Frankfurt School, dialectics*

Giriş

Toplum-doğa ilişkisinin nasıl ele alınması gerektiği, ekoloji literatüründe yaklaşık 60 yıldır süregelen bir problematiktir. Konuya dair tartışmaların 1962 yılında, Rachel Carson'ın (2011) tarım ilaçlarının öldürücü etkisini ele aldığı *Sessiz Bahar* (Silent Spring) kitabı ve eko-Marksizm bağlamında ise yine aynı yılda Alfred Schmidt'in (2014) Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno danışmanlığında yazdığı doktora tezi olan *The Concept of Nature in Marx* (Marx'ta Doğa Kavramı) kitabı ile başladığı kabul edilir. Sonraki yıllarda ise tartışmalar, nüfus konusu, derin ekoloji/tinsel ekoloji gibi mistik akımlar, Gaia hipotezi, insan-merkezcilik ve eko-merkezcilik tartışması, ekolojizm ve yeşil politik kuram, eko-anarşizm, eko-Marksizm, toplumsal ekoloji, eko-feminizm vb. akımlar ile devam eder ve bu tartışmalar küresel ısınma, yeşil vatan-daşlık, çevre etiği, hayvan ve bitki tartışmaları, iklim değişikliği, iklim adaleti, iklim göçü, ekolojik göç, yeşil sürdürülebilirlik, yeşil tüketim, antroposen ve kapitalosen tartışmalarıyla günümüze uzanır (Boström ve Davidson, 2018; İmga ve Olgun 2017; Mutlu vd., 2015; Pepper, 1996).

Ne var ki bu tartışmalarda toplum-doğa ilişkisi ya modern rasyonalitenin etkisiyle düalist olarak ya da postmodern rasyonalitenin etkisiyle monist olarak kurulmuştur. Dolayısıyla tartışmalarda genel olarak –eko-Marksistler ve bazı eko-feministler hari-cinde– göze çarpan şey toplum-doğa diyalektiğinin ve bütüncül bakışın eksikliğidir. Toplum-doğa diyalektiği üzerine bir yandan eko-Marksizm literatüründe tartışmalar

sürerken diğer yandan, zamanında araçsallaştırma, doğa üzerinde egemenlik hakkındaki eleştirileriyle felsefe tarihinde önemli bir yer edinmiş Frankfurt Okulu üzerinden de toplum-doğa diyalektiği üzerine tartışmalar yürütülmekteydi (Biro, 2011; Cook, 2014; DeLuca, 2002; Nelson, 2011; Vogel, 1996; Wilding, 2008). Bu tartışmalarda Frankfurt Okulu'nun toplum-doğa ilişkisi ele alınsa da, bu görüşlerden bir doğa kuramı oluşturma girişimi yakın zamana kadar hiç olmamıştır. 2017'de ise Carl Cassegård kaleme aldığı makalesiyle "Eco-Marxism and the Critical Theory of Nature: Two Perspectives on Ecology and Dialectics" Adorno ve Horkheimer'in toplum-doğa ilişkisine dair görüşlerini ve eleştirel kuramı bir araya getirerek eleştirel doğa kuramını ileri sürer ve onun genel hatlarını sunar. 2021 yılında ise *Toward a Critical Theory of Nature: Capital, Ecology, and Dialectics* (Eleştirel doğa kuramına Doğru: Sermaye, Ekoloji ve Diyalektik) kitabıyla birlikte eleştirel doğa kuramının temel tartışma konularını eko-Marksizmde devam eden toplum-doğa diyalektiği tartışmalarıyla beraber derinlemesine ele alır. Böylelikle eleştirel kuramın toplum-doğa ilişkisi hakkında görüşleri bir doğa kuramında birleşir: eleştirel doğa kuramı.²

Cassegård (2017; 2021; 2022), Frankfurt Okulu'nun ilk kuşağından olan Adorno, Horkheimer, Herbert Marcuse'nin ve Walter Benjamin'in, ikinci kuşaktan ise Alfred Schmidt'in toplum-doğa diyalektiği hakkındaki düşüncelerine dayanarak ve onların çeşitli kavramlarını kullanarak ekoloji tartışmalarında eleştirel doğa kuramı başlığı altında yeni bir hat geliştirir.³ Cassegård, eleştirel doğa kuramı üzerine çalışmalarıyla, toplum-diyalektiği tartışmasında yeni açılımlar geliştirir. İşte bu çalışmanın amacı, eleştirel doğa kuramının toplum-doğa diyalektiği tartışmasına ne tür katkılarda bulunduğunu göstermek ve bu tartışmada açtığı yeni yörüngeleri sunmaktır. Bu çalışmada Cassegård'ın, eleştirel doğa kuramının çeşitli materyalist yaklaşımlardan farklılaştığını göstermesine ek olarak, eleştirel doğa kuramının sunduğu yeni açılımların, ekolojideki düalist ve monist yaklaşımların aşılmasını sağlayacak yeni bir alternatifi de içerisinde barındırdığını ileri sürüyorum. Eleştirel doğa kuramı hem ekolojideki yaygın düalist ve monist yaklaşımlardan farklı bir yaklaşıma sahip olması, hem de toplum-doğa diyalektiği tartışmasına yeni bir bakış sunması bakımından ekoloji tartışmalarında önemli ve özgün bir yere sahiptir. Buradan hareketle çalışmam, eleştirel doğa kuramının ekolojiyi nasıl kavradığını, toplum-doğa ilişkisini nasıl ele aldığını ve bunu hangi kavramsal inşalarla sağladığını sunmaktadır. Bu bağlamda çalışmada,

² Türkçe literatürde -Cassegård'a şimdiye kadar yapılmış atıflardan hareketle- eleştirel doğa kuramı yalnızca bir çalışmada, Praksis'in 50. sayısındaki Yelda Erçandırı'nın (2019) "Antroposen Çağında Marx ve (Eko) Marksizmler: Toplum-Doğa İlişkisinin Diyalektiği" yazısında tanınmıştır. Bununla birlikte İngilizce literatürde de 'critical theory of nature' ifadesine bilindiği kadaryla ilk kez Adrian Wilding'in 2008 yılında yazmış olduğu *Ideas for a Critical Theory of Nature* (Eleştirel Bir Doğa Kuramı İçin Fikirler) başlıklı makalede rastlanmaktadır. Bu makaleden 13 yıl sonra makaledeki tartışma konuları Cassegård'ın kitabında genişletilmiş ve eleştirel doğa kuramı daha kapsamlı hâle gelmiştir. Ancak Wilding hususi olarak bu konu üzerine sonradan geniş kapsamlı herhangi bir çalışma yayınlamamıştır.

³ Şunu kanıtlamak önemli, eleştirel kuram farklı, eleştirel doğa kuramı farklıdır. Eleştirel kuram, eleştirel doğa kuramının zeminidir. Adorno, Horkheimer, Benjamin, Marcuse, Schmidt toplum-doğa üzerine düşüncelerini eleştirel doğa kuramı adı altında ifade etmemişlerdir. Bunu derli toplu biçimde ilk kez yapan Cassegård'dır. Frankfurt Okulunun ilk döneminden sonra, insan-toplum-kapitalizm-doğa üzerine tartışmalar çoğalmış ve Eleştirel Kuramcılar bu konu üzerine düşüncelerini bir araya getirerek bir eleştirel doğa kuramından bahsetmek yıllar sonra mümkün olmuştur. Tabii ki eleştirel doğa kuramı, sadece Frankfurt Okulu filozoflarının toplum-doğa üzerine düşüncelerinin bir araya getirilmesinden daha fazlasıdır. Eleştirel doğa kuramı, eleştirel kuramı kullanarak mevcut ekoloji ve çevre tartışmalarına ya da ekolojik krize dair tutarlı ve bütüncül fikirler sunabilecek potansiyele sahiptir.

ilk olarak toplum-doğa diyalektiği tartışmasında nedensel, pratik ve eleştirel materyalizm yaklaşımlarından hareketle, eko-Marksizmin ve eleştirel doğa kuramının nasıl pozisyonlandığını gösteriyor, devamında da eleştirel doğa kuramının toplum-doğa diyalektiği tartışmasında açtığı yeni yolları sunmak adına kavramsal inşalarını detaylıca ele alıyorum. Son olarak çalışmayı, eleştirel doğa kuramı bağlamında ekolojik kriz ve praksiye dair bazı açıklamalar sunarak sonuçlandırıyorum.

Toplum-Doğa Diyalektiği Tartışmasında Üç Materyalizm

Toplum-doğa ilişkisi üzerine diyalektik tartışmalar temel itibarıyla Karl Marx'a ve Friedrich Engels'e dayanmakla birlikte, esas olarak Alfred Schmidt'in *The Concept of Nature in Marx* (Marx'ta Doğa Kavramı) kitabı ile başlamış, sonrasında James O'Connor, Paul Burkett, Neil Smith, David Harvey, Noel Castree, John Bellamy Foster, Jason W. Moore, Carl Cassegård gibi Marksist düşünürlerin metinleriyle tartışmalar günümüze uzanmıştır. Eko-Marksist literatür ve toplum-doğa diyalektiği tartışması uzun soluklu olduğu için, burada verimli bir aktarım olması adına, Cassegård'ın sınıflandırmasına ve yorumlarına başvurarak eko-Marksist literatürü iki yaklaşım temelinde ele alıyorum: Nedensel materyalizm ve pratik materyalizm. Bu aynı zamanda EDK'nın⁴ eleştirel materyalist zeminini görmemizi de sağlayacaktır.

Karl Marx'ın metinlerinin dönemselleştirildiğini görürüz, Hegelci dönemde yazdığı bir metin, Alman Romantizmi'nin etkisinde kaldığı metin, Feuerbach etkisinde yazdığı metin gibi. Marx'ın düşünsel evreleri bulunmakla birlikte, bu düşünsel evreler dolayısıyla Marx, kendisinden sonraki çeşitli yazarlar tarafından farklı yorumlanmıştır. Bu farklı yorumlar eko-Marksist düşüncelerin de zeminini oluşturmuştur. İşte Cassegård (2021: 27-47) bu farklı yorumlamaları iki farklı materyalizm üzerinden ele alır, nedensel materyalizm ve pratik materyalizm. Nedensel materyalizme dayanan çalışmalar, altyapı-üstyapı metaforundan hareket eden, doğanın ve toplumların yasalarını keşfetmeyi amaçlayan, doğanın diyalektiği –insan-olmayan doğanın özerkliği– düşüncesine dayanan, genellikle ortodoks olarak kabul edilen çalışmalarken pratik materyalizme dayanan çalışmalar, insan pratiğini, kuramsal-pratik özdeşliğini temel alan, doğanın diyalektiğine karşı çıkan, doğanın sosyo-tarihsel bir inşa olduğunu savunan praksi merkezli çalışmalardır.

Cassegård'a göre, nedensel materyalizmin önemli dayanağı Sovyet tipi Marksizm olmakla birlikte, söz konusu doğa olduğunda en önemli kaynak Friedrich Engels'in (2006) *Doğanın Diyalektiği* metnidir. Ona göre Engels bu metinde, Marx'ın metabolik ilişkiler ağına karşıt olarak diyalektiğin kaynağını toplumsal ilişkilere değil, insanlardan tamamen bağımsız olarak gördüğü doğaya atfeder. Buna göre doğanın nesnel işleyişi bulunmaktadır ve bu işleyişin kendisi bizzatı diyalektiktir. Engels doğadaki bu nesnel işleyişi doğanın yasaları olarak ele alır ve ona göre doğanın bu yasaları tarihin de yasalarını teşkil eder (İkinci Enternasyonal Marksistlerin toplumu doğaya tâbi kılması). Bu nedenle Cassegård'a göre Engels, tarihin ilerleyişini ve mevcut burjuva toplumunu doğallaştırır ve nedenselci/determinist bir tarih anlayışı ortaya koyar. Bununla birlikte doğalcı diyalektik bağlamında Engels, ekonomik yasaların belirleyici

⁴ Yazının geri kalanında eleştirel doğa kuramının baş harflerini kısaltarak "EDK" olarak kullanacağım.

olduğunu savunur ve bunu da altyapının nihai olarak üstyapıyı belirlediği şeklindeki argümanla dile getirir (Cassegård, 2021: 28-32; Marx ve Engels, 1996: 101-103).⁵

Cassegård'a göre pratik materyalizmin en önemli dayanağı ise György Lukács'tır. Lukács'a göre, insan öznesi için, onun kavrayışı dışında bir doğa olasılığından bahsetmek mümkün olsa da, doğaya dair bilgimiz, onun varlığını kavrayışımız tamamen tarihseldir ve bu, insan öznesi için toplumsal bir kategoridir. Vurgulamak gerekirse doğa bilimizin sosyo-tarihselliği, doğanın insan öznesinden bağımsız ve nesnel bir varlığı olmadığı anlamına gelmez. Bu sadece, insan öznesinin doğayla kurduğu etkileşimin dolaysız olmadığını gösterir. Bu nedenle Lukács'a göre doğanın araştırılmasında ne kadar nesnelci bir doğa diyalektiğine başvurulursa başvurulsun, bu tür bir toplumsal diyalektik her zaman doğanın diyalektiğinde gömülü olacaktır. Bu nedenle, nedensel materyalizmdeki yasalara değil, özne ve nesnenin etkileşimindeki diyalektik kategorilere odaklanmak gereklidir. Böylece, Engels'in aksine, doğa bilgisinin tarih dışı ve doğal olmadığını ve doğa bilimlerindeki diyalektik olmayan şeyleştirici⁶ kategorilerin terk edilmesi gerektiğini görebiliriz (Lukács, 1998).⁷

Nesnenin tamamen özerk olduğunu reddeden Lukács'ın bu görüşleri praksis hakkındaki düşüncelerini de şekillendirmiştir. Hegel'in tarih anlayışıyla Marksizm'i birleştiren Lukács'a göre özne ve nesne karşılıklı olarak birbirini yaratmaktadır. Tarih bağlamında ele alırsak, özne tarihi, tarih de özneyi yaratır. Ancak kapitalizmde insanın ve emeğinin şeyleşmesiyle proletaryanın bütünü kavraması olanaksızlaşmış, kuramsal ve pratik arasında set çekilmiştir –bütüne dair bilginin kaybı (aynı şekilde kapitalizmde özne ve nesne bağlamında doğa ve toplum ilişkisi de bir kopuş hâlini almıştır). Bu noktada Hegel'in Geist'ı yerine proletaryayı koyan Lukács'a göre, proletarya devrimci bir bilince sahiptir. Tarihin ilerleyişi proletaryanın içinde bulunduğumuz mevcut koşulları aşmasını sağlayacak bir zemin hazırlamıştır. Bu zemin, tarihsel özne olan proletaryayı, nihai birliğe, tarihsel özdeşliğe, yani devrimsel bir harekete yönltecektir. Bunu da proletaryanın ortak sınıf bilinci sağlayacaktır (Lukács, 1998).⁸

Cassegård (2017) nedensel ve pratik materyalizmin eko-Marksizmdeki bir karşılığı olarak John Bellamy Foster'ın düşüncelerini örnek gösterir. Cassegård'a göre Foster, Frankfurt Okulu'ndan farklı olarak, doğada işleyen nesnel bir diyalektiğin varlığını kabul eder. Doğanın diyalektiği bağlamında Foster, doğanın insan öznesinden bağımsız olduğunu savunur. Buna göre Batı Marksizmi, diyalektiği yalnızca sosyo-tarihsel olanla sınırlar ve doğanın incelenmesini pozitivistime terk eder. Böylelikle kendinde bir maddi gerçeklik olarak doğa fikri Batı Marksizmi'nde dışlanmış olur. Bu nedenle Foster'a göre Batı Marksizmi'nin diyalektiği, Engels'in nesnelci doğa diyalektiğini terk

⁵ Engels hakkındaki farklılaşan yorumları karşılaştırmak için bkz. Schmidt (2014: 51-61); Timpanaro (2020: 85-155).

⁶ Bununla birlikte Lukács'ın şeyleşme kavramını doğa alanından çok kapitalist toplumsal ilişkiler ve modern bürokrasi bağlamında ele aldığı da hatırlamak gerekir. Bu nedenle Lukács diyalektiği insan praksiyle sınırlamıştır (Cassegård, 2022: 62-63).

⁷ İnsan-olmayan, öznesiz doğayı, doğanın diyalektiğini reddeden Marksist düşünürlerden birisi de benzer şekilde Antoni Gramsci'dir (Cassegård, 2021: 32-34; Foster, 2011: 82-83).

⁸ Bununla birlikte Lukács'ı sadece *Tarih ve Sınıf Bilinci* ile anmak diğer çalışmalarını göz ardı etmek olur. Lukács'ın zaman içerisinde değişen düşünceleri in bir seyir için bkz. Parkinson (2023).

ettikleri için, doğa ve ekoloji hakkında anlamlı şeyler söyleyemez.⁹ Ancak öte yandan Foster, pratik materyalizm bağlamında doğal praksi ve yöntem birliğini (ekolojik diyalektik) öne sürer. Foster bir yandan insan öznesinden bağımsız bir doğadan bahsedebilmek, diğer yandan bu bağımsız alanı determinist olmayacak biçimde sosyotarihsel biçimde diyalektikçe dahil edebilmek şeklindeki düalizmi (Lukács problemi) doğal praksis ve Genç Marx'ın "tek bilimi"ne (single science) benzer bir yöntem birliğiyle -ekolojik diyalektikle- aşmaya çabalar. Buna göre doğa ve toplum arasındaki gerçek diyalektik, bu ikisinin birliğini ve bu birliği temel alan tek bilimi gerektirir. Eğer ki birlik sağlanmazsa, düşünce pozitivistliğe ya da idealizme saplanır. Doğal praksis, doğanın nesnel işleyişini kabul etmekle birlikte, insanların doğadan ayrı olmadıklarını, tüm canlıların birbirleriyle karşılıklı bağıllık içerisinde olduklarını kabul eder (Cassegård, 2017, 2021; Foster, 2001, 2011, 2016; Foster ve Clark, 2016).

Ne var ki Cassegård (2017: 322-323) tüm bu görüşleriyle Foster'ın Batı Marksizm'ine yaklaştığına dikkat çeker. Foster, insanın doğayı duyumsaması bağlamında, praksi doğa alanına genişletir. Fakat Cassegård, Foster'ın insan ve doğanın bağıntılılığını göstermede başarılı olduğu kadar, kendinde bir doğa alanıyla doğal praksis arasındaki ilişkiyi göstermede yetersiz kaldığını belirtir. Buna göre Foster bir yandan kapitalizmin doğayı kuşattığını, onu ürettiğini ve yeniden ürettiğini ve bunun ekolojik krize neden olduğunu söylerken, diğer yandan kuramda doğanın diyalektikliğini, doğanın kapitalist üretime indirgenemeyeceğini savunur. Fakat Cassegård, Foster'ın doğanın diyalektikliğiyle, kapitalizm tarafından üretilen doğa arasındaki ilişkiyi göstermede başarısız olduğunu kabul eder. Bu açıdan Foster kendi eleştirdiği pozisyona yaklaşır. Ayrıca Cassegård, Foster'ın toplum ile doğal sınırlar arasındaki diyalektik ilişkiyi, bu ikisinin ayrı ayrı birbirleriyle etkileşimine indirgeyerek (doğa olmayan toplum ile insan olmayan doğanın karşılıklı etkileşimi) toplum ve doğa düalizmini yeniden ürettiğini savunur. Diğer bir deyişle, Cassegård'a göre Foster öncelikle, hâlihazırda doğanın içinde olan toplumu ondan ayrı bir şey olarak ele almış, sonrasında ise iki ayrı şeylermiş gibi toplum ve doğa arasında karşılıklı etkileşim tesis etmiştir. Böylelikle yine kendisinin eleştirdiği bir sorun olan toplum ve doğa düalizmi ona bir bumerang olarak geri dönmüştür (Cassegård, 2021: 146-149).¹⁰

Cassegård'a göre bu iki materyalist yaklaşım da Marx'ın *Gründrisse*'deki ve *Das Kapital*'deki eleştirel materyalizmini göz ardı ederler. Nedensel materyalizm, pozitivist, nesnelci doğa bilimlerinin taklidine dönüşürken, pratik materyalizm doğanın, insan praksiinin dışındaki varlığını -insan-olmayan doğayı- ihmal eder. Bu ikisine

⁹ Benzer bir eleştiriyi, doğanın diyalektikliğini savunan Burkett (1997) ve Neil Smith (2010: 31-44), Batılı Marksistler'den Alfred Schmidt için de yaparlar. Schmidt'in tarihsel doğa görüşünün, kapitalizmin kendi sömürü koşullarının altını oyacak bir ekolojik kriz yarattığını, yok saydığını, birinci doğayı kapitalizmin ürettiğini göremediğini ve doğanın kapitalist sömürsünü normalleştirdiğini belirtirler. Cassegård (2021: 163-164) ise Schmidt'in eleştirel materyalizmi takip ettiğini, doğanın hem sosyo-tarihselliğini hem de doğanın toplumsal üretim dışındaki varlığını kabul ettiğini vurgular. Yine de Cassegård (2021: 84-94), Schmidt'in, doğa üzerindeki tahakkümü somut emeğe ilişkin görüşleriyle Weber'e yaklaştığını ve kapitalizm sonrası toplumlarda tahakkümün zorunlu olarak neden süreceğini yeterli şekilde açıklamadığını ve sosyalizmin kasvetli bir yorumunu sunduğunu ekler.

¹⁰ Benzer yöndeki bir eleştiriyi Jason W. Moore da (2015: 121-129) Foster'ın metabolik yarık kuramı hakkında yapmıştır. Buna göre Foster ve arkadaşları doğanın evrensel metabolizması bağlamında Marx'ın karşılıklı bağımlı olma sürecini göz ardı ederek hem doğanın hem de toplumsalın metabolizması olarak ikilik yaratmıştır. Buna karşılık Moore ise tekli metabolizma kuramını öne sürmüştür.

karşılık eleştirel materyalizm ise insanın doğayla ilgili deneyimlerini ve ikisi arasındaki çelişkiyi aydınlatarak yeni eleştirel araçlar sunar. Bunu yaparken doğayı ne tarihdışı olarak kavrar, ne de saf bir şekilde sosyo-tarihsel bir inşaya indirger (Cassegård, 2021: 127-131). Amaç, insan öznesinden bağımsız bir alan olarak birinci doğanın, şeyleştirilmiş kapitalist toplumsal ilişkiler olarak ikinci doğa tarafından nasıl şeyleştirildiğini ortaya çıkarmak için eleştirel araçlar sunmak ve böylelikle birinci doğanın şeyleştirilmesine direnmenin mümkün olduğunu göstermektir. (Cassegård, 2021: 6-8). Cassegård'a göre (2021: 153-174), EDK'nın bu eleştirel materyalist zemini kendisini, Foster'ın gibi düalist diyalektik yaklaşımlardan, Moore'un gibi monist diyalektikten, yeni materyalizm ve dirimsel materyalizmdeki gibi kapitalizm ve şeyleşme eleştirisini yok sayan yaklaşımlardan farklılaştırır. EDK'da, doğa sosyo-tarihsel bir inşa olmakla birlikte (doğanın toplumsal üretimi), doğanın kendi failliği de bulunur (insan olmayan doğa). Yani hepimiz doğanın içindeyiz ve doğaya ve sınırlarına bağlıyız; ancak doğayı da tarihsel olarak üretmekte ve yeniden üretmekteyiz, bu nedenle onunla kurduğumuz ilişki toplumsal ilişkileri de şekillendirmekte; ayrıca doğa, her ne kadar üretilirse üretilsin, nihayetinde kendinde bir işleyiş sahiptir ve bu nedenle doğanın varlığı sosyo-tarihsel inşaya indirgenemez. İşte EDK, toplum-doğa diyalektiği tartışmasında, ikisinin de dışlanmadığı ve failliklerinin yok sayılmadığı, düalizmi ve monizmi aşan böyle bir yol açar.

Bununla birlikte, EDK'da yaşamın failliğinin tanınması, yeni materyalizm ve dirimsel materyalizmdekinin aksine kapitalizmin eleştirisinin dışarı atılmasına yol açmaz. EDK, doğanın, şeyleştirilmiş kapitalist ilişkiler aracılığıyla nasıl şeyleştirildiğini ortaya çıkarmayı ve buna karşı çıkmayı amaçlar. Bu, kapitalizm karşıtı mücadeleyi doğadan kopuk bir insan varlığı varmışçasına yalnızca insan öznesiyle sınırlamamak, bu mücadelenin insan alanıyla ilişkili olması dolayısıyla doğa alanıyla da ilişkili olduğunu göstermek anlamına gelir. Kapitalizm karşıtı mücadele insanların ve toplumların doğayla, hayvanlarla, ekolojile kurduğu etkileşimin değişimini amaçlamak zorundadır. Bu da elbet tüm toplumlar adına mevcut yaşamın topyekûn değişimini ve başka bir dünyanın yeniden sorgulanmasını gerektirmektedir. İşte EDK değişimi ve başka bir dünyayı toplum-doğa diyalektiği bağlamında okumakta ve bunun için yeni yollar sunmaktadır. Bu kuramsal yeni yolları keşfetmek için EDK'nın kavramsal inşalarını ele almak gereklidir.

Eleştirel Doğa Kuramının Kavramsal Şeması

EDK'nın kavramları çoğunlukla Adorno'nun, Horkheimer'in, Benjamin'in, Marcuse'nin Eleştirel Kuram bağlamında kullandıkları kavramlardan oluşmaktadır. Eleştirel Kuram külliyatı oldukça geniş olduğu ve çalışmada toplum-doğa diyalektiğine dair bir tartışma yürüttüğüm için burada tüm kavramlardan bahsetmem mümkün değildir. Bu nedenle toplum-doğa diyalektiği tartışması bağlamında EDK için önemli olan başlıca kavramların çoğuna yer vermeye çalıştım. Bu kavramlar arasında sırasıyla takımıyıldızları, negatif diyalektik, nesnenin önceliği, çok merkezli ekoloji, yanlış yaşam, negatif ütopya ve praksis bulunmaktadır. Tüm bu kavramların amacı, Eleştirel

Kuramın amacını paylaşır: Nesneye içkin çelişkileri aydınlatmak. Bu nedenle bu kavramların birbirleriyle ilişkili olduğunu, kavramları tek başına ele almak mümkün olsa da bunun eksik bir yorumlamaya yol açabileceğini dikkate almak gereklidir.¹¹

Takımyıldızları¹²

EDK'nın sunduğu diyalektik yaklaşımı anlamak için yola çıkarken uğranması gereken ilk duraklardan biri takımyıldızları kavramıdır. Takımyıldızlarının ne olduğuna geçmeden önce önemli kuramsal bir not düşmek gereklidir. Frankfurt Okulu düşünürleri Eleştirel Kuramı felsefi bir sistem olarak kurmamışlar, tersine onu anti-sistemantik bir düşünce olarak geliştirmişlerdir. Bunu yaparken de çeşitli kavramlar kullanmışlar, ancak bu kavramları metinlere bütünlüklü olarak değil, dağınık olarak yerleştirmişlerdir. Tüm bunları yapmalarındaki maksat ise Kuramın ve kavramlarının mevcut düzen tarafından –faşizm ve kapitalizm– kullanılamaz duruma getirmek olmuştur (Benjamin, 1969: 218). Tabii bu durum önemli bir dezavantajı da beraberinde getirmiştir. Frankfurt Okulunun metinleri, düzene mesafe koymanın ürünleri olmakla birlikte, diğer yandan metinlerin bu özelliği anlamayı güçleştirmiştir. Bu da –özellikle Benjamin'in amacını göz ardı eden– çeşitli düşünürlerden tarafından elit bir tavır olarak eleştirilmiştir. Yine de Eleştirel Kuramın felsefi sistem olarak inşa edilmemesi, onu kendinden sonraki çeşitli görüşlerden –postmodern düşünce, sağ kanadın doğa eleştirisi– ayırtabilmesi ve bu görüşlere cevap verebilmesi yönünden önemli bir avantaj da sağlamıştır. İşte tüm bunları sağlamada takımyıldızlarının önemli bir rolü bulunmaktadır. Peki takımyıldızları nedir?

Adorno'nun (2016: 154-158) “constellation” olarak ifade ettiği takımyıldızları, nesneye içkin çelişkileri aydınlatmayı amaçlayan birbirleriyle ilişkili kavramlar takımı anlamına gelir. Biz gerçekliği kavramlar, adlandırmalar, tanımlamalar aracılığıyla bilir, nesneyi deneyimler ve kavramlar aracılığıyla tanırız. Kavram olmadan nesne olabilir, ancak insan, deneyimlemediği nesneyi tanıyamaz: “Bilginin ütopyası kavramsız olanın üzerini kavramla açmak ama bunu, onu kavramla eşitlemeden yapmaktır” (Adorno, 2016: 21). Adorno'ya göre özne hiçbir zaman sistem tarafından tamamen kuşatılamaz. Bu nedenle öznelere her daim bir başka olanı düşünme, tahayyül etme potansiyelleri vardır. İşte takımyıldızlar, nesneye içkin çelişkileri aydınlattıkları için, tamamen kuşatılmamış öznelere farklı bir bilinçlilik hâli sağlayan ve farklı olanı, özdeş olmayanı (özdeşliklilik deneyimleri)¹³ tahayyül etmeyi sağlayan bir eleştirel araçtır. Öznelere yalnızca bu sistemin kategorileriyle düşünmek zorunda değildir. Dolayısıyla söz konusu ekoloji olduğunda EDK, takımyıldızları aracılığıyla yaşamı sistemin sunmuş olduğu

¹¹ Bu durum özellikle Adorno ve Horkheimer'in metinleri için de geçerlidir. *Aydınlanmanın Diyalektiği'ni, Akıl Tutulması'nı, Geneleneksel ve Eleştirel Kuram'ı, Negatif Diyalektik'i, Minima Moralia'yı* diğer çalışmalarından kopuk bir şekilde yorumlamak Eleştirel Kuram hakkında eksik ve hatalı yorumlarda (örneğin *Aydınlanma'nın Diyalektiği'nin* Weberyan karamsar bir çalışma olarak değerlendirilmesi) bulunmaya yol açabiliyor.

¹² Şeyda Öztürk *Negatif Diyalektik* metninin çevirisinde “constellations”ı “kümelenmeler” olarak çevirmiştir. Fakat burada kelime anlamı itibarıyla “takımyıldızları”nı daha uygun gördüğüm için bu ifadeyi kullanıyorum.

¹³ Burada özdeşliklilik deneyimlerini, toplumsal etkileşimler bağlamında alışlagelmiş olanın dışında bir şeylerin var olabileceği ihtimalini kabul etme, böyle olanın böyle olmak zorunda olmadığını fark etme, kabuklarını kırma, korunaklı sığınaktan çıkma anlamında kullanıyorum. Bu, toplum üzerine farklı bir bilinçlilik hâli olmasıyla doğa üzerine farklı bir biçimde düşünmeyi içerisinde barındırır.

seçeneklerin dışından görmemizi ve mevcut olana eleştirel bakmamızı sağlar (Cassegård, 2021: 124-127).

Takımyıldızları, nesneleri salt fiziksel olarak ele almaz, nesnelerin öznel tarafından duyumsandığını dikkate alır. Dolayısıyla burada bahsedilen nesneye içkin çelişkileri aydınlatma görevi ile salt fiziksel nesneler değil, öznenin (bu insan öznesi de olabilir, hayvan öznesi de) deneyimleri göz önünde bulundurulur. Buradaki amaç nesneye dair her şeyi (doğa bilimlerinden tutun kişisel anılara kadar) takımyıldıza dahil etmek ve çelişkileri aydınlatmaktır. Örneğin 6 Şubat 2023 depremlerini sadece doğa bilimleriyle açıklamaya yönelik çaba, deprem deneyimini sosyo-tarihsel bağlamından koparır ve şeyleştirir: Deprem teknik ifadelerle donuk bir biçimde açıklanır ve insanların yaşadığı acılar dışarıda tutulur, böylelikle doğa bilimleri ve sosyal bilimler arasında düalizm tesis edilir. Oysa ki deprem deneyimini, doğa bilimlerinin kavramlarını da dahil ederek, olabildiğince en kapsayıcı şekilde aydınlatmak için çeşitli kavramsal inşalar kullanmak, bu inşaları birbirlerinden üstün kılınmamak ve tek bir boyuta indirgememek önemlidir. Böylelikle deprem deneyimini, fiziksel boyutlarıyla birlikte sosyo-tarihsel boyutlarıyla da değerlendirecek herhangi bir şeyleştirme hatasına düşmeden açıklamak mümkün hâle gelir.

Başka bir örnek verecek olursak, doğabilimlerinin yaptığı gibi (IPCC'nin raporları örneğin), iklim krizini birtakım grafikler, istatistikler, tablolar aracılığıyla donuk bir dil kullanarak açıklamak, ne olup bittiğini görmek açısından önemli olmakla birlikte, iklim krizi hakkındaki deneyimlerin dışarıda kalması dolayısıyla iklim krizine dair sadece teknik ve insana ve sınıflara dair eksik bir bakış sunar. EDK, gerçekliğe dair bu düalist bakışı, takımyıldızları aracılığıyla, hem doğabilimlerine hem de sosyal bilimlerine başvurarak aşmayı amaçlayan bir yöntem sunar.

Negatif diyalektikte göreceğimiz üzere EDK'da özne ve nesne birbirlerine göreceklidirler (postmodern görecelik değildir bu). Bunun anlamı, tarihin ulaşmış olduğu şimdiki anında insan öznesinin bağlamsal olarak kendisini nesne ve kendi dışındaki – ama aslında bağlı ve içinde olduğu– dünyayı yer yer özne olarak kavrayabilmesidir. Tarihin ulaşmış olduğumuz bu noktada insanlık –kapitalist yaşam ve modern rasyonalitenin etkisiyle– algıladığı ve deneyimlediği bu dünyayı kendisinin tamamen dışında olan bir nesneymiş gibi kavramaktadır (Horkheimer, 2016: 126-129). Ancak EDK, negatif diyalektik ile bu durumun çelişkilerini aydınlayabilir. Örneğin insanlık, doğayı hükmedilmesi gereken şeyleşmiş bir nesne olarak değil, bizzat içinde olduğumuz yaşamın kendisi olarak görmeye başlarsa hayvanların öznelliğini tanıyabilir:

Bu gibi ifadeler, Adorno ve ortak yazarı Max Horkheimer'in *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde belirttiği gibi, kendisi de aydınlanmış olan ve bu nedenle artık saplantılı bir şekilde doğaya hâkim olmaya çalışmayan bir aydınlanma umudu ışığında görülmelidir. İnsanlık ancak bu zorunluluktan kurtulduğunda doğayı sömürülecek bir kaynak olarak değil, bir özne olarak tanıyabilir. Aynı zamanda, doğal yanını bastırmak yerine kendisini doğa olarak tanımakta özgür olur. Adorno'nun doğaya böylesi bir mimetik yaklaşımının bugün bile mümkün olduğuna dair en ünlü örneği, muhtemelen yaralı bir hayvanın bakışlarıyla karşılaşan bir insanı tarif etmesidir. *Minima Moralia*'da 'pogrom olasılığı' diye yazar, 'ölümcül şekilde yaralanmış bir hayvanın bakışlarının bir insanın üzerine düştüğü anda belirlenir' (1978, s. 105). Böyle bir

durumda, mimetik bir dürtü hissedebiliriz, çaresiz hayvanla özdeşleşerek onu acı çekmemesi gereken bir özne olarak tanıyabiliriz (Cassegård ve Thörn, 2022: 117).

Bunu daha çarpıcı şekilde başka türlü de ifade edebiliriz. Yakınlarının ölümüne üzülen kibar, ince düşünceli insanlar bir hayvanın kapitalizmin et endüstrisinde acı çekerek ölmesine neden kayıtsız kalırlar? Bu soru ile Yahudileri “hayvanlardan aşağı olarak gören”¹⁴ Nazilerin holokostu nasıl gerçekleştirdikleri sorusu eşdeğerdir. Çünkü verilen emirleri kayıtsızca yerine getirmek ile hayvan sömürüsüne kayıtsız kalmak arasında önemli bir paralellik vardır: Etik açıdan nesneyi aşağı ve değersiz görmek. Hayvanlara yapılanların toplu şekilde insanlara yapıldığını hayal edin. Derisi yüzülmüş şekilde bacağından asılmış, satılmak için paketlenecek milyonlarca insan... Ya da verimli olmadığı için öğütücüye atılan erkek insan bebekler... Bunları sadece imgelem- sel düzlemde göz önüne getirmek bile oldukça dehşet vericidir. Bu duygusal deneyimi söz konusu hayvan olunca değil insan olunca yaşıyorsak, insan-merkezciliğin bilinci- mize nasıl kazındığını, hayvanların gözden uzakta bir yerlerde (fabrikalar, meta feti- şizmi, yabancılaşma) yok edilip ürün olarak sunulmasından rahatsız olmadığımızı gör- müş oluruz. İşte takımyıldızlar tam olarak böyle çalışır. Özne ve nesneyi birbiri karşı- sında göreceleştirerek –yeri gelince abartıya başvurarak– çelişkileri şok edici ve acı ve- rici biçimde aydınlatır.¹⁵ Bu yolla insanlar mevcut olanın yanlışlığını kavrar ve bir başka olanı tahayyül etmek, başka şekilde düşünmek ve başka şekilde eyleme geçmek için harekete geçer.¹⁶ Bu düşünüş biçiminin kendisi, çok-merkezli ekoloji bölümünde göreceğimiz üzere, insan, toplum ve doğa ilişkisini diyalektik yolla düşünmeyi sağla- yarak, insan-merkezciliğe ve eko-merkezciliğe dair diyalektik bir yörüngenin oluşu- muna da kaynaklık edecektir. Dolayısıyla takımyıldızları, hem bilim alanında bütün- cül bir yöntem sunar, hem de toplum ve doğa ilişkisini diyalektik biçimde kurar. Fakat

¹⁴ “Dev faşist kasap doğanın karşısında öylesine kördür ki, hayvanlar yalnızca insanları aşağılamak için bir araç olarak kılına gelir” (Horkheimer ve Adorno, 2014: 336). Naziler ve özellikle Adolf Hitler, insanlar ve hayvanları eşit doğal statüde göürdü. Naziler doğacı ekolojistlerdir ve bu onların politikalarına da yansımıştır (Bauman, 2016: 172-173). Nazi ekolojisi adı verilen bu düşünce üzerinden Naziler, doğa kanunlarının toplumsal alana uygulanmasını savunarak allo-semitizme ve holokosta ekoloji üzerinden meşru bir çerçeve sunmuşlardır. Naziler, ekoloji düşüncesi üzerinden Alman ırkının ve ulusunun (volk) üstünlüğünü savunmuşlar ve ekolojik bütünlük ile Alman ulusunun bütünlüğünü özdeş görmüşlerdir (Olgun, 2017). Özellikle o dönemde doğanın ve hayvanların korunmasına yönelik birçok yasa çıkarılmış, bu yasalara uymayanların bir kısmı toplama kamplarına gönderilmişti. Bu fikirlerin kökeni Ernst Haeckel’e dayanmakla birlikte, Martin Heidegger’in doğaya ve modernliğe yönelik romantik kavrayışı da bu düşüncelere katkı sunmuştur.

¹⁵ Bu çalışmada tam olarak yer verememiş olsam da, şok, abartı, acı, istrap EDK’da önemli bir yere sahiptir. İnsan öznesine, mevcut olanın, negatif bütünün çelişkilerine dair farkındalık kazandırmanın bir yolu, bu eleştirel araçlarla insanların bilinç- lerinde şok etkisi yaratmaktır (Cassegård, 2021: 13). “İstiraba ses verme ihtiyacı, bütün hakikatlerin önkoşuludur. Çünkü istir- rap, öznenin omuzlarına binen nesnellik; öznenin en öznel unsuru olarak deneyimlediği ifadesi, nesnellik üzerinden do- layımlanmıştır” (Adorno, 2016: 28).

¹⁶ Eleştirel Kuram’ın merkezinde yer alan öğelerden biri praksistir. Adorno ve Horkheimer, değişim için rasyonalite değişimini gerekli görmüşler, değişim için eleştirel bilincin önemine vurgu yapmışlar, Eleştirel Kuram’ı da bu amaç doğrultusunda, eleştirel bilinç için eleştirel araçlar sunan bir yaklaşım olarak geliştirmişlerdir. 1956 gibi nispeten geç bir tarihte dahi bu amaçlarını sürdürmüşlerdir: “Pratik derken, dünyanın köklü bir değişikliğe ihtiyacı olduğu konusunda gerçekten de ne ka- dar ciddi olduğumuzu kastediyoruz. Hem düşüncede hem de eylemde böylesine köklü bir değişiklik gerekiyor. Pratik olan, başka olanda yatıyor; dünyanın başka bir dünya haline gelmesi gerekiyor. Düşünmek yerine başka bir şey yapmamız ge- rektiğini falan kastedmiyorum; daha ziyade, hem başka bir biçimde düşünmemiz hem de başka bir biçimde eylememiz gerektiğini söylüyorum” (Adorno ve Horkheimer, 2014: 47-48). Adorno ve Horkheimer’a yöneltilen kötümser Weberyanlar, gerici muhafazakârlar, kapitalizm yanlısı liberaler şeklindeki düşüncelere karşılık Eleştirel Kuram’ın rasyonalite, ütopya, praksis ilişkisini aydınlatan şu çalışmaya göz atılabilir: Coşkun, (2021).

bunun ne türden bir diyalektik olduğu önemli bir problematiktir. Bunun için şu iki kavrama bakmak gereklidir: Negatif diyalektik ve nesnenin önceliği.

Negatif Diyalektik ve Nesnenin Önceliği

Negatif diyalektik, Horkheimer'in metinlerinde karşımıza materyalist diyalektik ya da tamamlanmamış diyalektik ifadeleriyle çıkmaktadır (Horkheimer, 2023b; 2023c; 2023e). Negatif diyalektiğin birçok yönü bulunsa da, çalışma bağlamında onu bir düşünce hareketi olarak ele almaktayım (elbette negatif diyalektik salt düşünsel bir hareket değildir). Adorno ve Horkheimer, negatif diyalektik, materyalist diyalektik ya da tamamlanmamış diyalektik ifadelerini Hegel'e gönderme olarak kullanırlar. Hegel'de bilindiği üzere diyalektik, düşünce ve varlığın nihai birliğe ulaşması, çelişkilerin düşüncede çözülmesi anlamında bir düşünce hareketidir. Ancak negatif diyalektik, Hegel'in diyalektiğinin olumsuzlanmasıdır. Diyalektik ne düşüncede çözüme kavuşur ne de düşünce ve varlığın birliğini vurgular:

Eleştirel Kuram'da içerilen materyalist diyalektikte, Hegel'den farklı olarak düşüncenin ve tarihin birliğine katlanılmaz. Günümüzde irrasyonelliklerini düşüncenin şimdiden gördüğü reel tarihsel yaşam biçimleri, varlıklarını sürdürmektedir. Diyalektik tamamlanmamıştır. Düşünce ile varlık arasında uyum yoktur, çelişki bugün hâlâ itici güç olduğunu göstermektedir; salt insan ile doğa arasında değil, özellikle gereksinimleri ve yetenekleriyle insanlar ile ortaya koydukları toplum arasında da (Horkheimer, 2023e: 447).

Negatif diyalektik, kavram ve gerçeklik arasındaki özdeşliksizlikte olduğu gibi, düşünce ile gerçekliğin arasındaki uyuma değil gerilime odaklanır. Eleştirel Kuram'a can veren damar burada bulunur: Adorno ve Horkheimer negatif diyalektikle birlikte, özne ve nesne, birey ve negatif bütün arasındaki gerilimi, çelişkiyi Kuram'ın merkezine yerleştirir ve Kuram'ın görevini nesneye/negatif bütüne/kapitalizme içkin çelişkileri aydınlatmak olarak belirlerler: "Felsefenin doğru toplumsal işlevi, var olanın eleştirisinde yatar" (Horkheimer, 2023a: 477). Eleştirel Kuram'ın görevi, "maddi dünyanın, bugün olduğu gibi, kayıtsızca kabullenilişine karşı" çıkmaktır (Adorno, 2003: 186).

Adorno ve Horkheimer, negatif diyalektik ile çelişkileri, özdeşliğe karşı çıkarak aydınlatmaya çalışır. Bunu da özne ve nesneyi birbiri karşısında göreceleştirerek (akışkanlaştırmadan) sağlar: "Diyalektik yöntem bugün ne kadar az Hegelci özne ve nesne özdeşliğini ön koşul olarak varsayabilirse, bu uğrakların ikiliğine o kadar fazla dikkatli olmak zorunda kalır" (Adorno, 1997: 32).

Buna göre hem özne hem de nesne kategorileri tam tamına ne kendisine ne de diğerine özdeştir. Formel mantık, kategorilerin yalnızca kendileriyle özdeşliğini varsayar. Bunu basitçe şu şekilde gösterebiliriz:

özne = özne

nesne = nesne

Çalışma bağlamında özneyi insan/toplum, nesneyi de doğa olarak ele alabiliriz. Buna göre insan da, doğa da yalnızca kendisi üzerinden tanımlanmaktadır. İkisi arasında herhangi bir kesişim bulunmamakta, ikisi de birbirinden kopuktur. Horkheimer

ve Adorno, böyle bir düalizme karşı çıkar, çünkü insan/toplum ve doğa arasında katı bir sınır çizen düşünme biçiminin, doğanın yabancı bir nesne olarak görülmesine, failliğinin yok sayılmasına, araçsallaştırılmasına ve onun üzerinde egemenlik kurulmasına yol açan modern rasyonalitenin kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışına kaynaklık ettiğini belirtirler (2014: 14-31).

Bununla birlikte Adorno ve Horkheimer, bu düalizmin aşılması için monizmi de yeterli görmemektedir. Buna göre özne ve nesne, tam tamına bir diğerine de özdeş değildir:

özne ≠ nesne

nesne ≠ özne

Açık bir ifadeyle, insan tamamen doğal bir varlık değildir, doğa da tamamen insan tarafından kuşatılmamıştır (kapitalizmin önemli bir amacı kuşatmaktır): “Tini nesnel doğadan ayırt edemeyen ve onu, sözde bilimsel bir tutumla, doğa olarak tanımlayan kuramlar şunu unutmaktadır: Tin aynı zamanda “doğa-olmayandır” (Horkheimer, 2016: 184). Adorno ve Horkheimer, insanı ne salt kendisiyle ne de salt doğayla tanımlıyor, tam tersinden doğa da ne kendinde bir doğa alanıdır, ne de sadece insanın sosyo-tarihsel inşasıdır:

...özne nesne farkı da kendi payına basitçe yadsınamaz. Özne ve nesne nihai bir ikilik olmadığı gibi aralarında nihai birliği de saklamamaktadır. Bir yandan birbirlerini karşılıklı kurarken öte yandan tam da bu kurulum nedeniyle birbirlerinden ayrılırlar. Özne nesne ikiciliği temel ilke kabul edilirse, tıpkı reddettiği özdeşlik ilkesi gibi bütüncül ve monistik bir hal alır; mutlak ikilik bir birliğe dönüşür (Adorno, 2016: 164).

Bu özdeşliksizliklere göre insan doğadan kopuk, doğa da sadece insanın dışında işleyen bir varlık alanı değildir. Ancak insan sadece doğal bir varlık ya da doğanın işleyişine tamamen boyun eğen bir varlık değil, doğayı sosyo-tarihsel olarak üreten toplumsal bir varlıktır. Fakat buna karşılık doğa da salt sosyo-tarihsel bir inşa değil, kendinde işleyişi bulunan bir varlık alanıdır. Geriye seçenek olarak tüm bunları birleştirmek kalıyor gibi gözükebilir, ancak Adorno negatif diyalektik ile bundan daha fazlasını yapar: Nesnenin önceliğini (the primacy of object) öne sürer:

Nesne ancak özne üzerinden düşünülebilir ve özne karşısında her zaman başkalığını muhafaza eder; özneyse, tabiatı uyarınca zaten bir nesnedir de. Sadece bir fikir, bir idea düzeyinde bile nesne olmayan bir özne düşünülemez ama özne olmayan bir nesne düşünülebilir. (...) Nesnenin önceliği, nesnenin kendi içinde dolayımlanmış bir şey olmaktan niteliksel olarak ve giderek artan oranda farklılaşması, diyalektiğin ötesinde olmayan ama onun içinde eklemlenen bir uğrak olması anlamına gelir (Adorno, 2016: 172).

Nesnenin önceliği, düalizmin ve monizmin birleşiminden fazla olarak, nesnenin öznenin bağımsız olduğunu ve ondan önce geldiğini vurgular. Bunun neticesinde şöyle bir mantıksal şema ortaya çıkar:

nesne > özne $\wedge$ nesne = nesne (nesne, özne olmadan her zaman var olur - doğanın kendinde işleyişi)

özne = özne $\Rightarrow$ özne = nesne (ama özne, nesne olmadan var olamaz - doğal varlık olarak insan)

nesne = özne $\Rightarrow$ nesne = nesne (özne doğayı şekillendiren toplumsal bir varlıktır - doğanın sosyo-tarihsel inşası)¹⁷

Burada dikkat ederseniz diğer önermelerden yalnızca bir tane bulunurken, “nesne = nesne” önermesinden iki tane bulunmaktadır. Bu, eleştirel materyalizmin nesnenin önceliğini içermesinden kaynaklanır. Bu mantıksal şema neticesinde, özne hem doğal hem de toplumsal varlıktır, doğanın da hem kendinde işleyişi bulunur, hem de sosyo-tarihsel inşadır, fakat nihayetinde doğa her daim öznenen bağımsız var olacak, özne de doğaya bağlı olacaktır.¹⁸ Böylelikle doğa ne salt sosyo-tarihsel inşaya indirgenir, ne de doğanın salt nesnel bağımsız bir işleyişe sahip olduğu kabul edilir. Bu da aynı anda hem insanın hem de doğanın failliğine imkân tanıyan bir toplum-doğa diyalektiğini mümkün kılmaktadır. İşte EDK, negatif diyalektiğe dayanarak, toplum-doğa diyalektiği tartışmasında yeni bir yol açmış olur. Bu yol EDK’yı, toplum ve doğa ilişkisini düalist zemine oturtan insan-merkezci sağ kanadın ve liberallerin ekoloji anlayışlarından, toplum ve doğa ilişkisini monist olarak ele alan eko-merkezci (ya da ona eğilimli) derin ekolojiden, tinsel ekolojiden, eko-anarşizmden, eko-feminizmden, yeni materyalizmden ve son olarak eko-Marksizm içerisindeki nedensel ve pratik materyalizmden kaynaklanan düalist ve monist yaklaşımlardan farklılaştırır. EDK, eleştirel materyalizme ve negatif diyalektiğe dayanan, kapitalizmi ve onun rasyonalitesini, insanın ve doğanın failliğini engellediği için eleştiren, insanı doğa içindeki (yaşam ağındaki) bir parçaya indirmeyen ama insanın doğayla beraber var olduğunu savunan, doğanın ise insan pratikleriyle kuşatılmış mutlak bir sosyo-tarihsel inşaya olduğuna karşı çıkan bir yaklaşımdır.

Son olarak kapitalizmin, doğayı tamamen kontrol altına aldığını, onu kuşattığını, doğanın üzerinde bütünüyle egemenlik kurduğunu, doğanın tamamen kapitalizm tarafından üretildiğini belirten, doğanın failliğine ve değişim olasılığına yer bırakmayan karamsar düşüncelere karşı olarak EDK, nesnenin önceliği kavramıyla, doğanın hiçbir düzen tarafından bütünüyle kuşatılamayacağını göstererek doğanın failliği aracılığıyla umudu ve ütopyaı canlı tutar. Bu açıdan EDK, hem toplum-doğa diyalektiği tartışmasında yeni kuramsal bir alternatif sunar, hem de bu alternatifi pratikle ilişkilendirir. EDK’nın kuram-pratik ilişkisini anlamak için öncelikle, onun insan-merkezcilik ve eko-merkezcilik karşısında toplum-doğa diyalektiği ilişkisi bağlamında nasıl konumlandığını ele almak gereklidir. Bunu yapmak bizi EDK’da praxis problematine yönlendirecektir.

Çok Merkezli Ekoloji (Polycentric-ecology)

İnsan-merkezcilik ve eko-merkezcilik, uzun zamandır tartışılan gelen ve ekoloji akımlarının sınıflandırılmasında önemli bir yere sahip olan iki yaklaşımdır. Burada, insan-merkezçiliğin insan, eko-merkezçiliğin de ekoloji vurgusunu ön plana koymasıyla, bu

¹⁷ Tüm bunları şu andaki tarihsel bilginimizin sınırlılığı içinde söylediğimizi ve bunların mutlak olmadığını unutmamak gerekir.

¹⁸ Burada şunu da aydınlatılabiliriz: Kapitalizm tüm teknolojik faaliyetleriyle sadece sermayeyi sürekli kılmaya çalışmaz, aynı zamanda özneyi bağlı olduğu nesneden özerkleştirmeye çalışır. Diğer bir deyişle kapitalizm, insanı koşulsuz bir biçimde, doğadan bağımsız bir varlık olarak konumlandırmak için çabalar. Eğer insanlık doğaya muhtaç olmadığı bir yaşama kavuşsa en büyük tarihsel özgürleşmesini yaşayacaktır. Laboratuvarlarda yapay besinlerin üretiminin başlanması bu nedenle büyük bir sevinçle karşılanmıştır.

ikisini tek merkezli ekoloji kavrayışı olarak adlandırmak yerinde olacaktır. Bununla birlikte mevcut üretim ilişkileri bağlamında tek merkezli ekoloji kavrayışına üçüncü bir örnek olarak, doğanın sadece kapitalizme hizmet etmesi amacıyla kullanılması anlamında sermaye-merkezciliği de (capitalcentrism) ileri sürmekteyim. Bir taraf yalnızca insanı ya da sermayeyi merkeze alırken, diğer taraf merkeze ekolojiyi yerleştirir (Carter, 2007: 63-75).

İnsan-merkezcilik ve sermaye-merkezcilik doğayı, insanın ya da sermayenin araçsal bir uzantısı olarak görerek toplum-doğa ilişkisini hem düalist hem monist biçim kurarken, eko-merkezcilik insanı, içinde yaşadığı bütüne bağlı bir varlık olarak görerek toplum-doğa ilişkisini monist biçimde kurar. Bir taraf doğanın yalnızca araçsal ve niceliksel değerini öne çıkarırken, diğer taraf yaşamdaki hiçbir varlık arasında değer üzerinden hiyerarşi geliştirmez. İnsan-merkezcilik ve sermaye-merkezcilik önce insan ve doğayı iki ilişkisiz/kopuk varlık alanı olarak konumlandırır, ardından insanı ya da sermayeyi her şeyin ölçüsü yaparak doğayı, kendi amaç hâline gelmiş araçsal niyetlerine tâbi kılar. Böylelikle doğanın kendinde bir değeri yadsınır.

Eko-merkezcilik ise “ayna tahakküm” (mirror domination) ismini verdiğim şeyi gerçekleştirir: Postmodern rasyonalitenin etkisiyle insan-merkezciliği tersinden kurularak, nesne-yönelimsellik ile (Emmanuel Levinas’ta öteki-yönelimsellik) yeniden bir tahakküm üretir. Söz konusu kavrayışın odağını değiştirerek ekolojiyi merkeze alır, ancak akıl yürütme ilkelerinde bir değişiklik olmaz. Buna göre değer açısından merkeze insan değil ekoloji konumlandırılır. Eko-merkezcilik canlılar arasında değer açısından herhangi bir hiyerarşi bulunmadığını kabul etmekle birlikte, adındaki vurgudan da anlaşılacağı üzere değeri ekolojiye, ekolojik işleyişin bütünlüğüne vermektedir: “Ekomerkezciler, insanlarda veya bireysel varlıklarda değil, ekosferde bir bütün olarak bulunan değeri görür ve bu değer insanlardan bağımsız olarak var olur” (Carter, 2007: 17). Bununla birlikte eko-merkezcilik insan ve doğa arasında hiyerarşinin olmadığını, ikisinden birine üstün bir önem, değer atfetmediğini kabul ederken, ya insan ve doğanın özdeş şekilde önemli olduğunu ya da ikisinin de önemsiz olduğunu kabul etmiş olur. Eko-merkezciliğin ekolojiyi önemli gördüğünü biliyoruz. Buradan da normalde eko-merkezciliğin hem insana hem de ekolojiye özdeş şekilde önem verdiğini çıkarabiliriz. Ancak eko-merkezciliğin canlılar arasında bir ayrıcalık gözetmemesi, canlıların birbirlerinden farksızlığını vurgulaması, insanın doğadan farklılaştığı yönlerini yok sayar. Ekolojinin önemini vurgulayıp, insanı diğer canlılardan farksız kabul eden bu doğalcı ve monist kavrayış esasında insanı ikinci plana atar. Çünkü insandan doğaya uyması ve onu doğadan farklılaştıran özellikleri arka plana atması istenir: “[Eko-merkezcilik] İnsanları ekoloji ve sistem yasalarına tabi olarak gören ve etik, politik ve sosyal reçeteleri hem insanlarla hem de insan olmayanlarla ilgili olan bir düşünce tarzı”dır (Carter, 2007: xvii). Bu hâliyle eko-merkezcilik bütünü parçalardan daha önemli gören holistik/monist bir kavrayışa sahiptir. Bu nedenle eko-merkezcilikte insan doğaya özdeş kılınarak ikinci plana atılır:

“Kimi ekolojik hareketlerce oldukça sık yapılan insan-merkezcilik eleştirisi, doğa ve insan arasındaki diyalektiği, yani insanın aynı zamanda doğanın bir parçası ve de ondan, bilince sahip olması dolayısıyla ayrı olması 'ayrıcalığını' göz ardı etmemelidir. Bu noktada gerek insanın kendisini ekolojik krizin temel sorumlusu olarak gören anti-hümanist yaklaşımların, gerekse

de insan ve tür-merkezci yaklaşımların insanın doğası hakkında temelde aynı düşünceyi paylaştıkları gerçeğini görmek gerekmektedir. Her iki yaklaşım da insanı evrimsel sürekliliğin bir parçası olarak değil de ona adeta dışarıdan dayatılmış bir varlık olarak değerlendirir. Tek fark, birincisinin insanın bu 'biricik' durumunu lanetlerken, diğerinin onu kutsamasıdır. Oysa yapılması gereken, insanın diğer canlı varlıklarla olan birliğini/sürekliliğini vurgularken, bunun sonucu, yani olağan evrimsel sürecin ürünü olan 'benzersizliğini' ve farklılığını da vurgulayan bir perspektife sahip olmaktır" (Benlisoy, 2017: 307-308).

Tabii bu yöndeki eleştiriler eko-merkezçiliğe zamanında yöneltildi (Bradford, 1989; Mellor, 1993: 102-139); bu eleştirileri belli ölçüde haklı bulanlar da oldu. Kimisi belli ölçüde öldürmenin ve sömürmenin gerekli olduğunu, kimisi ise zayıf insan-merkezçiliği (weak anthropocentrism) savunmuştur (Barry, 1999; Naess, 1989: 28; Norton, 1984). Tüm bunların yanında eko-merkezcilik sadece monizm nedeniyle değil, düalizm nedeniyle de eleştirilir. Eko-merkezcilik öncelikle toplum ve doğayı birbirinden koparır, sonra da insanların doğaya uymalarını ister: "“Koru”, “uyum içinde yaşa”, “doğaya dön” gibi eko-merkezci argümanlar, sanki doğa toplumdan ayrı, “verili” ve “değişmez” bir alanmış gibi, karşılığını ana akım anlayışta “yönet”, “kontrol et” ya da “hâkim ol” gibi söylemlerde bulmaktadır" (Castree, 2001: 4-5'ten akt: Erçandırlı, 2019: 187). Bu açıdan eko-merkezcilik bir ayna tahakkümdür: Egemen rasyonalitenin tersten yeniden üretilmesidir. Zira doğa geri dönülecek bir alan değildir, çünkü doğadan en kopuk gibi gözüken yerde dahi ekoloji bizimledir. Bu nedenle ekolojik bir ütopya ne doğanın yasalarına boyun eğmemizi ne de doğaya geri dönmemizi gerektirir. Hem insanın hem tüm varlıkların hem de bu bütünlüğün/ekolojinin aynı anda önemli görüldüğü başka bir yaşam mümkün olabilir.

İşte EDK hem insanın hem tüm varlıkların hem de ekolojinin aynı anda önemli görüldüğü, insan-merkezcilik ve eko-merkezcilikten farklılaşan bir yol ile çok merkezli bir ekolojik ütopyayı mümkün kılacak eleştirel araçlara sahiptir. Bunlardan en önemlisi negatif diyalektik ve nesnenin önceliğidir. Buna göre, insan yalnızca doğanın işleyişine bağlı olan doğal bir varlık değil, aynı anda doğayı inşa edebilen sosyo-tarihsel bir varlıktır – eko-merkezcilik doğanın sosyo-tarihsel üretimini ve insanın doğadan farklılaşmış yönünü yok sayar. İnsanın bu yeteneği kesinlikle yadsınmamalıdır: "Her canlı diğer canlıları dönüşüme uğratar (bu, ekosistemler arasındaki dinamik ilişkileri ifade etmenin başka bir yoludur sadece). Ama yalnızca insanlar bunu kelimenin tam anlamıyla bilinçli olarak yapar" (Kovel, 2005: 42). İnsan bu yönüyle diğer varlıklardan farklılaşır ancak bu esnada elbet doğaya bağlıdır – doğadan farklılaşma her bağlamda illa doğadan kopuşu ve doğanın tahakkümünü getirmez. Bununla birlikte, Adorno'nun nesnenin önceliğiyle gösterdiği üzere, her ne kadar doğa inşa edilse de, hiçbir zaman insan öznesi tarafından tam tamına kuşatılamayacaktır – insan-merkezcilik insan-olmayan doğanın varlığını ve doğanın failliğini yok sayar. Bu nedenle insan, hem doğanın hem kendisinin de failliğini tanıdığı, kapitalizmden tamamen farklı bir rasyonalite ve pratik/etkileşim türü geliştirmelidir. İşte EDK, eleştirel materyalist bir konumdan hareketle, toplum-doğa diyalektiği tartışması ve ekolojideki düşüncelerden daha farklı bir düşünme pratiği sunar.

Bununla birlikte EDK, doğaya kendinde bir değer atfetmek yerine, onun yaşamsal önemine vurgu yapar ve böylelikle doğanın değerinin kendisinde bulunduğunu savunan özcü pozisyonundan uzak durur. Ekolojik bütünü bozmamak adına insana daha az önem vermek ve eylemlerini önemli ölçüde sınırlamak, ekolojiyi tözleştirmek ve fetişleştirmek olacaktır. İnsan ne tamamen doğal işleyişe uyum sağlamalı (bu insanın failliğine yer bırakmaz, onu doğal varlığa indirger), ne de bunun tam tersi olarak doğanın üzerinde tahakküm kurmalıdır (bu da doğanın failliğini tanımaz). İşte bu çok merkezli ekoloji (polycentrism – polycentric-ecology) hem insanı hem de ekolojiyi merkeze koyarak her ikisine de faillik tanır. Böylelikle EDK, insan ve doğa arasında farklı bir ilişki tahayyül etmemizi takımyıldızları aracılığıyla mümkün kılar. Şüphesiz bu farklı düşünme pratiği, farklı biçimde eyleme geçmeyi de gerektirmektedir.

Yanlış Yaşam, Negatif Ütopya ve Praksis

Bu başlığa Ronaldo Munck'un (2007: 119) bir sözüyle başlamak istiyorum: "Neoliberalizme karşı bir alternatif düşlenebilmesi için neoliberalizmin bütün karmaşıklığıyla kavranması gereklidir." Aynısını ekolojik kriz için de söyleyebiliriz: Ekolojik krizin aşılması için farklı bir dünya tahayyül edebilmenin yolu ekolojik krizin tüm karmaşıklığıyla kavranmasından geçer. Ekolojik bir ütopya, bu bakışa sahip olmadan mümkün olmayacaktır. Ancak Adorno ve Horkheimer, genelde karamsar olarak da anılan bu filozoflar, metinlerinde başka bir yaşamın nasıl mümkün olacağına dair hiçbir şey söylemiyor gibi dururlar. O hâlde EDK'da ekolojik bir ütopyadan bahsetmek nasıl mümkün olacaktır? Diğer bir ifadeyle, EDK'nın toplum-doğa diyalektiği tartışmasında yaptığı açılım, pratikle nasıl ilişkilendirilebilir?

Negatif diyalektik başlığında vurguladığım üzere Eleştirel Kuramda özdeşliksizlik önemli bir yerdedir. Özdeşliksizlik, söz konusu kuram ve pratik olduğunda da geçerlidir. Buna göre bir metin, bir kuram şu andaki 8 milyar insanın ve gelecekteki sayısız insanın deneyimini kapsayamayacağı için, gelecek hakkında keskin ifadeler kullanmak, değişimin nasıl yaşanacağına ya da bu değişimden ne tür bir toplum ortaya çıkacağına dair net konuşmak, kuram ve pratiği özdeş kılarak ikisi arasında ideolojik bir birlik tesis etmek olacaktır. Bu nedenle eleştirel materyalizmden hareketle değişimin ne tür bir toplum yaratacağından ziyade, şu anda neden köklü bir değişimin olmadığını tartışmak, bizi, öznelere deneyimlerine daha çok yaklaştıracaktır. Bunun için Adorno'nun yaşam (leben) kavramına yüklediği anlamları incelemek, EDK'nın ütopya ve praksis hakkındaki pozisyonunu netleştirecektir. Bu, Adorno'nun yaşam kavramında gizlenmiş olan ütopyayı ortaya çıkarmayı sağlayacaktır.

Adorno, yaşam kavramındaki diyalektik üzerinden ütopyaya giden bir yol sunar, ancak bu negatif bir yoldur. Buna göre yaşam ve yaşam-olmayan arasındaki diyalektik ilişki, diğer bir deyişle yanlış yaşamın ne olduğuna ilişkin bilgi, dolaylı olarak doğru yaşam için bir ufuk sunar. Toros Güneş Esgün'ün (2017) aydınlatıcı açıklamasına göre, Adorno'da yanlış yaşam, onun kullandığı üç yaşam kavramını içerisinde barındırır: "Sahte yaşam" (falsches Leben), "sakatlanmış yaşam" (beschädigtes Leben) ve "yalan yaşam" (Lebenslüge).

Buna göre sahte yaşam, bireysel iyi ile toplumsal iyinin birbirinden koparıldığı, doğanın, bireylerin ve toplumların şeyleştiği, yaşamın yaşanılmaz olduğu, insanların kendi hayatlarına yön veremedikleri, yaşamın hayatta kalmaya indirgendiği bir yaşamdır. Negatif bir bütün olarak kapitalizmin çalışmayı şeyleştirdiği sahte yaşamda insanlar, bu yaşamı normal kabul ederek kendilerini yok etmekte ve yaşamı esasında ölü olarak sürmektedirler:

Esasen toplumsal olan bir olgunun biyolojik bir kategoriyle karşılandığı ‘yaşam’ sözcüğünde açıkça hissedilebilen toplumun ilkel kökenleri, meta üretimine hakim olan anarşide açığa vurulur. Toplumun üretim ve yeniden üretim süreci özneler karşısında şeffaflığını korusa ve onlar tarafından belirlenseydi, özneler de hayatın meşum fırtınalarında oradan oraya sürüklenmezlerdi (Adorno, 2016: 240).

Edebî bir alıntıya başvuracak olursak, Edip Cansever’in (2020: 102-107) ifadesiyle, bu yaşam “güneşlerin buz gibi” olduğu bir yaşamdır. Ona göre “insan yaşıyorken özgürdür” ve bu yaşamda “her insan biraz ölüdür”, çünkü “biz ki bir bütünün parçalarıyız”. Bu nedenle sorar Cansever, “neden ölmemeli öyleyse, yaşamak mutlu bir devinimse.” Edip Cansever sanki Adorno’nun yaşam kavramını okumuşçasına yazmıştır bu satırları. Sahte yaşamda, doğumdan ölüme giden süreçteki yaşam akışı (çocukluk-okul-iş-emeklilik) insanı ölüden farksız kılar. Kim için, ne için çalıştığını ve yaşadığını bilmeyen insan, belirlenmişlikler altında sadece şeyleymiş biyolojik bir yaşam sürer (Adorno ve Horkheimer: 2014). Yaşamın yaşam olmaktan çıktığı bir yaşamda, kimse gerçekte yaşamış sayılamaz. İşte bu sahte yaşamdır.

Sakatlanmış yaşam ise sahte yaşamdan doğan yaşamdır. Sakatlanmış yaşam, insanların toplumsal dayanışmaya karşıt olarak bencil öz koruma güdüsüyle hareket ettikleri, diğer öznelerin hislerini duyumsamadığı bir yaşamdır. Duygularının sakatlandığı bu yaşamda insan yalnızca kendisini düşünerek hareket eden birine dönüşür. Ayrıca sakatlanmış yaşamda insanlar, normallliği, mevcut olana ayak uydurmak, bu düzene uyum sağlamak olarak kabul ettiği için “bana dokunmayan yılan bin yaşasın” şeklindeki düşünce yapısı ile öz koruma güdüsü birleşir ve böylelikle sakatlanmış yaşamdan konformist monadlarla sarılı bir yalan yaşam ortaya çıkar (Esgün, 2017: 104-105). “Birey, iktisadi gelişimin daha önceki evrelerinin vesayetinden özgürleştikten sonra kendi başının çaresine bakmaya başlamıştır: proleter olarak, emek pazarı tarafından kiralanması ve yeni teknik koşullara sürekli uyum sağlaması; bir girişimci olarak durmadan homo economicus [ekonomik insan] ideal tipini gerçekleştirmesi gerekir” (Horkheimer ve Adorno, 2014: 267).

Yalan yaşam ise şeyleymiş yaşamdaki şeyleşmiş bilincin, sahte yaşamın doğru yaşanabileceğine inanması ve buna yönelik ahlaki modellerle hareket etmesidir: “Yalan, evsizin sığınağını ev sanması, bir başka deyişle “sahte yaşam”daki “doğru yaşam” modellerinin gerçeklikle uyumsuzluğunun yadsınması”dır (Esgün, 2017: 106). “Artık daha iyisini tahayyül edemediğimiz bir dünyada yaşıyoruz” (Adorno ve Horkheimer, 2014: 61). Adorno’ya göre yanlış yaşamda doğru yaşam sürebileceğimizi iddia eden etik yalandır, ideolojidir. Çünkü yanlış yaşamda doğru yaşam yoktur: “O halde bu yüzdendir ki yanlış hayat doğru yaşanmaz, çünkü ne biçimsel bir etik ona dayanak olabilir ne de başkallığı teslim bir sorumluluk etiği” (Adorno, 2012: 162).

İşte Adorno'nun yaşam hakkındaki bu negatif anlamlandırmaları, ütopyayı negatif üzerinden kurar. Adorno ne yaşama ne ütopyaya doğrudan pozitif bir belirleme sunmaz. Doğrunun ne olduğunu değil, ne olmadığını söyleyerek negatif etik üzerinden negatif ütopya inşa eder. Diğer bir deyişle negatif etiğe dayanan negatif ütopya, olması gerekenin pozitif belirlenimi değil, olmaması gerekenin negatif inşasıdır. Dolayısıyla ütopyanın ne olduğu sorusu, yanlış yaşamın ne olduğunun, diğer bir deyişle yaşam olmayanın ne olduğunun yanıtında dolaylı olarak bulunur. Negatif ütopyaya, yanlış yaşamın üç uğrağının yadsınmasıyla yaklaşılabılır: Normalmiş gibi kabul edilen, meşrulaştırılan yalan yaşamın yadsınması; yabancılaşmış duyguların yeniden deneyimlenmesi ve diğer öznelerle duygudaşlık kurulması bağlamında sakatlanmış yaşamın yadsınması; son olarak şeyleymiş negatif bütünün bilgisine ulaşma yoluyla sahte yaşamın yadsınması (Esgün, 2017: 108-109).

Yine de tüm bunlar tüm öznelerin toplumsal hayatını mutlak bir ütopyaya ulaştırılmaz. Adorno'ya göre hiçbir zaman tam anlamıyla ütopyaya, yüzde yüz doğru yaşama ulaşılmayacaktır. Çünkü ütopya mevcut/şimdide olmayanla, dolayısıyla değişimle ilgilidir: "Somut bir ütopya imkânı açısından bakıldığında diyalektik mevcut durumun yanlışlığının ontolojisi. Doğru bir durum, sistemi de çelişkiyi de asgari düzeye indirgeyerek diyalektiği gereksiz kılacaktır" (Adorno, 2016: 22). Yaşam, ne kadar daha az yanlış yaşama yaklaşırsa yaklaşsın, yaşama değişim ve çeşitlilik içkin olması nedeniyle her zaman değişim imkânı olacaktır. Bu nedenle doğru yaşamın ne olduğunu belirlemek, değişim gerçeğini ıskartaya çıkartır: "Ütopyadan vazgeçmek, bir şeyin aldatmaca olduğunu bile bile, şu veya bu biçimde o şey lehinde karar kılmak anlamına gelir" (Adorno ve Horkheimer, 2014: 36-37).

İdeoloji, doğru yaşamın gerçekleştirilebilir olduğuna ilişkin kabulden yola çıkarak hangi yaşam biçiminin en doğrusu olduğunu belirlerken ütopya, gerçekleştirilmiş olana değil mümkün olana bakar ve var olmayandan temelini alır, bu yönüyle de eleştiriye her zaman imkân tanır ve ideolojiden çok daha fazla "doğru" yaşama yakındır (Esgün, 2017: 109).

Tüm bunlar aracılığıyla ortak eleştirel bir bilinç/rasyonalite doğabilir ve bütünün bilgisine ulaşmayı başaran özneler, canlıların bireyselliklerini kaybetmeden var olabildikleri, belirleyeni özgürlük olan bir toplumu ve temelinde değişim ve çeşitlilik bulunan başka bir yaşamı mümkün kılabilirler. Şuna da dikkat etmek gerekir ki, tüm bunların gerçekleşmesi tarihin çok önemli bir kırılma anında mümkün olduğu için, bu köklü değişimin ne zaman, nasıl, kim tarafından olacağına dair kesin çıkarımlarda bulunmak, kuram ve pratik arasında ideolojik bir birlik tesis etmek olacaktır (Adorno ve Horkheimer, 2014: 43):

Teori ve pratik birliği talebi teoriyi karşı konulamaz biçimde pratiğin uşağı haline getirmiş; teorinin söz konusu birlikte ifa etmesi beklenen şeyi tasfiye etmiştir. (...) Meşhur teori-pratik birliğinde, teorinin azlığı pratiğin kavramsızlaşmasına, aşması beklenen siyasetin bir parçası haline gelmesine, iktidara tâbi kılınmasına yol açmıştır. Dogmalar ve düşünce yasaklarıyla teorinin tasfiye edilmesi kötü pratiği teşvik etmiştir; oysa teorinin bağımsızlığını elde etmesi pratiğin de yararına olacaktır. Bu iki uğrağın birbiriyle ilişkisi kati olarak kararlaştırılmış değildir, tarihsel olarak değişir. (...) daima

bir şeyleri değiştirmek isteyen pratik, teori olmadan değiştirilemez. (...) yapılması gereken, irrasyonel davranarak düşünceye pratiğin önceliği karşısında boyun eğdirmek yerine pratiğin önceliğini teori düzeyinde yeniden düşünmektir; nihayetinde pratik de zamanında saygın teorik kavramlardan biriydi (Adorno, 2016: 138-139).

Bu nedenlerle Adorno ve Horkheimer başka bir dünyanın neye benzeyeceği, nasıl bir toplum olacağı, değişimin öznesinin kim olacağı hakkında pek bir şey söylemezler – bu, kapitalizmin yanlışlığının farkında olmalarına rağmen böyleydi. Zaten negatif ütopyanın işlevi de bu değildir: “Bir ütopyanın gerçekliği, geleceği ne kadar iyi öngördüğünde değil, şimdiki zamanda kendimizi yönlendirmemize ne kadar iyi yardımcı olduğunda yatar” (Cassegård ve Thörn, 2022: 129).

Negatif ütopyayı EDK ve toplum-doğa diyalektiği bağlamında düşünecek olursak, doğaya dair bilgimizin şekleştirdiği, doğayla duygudaşlık kuramadığımız ve doğadan kopukluğun –ilerlemenin, teknolojik gelişmelerin– medeniyet olarak kabul edildiği bu yaşam yanlış yaşamdır. Ekolojik bir ütopya için –ve buna yönelik doğacak ortak bilinç ve değişim için– ilerlemenin insanlığı yıkıma ve felakete götürdüğü bu yalan yaşamın, ardından doğayla, canlı yaşamla duygudaşlık kurularak sakatlanmış yaşamın, hem kendinde bir varlık alanı olarak doğanın hem de aynı anda insan öznesiyle etkileşim hâlindeki doğanın nasıl yıkıma uğradığı hakkındaki bütüne dair bilgiye ulaşarak sahte yaşamın yadsınması gerekmektedir. Bu üç yadsıma insanlığı, hem insanların hem de bağlı oldukları doğanın failliğine dayalı bir yaşam için kolektif mücadeleye yöneltebilir.

Tüm bunlar EDK’yi kuramsal-pratik tartışması bağlamında da farklı bir pozisyona oturtur. EDK öznel deneyimlere dayanarak düzenli olarak değişimin yönünü analiz eder ve geleceğin neye benzeyeceği ve ne getireceği konusunda esnek davranır. EDK, gelecekte, kapitalizm sonrası toplumların daha yaşanılabilir olup olmayacağı konusunda spekülasyonlarda bulunmaz, ancak kolektif mücadeleyle kapitalizmin ve modern yaşamın yadsınması için eleştirel bir bilincin/rasyonalitenin gerekliliğini vurgular ve bunun için de kuramsal araçlar sunar (Horkheimer, 2016: 193-197; Horkheimer, 2023d: 35). EDK önemli ölçüde Adorno ve Horkheimer’a dayandığı için kuram –Marcuse’de olduğu gibi– dolaysızca pratikle ilişkilendirilmez, ancak başka bir dünya için eleştirel materyalist bir temelde Alman eleştiri (kritik) geleneği sürdürülür. Eleştiri, mevcut olana karşı kolektif bir pratiğin ortaya çıkmasına aracılık edecek olan eleştirel bir bilincin oluşmasını sağlayacak bir role sahiptir. Bu nedenle EDK’da kuram ve pratik ilişkisi, düalizm ve monizmden farklı olarak, diyalektik bir dolayım ile kurulur.

İnsanlık kaçınılmaz sona mı ilerlemektedir bilinmez, ancak köklü bir tarihsel değişim anına doğru yol almaktadır. Ancak bu değişimin kim tarafından nasıl olacağı ve sonucunda ne getireceği ve daha önemlisi tüm bunların sonunda insanlığın daha az yanlış yaşama yol alıp almayacağına bizler, çocuklarımız ya da torunlarımız tanıklık edeceklerdir. Bu an geldiğinde insanlığın yapısal koşullara boyun eğip eğmeyeceğini ya da seçimleriyle gidişatı belirleyip belirleyemeyeceği ise uzun yıllar bir problematik olmayı sürdürecektir.

Sonuç

Bu çalışmada, toplum-doğa diyalektiği tartışması bağlamında Eleştirel doğa kuramının sunduğu yeni açılımlar ele alınmıştır. Eleştirel doğa kuramı, Cassegård'ın 2017 yılından itibaren, Frankfurt Okulu'nun toplum-doğa diyalektiği hakkındaki görüşlerini ve Eleştirel Kuramı, bir doğa kuramı altında birleştirmesiyle ortaya çıkmıştır. Cassegård, eleştirel doğa kuramının toplum-doğa diyalektiği tartışmasında sunduğu yeni yolları göstermek için eko-Marksist literatürü, nedensel ve pratik materyalizm şeklinde, iki ayrı kuramsal çerçevede değerlendirmiştir. Ona göre eko-Marksizm, toplum-doğa diyalektiği tartışmasına oldukça önemli bakışlar sunmakla birlikte, nihayetinde bu bakışlar düalizmin ya da monizmin ağlarına takılmıştır. Eleştirel doğa kuramı ise düalizmi ve monizmi aşacak bütüncül bir kuramsal zemine sahiptir. Eleştirel doğa kuramının dayandığı eleştirel materyalist zemin, onu ekoloji tartışmalarındaki düalist ve monist akımlardan farklılaştırmaktadır.

Cassegård, eleştirel materyalizme dayanan eleştirel doğa kuramının çeşitli materyalist yaklaşımlardan farklılaştığını göstermiş olmakla birlikte, bu çalışmada buna ek olarak, eleştirel doğa kuramının sunduğu yeni açılımların, ekolojideki düalist ve monist yaklaşımların aşılmasını sağlayacak yeni bir alternatifi de içerisinde barındırdığını ileri sürdüm. Buradan hareketle çalışmada Adorno ve Horkheimer'in takımıyıldızları, tamamlanmamış/negatif diyalektik, nesnenin önceliği, çok merkezli ekoloji (polycentric-ecology), yanlış yaşam, negatif ütopya, kuramsal-pratik kavramlarına başvurarak eleştirel doğa kuramının merkezi öğelerini ele aldım ve sunduğu yeni açılımları ortaya koydum.

Cassegård'a göre toplum-doğa diyalektiği bağlamında nedensel materyalizme dayanan Foster'ın ve Burkett'inki gibi eko-Marksist görüşler, ekolojik krizin kaynağını kapitalizmle ilişkilendirilmede başarılı olsalar da, Batılı Marksistlere karşı olarak doğanın kendinde bir işleyişi bulunduğunu kabul ederler ve toplum-doğa arasındaki birliği vurgularlar. Fakat doğanın, yine Batılı Marksistlerden farklı olarak, salt sosyo-tarihsel olmadığını göstermeye çalışırken toplumu ayrı doğayı ayrı olarak ele alıp ikisi arasında birlik/karşılık, etkileşim kurma fikri toplum-doğa ilişkisinde düalizmi geri getirir. Cassegård'a göre nesnenin özerk olduğunu kabul eden nedensel materyalizmden farklı olarak pratik materyalizm ise doğanın, insan praksi dışındaki özerkliğini tanımaz. Determinist biçimde olmasa da doğa, sosyo-tarihsel bir inşadır; doğanın kendinde işleyişi bulursa da, biz onu sosyo-tarihselliğimiz içinde tanıır ve inşa ederiz. Karşımıza Lukács ve Gramsci gibi Batılı/Hegelci Marksistlerin düşüncelerinde çıkan bu pozisyon, bütüne dair şeyleşmenin aşılmasını ve kuramsal-pratik birliğinin kurulmasını amaçlar. Cassegård'a göre, yine Foster nedensel materyalizmin yanında pratik materyalizmi de uygulamaya çalışan biridir. Ancak, ona göre iki yaklaşım da ya insanın ve toplumun ya da doğanın failliğini ihmâl etmektedir.

Nedensel ve pratik materyalizme karşı olarak eleştirel materyalizme dayanan eleştirel doğa kuramına göre ise doğa sosyo-tarihsel bir inşa olmakla birlikte, doğanın kendi failliği de bulunmaktadır. Negatif diyalektik ve nesnenin önceliği kavramları, doğanın, üzerinde egemenlik kurulacak bir alan olmadığı gibi, insanın tamamen boyun eğeceği bir alan olmadığını da gösterir. Bu yöndeki düalist ya da monist yakla-

şımlar, ya doğanın ya da insanın failliğini yadsımaktadır. Bu da insan-toplum-kapitalizm-doğa ilişkisinin diyalektik ve bütüncül olmayan biçimde değerlendirilmesine yol açmaktadır. Eleştirel doğa kuramının sunduğu bu yeni pozisyon kendisini, Cassegrat'ın belirttiği üzere çeşitli eko-Marksist düşüncelerden farklılaştırmakla birlikte, çalışmada gösterdiğim üzere aynı zamanda, hem insan/toplum ve doğa ilişkisini monist olarak ele alan muhafazakâr, spiritüalist, mistik, eko-merkezci ekoloji akımlarından hem de insan/toplum ve doğa ilişkisini düalist olarak ele alan liberal, reformist, tekno-merkezci, insan-merkezci ve sermaye-merkezci ekoloji akımlarından farklılaştırır.

Bu bağlamda ekolojik krize dair bazı noktalar üzerinde de durmak ufuk açıcı olacaktır. Yeryüzündeki yaşam döngüsünün bozulması anlamında ekolojik krizin salt doğal olmadığını, onun sosyo-tarihsel faktörlerle ortaya çıktığını ve toplum-doğa ilişkisinin insanlık aleyhine yol aldığını tarihin geldiği noktada net olarak görüyoruz. Hegel'in efendi-köle diyalektiğiyle, Marx'ın ve sonradan Foster'ın metabolik yarık ile anlatmaya çalıştığı, James O'Connor'ın (2000) "ikinci çelişki" olarak tanımladığı durum gerçek olmaktadır: Kapitalizm ve insanlık, doğa üzerinde egemenlik kurmaya çalışarak kendi var olma koşullarını tahrip etmiştir ve bunun sonucu insanlık adına büyük bir yıkımdır. Bu sene, 2023 yılında yaşanan ve 50.000 üzerinde kişinin hayatını kaybetmesine yol açan acı deprem, 1500 kişinin yaralanmasına neden olan ve yaklaşık 150.000 hektar alanın yanmasıyla sonuçlanan 2021 Türkiye yangınları, yine aynı yıl yaşanan Batı Karadeniz sel felaketi ve tüm dünyayı saran Covid-19 virüsü... Bunlar sadece son senelerde yaşanan birkaç örnek. Gelecek yıllar bizi daha ağır gerçekler bekliyor. Buna göre ekolojik krizin derinleşmesi tektonik hareketleri tetiklemekte, depremlerin ve tsunamilerin sayısında artış öngörülmekte (McGuire, 2013); ekolojik nedenlerle hâlihazırda milyonlarcası yer değiştirmiş olan göçmenlere, mültecilere ileride milyonlarcasının eklenmesi beklenmekte; içilebilir su kaynaklarının giderek azalacağı ve bunun sonucu şu an bile temiz suya ulaşamayan milyarlarca insana daha fazlasının ekleneceği tahmin edilmekte; son 400 yılda binlerce canlı türü yok olmuşken, 2100'e kadar kalan türlerin yarısı da yok olma riskiyle karşı karşıya kalmakta, 1 milyon canlı türünün yok olacağı öngörülmektedir (IPBES, 2019; Ponting, 2012: 206-207).

Eleştirel doğa kuramının vurguladığı üzere, bunların hiçbirisi doğal durumlar ya da yeryüzünün başına gelmiş en kötü varlık olarak insanın veya antroposenin yarattığı durumlar değil [ekolojik krize insan faaliyetlerinin mi, yoksa sermayenin hareketlerinin mi yol açtığına yönelik antroposen, kapitalosen, *the chthulucene*, *the necrocene*, *the plantationocene* tartışmalarına göz atmak için bkz. Clark, (2019); Haraway, (2015, 2016); Kunkel, (2017); Malm, (2015); Moore, (2017)]. Bunlar, sermayenin ikin mantığının ve sermayenin hareketinin sonuçlarıdır. Kapitalizm, üretimi olabildiğince üçüncü dünya ülkelerine ihraç ederek bu ülkelerin doğalarını yıkıma uğratmakta, toplumu ve yasaları karşısına alarak doğayı talan etmekte ve rant alanına çevirmekte, sayısız maden ocakları açılmakta, dağlar ruhsatlanmakta, kıyılar işgal edilmekte, çevresel etki raporları çarpıtılarak HES'ler yapılmakta, canlı yaşam yok edilerek depreme dayanıksız binalarla betonlaştırılmakta, sanayi ve radyoaktif madde atıkları denizlere, okyanuslara boşaltılmakta...

Ekolojik krizin doğadaki birtakım işleyişlerle yaşanması elbet onun doğal yönüyle ilişkili olmakla birlikte, onun ortaya çıkışı sosyo-tarihseldir ve önemli ölçüde kapitalizmle ilişkilidir. Kapitalizmin tüm bu faaliyetleri sonucunda yeryüzündeki bu yaşam ağının, ekolojinin geri döndürülemez biçimde hasar almamasını ve 8 milyar insanın yaşamının risk altında olmamasını beklemek mucize olur. Bu nedenle ekolojik krizi, doğaya faillik yükleyen ama insanın faillliğini yok sayan monist, eskatolojik ve kaderci bir felaket/kıyamet anlatısı ya da doğanın intikamı olarak görmemek gerekir. Doğanın insanlardan intikam alacağı düşüncesi, insanın ötekine karşı duyduğu nefretin bir yansımasıdır. Bu düşünce, doğa alanı ile insan alanını özdeş değerlendiren monist düşüncenin ürünüdür: İntikamı yalnızca insan alabilir, doğanın ise kendine has işleyişi bulunur.

Adorno ve Horkheimer'in negatif ütopya ve yanlış yaşam kavramı ile gösterdikleri üzere, önemli bir değişim anına ilerlemekteyiz, ancak bu değişimin ne yönde ve kim tarafından olacağı önemli bir problematik olmaya devam edecektir. Fakat şu bir gerçek ki, ekolojik kriz daha da derinleştiği ve daha fazla insanın yaşamını derinden etkilediği vakit geldiğinde, yaşanacak ve paylaşılabilecek acı ve ıstırap, insanları daha az yanlış yaşam için kapitalizm karşıtı ortak bir mücadelede bir araya getirebilme potansiyelini içerisinde taşımaktadır. İnsanlık ne kaçınılmaz gibi gözüken tarihin sonuna ilerlemek zorunda, ne de %1'in sürdürdüğü bu düzene hapsolmuş durumda. Yine de eleştirel doğa kuramının vurguladığı üzere kapitalizm sonrası daha az yanlış yaşam için, hem insanın ve toplumun hem de ekolojinin faillliğini tanıyan çok merkezli ekolojiye (polycentric-ecology) dayanan bir ortak bilinç/rasyonalite ortaya çıkmalı, düalist ve monist yaklaşımlar olan insan-merkezcilik ve eko-merkezcilik aşılmalıdır. Kapitalizm sonrası dünyanın daha az yanlış olup olmayacağını belirleyecek olan böyle bir eleştirel rasyonalitenin mevcudiyetidir.

Kaynakça

- Adorno, T. W. (1997) *Prisms*, trans. S. Weber and S. Weber, Cambridge, MA: MIT.
- Adorno, T. W. (2003) "Neden Hâlâ Felsefe", çev. A. Kaftan, *Cogito*, (36): 184-199.
- Adorno, T. W. (2012) *Ahlak Felsefesinin Problemleri*, çev. T. Birkan, İstanbul: Metis.
- Adorno, T. W. (2016) *Negatif Diyalektik*, çev. Ş. Öztürk, İstanbul: Metis.
- Adorno, T. W. ve M. Horkheimer (2014) *Teori ve Pratik Üzerine*, çev. O. Kılıç, İstanbul: Metis.
- Barry, J. (1999) *Rethinking Green Politics*, London: Sage.
- Bauman, Z. (2016) *Modemite ve Holokaust*, çev. S. Sertabiboğlu, İstanbul: Alfa.
- Benjamin, W. (1969) *Illuminations*, trans. H. Zohn, New York: Schocken.
- Benlisoy, S. (2017) "Ekososyalist Alternatif ve Ekolojik Devrim", İmga, O. ve H. Olgun (der.), *Yeşil ve Siyaset: Siyasal Ekoloji Üzerine Yazılar* içinde, Ankara: Liberte, 295-330.
- Biro, A. (2011) *Critical Ecologies: The Frankfurt School and Contemporary Environmental Crises*, Canada: University of Toronto.
- Boström, M. and D. J. Davidson (eds.) (2018) *Environment and Society: Concepts and Challenges*, Switzerland: Springer.
- Bradford, G. (1989) *How Deep is Deep Ecology?*, Ojai, CA: Times Change.
- Burkett, P. (1997) "Nature in Marx Reconsidered: A Silver Anniversary Assessment of Alfred Schmidt's Concept of Nature in Marx", *Organization & Environment*, 10 (2): 164-183.
- Cansever, E. (2020) *Ben Ruhi Bey Nasılım*, İstanbul: YKY.
- Carson, R. (2011) *Sessiz Bahar*, çev. Ç. Güler, Ankara: Palme.
- Carter, N. (2007) *The Politics of the Environment*, NY: Cambridge University.

- Casagård, C. (2017) "Eco-Marxism and the Critical Theory of Nature: Two Perspectives on Ecology and Dialectics", *Distinktion: Journal of Social Theory*, 18 (3): 314-332.
- Casagård, C. (2021) *Toward a Critical Theory of Nature: Capital, Ecology, and Dialectics*, London: Bloomsbury.
- Casagård, C. (2022) "The Reification of Nature and How to Resist It: Contributions From the Critical Theory of Nature", *Questões Ecológicas em Perspectiva Interdisciplinar*, (1): 55-73.
- Casagård, C. and H. Thöm (2022) "Towards a Critique of the Environmental Movement", Casagård, C. and H. Thöm (eds.), *In Post-Apocalyptic Environmentalism: The Green Movement in Times of Catastrophe*, Cham, Switzerland: Springer Nature, 113-132.
- Clark, J. P. (2019) *Between Earth and Empire: From the Necrocene to the Beloved Community*, Oakland, CA: PM.
- Cook, D. (2001) *Adorno on Nature*, NY: Routledge.
- Coşkun, B. (2021). "Yeniden Eleştirel Kuram: Sosyal Felsefenin Görevleri Üzerine", *Arete Politik Felsefe Dergisi*, 1 (1): 26-54.
- DeLuca, K. (2002) "The Frankfurt School and the Domination of Nature: New Grounds for Radical Environmentalism", Nealon, J. T. and C. Irr (eds.), *In Rethinking The Frankfurt School: Alternative Legacies of Cultural Critique*, Albany: State University of New York, 153-167.
- Engels, F. (2006) *Doğanın Diyalektiği*, çev. A. Gelen, Ankara: Sol.
- Erçandırı, Y. (2019) "Antroposen Çağında Marx ve (Eko) Marksizmler: Toplum-Doğa İlişkisi in Diyalektiği", *Praksis*, (50): 179-203.
- Esgün, T. G. (2017) "Adorno'da Yaşam ve 'Doğru' Yaşam", *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, (10) 1: 95-113.
- Foster, J. B. (2001) *Marks'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*, çev. E. Özkaya, Ankara: Epos.
- Foster, J. B. (2011) "Doğanın Diyalektiği ve Marksist Ekoloji", Ollman B. ve T. Smith (der.), *Yeni Yüzyılda Diyalektik içinde*, İstanbul: Yordam, 79-120.
- Foster, J. B. (2016) "In Defense of Ecological Marxism: John Bellamy Foster Responds to a Critic", *Climate & Capitalism*, (6): <https://climateandcapitalism.com/2016/06/06/in-defense-of-ecological-marxism-john-bellamy-foster-responds-to-a-critic/> last accessed: 2023.05.25.
- Foster, J. B. ve B. Clark (2016) "Marxism and the Dialectics of Ecology", *Monthly Review*, 68 (5): 1-17.
- Haraway, D. (2015) "Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Ki", *Environmental Humanities*, 6 (1): 159-165.
- Haraway, D. (2016) *Staying With the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Durham: Duke University.
- Horkheimer, M. ([1940] 2023a) "Felsefenin Toplumsal İşlevi", Tüzel, M. (der.), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram içinde*, İstanbul: YKY, 466-484.
- Horkheimer, M. ([1934] 2023b) "Günümüz Felsefesinde Rasyonalizm Tartışması Üzeri", Tüzel, M. (der.), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram içinde*, İstanbul: YKY, 87-140.
- Horkheimer, M. ([1935] 2023c) "Hakikat Sorunu Üzerine", Tüzel, M. (der.), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram içinde*, İstanbul: YKY, 167-211.
- Horkheimer, M. ([1933] 2023d) "Materyalizm ve Metafizik", Tüzel, M. (der.), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram içinde*, İstanbul: YKY, 16-49.
- Horkheimer, M. ([1938] 2023e) "Montaigne ve Kuşunun İşlevi", Tüzel, M. (der.), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram içinde*, İstanbul: YKY, 399-453.
- Horkheimer, M. (2016) *Akıl Tutulması*, çev. O. Koçak, İstanbul: Metis.
- Horkheimer, M. ve T. W. Adorno (2014) *Aydınlanmanın Diyalektiği ve Felsefi Fragmanlar*, çev. N. Ülner ve E. Ö. Karadoğan, İstanbul: Kabcı.
- IPBES (2019) *Summary for Policymakers of the Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*, Bonn, Germany: IPBES secretariat.
- İmga, O. ve H. Olgun (der.) (2017) *Yeşil ve Siyaset: Siyasal Ekoloji Üzerine Yazılar*, Ankara: Liberte.
- Kovel, J. (2005) *Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?*, çev. G. Koca, İstanbul: Metis.
- Kunkel, B. (2017) "The Capitalocene", *London Review of Books*, 39 (5): <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v39/n05/benjamin-kunkel/the-capitalocene> last accessed: 2023.05.26.
- Lukács, G. (1998) *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Y. Öner, İstanbul: Belge.
- Malm, A. (2015) "The Anthropocene Myth", *Jacobin Magazine*, (30): <https://jacobin.com/2015/03/anthropocene-capitalism-climate-change/> last accessed: 2023.05.26.
- Marx, K. ve F. Engels (1996) *Seçme Mektuplar 1844-1895*, çev. A. Bilgi, İstanbul: Evrensel.
- McGuire, B. (2013) *Waking the Giant: How a Changing Climate Triggers Earthquakes, Tsunamis, and Volcanoes*, Oxford, UK: Oxford University.
- Mellor, M. (1993) *Sınırları Yıkma: Feminist, Yeşil Bir Sosyalizme Doğru*, çev. O. Akinhay, İstanbul: Ayrıntı.
- Moore, J. W. (2015) *Hayatın Dokusundaki Kapitalizm: Sermaye Birikimi ve Ekoloji*, çev. A. Munzur, Ankara, Epos.

- Moore, J. W. (2017) "The Capitalocene, Part I: On the Nature and Origins of Our Ecological Crisis", *The Journal of Peasant Studies*, 44 (3): 594-630.
- Munck, R. (2007) "Neoliberalizm ve Siyaset, Neoliberalizmin Siyaseti", Saad-Filho, A. ve D. Johnston (der.), *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki* içinde, İstanbul: Yordam, 106-122.
- Mutlu, A., İ. İrdem, İ. ve B. Üre (2015) "Ekolojik Mültecilik", *Memleket Siyaset Yönetim*, 10 (23): 79-118.
- Naess, A. (1989) *Ecology, Community and Lifestyle*, Cambridge, UK: Cambridge University.
- Nelson, E. S. (2011) "Revisiting the Dialectic of Environment: Nature as Ideology and Ethics in Adorno and the Frankfurt School", *Telos*, (155): 105-126.
- Norton, B. (1984) "Environmental Ethics and Weak Anthropocentrism", *Environmental Ethics*, 6 (2): 131-148.
- O'Connor, J. (2000) "Sürdürülebilir Kapitalizm Mümkün mü?", Demirel, N., M. Duran ve G. Özgür (der.), *Marksizm ve Ekoloji* içinde, Ankara: Öteki, 15-45.
- Olgun, H. (2017) "Nazi Ekolojisi", İmga, O. ve H. Olgun (der.), *Yeşil ve Siyaset: Siyasal Ekoloji Üzerine Yazılar* içinde, Ankara: Liberte, 271-293.
- Parkinson, G. H. R. (2023) *Georg Lukács*, NY: Taylor & Francis.
- Pepper, D. (1996) *Modern Environmentalism: An Introduction*, London: Routledge.
- Ponting, C. (2012) *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü*, çev. A. Başçı, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Schmidt, A. (2014) *The Concept of Nature in Marx*, trans. B Fowkes, London: Verso.
- Smith, N. (2010) *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, London: Verso.
- Timpanaro, S. (2020) *Materyalizm: Engels- Saussure - Lévi-Strauss*, çev. S. Kibar, Ankara: Fol.
- Vogel, S. (1996) *Against Nature: The Concept of Nature in Critical Theory*, Albany: State University of New York.
- Wilding, A. (2008) "Ideas for a Critical Theory of Nature", *Capitalism Nature Socialism*, 19 (4): 48- 67. <https://doi.org/10.1080/10455750802559590>

Kapitalist Yeşil Boyama: Ulusötesi Şirketlerin Hegemonik Stratejisi

Tuba Kancı* ve Umutcan Tarcan**

Öz

Özellikle 1980’li yıllardan bu yana çevrecilik ve sürdürülebilirlik kavramları ulusötesi şirketlerin üretim ve pazarlama stratejilerinde önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Söz konusu şirketler, ekolojik krizin derinleşmesindeki sorumluluklarını, yanıltıcı ve yüzeysel bir çevreci söylem tarzı ile gölgelemektedir. Böylece tüketici yönelimleri manipüle edilmekte, devletlerin sağladığı ayrıcalık ve teşviklerden faydalanılması olanaklı kılınmaktadır.

Ekolojist Jay Westerveld’in 1980’li yıllarda ortaya attığı “yeşil boyama” kavramı, bu manipülatif stratejiyi tanımlamaktadır. Ulusötesi şirketler, yeşil boyama yoluyla, kurumsal imajlarını güçlendirmekte, küresel üretim ilişkileri içindeki konumunu meşrulaştırmakta ve ekolojik krizin sınıfsallığının tartışılmasının önüne geçmektedir. Dolayısıyla yeşil boyama, kapitalist üretim ilişkileri ile ekolojik kriz arasındaki tarihsel kesişimselliği meydana getiren unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu makale, kapitalist yeşil boyamayı, ulusötesi şirketlerin üretim ilişkileri üzerindeki hegemonyasını tahkim eden bir strateji olarak ele almaktadır. Makale ile yeşil boyamanın yarattığı ayrıcalık, teşvik ve alternatif hakikat rejimlerinin tanımlanması ve stratejiye karşı faydalanılabilecek olan mücadele olanaklarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Makalede yeşil boyama ile mücadele, ekolojik krizin sınıfsallığını vurgulayan ve ulusötesi şirketlerin çevrecilik manipülasyonunu entelektüel bir bağlamda ifşa eden ekolojik bir tarihsel blokun gerekliliği üzerinden tanımlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kapitalist yeşil boyama, ulusötesi şirketler, ekolojik kriz, tarihsel blok, hegemonya.*

Capitalist Greenwashing: The Hegemonic Strategy Of Transnational Corporations

Abstract

Especially since the 1980s, the concepts of “environmentalism” and “sustainability” have taken an important role in the production and marketing strategies of transnational companies. Transnational companies have begun to overshadow their responsibilities in the spread of the ecological crisis with

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. E-posta: tuba-kanci@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1834-5440

** Doktora Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. E-posta: umutcantarc@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6295-2005

Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 19.01.2023 – 17.09.2023

a misleading discourse of environmentalism. Thus, consumer orientations have since been manipulated as well as it has been made possible to benefit from the privileges and incentives provided by the states.

The concept of "greenwashing", introduced by Jay Westerveld in the 1980s, defines this manipulative strategy. Transnational corporations strengthen their corporate image, legitimize their position in global production relations, and prevent the discussion of the classiness of the ecological crisis by dyeing green. Therefore, greenwashing emerges as one of the elements that create the historical intersection between capitalist production relations and ecological crisis.

This article approaches capitalist greenwashing as a strategy that consolidates the hegemony of transnational companies over the relations of production. It aims to define the regimes of privilege, incentive and post-truth created by greenwashing, and examines the possibilities of struggle against the strategy. The article concludes by arguing that the struggle against greenwashing can be defined by the necessity of an ecological historical bloc that emphasizes the context of class in the ecological crisis, which also intellectually exposes the environmental manipulation of transnational corporations.

Keywords: *Capitalist greenwashing, transnational corporations, ecological crisis, historical bloc, hegemony.*

Giriş

1972 yılında düzenlenen Birleşmiş Milletler Stockholm Konferansı, katılımcı devletlerin ekolojik krizi hakikatli bir olgu olarak gördüklerini ilan etmeleri bakımından dikkat çekiciydi. Konferansın sonuç bildirgesi, bir yandan "gelişmekte olan devletlerdeki çevre problemlerinin geri kalmışlıktan kaynaklandığını" vurgularken diğer yandan da "bu ülkelerin ekolojik krize ilişkin sorumluluklarını ancak uluslararası iş birlikleri yoluyla ifa edebileceklerini" belirtiyordu (United Nations Development Programme, 1972). Bu çelişki, yaklaşık 20 sene sonra, 1992'de düzenlenen Birleşmiş Milletler Rio Konferansındaki "ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi" ile kurumsal bir kavram setine kavuşturuldu. Christopher D. Stone (2004) tarafından da belirtildiği gibi bu ilke, dünyadaki tüm öznelerin ekolojik krizin failliğini üstlenmek zorunda olduğunu, ancak bu failliğin krizi derinleştirme potansiyeline göre bölüşüleceğini ima ediyordu.

Bugün "ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi," uluslararası çevre hukuku içerisindeki başat metodolojik yönelimlerden birini oluşturmaktadır. En son 2022 yılında yirmi altıncısı düzenlenen Birleşmiş Milletler Konferanslarının tamamı, karbon salınımına engel olmaya ilişkin teşvik ve regülasyonların tartışıldığı en az bir gündem maddesi içermiştir. Örneğin, 2015 yılında imzaya açılan Paris İklim Anlaşması, henüz giriş bölümünde bu ilkeye vurgu yapmış, "devletlerin özgül koşullarının ve kabiliyetlerinin bu ilkenin uygulamasını biçimlendireceğini" hüküm altına almıştır. Siyasi partiler, sivil toplum özneleri ve araştırma kuruluşları, devletlerin ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklarını ne ölçüde yerine getirdiklerini irdeleyen pek çok program, rapor ve bildirge yayımlamışlardır. Dolayısıyla, son kırk yıllık süreçte, özellikle emisyon salınımı söz konusu olduğunda, ekolojik krize sorumlulukların bölüşümüne ilişkin problemlerin sebep olduğundan kuşku duyulmamaya başlanmıştır.

Gelgelelim tüm bu tartışmaların ortasında, bütünüyle göz ardı edilen bir olgu daha mevcuttur: Kapitalist üretim ilişkileri, tüm bu bölüşüm problemlerinin merkezinde hem onları besleyen hem de onlardan beslenmeye devam eden bir özne olarak var olmayı sürdürmektedir. Günümüzde endüstrielleşmeden kaynaklanan ekolojik problemlerin önemli bir bölümüne, pek çok ülkede aynı anda üretim ve pazarlama faaliyeti yürüten ulusötesi şirketler sebep olmaktadır (CDP, 2017). Bunun yanı sıra başta Avustralya olmak üzere pek çok örnekte gözlemlendiği gibi söz konusu şirketlerin faaliyetlerinin vergi, üretim kotası ve bölgesel daraltma gibi yöntemler yoluyla kısıtlanması, yıllık ortalama emisyon salınımının önemli ölçüde azalmasını sağlamaktadır (Park, 2015). Dolayısıyla ulusötesi şirketlerin faaliyetleri, ekolojik krizin son yıllarda eriştiği kritik boyutların zeminini hazırlamaktadır.

Ulusötesi şirketlerin ekolojik krizdeki failliğini gölgelemeye yönelik strateji ve söylemleri, bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Zira 1980’li yılların başından beri, ekolojik krize ve çevre tahribatına karşı mücadelenin bir pazarlama süjesi olarak kullanılmasının, ulusötesi şirketlerin kurumsal imajlarını yenilemeye yönelik faaliyetleri ile doğrudan ilişkili olduğu gözlemlenmektedir (Dahl, 2010). Söz konusu şirketler, tüketiciyi, ürünlerinin üretim ve dağıtımı sırasında bir tür çevre hassasiyeti gözettilerine ikna etmeye çalışmakta, bu yolla tüketici yönelimlerini manipüle etmektedirler.

İşte, ilk defa 1986 yılında, Jay Westerveld tarafından bir turizm işletmesinin tanımları ve fiili uygulamaları arasındaki çelişkiyi ifşa etmek için kullanılmış olan *yeşil boyama* kavramı, ulusötesi şirketlerin yukarıda sözü edilen manipülatif pazarlama stratejisini tanımlamaktadır (de Freitas Netto vd., 2020; Sailer vd., 2022). Yeşil boyama, bir yandan ulusötesi şirketlerin devletlerin sağladığı ayrıcalık ve teşviklerden faydalanmak için üstlendikleri *kurumsal toplumsal sorumluluklara* meşruiyet kazandırırken diğer yandan da ekolojik krizin sermaye ile olan ilişkisinin tahfif edilmesini sağlamaktadır (Ramus ve Montiel, 2005; Parguel vd., 2015).

Son yıllarda kapitalist yeşil boyama kavramını ele alan pek çok çalışma yayımlanmıştır. Thomas P. Lyon ve A. Wren Montgomery (2015) ile Sebastião Vieira de Freitas Netto ve arkadaşları (2020), kavrama yönelik kapsamlı literatür incelemeleri yürütmüşlerdir. Eve Croeser (2021), kavramı Birleşmiş Milletler 26. İklim Değişikliği Konferansı’nda yürütülen tartışmalar üzerinden incelemiştir. Tom Athanasiou (1996), yeşil boyama stratejisini ekolojik hareketlerin 1990’lı yıllarda yaşadığı resesyonun temel nedenlerinden biri olarak tanımlamıştır. Eve Hilton (2023), yeşil boyamanın “kapitalizmin düşünümSELLİK krizlerinden biri olduğunu” öne sürmüş ve kavramın alternatif hakikat yaratma potansiyelini ortaya koymuştur. Jennifer Budinsky ve Susan Bryant (2013), reklam sektöründeki yeşil boyama örneklerine yönelik eleştirel bir söylem analizi yayımlamışlardır. Kavrama ilişkin tüm bu akademik çalışmalar dışında popüler gazete ve dergilerde de çok sayıda makale karşımıza çıkmaktadır (Collective 20, 2020; Saltmarsh, 2021; O’Brien, 2021; Nicholson, 2021).

Peki yeşil boyama kavramını, ortaya çıktıktan yıllar sonra sosyal bilimlerde yeniden gündem hâline getiren olgular nelerdir? Bu sorunun yanıtı, ulusötesi şirketlerin yaratıkları çevre tahribatını gizlemek ve kurumsal imajlarını meşrulaştırmak için başvurdukları yöntemlerin çeşitliliğinde gizlidir. Günümüzde söz konusu şirketler, “yeşil

inovasyon,” “sürdürülebilirlik,” “temiz işletme” ve “çevre dostu üretim” gibi kavramlara hem pazarlama metinlerinde hem de kurumsal belgelerinde sıkça yer vermeye başlamış, böylelikle hem tüketici yönelimlerini manipüle etmeyi hem de devletler tarafından uygulanan regülasyonların arkasından dolanmayı başarabilmektedir (Supran ve Algorithmic Transparency Institute, 2022).

Bu makalede bir strateji olarak yeşil boyamanın ekolojik krizdeki rolünün, aynı zamanda kapitalist hegemonyayı tahkim eden bir olgu olduğu öne sürülmektedir. Makalenin birinci bölümünde yeşil boyamanın tarihsel temellerini oluşturan kurumsal toplumsal sorumluluk kavramı açıklanmaktadır. İkinci bölümde yeşil boyama yöntemleri ve bu yöntemlerin yarattığı ekolojik riskler ortaya koyulmaktadır. Üçüncü bölümde ise yeşil boyama ile mücadele olanakları, ekolojik bir tarihsel blok tahayyülü üzerinden tartışılmaktadır.

Yeşil Boyamanın Pratik Temeli: Kurumsal Toplumsal Sorumluluk

Ulusötesi şirketler, özellikle 1970’li yıllar ile birlikte kurumsal imajlarını yenilemek, piyasa içerisinde meşruluk kazanmak ve müşteri portföylerini genişletmek için yeni pazarlama stratejileri geliştirmeye başladılar. Bu stratejilerin ekseriyeti, söz konusu şirketlerin toplumsal ve ekonomik problemlere duyarlı oldukları ve etkinliklerini bu duyarlılık doğrultusunda regüle ettikleri savlarına dayanıyordu. Zira ekolojik kriz, kitlesel yoksulluk ve patriarka gibi başat problemlerin birer gündem hâline gelmesi, ulusötesi şirketlerde bu gündemlere ilişkin yapay ve pragmatik bir tavır alma yönelimi yaratıyordu.

Piyasada ortaya çıkan bu yönelim, aynı dönemde kamu harcamalarının kısılması, özelleştirmelerin kapsamının genişletilmesi ve temel kamu hizmetlerinin şirketler lehine terk edilmesi gibi yöntemler izleyen devletler tarafından da sahiplenildi. Amerika Birleşik Devletleri Ekonomik Kalkınma Komitesinin (CED, 1971: 16) 1970’li yılların başında hazırladığı kalkınma raporunda “şirketlerin toplumsal yaşamda ortaya çıkan gereksinimleri giderme işlevine sahip olduğu” değerlendirmesine yer verildi. Almanya, İngiltere ve İtalya gibi Avrupa ülkelerinde iş insanları tarafından kurulan vakıfların, kurumsal bursların ve sektör-içi dayanışma kampanyalarının sayısında önemli bir artış meydana geldi (Coppa ve Sriramesh, 2013; Lohmeyer ve Jackson, 2023). Brezilya ve Arjantin gibi ülkelerde ise küçük ve orta ölçekli şirketlerin yerel üretim ilişkilerine göre değişkenlik gösteren kurumsal toplumsal sorumluluk projeleri geliştirdikleri ve bu projeler yoluyla devletin sağladığı muafiyet ve teşviklerden faydalandıkları görüldü (Newell ve Muro, 2006; Griesse, 2007).

1980’li yıllarda İngiltere’de Margaret Thatcher ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Ronald Reagan’ın kamu harcamalarını kısılmaya ve temel kamu hizmetlerini içeren sektörlerde özelleştirme silsileleri yaratmaya yönelik modelleri, ulusötesi şirketlerin söz konusu etkinliklerine suni bir etik bağlam atfetti. Bu süreçte şirketlerin kurumsal filantropi girişimleri, eğitim, ekoloji ve istihdam gibi alanlarda baskın hâle gelmeye başladı. Böylece esasen solun ve yeni toplumsal hareketlerin talep ettiği politika, olanak ve eylemler, ulusötesi şirketler tarafından araçsallaştırıldı. Bu strateji, özellikle 1980’li

yıllar ile birlikte “kurumsal toplumsal sorumluluk” olarak isimlendirilmeye başlandı (Biebricher, 2014).

Kurumsal toplumsal sorumluluk, devletin bilinçli olarak ihmal ettiği kamu hizmetlerinin şirketler tarafından suni bir etik yükümlülük yoluyla üstlenildiği ve bunun karşılığında söz konusu şirketler lehine kurumsal kazanım, ayrıcalık ve teşviklerin yaratıldığı bir modeli ifade etmektedir (Maier, 2021). Genellikle dayanışma ve istihdam kampanyaları, bağışlar, proje finansmanı ve teşvikler üzerinden biçimlenen kurumsal toplumsal sorumluluk, devletlere kamu harcamalarını minimize etme olanağı sağlamasının yanı sıra ulusötesi şirketlerin piyasa içerisindeki meşruiyet alanını da genişletmektedir. Zira Archie B. Carroll’ın da ifade ettiği gibi (1999) kavram, piyasaya ilişkin etik prensiplerin “filantropi” üretmekte olan şirketler tarafından belirlenmesini ve piyasa-içi rekabet koşullarını kurumsal toplumsal sorumluluk etkinliği yürüten şirketlerin düzenlemesini de içermektedir¹.

Kuşkusuz, kurumsal toplumsal sorumluluğun rant alanını genişletme ve kâr artırma işlevleri de bulunmaktadır. Zira ulusötesi şirketlerin filantropik etkinlikleri onları kaçınılmaz olarak müşterileri ile yakınlaştırmakta ve müşteriler için tercih edilebilir kılmaktadır. Şirketler, olağan koşullarda uyum sağlamadıkları yasal düzenlemeleri, sınırlamaları ve yaptırımları kurumsal toplumsal sorumluluk etkinlikleri yoluyla aşmakta, böylelikle de hem kâr marjını yükseltirken hem de devletlerin hâlihazırda oldukça sınırlı olan denetim alanının dışına da çıkabilmektedirler. Bu nedenledir ki son yıllarda şirketlerin, özellikle ekolojik kriz ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi güncel meselelere duyarlılık gösterdiklerinden bahisle pazarlama etkinlikleri yürüttükleri gözlemlenmektedir (Pyle vd., 2022). İşte, Westerveld’in 1980’li yıllarda ortaya attığı *yeşil boyama* kavramı da kurumsal toplumsal sorumluluğun ekolojik krize temas eden söylem aygıtını oluşturmaktadır.

Yeşil Boyama: Piyasanın Çevreci Söylem ile Kuşatılması

Kapitalist yeşil boyama, ulusötesi şirketlerin 1980’li yıllardan bu yana uygulamayı sürdürdüğü kurumsal toplumsal sorumluluk stratejisinin başat unsurlarından biridir. Şirketler tarafından başta ekolojik kriz olmak üzere güncel çevre problemlerine karşı “duyarlılık” geliştirildiği ve bu duyarlılığın şirketlerin kurumsal etkinliklerine de yansıdığı iddiasına dayanan kavram, uluslararası ticari yaşamdaki pazarlama ve kurumsal imaj güncelleme yöntemlerini karşılamaktadır. Bu yöntemler ile “tüketicide güven oluşturma,” “metaya salt tüketimselliğin ötesine geçen bir anlam atfetme” ve “rekabet piyasasındaki özdeşlerden ayrışma” gibi rant olanaklarının amaçlandığı görülmektedir (Brouwer, 2016).

Gerçekten 1980’li yıllardan bu yana ulusötesi şirketlerin pazarlama etkinliklerinde çevrecilik algısına önem verilmektedir. Budinsky ve Bryant (2013) ve Michelle See-ling’in (2022) çalışmalarında özellikle araç, akaryakıt ve kozmetik sektörlerinde sürdürülebilirlik ve geri dönüşüm gibi kavramların sıkça reklam süjesi olarak kullanıldığı ve şirketlerin bir tercih nedeni olarak “yeşil üretim garantisi” verdikleri belirtilmektedir.

¹ Carroll (1999), bu etik prensiplerin, çoğu zaman emek piyasası bakımından zedeleyici olduğunu ve yasal düzenlemeler ile çelişki yarattığını öne sürmektedir. Ayrıca bkz. Stratling, 2007.

Anne Brouwer'in da ifade ettiği gibi (2016) bu stratejinin sonuç vermeye başladığı ve tüketicilerin çevrecilik söylemini bir ölçüt olarak konumlandırıdıkları gözlemlenmektedir.

Tüm bunlara karşın son 40 yıllık dönemde ulusötesi endüstriyel şirketlerin çevresel etki değerlendirmelerinde tespit edilen bulgular ve Volkswagen, Diesel ve BMW gibi firmalarda yaşanan emisyon skandalları, söz konusu şirketlerin çevreci söylemleri ile ticari etkinlikleri arasında büyük bir çelişkinin var olduğunu göstermektedir. Şirketlerin ulaşım, sağlık ve enerji gibi başat sektörlerdeki hacimleri gün geçtikçe büyürken karbon emisyonundaki rolleri de aynı ölçüde artış göstermekte; uluslararası düzeydeki hukuki, mali ve idari düzenlemeler yetersiz kalmakta veya denetimsizlik nedeniyle aşılmaktadır (Sripada, 1989). Zengkai Zhang ve arkadaşlarının (2020) yayımladığı güncel bir makale, dünyadaki karbon emisyonunun yaklaşık %20'sinin nedeninin lojistik piyasası olduğunu ortaya koymaktadır. Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD, 2018) 2018 tarihli raporunda bu şirketlerin emek piyasasındaki hacminin %30 civarında olduğu belirtilmekte olup bu oran ile ekolojik yükümlülükleri arasında bariz bir dengesizliğin bulunduğu gözlemlenmektedir. Yeşil boyama, bu yönüyle ulusötesi şirketlerin ekolojik krizdeki failliklerini gölgelemelerini sağlayan ve alternatif bir hakikat alanı oluşturan bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır (Jones, 2019).

Yeşil boyamanın yukarıda anılan sonuçları, sadece ulusötesi şirketlerin söylem ve kurumsal etkinlikleriyle değil devletlerin söz konusu şirketlere sağladığı ayrıcalık ve muafiyetlere dayalı ilişkiler ile de yakından ilgilidir. Jeanne B. Bogert ve arkadaşlarının da öne sürdüğü gibi (2022) uluslararası düzeydeki çevre politikaları tematik olarak "sürdürülebilir büyüme" ve "yeşil endüstriyel kalkınma" gibi sermayeyi önceleyen kavram setleri üzerinden kurgulanmaktadır. Vergilendirme, denetim ve teşvik gibi politika araçlarının sınıf çelişkisini sermaye sahipleri lehine yeniden üretmesi ve yaptırım yerine ödül ve muafiyetlerin tercih edilmesi, ulusötesi şirketlerin kendilerine çevre mevzuatı ile uyumlu alanlar arayarak kendi istisna hallerini yaratmalarına neden olmaktadır. Böylelikle emek piyasasının yeşil emek ve iş sağlığı ve güvenliği gibi başat problemleri mevzuat-dışı bırakılmakta ve işçi sınıfının da bir "maliyet süjesi" olarak konumlanması sağlanmaktadır (Faber, 2018). Dolayısıyla yeşil boyama, ekolojik bir tüketim krizinin yanı sıra bir tür emek krizi de yaratmaktadır.

Yeşil boyamanın sebep olduğu etik problemlerden ötürü toplumsal öznelerin çevreci bir *ethos* geliştirme olanakları da kısıtlanmaktadır. Bugün, özellikle çok uluslu şirketlerin tamamına yakınının öz tanıtım etkinliklerini "çevrecilik" iddiasıyla devam ettirdikleri göz önünde bulundurulduğunda ekolojik tüketimi tercih eden tüketici öznenin, hangi metaya, hangi maliyetlerle ve hangi ölçütler doğrultusunda yöneleceği belirsizleşmiştir. Söz edilen problemler, ekolojik emek bağlamında da benzer belirsizliklere sebep olmakta; istihdam olanaklarını yeşil üretim alanları üzerinden elde etmek isteyen emekçi öznelerin, sermaye nezdindeki "maliyetleşme" süreci hızlanarak devam etmektedir. Öyle ki Anna-Lena Maier tarafından da ifade edildiği gibi (2021) işçi sınıfının konut krizini en yoğun deneyimlediği bölgelerde istihdam taahhütleri arasında kurumsal toplumsal sorumluluğa yer veren büyük ölçekli işletmeler bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi ulusötesi şirketler, ekolojik söylemi kapitalist yeşil boyama yoluyla kuşatarak kamucu çevre politikalarına ilişkin olanakların kısıtlanmasını sağlamaktadır. Bu kuşatma, kapitalist üretim ilişkilerinin şeffaflıktan uzak yapılanmasını manipülasyona tabi tutan pazarlama etkinliklerinden ve arkasından dolaşılın kamusal düzenlemelerden meydana gelmektedir. Tüm bunlar da yeşil boyamanın aslında kapitalist bir hegemonya aygıtı olduğunu ve bu aygıtı karşı ekolojik bir tarihsel blokun inşa edilmesinin gerekliliğini göstermektedir (Maier, 2021).

Yeşil Boyamaya Karşı Mücadele Olanağı: Ekolojik Tarihsel Blok

Ekolojik kriz derinleştikçe gıda, bölüşüm ve sağlık gibi yeni krizleri de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle ekolojik kriz ile mücadelenin toplumsal yaşamın çoğu unsuruna aynı anda temas eden, kesişimsel bir potansiyeli bulunmaktadır. Bu potansiyeli bir maddi gerçekliğe, hakiki ve kitlesel bir mücadele pratiğine dönüştürmek ise ancak ekolojik krizin faillerinin tespit edilmesi ile mümkün olacaktır.

Bir önceki bölümde de ortaya koyulduğu gibi ulusötesi şirketlerin ticari etkinlikleri, emisyon salınımı, atık birikimi ve kirlilik gibi problemlerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamaktadır. Ne var ki söz konusu şirketler, özellikle 1970’li yıllardan beri sürdürdükleri yeşil boyama stratejisi yoluyla, bu problemlerin kurumsal imajlarını zedelemesinin önüne geçmektedirler. Veri manipülasyonları, yanıltıcı reklam etkinlikleri ve kurumsal toplumsal sorumluluk projeleri sayesinde devletlerin, sermaye sahiplerinin ve tüketici öznelerin etki ve eylem olanakları eş zamanlı bir şekilde kısıtlanmaktadır.

Yeşil boyama, kapitalist üretim ilişkilerini sürdürülebilir kılan unsurlardan birini oluşturmaktadır. Zira ulusötesi şirketler, strateji yoluyla hukuki yaptırım ve regülasyonları etkisiz kılmakta, tüketici özneler nezdindeki meşruiyetlerini korumakta ve teşvik, imtiyaz, yatırım ve ticari iş birliklerinden faydalanmaktadırlar. Bu nedenle yeşil boyama stratejisini işlevsiz kılmak, sınıf mücadelesi yönünden de anlamlıdır.

Yeşil boyamanın karşısında tüketici özneleri, yeni toplumsal hareketleri ve sınıf mücadelelerini kapsayan bir ekolojik tarihsel blokun inşa edilmesi gerektiği düşünülebilir. Antonio Gramsci’nin (1986) kuramında tarihsel blok, sivil toplumun içerisinde var olan sınıf, kurum ve araçların bir araya gelerek kitlesel bir talepkarlık oluşturmalarını ifade etmektedir. Buna göre egemen sınıf ile devlet arasındaki birliğe karşı verilecek mücadele, bu birliğe içkin rıza ve yönetim aygıtlarının kitleler tarafından “dağıtılması” ve yeni maddi koşulların meydana getirilmesi ile mümkün olabilecektir (Portelli, 1982). Öyle ki Gramsci tarihsel blok kavramı yoluyla sınıf çelişkisinin mevcut görünümünü irdelemek ile kalmaz ve onu sivil toplum içerisindeki diğer özneler lehine genişleterek stratejik bir politik hattı meydana getirmeye çalışır.

Gramsci (1986), devlet ve egemen sınıf arasındaki hegemonik birliği, bu birlikte var olan aydınların teknik donanımı ile gerekçelendirmiştir. Kuramcıya göre egemen sınıflar, elindeki teknik donanımı etkin bir şekilde kullanan organik aydınları sayesinde kendilerini sürdürülebilir kılabilmektedir. Bu nedenle entelektüalizm ve belirli bir söylemin, bilginin ve teknik tasarının toplumsallaşması, tarihsel blokun unsurlarından birini oluşturmaktadır. Zira hegemonya, T. J. Jackson Lears’ın da belirttiği

gibi (1985), her şeyden önce söylemin kültür içine dahil edilmesi ve böylelikle kültürün devlet-sivil toplum çelişkisini belirleyen bir özneye dönüştürülmesidir.

Devlet-sivil toplum çelişkisi içerisinde kapitalist üretim ilişkilerinin bir boyutunu da egemen sınıfın devletin içinde ve dışında yeni kurumlar yaratması ve bu kurumlar yoluyla meta arzına, tüketime ve yasal meşruiyete ilişkin yeni söylemler üretmesi oluşturmaktadır (Mann, 1973). Özellikle pazarlama etkinliklerinin doğrudan tüketici beklentisi üzerinden revize edilmesi, çok ulusluluğun ve kurumsallaşmanın yerellik ve otantiklik gibi nitelikler ile sentezlenmesi ve *doğru ekonomizmin* doğrudan doğruya yeterli tüketime indirgenmesi gibi uluslararası ticari yaşamda revaçta olan yöntemler, bu söylemlerin yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Böylece kapitalist üretim ilişkilerinin “belirli bir tarihselliğe denk gelen bir normdan” ziyade “hegemonik bir formasyon” olarak konumlanması mümkün olmaktadır. (Gibson Graham, 1995: 275).

Tüm bu açıklamaları ulusötesi şirketlerin yeşil boyama stratejisine uyarladığımızda karşımıza egemen sınıfın hegemonik formasyonunun söylem boyutunu yaratan bir pratik çıkmaktadır. Yeşil boyama, ulusötesi şirketlerin ekolojik kriz ile mücadeleyi “sahiplenme” ve bu mücadelenin işlevsiz kılınmasını sağlama gibi seçeneklere sahip olmasını mümkün kılmaktadır (Jones, 2019). Dolayısıyla yeşil boyama ile mücadele, söz konusu şirketlerin, manipülatif kurumsal tutumlarının meşruluğunu ortadan kaldırma ve ekolojik krize ilişkin hakikatli bir söylem çerçevesi çizibilme potansiyeli bakımından önem taşımaktadır.

“Ekolojik tarihsel blok” kavramının karşılığı, bu potansiyelin pratik, entelektüel ve kitlesel bir mücadele tarzı benimsenerek gerçekleştirilmesidir. Bu mücadele tarzı, ekolojik krizin salt doğa içerisinde cereyan eden bir tahribatlar zinciri olarak değil sınıf çelişkisinde türeyen bir manipülasyon, ayrıcalık ve teşvik rejimi olarak ele alınmasını da içermektedir. Dolayısıyla ekolojik tarihsel blok, ulusötesi şirketlerin özneliğini üstlendiği bu rejimin bir hakikat çeperi örülerek kuşatılması ve ekolojik kriz ile mücadeleye ilişkin bir talepkârlığın geliştirilmesi ile karakterize edilmektedir (Kurtz, 2019).

Bu doğrultuda yeşil boyamayı işlevsiz kılmak, öncelikle ulusötesi şirketlerin üretim, lojistik ve pazarlama etkinliklerinin yarattığı çevresel tahribatı teknik bir donanım yoluyla ortaya koyan aydınların varlığı ile mümkündür. Yeşil boyamaya karşı bilimsel ve nitelikli araştırmaların yürütülmesi, veri manipülasyonu yapan ulusötesi şirketlerin bu yönteminin doğrudan teknik incelemeler yoluyla tahfif edilmesi, stratejinin sönmülenmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu doğrultuda gerek sınıf mücadelelerinin gerekse ekolojik hareketlerin araştırmacılar, aydınlar ve ekolojistler ile kesişimsellikler kurmaları ve onların çalışmaları yoluyla elde edilen veriler üzerinden politik hat çizimleri gereklidir.

Ekolojik tarihsel bloğun ikinci aşamasını ise çizilen politik hat üzerinden devletleri ekolojik kriz ile mücadeleye ilişkin düzenlemeleri arttırmaya ve kamucu çevre politikaları geliştirmeye zorlayan rıza üretimi pratikleri oluşturmaktadır. David Markham, Anshuman Khare ve Terry Beckman (2014) tarafından da öne sürüldüğü gibi yeşil boyama, ulusötesi şirketler ile devletler arasındaki ekonomik, politik ve hukuki bağları güçlendirdiğinden bu bağların esnetilmesi için devletlerin söz konusu şirketler eliyle yaratılan çevre tahribatına müdahalesinin arttırılması gerekmektedir. Bunun için ekolojik krizin sınıfsal boyutlarının da göz ardı edilmediği, kitleselleşmiş, kamusal siyaseti

önceleyen ve parlamento, yargı ve idare gibi yasal kurumları da araçsallaştıran bir toplumsal hareketin varlığı büyük öneme sahiptir. Kuşkusuz, aydınlar eliyle temin edilen teknik donanım da bu hareketin söylemini biçimlendirecek ve stratejinin sınırlarını ekolojik bir entelektüalizm lehine genişletecektir.

Üçüncü ve son aşama, yeşil boyamanın doğrudan hedef aldığı tüketici yönelimlerini yeniden üreten ve yeşil boyamanın ulaşamadığı bir tüketim ilişkileri silsilesi yaratmaktır. Boykot hareketleri, yeşil boyama pratiklerinin ifşası ve çevreci tüketimi teşvik eden karşı-pazarlama yöntemlerinin yaratılması, oluşturulacak blokun propaganda birikimini tahkim etmeye elverişlidir (Laufer, 2003). Bu silsile, emek piyasasında da kendiliğinden kırılma yaratacak ve yeşil boyama stratejisini uygulayan ulusötesi şirketlerin istihdam politikaları içerisindeki çatlakların serimlenmesini sağlayacaktır.

Bu aşamalar, yalnızca yeşil boyama nezdinde değil ekolojik krize içkin olan bütün problemler yönünden öncül, kitlesel ve sınıfsal bir mücadelenin zeminini hazırlayabilir. Zira yeşil boyamanın ulusötesi şirketlerin rantiyelerine sağladığı olanaklar da göz önüne alındığında ekolojik tarihsel blokun üreteceği çevreci karşı-söylemlerin, sınıf mücadelesine de enternasyonal ölçekte katkı sunması mümkündür.

Sonuç

Makalede kapitalist yeşil boyama yöntemleri ve bu yöntemlerin ulusötesi şirketlere sağladığı olanaklar açıklanmıştır. Buna göre ulusötesi şirketler, “kurumsal toplumsal sorumluluk” söylemi, veri gizleme ve manipülatif pazarlama yöntemlerini kullanarak yarattıkları çevre tahribatını gölgelemektedir. Böylece söz konusu şirketlerin, toplum nezdindeki tercih edilebilirlikleri artmakta ve devletlerin sağladığı imtiyaz ve teşviklerden faydalanmaları sağlanmaktadır. Makale boyunca verilen örnekler, özellikle kurumsal toplumsal sorumluluğun küresel ticari yaşamda yerini almaya başladığı 1980’li yıllardan bu yana, yeşil boyamanın yaygın şekilde uygulanan bir strateji olduğunu ortaya koymaktadır.

Literatürde yeşil boyamanın, genel olarak, etik problemler barındıran ancak ticari rantı da arttıran bir pazarlama tarzı şeklinde ele alındığı görülmektedir. Gelgelelim bu stratejinin, aynı zamanda ulusötesi şirketlerin üretim ilişkileri üzerindeki hegemonyasını tahkim eden, söylemsel bir aygıtı meydana getirdiği de göz ardı edilmemelidir. Zira yeşil boyama, ulusötesi şirketlerin ekolojik krize karşı değerlendirilebilecek olan pratik olanakları sınırlamakta ve söz konusu şirketlerin ekolojik krize ilişkin tartışmaları kuşatmasına yol açmaktadır.

Bu bağlamda makalenin ulaştığı üç temel sonuç bulunmaktadır. Bunlardan ilki, yeşil boyamanın giderek derinleşen ekolojik krizin kurucu unsurlarından birini meydana getirdiğidir. Gerçekten, emisyon salınımı ile kaynak tüketimi gibi ekolojik krizi bilfiil tahkim eden eylemlerin büyük kısmının faili olan ulusötesi şirketlerin söylemlerini bu olgunun aksi yönünde üretmesi, söz konusu şirketlere bir tür meşruiyet alanı tanıyarak onların önüne bir alternatif hakikat barikatı örmektedir. Böylece çevrenin korunmasına ilişkin regülasyonlar etkisiz kılındığı gibi tüketici yönelimleri de manipüle edilmektedir. Yeşil boyama, ekolojik kriz ile mücadelenin sermayenin tekeline terk edilmesine yol açmaktadır.

Ulaşılan ikinci sonuç, yeşil boyamanın kapitalist üretim ilişkilerini de sürdürülebilir kıldığıdır. Yeşil boyama, emek piyasasında suni bir etki yaratarak, ekolojik çalışma koşullarını tercih eden işçilerin stratejiyi uygulayan şirketlerde istihdam edilmesini olanaklı kılmaktadır. Böylece emek piyasası ve ekolojik kriz ile mücadele eden özneler arasındaki mesafe artmakta ve işçi sınıfı, ulusötesi şirketlerin yarattığı çevre tahribatının dolaylı faili hâline getirilmektedir.

Üçüncü ve son sonuç ise yeşil boyamaya karşı geliştirilmesi gerektiğini düşündüğümüz mücadele pratiklerine ilişkindir. Yeşil boyama stratejisinin ulusötesi şirketler lehine inşa ettiği hegemonik kuşatma, ancak bu stratejiyi sönümleyen ve ona karşı söylem üretebilen bir toplumsal hareketin tesis edilmesiyle ortadan kaldırılabilir. Biz bu hareketi, bir “ekolojik tarihsel blok” tahayyülü üzerinden tanımlamaktayız. Bu tarihsel blok, ekolojik hareketin çeperlerini sermaye aleyhine genişleterek yeşil boyamanın yarattığı alternatif hakikat rejimini ifşa edecek, ekolojik kriz ile ulusötesi şirketlerin eylemleri arasındaki nedensellik bağının alenileştirilmesini sağlayacaktır. Böylece yeşil boyamanın eleştirisi, emek-sermaye çelişmesini de kapsayan bir bağlamda ortaya koyulacak ve ekolojik krizin sınıfsal sonuçları tartışmaya açılacaktır.

Ulusötesi şirketlerin yeşil boyama stratejisinin ekolojik bir tarihsel blok ile karşı karşıya bırakılması, günbegün derinleşen ekolojik kriz ile mücadele bakımından tarihsel bir eşiğe dönüşmüştür. Kapitalist üretim ilişkilerinin ekolojik ve emek odaklı bir yaklaşım ile tahfif edilmesi, bu eşiğin aşılması için bir ön koşul hâline gelmiştir. Zira egemen söylemin çeperlerinin hakikatli bir karşı söylem ile aşındırılması, hegemonyaya karşı direnen yeni bir öznenin inşa edilmesinin en temel ve dolaysız yöntemidir.

Kaynakça

- Athanasiou, T. (1996) “The age of greenwashing”, *Capitalism Nature Socialism*, 7 (1): 1-36.
- Biebricher, T. (2014). “Sovereignty, Norms, and Exception in Neoliberalism”, *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*, 23(1): 77-107.
- Bogert, J. M., J. Eilers, S. Lewandowsky, M. M. Balgopal ve J. A. Harvey (2022). “Reviewing the relationship between neoliberal societies and nature: implications of the industrialized dominant social paradigm for a sustainable future.” *Ecology and Society*, 27 (2).
- Brouwer, A. (2016) “Revealing Greenwashing: A Consumers' Perspective” *International Conferences ITS, ICEduTech and STE Konferansına sunulmuş tebliğ*, 6-8 Aralık.
- Budinsky, J. ve S. Bryant (2013) “It’s Not Easy Being Green: The Greenwashing of Environmental Discourses in Advertising”, *Canadian Journal of Communication*, 38 (2): 207-226.
- Carroll, A. B. (1999) “Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct”, *Business & Society*, 38 (3): 268-295.
- CDP (2017) “New report shows just 100 companies are source of over 70% of emissions”, <http://www.cdp.net/en/articles/media/new-report-shows-just-100-companies-are-source-of-over-70-of-emissions>, indirim tarihi: 7 Mayıs 2023.
- CED (1971) *Social responsibilities of business corporations*. Washington: Committee for Economic Development.
- Collective 20 (2020) “Greenwashing Capitalism Won’t Heal the Planet” *Truthout*, <https://truthout.org/articles/greenwashing-capitalism-wont-heal-the-planet>, indirim tarihi: 29 Nisan 2023.
- Coppa, M. ve K. Sriramesh (2013) “Corporate social responsibility among SMEs in Italy” *Public Relations Review*, 39 (1): 30-39.
- Croeser, E. (2021) “What to expect from COP26: climate action, climate justice or greenwashing”, *International Socialism*, 172, <http://isj.org.uk/what-to-expect-from-cop26>, indirim tarihi: 7 Mayıs 2023.
- Dahl, R. (2010) “Greenwashing: Do You Know What You’re Buying”, *Environmental Health Perspectives*, 118 (6): 246-252.
- Faber, D. (2018) “Global Capitalism, Reactionary Neoliberalism, and the Deepening of Environmental Injustices”, *Capitalism Nature Socialism*, 28: 2-28.
- de Freitas Netto, S. V., M. F. F. Sobral, A. R. B. Ribeiro ve G. R. L. Soares (2020) “Concepts and forms of greenwashing: a systematic review”, *Environmental Sciences Europe*, 32 (19).
- Gibson Graham, J. K. (1975) “Identity and Economic Plurality: Rethinking Capitalism and ‘Capitalist Hegemony’”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 13 (3): 275-282.

- Gramsci, A. (1986) *Hapishane Defterleri*, çev. K. Somer, Ankara: Sol.
- Griesse, M. A. (2007) "The Geographic, Political, and Economic Context for Corporate Social Responsibility in Brazil", *Journal of Business Ethics*, 73 (1): 21-37.
- Hilton, E. (2023) "Greenwashing: the capitalist corruption of reflexivity", *Critical Reflections*, <http://ojs.leedsbeckett.ac.uk/index.php/SOC/issue/view/96>, indirilme tarihi: 1 Haziran 2023.
- Jackson Lears, T. J. (1985) "The Concept of Cultural Hegemony: Problems and Possibilities", *The American Historical Review*, 90 (3): 567-593.
- Jones, E. (2019) "Rethinking Greenwashing: Corporate Discourse, Unethical Practice, and the Unmet Potential of Ethical Consumerism", *Sociological Perspectives*, 62 (5): 728-754.
- Kurtz, R. M. (2019) *Climate Change and the Ecology of the Political: Crisis, Hegemony, and the Struggle for Climate Justice*, Doktora Tezi, Ohio: Ohio State University.
- Lauffer, W. S. (2003) "Social Accountability and Corporate Greenwashing", *Journal of Business Ethics*, 43 (3): 253-261.
- Lohmeyer, N. ve G. Jackson (2023) "Vocabularies of Motive for Corporate Social Responsibility: The Emergence of the Business Case in Germany, 1970-2014", *Business Ethics Quarterly*: 1-40.
- Lyon, T. P. ve A. W. Montgomery (2015) "The Means and End of Greenwash", *Organization & Environment*, 28 (2): 223-249.
- Maier, A. L. (2021) "Political corporate social responsibility in authoritarian contexts," *Journal of International Business Policy*, 4 (4): 476-495.
- Mann, M. (1973) "Capitalist Hegemony", *Consciousness and Action among the Western Working Class: Studies in Sociology* içinde, London: Palgrave, 39-44.
- Markham, D., A. Khare ve T. Beckman (2014) "Greenwashing: A Proposal to Restrict Its Spread", *Journal of Environmental Assessment Policy and Management*, 16 (4): 1-16.
- Newell, P. ve A. Muro (2006) "Corporate Social and Environmental Responsibility in Argentina: The Evolution of an Agenda", *The Journal of Corporate Citizenship*, 24: 49-68.
- Nicholson, Helena (2021) "Greenwashing and sustainable investment: why capitalism can't solve the climate crisis", <https://www.marxist.com/greenwashing-sustainable-investment.htm>, indirilme tarihi: 29 Nisan 2023.
- O'Brien, S. (2021) "Greenwashing Capitalism", *Rupture*, <http://rupture.ie/articles/greenwashing-capitalism>, indirilme tarihi: 7 Nisan 2023.
- OECD (2018), *Effective Carbon Rates 2018: Pricing Carbon Emissions Through Taxes and Emissions Trading: OECD Series on Carbon Pricing and Energy Taxation*, Paris: OECD Publishing.
- Parguel B., F. Benoit-Moreau ve C. Russell (2015) "Can evoking nature in advertising mislead consumers? The power of executive greenwashing", *International Journal of Advertising*, 34 (1): 107-134.
- Park, J. T. (2015) "Climate Change and Capitalism", *Consilience*, 14: 189-206.
- Portelli, Hugues (1982). *Gramsci ve Tarihsel Blok*, çev. K. Somer, Ankara: Savaş.
- Ramus, C. A. ve I. Montiel (2005) "When Are Corporate Environmental Policies A Form of Greenwashing", *Business & Society*, 44 (4): 377-414.
- Sailer, A., H. Wilfing ve E. Straus (2022) "Greenwashing and Bluewashing in Black Friday-Related Sustainable Fashion Marketing on Instagram", *Sustainability*, 14 (3).
- Saltmarsh, C. (2021) "Greenwashing Capitalism", <http://tribunemag.co.uk/2021/11/climate-change-eco-friendly-capitalism-neoliberalism-privatisation-profit-advertising-quorn-unilever-mark-fisher>, indirilme tarihi: 29 Nisan 2023.
- Seelig, M. (2022) "Is it possible to create a favorable impression of greenness on skin care websites", *Journal of Marketing Communications*, 29 (6): 1-21.
- Sripada, S. (1989) "The multinational corporations and environmental issues" *Journal of Indian Law Institute*, 31 (4): 534-552.
- Stone, C. D. (2004) "Common but Differentiated Responsibilities in International Law", *The American Journal of International Law*, 98 (2): 276-301.
- Supran, G. ve Algoritmik Transparency Institute (2022) *Three Shades of Green(washing): Content Analysis of Social Media Discourse by European Oil, Car, and Airline Companies*, Cambridge: Algoritmik Transparency Institute & Harvard University.
- United Nations Development Programme (1972) *Stockholm Declaration*, Stockholm: United Nations Development Programme.
- Zhang, Z., D. Guan, R. Wang, J. Meng, H. Zheng, K. Zhu ve H. Du (2020) "Embodied carbon emissions in the supply chains of multinational enterprises", *Nature Climate Change*, 10: 1096-1101.

dipnot'tan

Derleyenler

BÜLENT EKEN - BARIŞ ÜNLÜ

BİR BÜYÜK DÖNÜŞÜMDEN KESİTLER

DÜNYA VE TÜRKİYE

DERLEYENLER

BÜLENT EKEN - BARIŞ ÜNLÜ

BİR

BÜYÜK DÖNÜŞÜMDEN

KESİTLER

DÜNYA VE TÜRKİYE

*dipnot

Ülkesinde yeri olmadığını düşünen, ülkesini artık sevmeyen, tanıyamayan ve hatta ülkesine artık katlanamayan insanların sayısı, Türkiye’de çok can yakıcı bir biçimde deneyimlense de, dünyanın pek çok yerinde hızla artıyor. Bu kitlesel yabancılaşmanın hem sebeplerinden hem de semptomlarından biri, anaakım partilerin üzerinde anlaştıkları temel değer ve kuralları ifade eden siyasi merkezin çok sayıda ülkede çarpıcı bir çöküş içinde olması. Aşırı sağ birçok ülkede hem boşalan merkezi dolduruyor hem de hâlihazırda zaten var olan azınlık, göçmen, kadın ve eşcinsel düşmanlıklarının üzerinde yükseliyor.

Elinizdeki kitap Türkiye’deki ve dünyadaki çoklu ve eşzamanlı kriz, çalkantı ve belirsizlikleri, düşüş ve yükselişleri, çöküş ve inşaları, umut ve umutsuzlukları, güçlenme ve güçsüzleşmeleri büyük tehditler ve fırsatlar barındıran bir Büyük Dönüşüm olarak görüyor ve bu dönüşümün çeşitli veçhelerini farklı sol perspektiflerle anlamaya ve analiz etmeye çalışıyor.

Türkiye ve dünyadaki büyük dönüşümü küresel bir çerçeve ve duyarlılıkla ele alan kitaptaki yazılar, Cumhuriyetin 100. yılı vesilesiyle yapılan değerlendirmelere önemli bir katkı niteliğinde.

Katkıda Bulunanlar: Alev Özkazanç, Barış Ünlü, Bülent Batuman, Bülent Eken, Delal Aydın, Egemen Özbek, Esra Sarioğlu, Faruk Alp kaya, Kaan Ağartan, Selahattin Demirtaş, Şükrü Argın

*dipnot yayınları

Hegemonik Akıntıya Karşı Durmak: Türkiye’de Genişleyen Yenilenebilir Enerji Karşıtı Mücadeleler Üzerine Düşünceler

Ethemcan Turhan¹ , Cem İskender Aydın²

Öz

Enerji dönüşümünün yerel topluluklar üzerindeki etkileri şimdiden önemli sosyo-ekolojik, mekânsal ve siyasi sonuçlar doğurmaktadır. Bir yandan yenilenebilir enerjilere geçiş merkezi üretime ve dağıtılmış tüketim biçimlerine bağımlılığı azaltmaktayken, diğer yandan yenilenebilir enerji furyası, devlet ve piyasa arasındaki karmaşık ilişkilere dayalı mülksüzleştirme yoluyla birikim için yeni olanaklar sunmaktadır. Dolayısıyla, bu dönüşümün ön saflarında yer alan yerel topluluklar için söz konusu olan kilit mesele, yenilenebilir enerji kaynaklarının demokratik mülkiyeti, planlaması ve kontrolüdür. Türkiye’deki enerji sektörü, son yirmi yılda kurulu kapasitenin neredeyse üç kat artmasıyla dünyanın en hızlı büyüyen sektörlerinden biri haline gelmiştir. Bu makale, Türkiye’nin enerji manzaralarında maddi ve söylemsel pratikleri takip ederek nehir tipi hidroelektrik (HES) ve jeotermal enerjiye (JES) karşı muhalefetin değişen söylemlerine ve pratiklerine odaklanacaktır. Bunu yaparken, yerel ekoloji mücadelelerinden yayılan toplum-doğa bütünlüğüne ve enerji demokrasisi yaklaşımlarına dair tartışmayı genişletmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla madde, fikir ve toplumsal hareket akışları bütünü olarak gördüğümüz *karşı-hegemonik akışlar* kavramını kullanarak, enerji ve maddi akışların maddeselliklerinin yerel ekoloji mücadelesinin gelgitleriyle nasıl yan yana okunabileceğini tartışıyoruz.

Anahtar Kelimeler: *enerji dönüşümü, çevresel adalet, çevre mücadelesi, HES, JES*

Countering the hegemonic flows: Some ideas on the expanding opposition to renewable energy in Turkey

Abstract

The impacts of the energy transition on local communities already have significant socio-ecological, spatial and political consequences. On the one hand, the transition to renewable energies reduces dependence on centralized production and distributed forms of consumption, while on the other hand, the renewable energy boom opens up new possibilities for accumulation through dispossession based on complex relations between the state and the market. The key issue at stake for local communities at the frontlines of this transformation is therefore the democratic ownership, planning and control of renewable energy resources. The energy sector in Turkey has become one of the fastest growing in the world, with installed capacity almost tripling in the last two decades. This article will focus on the changing discourses and practices of opposition to run-of-river hydroelectricity (HEPP)

¹ Department of Spatial Planning and Environment, University of Groningen, e.turhan@rug.nl, ORCID: 0000-0001-5074-5017

² Çevre Bilimleri Enstitüsü, Boğaziçi Üniversitesi, cem.aydin@boun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8071-8789.

Makale geliş ve kabul tarihi: 14.06.2023-14.08.2023.

and geothermal energy (GPP) by tracing material and discursive practices in Turkey's energy landscapes. In doing so, it aims to expand the discussion on approaches to nature-society continuum and energy democracy that emerge from local ecological struggles. To this end, using the concept of counter-hegemonic flows, which we see as a set of flows of matter, ideas and social movements, we want to suggest how the materiality of energy and material flows can be juxtaposed with the ebbs and flows of local ecological struggles.

Keywords: *energy transition, environmental justice, environmental struggle, run-of-river hydropower, geothermal power plants*

Giriş

Küresel fosil yakıt kartelleri ve fosil yakıt bağımlı devletler engel olmaya ya da yavaşlatmaya çalışsalar da iklim krizi karşısında küresel bir enerji dönüşümü, yeni jeopolitik saflaşmalar ve küresel 'karbonsuzlaştırma' söyleminin etkisi altında büyük bir hızla devam etmekte. Bu dönüşümün kaçınılmaz gerekliliği bir yana, meydana geliş biçiminin küresel Güney'deki toplumlar üzerinde şimdiden hayati sayılabilecek sosyo-ekolojik, mekânsal ve siyasi etkileri de git gide daha görünür hale geliyor. Bir yandan fosil yakıtlardan çıkış ve yenilenebilir enerjiye geçiş, merkezi enerji üretim ve dağıtımına daha az bağımlılık vaadini taşıyor. Öte yandan ise, bu yenilenebilir enerji kaynakları, şirketlere ve devletlere yerel topluluklarca kullanılan müştereklerin çitlenmesi sonucu mülksüzleştirme yoluyla sermaye birikimi için yeni yollar sağlıyor, bunu yaparken de yerel toplulukları ve topraklarını enerji dönüşümüne ve karbonsuzlaştırma söylemine feda ediyor. Dolayısıyla, bu dönüşümden en fazla etkilenen yerel topluluklar için söz konusu olan temel mesele, yenilenebilir enerji kaynaklarının demokratik mülkiyeti, planlaması ve kontrolü haline gelmiş durumda.

Son yirmi yılda önemli sosyal, siyasi ve ekonomik değişimler geçiren orta gelirli bir ülke olarak Türkiye de bu süreçte bir istisna değil. Türkiye'deki enerji sektörü, devletin çeşitli hukuk içi ve dışı yollarla zorun çeşitli biçimlerini kullanarak sermayeye açtığı alan sayesinde bu dönemde dünyada en hızlı büyüyen sektörlerden biri haline gelmiş durumda. Hızlı ekonomik büyüme ve nüfus artışı son 20 yılda sadece enerji talebini değil ithal enerji bağımlılığını da arttırmıştır. 2001'den beri tüm sektörlerdeki enerji talebi artmış olup bu rakamlar ulaşım da %86, sanayide %60, hizmet sektöründe %12 ve konutlarda %2 artış olarak gerçekleşmiştir (IEA, 2021). Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA) Yenilenebilir Enerji 2020 raporu, Türkiye'nin önümüzdeki on yıl içinde hem Avrupa'daki hidroelektrik büyümesine hem de küresel jeotermal genişlemesine (Endonezya, Kenya ve Filipinler ile birlikte) öncülük edeceğini öne sürmekte (IEA, 2020). Türkiye'de enerji sektöründeki bu muazzam büyüme, Türkiye bağlamında devlet kapitalizmi, ahbap-çavuş kapitalizmi ve otoriter neoliberalizm gibi kavramlar üzerine yakın zamanda yapılan tartışmalarda daha ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, devlet ve piyasa arasındaki karmaşık ilişkiye dayanmakta (bkz. Güven, 2023; Altınörs ve Akçay, 2022; Erensü, 2018a). Erdoğan'ın hegemonik bloğuna karşı ekoloji hareketinin devamlılık ve kopuşlarına vurgu yapmak amacıyla, bu çalışma Türkiye'de son on yılda çevre mücadelelerindeki sürekliliklere ve kırılmalara odaklanıyor. Bunu yaparken niyetimiz, Türkiye'nin enerji görünümünde çevreciliğin karşı-

hegemonik akışları olarak nehir tipi hidroelektrik (HES) ve jeotermal enerjiye (JES) karşı tabandan gelen muhalefeti merkeze almak.

Türkiye’de Enerji Sektörü Büyümesinin Yüksek Maliyeti

Bir zamanlar Batı medyası tarafından Orta Doğu için “model ülke” olarak gösterilen Türkiye’de bugün sermaye sınıfı içerisinde iktidar eliyle yeni aktörler yaratmayı başarmış olan devlet kapitalizmi, yasama yürütme ve yargı erklerinin tek elde toplanması, toplumun muhalif tüm kesimlerini düşman haline getiren kitle propaganda aygıtı ve Erdoğan’ın yirmi yıldan fazla süren iktidarı döneminde devlet kurumlarının tamamen elden geçirilmesi nedeniyle önemli bir politik ve ekonomik kriz yaşıyor. Bu süre zarfında hem devlet elitleri hem de uluslararası muhatapları eforlarını ekonomik kalkınmanın ön koşulu olarak daha fazla enerji tüketimini desteklemek için harcadılar ve özellikle elektrik üretimi bu süreçte kilit bir rol oynadı. Bu durum da agresif ve otoriter bir sermaye birikim politikası paketi ile ‘yukarıdaki seçeneklerin hepsi’ şeklinde yorumlanabilecek bir enerji politikasına yol açtı ve hidroelektrik, yerli linyit, jeotermal, nükleer, rüzgâr ve güneş enerjisine aynı anda hücum eden (çoğu oyuncusu inşaat, imalat ve benzeri diğer sektörlerden devşirilmiş) bir enerji sektörü yarattı (Özkaynak vd., 2020; Bayülgen, 2022).

Erdoğan’ın hem yerli hem de ithal fosil yakıtların yanı sıra yenilenebilir kaynakları da kullanarak elektrik üretimini artırma arzusu, ülkenin ekonomisinin dış borca bağlı olarak hızla büyüdüğü bir dönemde artan (ancak resmi tahminlerde neredeyse her zaman abartılan) enerji talebini karşılamaya yönelikti. Erdoğan amacına hem ucuz dış kredilerin varlığı hem de 2008-2009 küresel mali krizinin ardından enerji ithalatına erişimi mümkün kılan elverişli jeopolitik konum sayesinde ulaşsa da açıkça görülen bu stratejinin (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2009) bugün yaklaşan bir ödemeler dengesi krizine dair de (özellikle doğal gaz ve petrol ithalatı bağlamında) ciddi sonuçları oldu. Aynı dönem, rejimin iç tüketim için enerji sağlama konusundaki benzersiz çabasına tanıklık etti ve 2000-2021 yılları arasında elektrik üretim kurulu kapasitesinin 27,2 GW’tan 99,8 GW’a 3 kattan fazla artmasına yol açtı. Yakın zamanda yayınlanan Ulusal Enerji Stratejisi de 2035 yılına kadar 96,9 GW’lık ek bir elektrik üretim kurulu güç hedeflediğini ve böylece mevcut kurulu gücün iki katına çıkarılacağını iddia etmekte (ETKB, 2022). Bütün bu gelişmeler ve konulan hedefler devlet elitlerinin ülkeyi hem birincil enerjinin (özellikle de doğal gaz ve petrolün) Doğu-Batı ekseninde taşıdığı hem de daha uzun vadede Avrupa’daki yüksek talep bölgelerine ürettiği elektrik fazlasını iletecek bir *bölgesel enerji merkezine* dönüştürme hedeflerine dair ipuçları içeriyor.

Kurulu güçteki bu istisnai büyüme stratejisini mümkün kılmak için keyfi ve şeffaflıktan yoksun bir şekilde halka sorulmadan yürürlüğe konan çeşitli enerji altyapısı projelerine acele arazi kamulaştırmaları eşlik etti. 2006-2021 yılları arasındaki bu dönemde kamu mülkiyetinin elektrik üretimindeki payı hem özelleştirmeler sonucu hem de yeni yatırımların devlet kolaylaştırıcılığında özel sektör tarafından yapılması nedeniyle yüzde 59’dan yüzde 21’e düştü. Elektrik sektörünün hızla serbestleştiği bu dönem, büyük ve küçük, fosil ve yenilenebilir enerji altyapıları etrafında çok sayıda çevresel

paylaşım ihtilafına da yol açtı (Erensü, 2018b; Aydın, 2019). Öte yandan Paris Anlaşması'nın yakın zamanda onaylanması ve 2053 yılına kadar net sıfır emisyon hedefinin konması 'temiz enerjiye' geçişin daha da karmaşık hale gelmesine neden oldu (UNFCCC, 2023; SHURA, 2023). Böyle bir hedef, Erdoğan döneminde yoğun bir şekilde kurulmaya çalışılan yerli ve/veya ithal kömürlü termik santrallerin ve doğal gaz çevrim santrallerinin aşamalı olarak kapatılmasını ve yenilenebilir enerji kurulu gücünün (rüzgâr, güneş, hidroelektrik ve jeotermal dâhil) büyük ölçekte devreye alınmasını gerektirmekte. Dahası mevcut koşullarda yenilenebilir enerji üretimindeki artış elektrik tüketimindeki artışı karşılamaktan uzakta (Alparslan, 2023). Son on yılda sayılan yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretim kapasitesinde büyük bir artış yaşanmış olsa da bu yatırımların fosil yakıtları ikame etmediği ve ekonominin karbon yoğunluğunu çok fazla azaltmadığını görmek mümkün (a.g.e). Öte yandan, strateji belgelerinde belirtilen kurulu gücün tamamen yenilenebilir kaynaklardan elde edilmesi muazzam bir büyümeyi gerektirmekte, bu da (yenilenebilir enerji kaynaklı arazi dönüşümlerine ilişkin literatürde zaten iyi belgelenmiş olduğu üzere) kaynakların kontrolü ve mülkiyetinin yanı sıra arazi kullanımı üzerinde de sonuçlar doğurmakta (Knuth vd., 2022).

Bu makalenin devamında, Türkiye'de yenilenebilir enerjinin yaygınlaşmasına karşı tabandan gelen ekoloji mücadelelerinin değişen ve dönüşen yüzlerini iki farklı ama örtüşen dönem üzerinden anlatmayı hedefliyoruz. Bunu yaparken, yaklaşık on yıl arayla ortaya çıkan hidroelektrik ve jeotermal enerji karşıtı mücadelelerin izini sürüyoruz. Ülkedeki hidroelektrik ve jeotermal karşıtı mücadelelerin yan yana gelmesinin gerektiğini, bu tür taban hareketlerinin ancak sosyo-ekolojik sıkıntılarını siyasallaştırarak çıtayı yükselttikleri ölçüde kalıcı bir başarı elde edebileceklerini düşünüyoruz. Ülkedeki çevre/ekoloji hareketinin tarihinin de gösterdiği gibi, daha önceki çevre direnişleri kitlesel halk seferberliği ve bunlara eşlik eden hukuki mücadeleler ile parlamento desteği arasındaki yakınlaşma sayesinde genellikle başarılı olmuş (ya da en azından yerel kaygılarını ulusal sahneye taşımış) (Turhan vd., 2019). Ancak, ülkede hukukun üstünlüğünün giderek bozulması, formel siyaset kanallarının etkinliğini giderek kaybetmesi ve sokak hareketliliğinin hızla kriminalize edilmesi, çevre muhalefetinin elindeki seçenekleri büyük ölçüde sınırlandırmış durumda. Erdoğan'ın 20 yıldan fazla süredir konsolide olan otoriter rejiminin eklektik muhalefet koalisyonlarından gelen önemli bir geri itkiyle karşılaşmasına rağmen neredeyse tamamlandığı devleti ele geçirme sürecinde yaşanan tüm bu zorluklara rağmen çevre mücadelesinin Türkiye'de önemli bir siyasi mücadele alanı olmaya devam ettiğini düşünüyoruz. Gözlemlerimize ve literatürdeki çalışmalara dayanarak yenilenebilir enerjiye geçiş için duyulan yakıcı ihtiyacın otoriter bir kapitalist hegemonya altında yönetilen Türkiye'de yerel toplulukların geçim kaynaklarına zarar verdiğini, buna karşı da toplulukların karşı-hegemonik argümanlarla mücadele ettiğini gösteriyoruz.

Güç akıntılarına karşı: HES karşıtı mücadelelerin yükselişi ve düşüşü

Suyun akışından elektrik üretmek aslında Türkiye için hiç de yeni bir mesele sayılmaz. Devlet Su İşleri’nin ülkenin teknik ve ekonomik kalkınmasını desteklemek amacıyla büyük barajlar inşa etmeye başladığı 1950’lerden bu yana Türkiye halihazırda hidroelektrik enerjisini büyük ölçüde kullanılmakta³. Ancak Erdoğan rejiminin getirdiği hızlı dönüşüm, nehir ve derelerin daha küçük kapasitelerini barajsız nehir tipi küçük ölçekli HES’ler kullanarak bir araya getirip hidroelektrik potansiyelinden daha fazla yararlanabilmesiydi. Özel sektöre verilen elektrik alım garantileri, çevre mevzuatından muafiyetler, ve 49 yıllık su kullanım hakkı devirleri sonucunda 2000’li yılların özelliğiyle ikinci yarısından itibaren küçük ölçekli hidroelektrik santrallerinin sayılarında büyük bir artış gözlemlendi (Harris & Işlar, 2014; Işlar, 2012). Uzun bir hidro-kalkınmacılık geçmişine sahip olan bir ülkede küçük hidroelektrik santrallere yönelik bu iştah belki şaşırtıcı değildi, ancak karşısında gelişen toplumsal direnişin ölçeği, konuyu hem aktivizm kapsamında hem de akademik açıdan önemli hale getirdi (Aksu vd., 2016; Yaka, 2019).

Yerel toplulukların önemli ölçüde tepkisini çeken nedenlerden biri, hükümetin su kaynaklarına ve arazilere “*acele kamulaştırma*”⁴ kararlarıyla el koyma yöntemini tercih etmesi oldu. İlk olarak 1956’da İkinci Dünya Savaşı sonrası bir önlem olarak tasarlanan, özel arazilerin kamulaştırılması için bir Bakanlar Kurulu (yeni sistemde Cumhurbaşkanlığı) kararnamesini gereken ve ilk kez 1978’de kullanılan acele kamulaştırma mekanizması, 2010’dan sonra git gide hızlanarak hükümet tarafından stratejik olarak addedilen birçok alanda kullanılmaya başlandı. Bugüne kadar alınan kararların büyük çoğunluğu da (kentsel dönüşüm benzeri rant üreten benzer alanlar gibi) enerji yatırımlarını hızlandırmak için, bu yatırımların “stratejik” özellik taşıdığı gerekçeleriyle ile meşrulaştırıldı ve santrallerin, ulaşım yollarının ve iletim hatlarının inşası için gerekli olan arazi transferlerinin hızlı bir şekilde yapılabilmesine olanak sağladı. Bunun yanında, kamuya ait arazi ve mülklerin de kullanım haklarının enerji üretimi veya dağıtımını yapan özel şirketlere devrini kolaylaştırmak için bazı diğer yasal düzenlemeler yapıldı (Işlar, 2012). Örneğin, Yenilenebilir Enerji Kanunu ve Kamulaştırma Kanunu gibi kanunlarda yapılan değişiklikler sayesinde hidroelektrik enerji yatırımlarının önündeki çok sayıda çevresel ve sosyal engel kaldırıldı (Kutlu, 2022). Bu tür kamulaştırmalar sıklıkla, devletten kiralanan arazilere ya da meralar, göletler veya dereler gibi müşterek kullanılan arazilere bağımlı geçinen kırsal toplulukların geçim kaynaklarının kaybıyla sonuçlandı. Ayrıca, iletim hatları ve ulaşım yollarına yer açmak için de biyolojik çeşitlilik açısından zengin ormanların ve çayırların yok edilmesine de neden oldu. 2004-2020 arasında orman alanlarının ormancılık dışı kullanımı için verilen izinlerin (maden, enerji, ulaşım ve turizm gibi sektörler için tahsis edilen) toplamı 494 bin hektara ulaşarak tüm zamanlarda verilmiş olan izinlerin %66’sına denk gelmiş durumdaydı (Atmış vd., 2022). 2012-2020 arasında Orman Kanunu

³ Serdar’ın (2022: 193) belirttiği üzere Türkiye’nin hidroelektrik potansiyelinin “teknik, ekonomik, çevresel ve sosyal açılardan yapılabilir kısmı” 180 milyarkWh/yıl iken “2021 yılı sonu itibarıyla üretim potansiyeli olarak işletmeye alınan kısmı 109 milyar kWh/yıl”dır.

⁴ Göztepe’ye (2017: 156) göre acele kamulaştırmalar neoliberal dönem Türkiye’sindeki en önemli ilkel birikim araçlarından biri olmakla birlikte ayırt edici özelliklerinden biri “yoğun emek sömürüne eşlik eden bir politik şiddetin varlığıdır.”

altında enerji için tahsis edilen toplam orman alanı ise 126.296 hektara ulaşmış durumda (a.g.e.).

Su depolama ihtiyacının az olması nedeniyle barajlı hidroelektrik santrallere kıyasla çevresel açıdan daha zararsız olduğu ileri sürülen nehir tipi hidroelektrik santraller, genellikle temiz yenilenebilir enerji kaynakları olarak lanse edilirler (Capik vd., 2012). Ancak, ulusal ve uluslararası yatırımcıların bu projeleri temiz olarak gösterme çabalarına rağmen, HES yatırımlarının belirli coğrafyalarda yoğunlaşması ve özellikle mülksüzleştirme sonucu ortaya çıkan yerel etkileri Türkiye'de uzun süredir devam eden sosyo-ekolojik çatışmalara yol açtı. Bu tür akarsu tipi santraller örneğin nehir ya da dere yatağındaki suyu elektrik üretim tesislerine yönlendirmek için borular kullanmakta, bu da balık göç yollarının aşağıdan yukarıya doğru engellenmesi benzeri biyolojik çeşitlilik üzerine etkilere yok açmakta (Şekercioğlu vd., 2011). Ayrıca suyun borulara yönlendirilmesi, neoliberal verimlilik mantığına dayanan özel bir su gaspı biçimi de yaratmakta (Işlar, 2012; Erensü, 2015; Eren, 2018). Bu tür uygulamalar ayrıca nehir yatağını korumak için gereken minimum ekolojik akış olan *can suyunu* da riske atmakta ve kaynakların etrafındaki hayvanların ve insanların mevcut olan su akışlarından yararlanma haklarını da reddetmekte (Erensü, 2015).

Yerel hidroelektrik karşıtı direnişin ilk örneklerinden biri, 1990'ların sonunda Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Fırtına Vadisi'nde planlanan bir dizi akarsu HES'ine karşıydı. 2000'li yılların ortalarından sonra HES'lere karşı yerel protestolar ülke geneline yayıldı (Aksu vd., 2016). Yuvarlakçay (Batı Anadolu), Munzur (Doğu Anadolu) ve Hasankeyf (Güneydoğu Anadolu) gibi bazı sembolik direnişler, Türkiye'deki ekolojist hareketin çağdaş biçimini ortaya çıkardı ve Derelerin Kardeşliği Platformu gibi ülke çapında koalisyonların oluşmasına yol açtı. Erensü'nün (2013) de belirttiği gibi, 2013 yılında ülke çapında gerçekleşen Gezi Parkı protestoları, başkaları tarafından özellikle sosyal ve politik açılardan *Occupy!* veya Arap Baharı hareketlerine benzetilseler de aslında kentsel-kırsal ekosistemlerin yağmalanmasına ilişkin on yıllık bir sosyo-ekolojik huzursuzluğun doruk noktasıydı (Özkaynak vd., 2015). Buradan hareketle HES karşıtı hareketin, tabandan gelen ekoloji muhalefeti için bir model ve diğer yerel direnişler için bir ilham kaynağı olduğunu, böylece Türkiye'deki çağdaş çevreciliği önemli ölçüde şekillendirdiğini söylemek mümkün.

2010'ların ilk yarısından sonra, piyasanın doygunluğa ulaşması nedeniyle HES'lere yapılan yeni yatırımların oranı yavaşlamaya başladı. Örneğin, 2011-2017 arası 10 GW artan HES kurulu gücü, 2017-2021 arasında ancak 4 GW'lık bir artış göstermiştir (Serdar, 2022: 198). Bu durum, devlet tarafından alan açılan yandaş sermayenin güneş, rüzgâr ve jeotermal gibi başka birikim yolları aramasına yol açtı. Çok sayıda küçük dere ve akarsu zaten HES'lerle tıkanmıştı ve hükümetin çok daha yüksek tarife ve alım garantisi alan güneş ve jeotermal yatırımlarına ayrıcalıklı muamelesi nedeniyle yeni HES yatırımları daha az kârlı hale geldi. Bu düşüş kısmen de HES'ler etrafındaki halk muhalefetine ve toplumsal huzursuzluğun görünürlüğü sayesinde gerçekleşti. HES yatırımlarının hızlarının azalması ile karşı harekette de bir sönümlenme görüldü. Her ne kadar hareketlerin çekirdek kadroları varlıklarını sürdürseler de HES karşıtı mücadele kamuoyu gündeminde eskisi kadar yer bulamamaya başladı.

HES karşıtı hareketin yükselişi (ve ardından sönümlemesi), Türkiye’deki ekolojist gündemi çevre konularını muhalif siyasette hak ettiği konuma taşıyacak şekilde şekillendirdi. Akbulut ve diğerleri (2018: 105) bunun temel nedeninin, Türkiye devletinin yargı ve yürütme erkleri tarafından yandaş sermayeye hizmet eden özel mülkiyete ait ve özel sektörcü işletilen hidroelektrik santrallerinin "modernleşme/kalkınmacılık idealinin kolektif bir çıkar olarak ifade edilebileceği karşılıklılık ve mütekabiliyeti [...] harekete geçirmedeki" başarısızlığı olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla, kolektif özgürleşme olarak kalkınma bahanesi neoliberal kalkınmacılığın otoriter kaprisleri altında çoktan harap olmuşken, 2010’ların HES karşıtı mücadeleleri Türkiye’de çevreciliği, 1990’ların başından beri kaybettiği ideolojik yuvası olan, “toplumsal doğa acımasızca feda edilirken kolektif refah ve daha yüksek bir ortak fayda sağlayan bir ekonomik modelin sorgulanması” (a.g.e.) noktasına geri getirdi.

Akıntıyı tersine döndürmek: Jeotermal enerjiye karşı mücadeleler

Türkiye’nin hidroelektrik kapasitesi 2010’ların ortalarına doğru olgunluğa ulaşırken, özel sektör diğer yenilenebilir enerji kaynaklarında yeni kâr fırsatları aradı. Aynı zamanda, uluslararası iklim finansmanı, kamuoyu tarafından daha az itiraz edilen diğer yenilenebilir kaynaklar için de kullanılabilir hale geldi ve jeotermal enerji de (rüzgâr ve güneşle birlikte), sermaye birikimi için yeni bir çıkış noktası olarak resmin içine girdi. Bu aynı zamanda, Aydın’ın Germencik ilçesi gibi yerlerdeki insanların, kasabalarının girişindeki tabelada yazan “İncirin anavatanı, jeotermal enerji kenti” ifadesinin aksine, *incir ve jeotermal enerji santrallerinin* bir arada var olamayacağını zor yoldan öğrenmeleri anlamına geliyordu. İnsanlar çok sayıda incir ağacının kesildiğine ve jeotermal enerji santrallerinin kurulmasının önünü açmak için tarlalarının üzerinde jeotermal akışkanları taşıyan dev boruların ortaya çıktığına şahit oldular. Bunun sonucunda 2010’ların sonunda jeotermal enerji santrali yatırımları sosyo-ekolojik çatışmaların yaşandığı başka bir kilit alan olarak şekillendi ve mesajını “jeotermal atom bombasının üvey kardeşidir” gibi cesur bir sloganla çerçeveleyen yeni bir ekoloji muhalefeti hattının ortaya çıkmasına yol açtı (Evrensel, 2021).

Jeotermal enerji, prensip olarak, yeraltı akiferlerinde depolanan ve esasen deprem fay hatları ve volkanik araziden dağılan ısıdan yararlanan oldukça verimli bir yenilenebilir enerji kaynağı (Spijkerboer vd. 2022). Farklı rezervuarlardaki entalpi (yani iç enerjinin toplamı olarak faydalı ısı) farklılıkları nedeniyle jeotermalin birden fazla kullanımı mevcut. Düşük entalpi alanları (20-70° C civarında sıcaklığa sahip) kaplıcalarda, yüzme havuzlarında ve balık havuzlarında ısıtma amacıyla kullanılırken, yüksek entalpi alanları (150° C’den fazla sıcaklık değerlerinde) elektrik üretimi için kârlı bir şekilde kullanılabilir. Güneş ve rüzgâr enerjisindeki muazzam büyümeye kıyasla cüce kalsa ve coğrafi erişilebilirliği sınırlı olsa da jeotermal enerji baz yük sağlayabilme yeteneği nedeniyle oldukça cazip bir enerji kaynağı olarak öne çıkıyor. Jeotermal santraller yılın 365 günü 7 gün 24 saat üretim yapabiliyorlar, dolayısıyla güneş parlamadığında veya rüzgâr esmediğinde ortaya çıkan kesinti sorunlarından muzdarip değiller.

Ancak Türkiye jeotermal sektörü, 2000'li yılların başında enerji sektörünün liberalleşmesine kadar büyük ölçüde atıl durumdaydı (MAPEG, 2022). Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Hakkında Kanun'un 2007 yılında yürürlüğe girmesi, mevcut jeotermal sahaların özelleştirilmesine ve sondaj ruhsatlarının toptan satışına yol açtı (Kutlu, 2020). Sonuç olarak, jeotermal enerji santrallerinden elektrik üretiminin kurulu kapasitesi 2005-2022 yılları arasında 15 MW'tan 1686 MW'a fırlayarak (yıllık ortalama %40 artışla) Türkiye'yi dünya genelinde 4. sıraya yerleştirdi. Gelgelelim bu muazzam büyüme ülke genelinde eşit olarak dağılmamış ve mekânsal olarak binlerce yıldır Batı Anadolu'nun tarımsal açıdan en verimli topraklarından bazılarına ev sahipliği yapmış olan iki bölgede (Gediz ve Büyük Menderes) yoğunlaşmış durumda. Yeraltı suyu sıcaklıklarının 295° C'ye kadar ulaştığı bölgenin odağındaki Aydın'da kurulu 33 JES'te üretilen elektrik Türkiye genelinde jeotermalden elektrik üretiminin yüzde 51'ini oluşturuyor (JESDER, 2023).

Jeotermal enerji üretimine yönelik bu "altına hücum", hükümetin jeotermal yatırımcılarına büyük karlar sağlayan tarife garantisi mekanizması (YEKDEM)⁵ ile mümkün kılındı ve dahası Dünya Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) gibi uluslararası finans kuruluşları tarafından sunulan ucuz kredi hatları ve risk paylaşım mekanizmaları ile desteklendi. Seracılık ya da mahalli ölçekte konut ısıtma projelerinde kullanım gibi doğrudan kullanım uygulamaları daha fazla yerel fayda üretebilecekken, yatırımın büyük kısmının enerji şirketlerinin en çok kar elde edebileceği elektrik üretiminde gerçekleşiyor olması da mevcut birikim rejimi koşullarında oldukça manidar.

Yenilenebilir enerji kaynaklarına kolay birikim odaklı yaklaşım, üç boyutlu rezervuarların ve yeraltı yapılarının bütünlüğüne dikkat edilmeksizin genellikle iki boyutlu parseller üzerinde birden fazla çıkan lisansın verildiği bir yöntemle jeotermal enerji üretiminin plansız ve hızla büyümesine yol açtı (MMO, 2022). Gediz ve Büyük Menderes bölgelerindeki jeotermal enerji santrallerinin hiçbir şekilde sıfır karbonlu yatırımlar olmadığını ve belirli jeolojik koşullar nedeniyle aslında neredeyse kömürle çalışan enerji santralleriyle eşit düzeyde karbondioksit saldıgını gösteren raporlar (Bloomberg, 2016)⁶ da kanayan yaraya tuz bastı. Bu bulgu, EBRD ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın 2020 yılında bir Kümülatif Etki Değerlendirmesi çalışması yürütmesine yol açmış ve bu çalışmanın bulguları sosyal ve çevresel kontrol ve dengelemede ciddi bir eksikliğe işaret etmişti (EBRD, 2020). Bununla birlikte, jeotermal emisyonların kapsamlı bir şekilde izlenmemesi nedeniyle, jeotermal yatırımları çevresel etkileri açısından hukuki süreçlerde sorgulama ve durdurma girişimleri de çoğu zaman devletin görünür, sermayenin görünmez eli sebebiyle başarısız olmaktadır.

⁵ Yenilenebilir Enerji Kaynakları Destekleme Mekanizması

⁶ Bunun başlıca nedeni, yüksek jeotermal potansiyele sahip bu bölgelerin kalkerli jeolojisidir. Yeraltındaki kireçtaşı yüksek sıcaklıktaki buharla temas ettiğinde önemli miktarda karbondioksit yayar. Son modelleme çalışmaları, jeotermal faaliyetler devam ettikçe bu emisyonların kademeli olarak azaldığını göstermektedir.

Batı Anadolu'daki jeotermal sahalarındaki sosyo-ekolojik etkiler arttıkça⁷ 2010'ların sonunda jeotermal enerji santrallerine karşı muhalefet de ulusal düzeyde giderek daha görünür hale geldi. Jeotermal enerji santrallerinin ve sondaj çalışmalarının Türkiye'nin en verimli tarım-ihracat bölgelerinden birinde coğrafi olarak yoğunlaşması, tabandan gelen muhalefetin bölgede ve ötesinde daha önceki çevre hareketlerinden devraldığı çok sayıda taktik ve stratejiyi kullanmasına yol açtı. Öncelikle, Gediz ve Büyük Menderes bölgelerinde jeotermal karşıtı mücadelelerin çoğalması, muhalif grupların Aydın Çevre Platformu (AYÇEP), Germencik Çevre Platformu ve Aydın Ekoloji Platformu (AYEP) gibi iyi bağlantılara sahip aktivist platformlarda birleşmesine yol açtı. Özellikle AYÇEP'in yasal eylemler, şirket temsilcileriyle karşı karşıya gelme taktikleri (bir vakada bir sondaj işletme müdürünün yerel köylü kadınlar tarafından gözaltına alınması ve daha sonra jandarma tarafından kurtarılması gibi) ve parlamenter siyaset lobiciliğini birleştiren aktivizmi, bir dizi jeotermal projenin ertelenmesinde veya iptal edilmesinde önemli rol oynadı.

Ancak jeotermal alanındaki sermayenin saldırılarına karşı koymaya yönelik bu taktikler, piyasa ve devlet aktörlerinin işbirliği yaptığı ve giderek daha eşitsiz bir oyun sahasına sebep olan koşullarda kısıtlı etkiye ulaşabildi. Bunun açık bir örneği, Aydın'da vali eski yardımcısının jeotermal enerji santrali sahipleriyle lüks bir teknede çekilen fotoğraflarının ortaya çıkmasıdır (Evrensel, 2020). Daha önce, emrindeki jandarmanın jeotermal sondaj çalışmalarını protesto eden köylülere yönelik saldırısının ardından, "sadece biber gazı, abartıyorsunuz" dediği anlar da kameraya kaydedilmiştir (Gazete Duvar, 2018). Bir yandan köy girişlerinde nöbet çadırları kurulması yoluyla gerçekleştirilen çatışmacı doğrudan eylemler çoğu zaman çok sayıda köylünün tutuklanmasına yol açmakta. Diğer yandan ise, devlete ve şirketlere karşı açılan masraflı davalar genellikle mahkeme salonlarında yenilgiye uğramakta ya da en iyi ihtimalle şirketlere eksik çevresel etki değerlendirmelerine dayanarak projelerini değiştirmeleri için manevra alanı sağlamakta.

Son olarak, yerel ekoloji hareketleri parlamenter siyasetle angajman yoluyla, meclisteki en büyük muhalefet partisinin jeotermal enerji santrallerinin çevresel etkileri üzerine özel bir rapor hazırlamasını sağlamayı başarmıştır – ki bu türdeki ilk rapordur (CHP, 2021). Bu bağlamda kapitalist birikim rejimi anlamında farklı bir iktisadi patika izlemeyen ana akım bir siyasi partinin Gediz ve Büyük Menderes bölgelerinde yeni jeotermal lisansları için aktif bir moratoryum çağrısında bulunması kayda değerdir. Rapor, bölgede "temiz enerji" modeli olarak görülmeyen jeotermal enerji santrallerinin yarattığı "ekolojik yıkıma" atıfta bulunarak, kümülatif etki değerlendirmelerinin zorunlu hale getirilmesi, işletmedeki santrallere tanınan istisna ve ayrıcalıkların kaldırılması, havza bazında stratejik planlama yapılması ve yerel jeotermal kaynakların sahiplenilmesi için enerji kooperatiflerinin güçlendirilmesi çağrısında bulunmaktadır.

⁷ Rapor edilen etkiler arasında acele kamulaştırma kararları nedeniyle mülksüzleştirme; tarımsal ürünlerde verim/kalite düşüşü; jeotermal faaliyetlerdeki suistimaller nedeniyle çevresel zararlar (örneğin, jeotermal akışkanların köylerden geçen su kaynaklarına boşaltılması); aşırı H₂S emisyonları nedeniyle koku sorunları; ve yeraltı ve yüzey sularında ağır metal birikimi nedeniyle halk sağlığı üzerindeki etkiler yer almaktadır.

Enerji demokrasisi için karşı-hegemonik mücadeleler

Son kertede, enerji dönüşümünün ön saflarında yer alan yerel topluluklar için en önemli şey, yenilenebilir enerji kaynaklarının demokratik mülkiyeti, planlaması ve kontrolüdür. İster hidroelektrikte olduğu gibi dağlardan akan suyun gücünden faydalanmak olsun, ister jeotermalde olduğu gibi ayaklarımızın altındaki ısıdan faydalanmak olsun, Türkiye’de devletin özel çıkarları kamu yararına tercih etmesi yerelde başlayan ekoloji mücadelelerini yaratmış, bunları kenetlemiş ve Akbelen Ormanı’nda 2023 boyunca gördüğümüz devletin ve sermayenin elele saldırıları örneğinde olduğu gibi bu karşı-hegemonik mücadeleleri yaratmaya devam etmektedir. Bu saldırılara yanıt verebilmek için ekoloji muhalefetine yalnızca toplum tarafından kabul görmenin sağlanması değil, aynı zamanda yerel toplulukların enerji dönüşümünün kendi ihtiyaç, talep ve isteklerini karşılayacak şekilde yönlendirilmesine aktif olarak katılmaları da gerekmektedir. Giderek devletin tüm zor aygıtlarını en ufak bir çevre eyleminde mobilize eden koşullar altında bile, devletin kolluk ve hukuki gücünün tekinsiz koalisyonları ve sermayenin kendini meşrulaştırmak ve rıza yaratarak kâr elde etmek için kullandığı yeşil dilinin (bkz. Akbelen’i tarumar eden Limak Holding CEO’sunun WWF-Türkiye mütevelli heyeti üyesi olması), Türkiye’de artık istediği rızayı sağlayamadığı açıktır. Otoriter enerji yönetiminin sınırları, toplumsal muhalefetin farklı kesimlerinin ortak seferberliği, mahkeme salonlarındaki mücadeleler ve parlamenter siyasete nüfus etme üçlüsü aracılığıyla siyasallaşan ekolojist hareketler tarafından çizilmektedir (Şorman ve Turhan, 2022).

Hidroelektrik ve jeotermal karşıtı hareketler farklı dönemlerde ve farklı mekânsal bağlamlarda kök salmış olsa da Erdoğan hükümetinin hegemonik enerji saldırısına karşı koyma söylemlerinde pek çok ortaklık olduğu açıktır. Bu hareketler sokakta, mahkeme salonlarında ve parlamenter siyasetin kulislerinde gerçekleştirdikleri eylemler üzerinden mücadele yöntemlerini paylaşıırken, aynı zamanda Türkiye’deki kent ve kırdaki ekoloji mücadelesinin yörüngesini de şekillendirmişlerdir. Bu sebeple ekoloji hareketinin bütüncül taktiklerinin sermayenin akışı önünde set çeken karşı-hegemonik akışlar olarak ele alınması gerektiğini öne sürüyoruz. Sermayenin yer üstü ve yer altındaki doğal varlık akışlarını paraya tahvil etme itkisine karşı koyacak karşı-hegemonik projeler ancak bir dizi sosyo-ekolojik taşıyıcı kolonun doğru yerlere dizilmesiyle sağlanabilir.

Örneğin, her iki durumda da acil kamulaştırmalara karşı başlangıçta ‘yerel hoşnutsuzluk’ olarak ortaya çıkan tepkiler, hızla ülkedeki gerçek enerji ihtiyacını sorgulayan söylemlere dönüşmüştür. Benzer bir şekilde, hidroelektrik ve jeotermal karşıtı hareketler arasındaki tarihsel süreklilikler, kırsal geçim kaynaklarının yok edilmesine karşı benzer değerlendirme dillerine⁸ (*languages of valuation*) kadar geri götürülebilir. Yine her iki durumda da hareketlerin insan dışı doğaya verdiği değer, toprağı savunmanın su, balık, incir ve zeytin savunmasıyla birleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Bu mücadelelerin aktörlerinin, özel şirket çıkarlarını cop ve biber gazıyla savunan polis ve jandarma ile karşılaştıktan ve devletin enerji şirketlerinin yanında yer

⁸ Doğaya parasal ölçülerin ötesinde değerler atfedilebilir ve doğanın kutsallığı, çevresel adalet, geçim kaynakları, doğanın hakları ve benzeri konularda farklı değerlendirme dilleri mevcut olabilir. (Zografos, 2023)

aldığına tanık olduktan sonra devlete olan güvenlerinin zedelendiğini ve devletin gerçek rolünü sorgulamaya başladıklarını söylemek abartılı olmayacaktır. Birçok örnekte, HES'lere veya jeotermal enerji santrallerine karşı çıkan yerel topluluklar devlet tarafından ihanete uğradıklarını ve hayal kırıklığına uğratıldıklarını ifade etmişlerdir ve bu da bu hareketlerin söylem ve eylemlerini şekillendiren, egemen yönetimin sorgulanmasına yol açan ortak bir kırılma noktasıdır.

Dolayısıyla, bu mekânsal ve zamansal olarak farklı muhalefet anları arasında gözlemlediğimiz süreklilikler ve kopuşlar, ülkedeki çevre/ekoloji aktivizminin devam eden dönüşümünden kaynaklanmaktadır. Hidroelektrik karşıtı hareketin yaygınlaşması kısmen 2013'teki Gezi Parkı eylemlerinin önünü açmıştır. Bir başka büyük kırılma noktası olarak Gezi direnişinin bir sonucu olarak da yerel muhalif hareketlerin söylem ve eylemleri ulusal düzeyde geniş çapta duyulmuş bu vesileyle tabandan gelen ekolojist hareketlerin ulusal bir platformu olan *Ekoloji Birliği*'nin kurulmasına yol açmıştır. Bu tür platformlar, aktivistlerin kömürlü termik santrallere, madencilik faaliyetlerine, kentsel dönüşüme ya da yenilenebilir enerji projelerinin müsterekleri (ve çoğu zaman kutsal saydıkları özel mülkleri de) gasp etmesine karşı mücadelelerinde karşılıklı öğrenmesini mümkün kılıyor. Bu karşılıklı öğrenme aynı zamanda tabandan gelen grupların diğer aktivistler, müttefik akademisyenler, avukatlar, politikacılar ve farklı toplumsal hareket katılımcıları ile etkileşimleri yoluyla karşı-hegemonik bilgi üretmelerine de yardımcı oluyor⁹.

Son olarak, Türk devletinin kılcal damarlarındaki sermaye ve cebri güç akışlarının, yerel topluluklar ve ekoloji muhalefeti aktörleri için ciddi bir kişisel bedeli olsa bile, düzenli bir mücadele ile karşılaştığı söylenebilir. İster nehirlerden ister yeraltı rezervuarlarından olsun, doğal varlıkların akışları ancak kontrolü ele alacak ve bu akışları yaşam koşullarının iyileştirilmesine kanallı edecek bir halk hareketi olduğu sürece anlam ve değer kazanır. Ancak, somut kaynak akışlarının en hızlı yatırım getirisini hedefleyen metalara devlet oluruyla dönüşümü, Türkiye'deki hidroelektrik ve jeotermal karşıtı aktivistlerin maddi ve manevi değerleri pahasına gerçekleşmektedir. Bu durum, biz politik ekolojistleri toplum-doğa devamlılığı ve içiçe geçmişliğine, ekoloji hareketinin tarihine ve siyasetine olduğu kadar, yerel topluluklar tarafından temelden yayılan enerji demokrasisi vizyonlarına da daha fazla ışık tutmaya çağırıyor. Fikir, eylem ve kitle hareketi akışları olarak karşı-hegemonyaya dikkat ederek, enerji akışlarının maddeselliğinin çevresel adalet hareketlerinin gelgitleriyle nasıl yan yana okunabileceğini keşfetmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Velhasıl bu kısa metin aynı zamanda ekoloji hareketinin tüm bileşenlerine savunmanın ötesine geçmek için bir çağrı. Ekoloji hareketinin, kitlesel halk seferberliği, dönüştürücü ve kurucu hukuki eylem ve yerel toplulukları enerji dönüşümünde iktidarın dümeninde konumlandıran radikal siyasetin bir araya gelmesine yönelik aktif bir şekilde düşünmesi gerektiğini savunuyoruz. Bu üçlünün yokluğunda, sosyo-ekolojik dönüşümün ortaya çıkardığı enerji kolayca sağ popülizme kayabilir (Karataşlı ve Kumral, 2023). Ekolojik sınırları aşmayan özgürleştirici bir enerji sisteminin kurulması yalnızca alternatif gelecek vizyonlarına dikkat edilmesini değil aynı zamanda kolektif

⁹ Örneğin bkz. Mekanda Adalet Derneği'nin çalışmaları, <https://mekandaadalet.org/cevre-adaleti/>

maddi refahın yeniden tanımlanmasını da gerektirecektir. Bu gerçekleşene kadar, hidroelektrik enerjinin kırsal toplulukların yaşam destekleri üzerindeki etkileri artmaya devam ettikçe veya kırsal manzaraları işgal eden jeotermal sondaj kuyuları agresif bir şekilde ilerledikçe, tabandan ekoloji hareketlerinin bu 'temiz enerji' iddialarına karşı mücadele repertuarları da genişleyecektir.*

Kaynakça

- Akbulut, B., Adaman, F., & Arsel, M. (2018). Troubled waters of hegemony: Consent and contestation in Turkey's hydro-power landscapes. In Menga, F., & Swyngedouw, E. (eds.) *Water, technology and the nation-state*. Routledge.
- Aksu, C., & Erensu, S., Evren, E. (eds.) (2016). *Sudan Sebepler: Türkiye'de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişleri*. İletişim: İstanbul.
- Alparslan, U. (2023). Türkiye Elektrik Görünümü 2023, URL: <https://ember-climate.org/tr/analizler/ara%C5%9F%C4%B1rma/turkiye-elektrik-gorunumu-2023/> (Erişim tarihi: 05/02/2023)
- Altınors, G., & Akçay, Ü. (2022). Authoritarian neoliberalism, crisis, and consolidation: the political economy of regime change in Turkey. *Globalizations*, 19(7), 1029-1053.
- Atmış, E., Erdönmez, C. ve Özkazanç, N. K. (2022). Türkiye'de Ormansızlaşma, içinde Türkiye Ormancılığı 2022: Türkiye'de Ormansızlaşma ve Orman Bozulması. Editör: Erdoğan Atmış. Türkiye Ormancılar Derneği Yayını. Ankara
- Aydın, C. İ. (2019). Identifying ecological distribution conflicts around the inter-regional flow of energy in Turkey: a mapping exercise. *Frontiers in Energy Research*, 7, 33.
- Bayülgen, O. (2022). *Twisting in the Wind: The Politics of Tepid Transitions to Renewable Energy*. University of Michigan Press.
- Bloomberg (2016). These Clean Energy Projects Pollute More Than Coal Power Plants, URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-07-21/these-clean-energy-projects-pollute-more-than-coal-power-plants> (Erişim tarihi: 06/01/2023)
- Capik, M., Osman Yılmaz, A., & Cavusoglu, İ. (2012). Hydropower for sustainable energy development in Turkey: The small hydropower case of the Eastern Black Sea Region. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(8), 6160-6172.
- Center for Spatial Justice (2020). Melet: Bütünleşik Havza Yıkımı (Melet: Integrated Basin Destruction). URL: <https://mekan-daadalet.org/wp-content/uploads/2020/09/MELET-BUTUNLESIK-HAVZA-YIKIMI.pdf> (Accessed 05/02/2023)
- CHP (Cumhuriyet Halk Partisi). (2021) Jeotermal enerji santrallerinin çevresel etkileri, <https://chp.org.tr/yayin/chp-jes-raporu/Open> (Erişim tarihi: 10/08/2023)
- EBRD. (2020). Cumulative Impact Assessment of Geothermal Resources in Turkey. URL: <https://www.thinkgeoenergy.com/impact-assessment-report-on-geothermal-development-in-turkey/> (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2009). Elektrik Enerjisi Piyasası ve Arz Güvenliği Strateji Belgesi. URL: https://enerji.gov.tr/Media/Dizin/SGB/tr/Belgeler/813444-6arz_guvenligi_strateji_belgesi.pdf (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- Eren, A. (2018). Transformation of the water-energy nexus in Turkey: re-imagining hydroelectricity infrastructure. *Energy research & social science*, 41, 22-31.
- Erensu, S. (2013). Gezi Parkı direnişinin ilhamını yerelde aramak. *Bianet*, June 10. <http://www.bianet.org/bianet/siyaset/147400-gezi-parki-direnisinin-ilhamini-yerelde-aramak>
- Erensu, S. (2013). Abundance and scarcity amidst the crisis of 'modern water': the changing water-energy nexus in Turkey. In Harris, Goldin and Sneddon (eds.) *Critical perspectives on contemporary water governance: Scarcity, marketization and participation*. Routledge.
- Erensu, S. (2018a). Powering neoliberalization: Energy and politics in the making of a new Turkey. *Energy research & social science*, 41, 148-157.
- Erensu, S. (2018b). The contradictions of Turkey's rush to energy. *Middle East Report*, 288, 32-35.
- Evrensel (2020). Aydın Vali Yardımcısının JES'lerle yat keyfi tartışma yarattı, URL: <https://www.evrensel.net/haber/404906/aydin-vali-yardimcisinin-jeslerle-yat-keyfi-tartisma-yaratti> (Erişim tarihi: 05/02/2023)
- Evrensel (2021). Danıştay, Uzundere'ye JES projesinin iptal kararını onadı, URL: <https://www.evrensel.net/haber/442991/danistay-uzundereye-jes-projesinin-iptal-kararini-onadi> (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- Gazete Duvar. (2018). Gazdan 'bi' şey oldu: Vali yardımcısına soruşturma. URL: <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2018/12/08/gazdan-bisi-oldu-vali-yardimcısına-sorusturma> (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- Göztepe, Ö. (2017). Tarihsel Kapitalizmin Yapısal Unsuru İkel Birikim ve Bir Araç Olarak Türkiye'de Acele Kamulaştırma. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. URL: <http://acikerisim.akdeniz.edu.tr/bitstream/handle/123456789/3372/T04543.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim Tarihi: 05/09/2023)

* Yazarlar bu makaleye kaynak olan çalışma için FORMAS'a (İsveç Araştırma Konseyi, Proje no: 2020-00825) teşekkür eder.

- Güven, A. B. (2023). Towards a new political economy of Turkish Capitalism: three worlds. *Turkish Studies*, 24(1): 177-196.
- Harris, L. M., & İşlar, M. (2014). Neoliberalism, nature, and changing modalities of environmental governance in contemporary Turkey. In *Global economic crisis and the politics of diversity* (sf. 52-78). Palgrave MacMillan, London.
- IEA (2020), *Global Energy Review 2020*, IEA, Paris <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020> (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- IEA (2021), *Turkey 2021*, IEA, Paris <https://www.iea.org/reports/turkey-2021> (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- İslar, M. (2012). Privatised hydropower development in Turkey: a case of water grabbing?. *Water Alternatives*, 5(2): 376-391.
- JESDER. (2023). Aydın JES’te Lider. URL: <http://jesder.org/aydin-jeste-lider/> (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- Karataşlı, Ş. S., & Kumral, Ş. (2023). Crisis of capitalism and cycles of right-wing populism in contemporary Turkey: The making and unmaking of Erdoğanist hegemony. *Journal of Agrarian Change*, 23(1), 22-46.
- Knuth, S., Behrsin, I., Levenda, A., & McCarthy, J. (2022). New political ecologies of renewable energy. *Environment and Planning E: Nature and Space*, 5(3), 997-1013.
- Kutlu, K. (2020). “Yeşil devlet” kavramı ve Türkiye’deki yenilenebilir enerji politikası. PhD Thesis, Marmara University Department of Political Science and International Relations. URL: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=wf-FPgY-5qjHEzEoOgVms9JzchB4XssYukHWaa37KMq29_8HFMfquZVmyP5vamQ (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- Kutlu, K. (2022). The Need to Look Beyond the Right to Property: An Assessment of the Constitutional Court of Turkey’s Judgments on Urgent Expropriations for Hydropower Plants. In *Authoritarian Neoliberalism and Resistance in Turkey* (pp. 129-150). Palgrave Macmillan, Singapore.
- MAPEG. (2022). Türkiye Jeotermal Kaynaklar Strateji Raporu. URL: <https://mapeg.gov.tr/Home/Announcement/1424> (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- MMO (2022). Türkiye Enerji Görünümü 2022, URL: <https://www.mmo.org.tr/kitaplar/turkiyenin-enerji-gorunumu-2022> (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- Özkaynak, B., Aydın, C. İ., Ertör-Akyazı, P., & Ertör, İ. (2015). The Gezi Park resistance from an environmental justice and social metabolism perspective. *Capitalism Nature Socialism*, 26(1), 99-114.
- Özkaynak, B., Turhan, E., & Aydın, C. İ. (2020). The Politics of Energy in Turkey: Running Engines on Geopolitical, Discursive, and Coercive Power. In Tezcür, G. M. (Ed.). *The Oxford Handbook of Turkish Politics*. Oxford University Press.
- Şekercioğlu, Ç. vd. (2011). Turkey’s globally important biodiversity in crisis. *Biological Conservation*, 144(12), 2752-2769.
- Serdar, S. (2022). Türkiye Hidroelektrik Potansiyeli ve Gelişme Durumu. içinde MMO (der.) *Türkiye’nin Enerji Görünümü 2022*. sf. 193-206.
- Spijkerboer, R. C., Turhan, E., Roos, A., Billi, M., Vargas-Payera, S., Opazo, J., & Armiero, M. (2022). Out of steam? A social science and humanities research agenda for geothermal energy. *Energy Research & Social Science*, 92, 102801.
- Şorman, A. H., & Turhan, E. (2022). The limits of authoritarian energy governance: Energy, democracy and public contestation in Turkey. In Nadesan, M., Pasqualetti, M., & Keahey, J. (eds). *Energy Democracies for Sustainable Futures*. Elsevier.
- SHURA. (2023). Net Sıfır 2053: Türkiye Elektrik Sektörü için Yol Haritası. URL: <https://shura.org.tr/net-sifir-2053-turkiye-el-ektrik-sektoru-icin-yol-haritasi/> (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- Turhan, E., Özkaynak, B., & İskender Aydın, C. (2019). Coal, ash, and other tales: The making and remaking of the anti-coal movement in Aliağa, Turkey. In İnal, O., & Turhan, E. (eds). *Transforming Socio-Natures in Turkey: Landscapes, State and Environmental Movements*. Routledge.
- UNFCCC. (2023). Republic of Türkiye Updated First Nationally Determined Contribution. URL: https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2023-04/T%C3%99CRK%C4%B0YE_UPDATED%201st%20NDC_EN.pdf (Erişim tarihi: 05/09/2023)
- Yaka, Ö. (2019). Rethinking justice: Struggles for environmental commons and the notion of socio-ecological justice. *Antipode*, 51(1), 353-372.
- Zografos, C. (2023). Languages of Valuation. In: Villamayor-Tomas, S., Muradian, R. (eds) *The Barcelona School of Ecological Economics and Political Ecology. Studies in Ecological Economics*, vol 8. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-22566-6_5

MUSTAFA KEMAL COŞKUN
SINIFIN DUYGULARI

İşçiler, Duygular ve Sınıf Mücadelesi

İşçilerin, ister işyerinde, ister sokakta, isterse gündelik hayatta ekmek talebinin yanında aslında aynı zamanda özgürlük, onur, saygı ve insan olarak tanınma talebinin yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu çalışma işçilerin hem işyerinde, hem de gündelik hayatta haysiyet, değer ve saygı görme, "insan yerine konma" gibi taleplerine, karşıt sınıflardan insanlara karşı utanç, kızgınlık, hınç, öfke, kıskançlık, korku, kaygı, üzüntü, kin gibi duygularına, sırf işçi olmaktan kaynaklanan duygularına odaklanıyor.

İnsanlar, işçi olmaktan ötürü yaşadıkları deneyimlerle nasıl bir öz-değer duygusu inşa etmektedir? Bu deneyimlerin kendilerinde yarattığı duygular nelerdir? En genel olarak bir öfke ve hınçtan bahsedilebilir mi? Gerek çalışmaya ve çalıştıkları işe gerekse diğer insanlara karşı ne tür bir yabancılaşma süreci deneyimlemektedir bu insanlar? Sömürülen işçileri kapitalizmin yapısal çelişkilerinden kaynaklanan duyguları üzerinden, örneğin hınç ve öfke aracılığıyla örgütlemek ve mücadele içerisine sokmak nasıl mümkün olabilir?

Elinizdeki kitap bu sorulara cevap veriyor.

*dipnot yayınları

Emek Süreçlerinde Metabolik Yarılma ve Kıyı Ekosistemleri ile İşçi Bedenleri Üzerindeki Yavaş Şiddet: Aliğa Gemi Söküm Tesisleri Örneği

Ekinsu Devrim Danış¹- Irmak Ertör²

Öz

Bu çalışma, gemi söküm emek süreçleri üzerinden sermayenin kıyı ekosistemine verdiği zarar ile iş cinayetleri, yaralanma ve meslek hastalıklarının paralellliğini Karl Marx'ın "metabolik yarılma" ve Rob Nixon'ın "yavaş şiddet" kavramsallaştırmaları üzerinden tartışmayı amaçlamaktadır. Marx, insanlık ve doğa arasındaki "metabolik etkileşim"in birbirine bağımlı ve diyalektik bir süreç olduğunu, ancak kapitalizm ile beraber bu ilişkinin bozulup bir tür "metabolik yarığa" sebep olduğunu tartışır. Bu metabolik ilişkinin insan tarafından fark edilememesinin başat sebebi doğanın dönüşüm sürecinin insanın kendi dönüşüm sürecinin dışındaymış gibi görünmesidir. Böylece metabolik yarılma, doğa ve insanın tarihini birbirinden "suni" bir şekilde ayırırken sermayenin doğa ve insanlık üzerindeki tahakkümünün de birbirinden ayrı süreçler olarak kavranmasına sebep olur. Oysa, gemi söküm tesislerine getirilen gemilerin sökölme, hurda ve atıklarının değerli malzemeye dönüştürülme sürecinde işçiler, kendi değerinden eksilir ve tükenirken kıyı ekosistemi de zehirli ve kimyasal atıklara maruz kalarak bir çeşit "yaralanma" ve "tükenme" süreci içerisine girer. Ancak hem işçiler hem kıyı ekosistemi üzerindeki bu olumsuz etkiler, genellikle kapitalist emek süreçlerinin "dışsal" etkileri olarak görülür. Bu doğrultuda makalenin temel argümanı, işçilerin maruz kaldığı sömürü süreçleriyle kıyı ekosisteminin uğradığı tahribatin aynı emek sürecine içkin ve birbirine paralel süreçler olduğudur. "Yavaş şiddet" kavramı ise iş cinayeti ya da sakatlanma gibi anlık tehlikelerin yanında gemi sökümünün "meslek hastalığı" gibi daha uzun vadeli, zamana yayılmış ve tam da bu yüzden "görünmez"leştirilen karmaşık etkilerini daha iyi anlamayı ve ele almayı mümkün kılar. Bu noktada kıyı ekosisteminin maruz kaldığı zararların da ancak uzun vadede "görünür" hale gelmesinin meslek hastalıklarına paralellığı ele alınmaktadır. Bu teorik çerçeveyi temel alarak İzmir'in Aliğa ilçesinde bir saha çalışması yapılmış ve toplamda 53 görüşmeci ile yarı-yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar ve odak grup görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Çalışma ayrıca katılımcı gözleme dayanan saha notları ve kıyı ekosisteminin zararına yönelik yapılan bilimsel çalışmalarla desteklenmiştir. İzmir, Aliğa'da gerçekleştirdiğimiz saha çalışmasının bulguları üzerine dayandırılan araştırma, kıyı ekosisteminin ve işçilerin maruz kaldığı şiddetin ve tükenme süreçlerinin paralellliğini ortaya çıkarmayı ve ulusal ve uluslararası emek ve ekoloji literatürüne katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

¹ Doktora Öğrencisi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. E-posta: ekinsudevrimsandis@gmail.com
ORCID Numarası: 0000-0002-9367-6354.

² Dr. Öğretim Üyesi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. E-posta: irmak.ertor@boun.edu.tr
ORCID Numarası: 0000-0002-2868-8359

Anahtar Kelimeler: *Gemi söküm, emek süreçleri, metabolik yarılma, yavaş şiddet, kıyı ekosistemi, Aliğa.*

Metabolic Rift in Labor Processes and Light Violence on Coastal Ecosystems and Workers' Bodies: The Example of Aliğa Ship Breaking Facilities

Abstract

This study aims to discuss the parallelism between the damage caused by capital to coastal ecosystems through the labor processes of shipbreaking and work-related accidents, injuries, and occupational diseases, using Marx's concepts of "metabolic rift" and as well as Nixon's concept of "slow violence." Marx argues that the "metabolic interaction" between humanity and nature is a co-constituted and dialectical process, but under capitalism this relationship is disrupted, leading to a kind of "metabolic rift". The main reason for the imperceptibility of this metabolic relationship by humans is that the transformation process of nature appears separate from their own transformation process. The metabolic rift thus artificially separates the history of nature and humanity and causes the domination of capital over nature and humanity to be understood as separate processes. However, in the process of dismantling ships and transforming their scraps and waste into valuable materials at shipbreaking facilities, workers are devalued and exhausted, while the coastal ecosystem is exposed to toxic and chemical waste, entering into the same kind of "injury" and depletion process. In parallel, the negative impacts on both workers and marine life are often seen as 'external' effects of capitalist labour processes.

The main argument of the article is that the exploitation processes workers are subjected to and the damage suffered by the coastal ecosystem are inherent and parallel processes within the same labor process. The concept of 'slow violence' allows for a better understanding and helps to address the complex effects of shipbreaking, such as 'occupational diseases', which are long-term, spread over time and therefore rendered 'invisible', rather than immediate hazards such as work accidents or injuries. In this case, while the damage to the coastal ecosystem becomes 'visible' in the long term, the occupational illnesses also develop over a period of time. The parallelism is drawn between the damage inflicted on the coastal ecosystem and the emergence of occupational diseases, which become "visible" only in the long term. Based on this theoretical framework, a field study was conducted in the Aliğa district of İzmir, involving a total of 53 respondents through semi-structured in-depth interviews and focus group discussions. The study is also supported by field notes based on participant observation and scientific research on damage to the coastal ecosystem. The research, based on the findings of the field study conducted in İzmir's Aliğa district, aims to reveal the parallelism between the violence and depletion processes faced by the coastal ecosystem and workers, and to contribute to national and international labour and ecology literature.

Keywords: *Shipbreaking, labor processes, metabolic rift, slow violence, coastal ecosystem, Aliğa*

Giriş

Deniz taşımacılığının, dünya genelinde ticari mal taşımacılığı hacminin %80'den fazlasını gerçekleştirdiği bilinmektedir (Federico Demaria, 2010). Deniz taşımacılığı sek-

törü içerisinde yaşanan ve artık kullanılamaz hale gelen “hurda” gemilerin ne yapılabileceği ise temel bir tartışma konusudur. Madencilik, tekstil, otomobil ve teknoloji sanayii (örn. akıllı telefon ve diz üstü bilgisayar imalatı) gibi sektörlerin üretim süreçlerinde de görüldüğü gibi Küresel Kuzey bu “hurda” gemileri kendi üretim süreçlerine içkin bertaraf etmeleri gereken atıklar olarak görmek yerine onlara dışsallık atfederek başka bir deyişle “çöplerini” Küresel Güney’e yönlendirmektedir (Immanuel Wallerstein, 2004).

Gemi sökümü endüstrisindeki atıkların mekânsal değişimi de üretimin farklı aşamalarının küresel ölçekte yer değiştirmesi ile ortaya çıkan ekolojik ve insan bedeni üzerine olan zararların dağılımının gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında nasıl eşitsiz bir biçimde pay edildiği ile ilgilidir. Üretim sürecindeki maliyetlerin “dışsallaştırılması” olarak tarif edilen bu durumu Wallerstein (2004: 48) şu şekilde tanımlar:

Neredeyse tüm üretim süreçleri bir tür toksisite içerir, yani, ister malzeme veya kimyasal atıkların bertaraf edilmesi, ister sadece ekolojinin uzun vadeli dönüşümü olsun, çevreye bir tür atık zarar verir. Bir üretici için atıkla başa çıkmanın en ucuz yolu, onu mülkünün dışına atmaktır.

Dolayısıyla gemi sökümü gitgide gelişmekte olan ülkelere kaydırılmış, böylece deniz taşımacılığı sektörünün de hem çevresel etkileri hem de sosyo-ekonomik ve sağlık üzerine etkileri Wallerstein’ın dünya sistemi bakış açısından ele alındığında çevre veya yarı-çevre ülkelere aktarılmıştır. Gemi söküm sektörünün yarattığı bu eşitsiz küresel ekolojik ve sınıfsal dağılım “ekolojik eşitsiz mübadele” (Brett Clark ve John Bellamy Foster 2009; Foster ve Hannah Holleman, 2014) olarak da tanımlanmaktadır. Buna göre, ekolojik ve insani maliyetlerin dışsallaştırılmasına paralel olarak toplum ve çevre sağlığını etkileyen risk ve tehlikeler de dışsallaştırılmaktadır.³

Merkez ülkeler bir yandan üretim maliyetlerini dışsallaştırırken bir yandan da buna bağlı riskleri dünya sisteminin çevre bölgelerinde yer alan “atık sınırlarına” (R. Scott Frey, 2015: 26) taşımış olur. Bu doğrultuda, 2020 verilerine göre, Bangladeş, Hindistan, Pakistan, Türkiye ve Çin küresel olarak toplam LDT’nin (boş gemi ağırlığı) %98’ini sökmektedir. Piyasadaki toplam LDT’nin %35’ini dönüştüren Bangladeş’i %33 ile Hindistan, %15 ile Pakistan ve %14 ile Türkiye izlemektedir (İZKA, 2022: 22). İzmir’in Aliğa ilçesinde bulunan gemi söküm tesisleri ise yaklaşık 1.500 çalışanıyla bu yükselen sektörün Türkiye’deki merkezi konumundadır (NGO Shipbreaking Platform, 2022).

³ Dışsallaştırmanın çevre ve insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerinin “görünür” hale gelmesi ile beraber tehlikeli atıkların üretimini, taşınmasını ve bertarafını denetlemek ve bu süreçlerin uluslararası standartlara uygun şekilde yapılmasını sağlamak için 1992 yılında 53 ülkenin imzacı olduğu bir dizi hüküm ve önlemlerden oluşan Basel Sözleşmesi imzalanmıştır. Sözleşmede 191 taraf, ancak 53 imza sahibi vardır. Türkiye, sözleşmeyi imzalayan ve taraf olan ülkeler arasındadır. Sözleşmenin temel ilkesi, tehlikeli atıkların insan sağlığı ve çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaktır. Ayrıca Sözleşme, tehlikeli atıkların gelişmekte olan ülkelere ihracat edenlerin yollarını arayan ülkelerin “NIMBY (Arka Bahçemde Değil) sendromu” ile mücadele etmeyi amaçlamaktadır.

Şekil 1: Aliağa Gemi Söküm Tesisleri (Google Harita Verileri, 2023)

Avrupa’da kullanılan yüksek maliyetli “kuru havuz yöntemi” yerine “kumsalda söküm” uygulamasını kullanan bu ülkelerin düşük işçilik maliyetleri, coğrafi koşulları ve jeolojik özellikleri, gemi söküm faaliyetleri için tercih edilmelerine sebep olmaktadır, ancak bu yöntem çevre, çalışma ve işçi sağlığı açısından büyük zarar teşkil etmektedir. Türkiye’de ise çevre ve sağlığa zararları itibariyle iki yöntemin arasında olarak tanımlanabilecek “baştankara” yöntemi kullanılmaktadır (Ertuğrul Bilir, 2020; NGO Shipbreaking Platform, 2022). Bu yöntem geminin kıyı ile temasını tam olarak kesintiye uğratmadığı için özellikle kesme işlemi sırasında oluşan gemi atıklarının ve metal kalıntılarının denize karışması ile kıyı ekosistemine verilen ekolojik zararı artırmaktadır.

Gemi söküm sektörünün emek süreçlerindeki ani ölüm ve yaralanmaları dışarıda tuttuğumuzda özellikle zehirli atıklara maruz kalan işçilerin belki yıllar sonra ortaya çıkan hastalıklarının “meslek hastalığı” kapsamında ele alınmaması ile ekolojik tahribat ve dönüşümün uzun erimliliği arasında da bir paralellik söz konusudur. Wallerstein’in ifadesiyle “ekolojik çevrenin dönüşümüyle uğraşmanın en ucuz yolu da sanki böyle bir şey olmuyormuş gibi davranmaktır” (Wallerstein, 2011: 91). Dolayısıyla maliyetlerin bedelini ödeyen kıyı ekosistemi ve işçiler günden güne tükenirken bu sürecin doğrudan ve gerçekleştiği zaman diliminde birebir “gözlemlenemiyor” olması ya da kapitalist emek süreçlerine “dışsallaştırılarak” anlaşılmaya çalışılması emekçiler açısından zararın da yine parçalı, dağınık ve rastlantısal olarak deneyimlenmesine sebep olmaktadır.

Bu çalışmada gemi söküm süreçleri açısından “çevre” veya “yarı-çevre” olarak adlandırılabilir bir şekilde gemi söküm sektörünün küresel olarak dördüncüsü haline gelmiş olan Türkiye’deki Aliağa gemi söküm tesisi üzerine odaklanılacaktır. Aliağa’da gerçekleştirdiğimiz saha çalışmasının bulguları üzerine dayandırılan araştırmanın amacı kıyı ekosisteminin ve işçilerin maruz kaldığı şiddetin ve tükenme süreçlerinin

paralelliğini ortaya çıkarmaktır. Bu tartışma ikinci bölümde detaylıca ele aldığımız gibi metabolik yarılma ve yavaş şiddet kavramları üzerinden yürütülecektir. Makalenin üçüncü bölümünde, bu araştırmada uyguladığımız yöntemler açıklanacak ve araştırmacıların pozisyonuna dair kısa bir tartışmaya değinilecektir. Dördüncü bölümde ise sahadan elde edilen bulguların analizine dayanarak gemi sökümü sektörünün yapısal organizasyonu, meslek hastalıkları ve iş cinayetleri üzerinden işçilerin yavaş ve ani şiddet deneyimleri, kıyasal ekosistem üzerindeki şiddet biçimleri ve gemi sökümü işçilerinin fiili grev⁴ süreçlerinin bize gösterdikleri tartışılacaktır. Son olarak kısa bir sonuç bölümüyle makale noktalacaktır.

Teorik çerçeve: Gemi Sökümü Tesislerinde Metabolik Yarılma ve Yavaş Şiddet

Emek ve ekoloji alanındaki ayrı mücadele pratiklerinin ortaklaşmasına dayanan çabalar, sürdürülebilir bir gelecek için ekonomik, sosyal ve ekolojik adaletin bir arada olması gerektiğini vurgulamaktadır (Stefania Barca, 2012). Bu doğrultuda, gemi sökümü emek süreçleri, doğa ve emeğin bütünlüğünün hem parçalandığı hem de ayrıştırılmış dönüşümler yaşadığı fikrine rağmen nasıl benzer süreçler geçirdiğini ortaya koyması açısından emek ve ekolojinin gündemlerini de zorunluluk olarak birbirine bağlamaktadır (Aslı Odman, 2021). Türkiye’de de son zamanlarda meslek hastalıkları ile çevresel tahribatın kesişimine dair “emekoloji” kavramı etrafında bir tartışma sürdürülmektedir. Cemil Aksu’ya göre (2022), “emekoloji”, işçinin vücudundaki ekolojik tahribatı tanımlar. Aksu (2022) emeğin ekolojik tahribatını, üretim sürecinin sonunda ortaya çıkan atığın doğrudan veya dolaylı olarak havayla, suyla ve toprakla karışarak işçinin vücudunu zehirlemesi, işçiyi hastalandırması ve nispeten uzun bir ölüm sürecine yol açması olarak tanımlar. Benzer şekilde Odman (2021, 2023), insanın emek gücüne dönüştürülen bedeni ve ekosistemin çevresel kaynaklara dönüştürülmesinin bedeniyle kesişimini anlamak açısından iş cinayetlerinin bir işaret fişegi olduğunu vurgular. Dolayısıyla, işçi sağlığını merkeze alan bir politik mücadele son kertede çevre sağlığını riske atacak tahribatlar için mücadeleyi de gerekli kılmaktadır. Böylece, emekolojinin mücadele haritası; işçi sağlığı, halk sağlığı ve çevre sağlığı bütünselliğinde tekil mücadelelerin yerine çevre ve işçinin bedensel enkazının “kamusal ve örgütlenme amaçlı” belgelendirilmesidir (Odman, 2023: 158). Bu bağlamda emekoloji literatürü; sermayenin çoklu tahakkümünden doğan mücadele temaslarını da birleştirmenin önemine dikkat çekerek emek ve ekoloji mücadelesinin zeminine dair önemli bir katkı sunmaktadır.

Emek ve ekoloji süreçlerine odaklanan bu çalışma da kıyı ekosistemi ve işçilerin tükenme süreçlerindeki paralelliğe odaklanarak (literatürde pek yer bulmamış olan) emek sürecinin mekânının “kıyı” olmasının rastlantı olmadığı savını ileri sürmektedir. Aksine, küresel sermaye birikiminin coğrafi ve mekânsal genişlemesinin ve yeni meta

⁴ İşçi sendikası ile işveren sendikası veya sendika üyesi olmayan işveren arasında yapılan toplu iş sözleşmesi sürecinde doğan anlaşmazlıklar neticesinde yasal prosedürlere uygun olarak yapılan toplu üretimi durdurma faaliyetine kanuni grev denmektedir. Bunun haricinde kalan her türlü iş yavaşlatma, iş durdurma ya da diğer eylem biçimleri kanun-dışı, fiili grev olarak adlandırılmaktadır. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18040.pdf>. 01.09.2023’de erişildi.

menzillerine yayılmasının (W. Jason Moore, 2000; Irmak Ertör 2016) emeğin yarattığı değerın maliyetlerinin dışsallaştırılması ve kârların arttırılmaya devam edilmesi açısından kapitalizm için bir "zorunluluk" olduğudur. Bu noktada, denizin canlı bir ekosisteme sahip olmasından dolayı atıkları yutma ve "görünmez kılma" özelliği de onu emek sürecinin, değer yaratma sürecinin bir parçası haline getirmiştir. Böylece, sermayenin emek gücüne yatırılan kısmı gibi, kıyı ekosistemi de üretim sürecinde bir değer değişimine uğramaktadır. Atığın bir değer haline getirilmek üzere geminin parçalarına ayrıldığı gemi söküm emek sürecinde canlı emek kendinden tüketir, eksilir ve değerın gelişmesini sağlarken, kıyı ekosistemi de aynı şekilde kirlenir, yaralanır ve kendinden tükenir. Buradaki keşim, zehirli atık ve kimyasal maddelere, toz parçacıkları ve içinde sayısız zararlı madde olan dumana maruz kalan işçileri öldüren meslek hastalıkları ile kıyı ekosisteminin dönüşümündeki ve tahribatındaki uzun erimlilik ve görünmezliktir.

Dolayısıyla bu çalışma, gemi söküm tesislerindeki ani ölüm, iş cinayetleri ve yaralanmalar ile üretimin gerçekleştiği mekân olan kıyı ekosisteminin bedensel tahribatındaki içsel bağı ortaya koyarak emek ve ekoloji literatürüne katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, bu bölümde öncelikle uluslararası eko-Marksist literatür takip edilerek metabolik yarılma ve gemi sökümü süreçlerinin ilişkisi kurulacak, devamında ise gemi söküm süreçlerindeki yavaş şiddet kavramsal olarak açıklanacaktır. Böylece dördüncü bölümde saha bulguları üzerinden yürütülecek araştırmanın kavramsal zemini oturtulmaya çalışılacaktır.

Metabolik Yarılma ve Gemi Sökümü

Doğa ve toplum arasındaki karmaşık etkileşimi anlamaya yönelik kavramlardan biri olan "sosyal metabolizma" insanın emek faaliyeti yolu ile doğayla kurduğu ilişkiyi tanımlar. Bu ilişkinin diyalektik yanını vurgulaması itibarıyla ekoloji ve emek gündemine ortak zeminde yaklaşmaya çalışan eko-Marksist düşünürler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır (Paul Burkett, 1999; Brett Clark ve John Bellamy Foster, 2003; Moore, 2000, 2003). İnsan ve doğa arasındaki karşılıklı enerji ve madde alışverişi, başka bir deyişle "metabolik etkileşim", insanın hem kendini hem de doğayı dönüştürmesinden dolayı aynı zamanda toplumsal ve tarihsel bir süreçtir. Doğa ile emek arasındaki bu "içsel" bütünlük, doğal dünyadaki hareketlilik, değişim, oluş-dönüşüm ve yeniden oluşun da temel dinamiğidir. Doğanın insanın "inorganik bedeni" olarak ayrılmaz bir parçası olduğunu Marx (2011: 181-182) şu şekilde ifade eder:

Çalışma, her şeyden önce, insanla doğa arasındaki bir süreçtir; bu süreçte, insan, doğa ile kendisi arasındaki madde alışverişini kendi çabasıyla yürütür, düzenler ve denetler. Doğanın sağladığı maddelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır. Doğanın sağladığı maddeyi kendi yaşamında kullanılabilecek bir biçimiyle mülk edinmek üzere kendi canlı varlığının doğal güçlerini, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini harekete geçirir. Kendi dışındaki doğa üzerinde etkide bulunur ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi öz doğasını da değiştirir.

Marx, "metabolik etkileşim" kavramını kapitalist sistemin toprak üzerindeki "sömürüsü"ne sistematik bir eleştiri geliştirmek üzere tarihsel-materyalist bir düzleme taşımıştır (Foster, 1999: 378-379). Özellikle 19. yy.'da, endüstriyel tarım ile birlikte

toprağın çeşitli besin maddelerinden yoksunlaşarak verimsizleşmesini “Kapitalist tarımdaki her ilerleme, sadece işçiyi soyma sanatından ibaret olmayıp, aynı zamanda toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir.” diyerek kapitalizmin hem işçiyi hem de işçinin inorganik bedeni olan doğayı nasıl tahrip ettiğini ortaya koymuştur (Marx, 2011: 482). “Metabolik yarılma” olarak kavramsallaştırılan bu tahribat genişledikçe bir yandan tedavisi güç bir hale gelmekte, bir yandan ise doğa-insan yabancılaşmasını perçinleyerek işçi sınıfı ve doğa arasındaki “zorunlu” ilişkiseliliği gizlemektedir. Doğa ile insanı birbirine dışsallaştırmadan aksine içsel bir etkileşim ve dönüşüm hali ele almayı kolaylaştıran “metabolik yarılma” kavramı, sermayenin parçalı görünen tahribatlarını yeniden bütünsel bir çerçevede ele almaya da imkân verir (Yelda Erçandarlı, 2019).

Kapitalist üretim süreçlerinde emekçinin ürettiği “şey”, ondan bağımsız bir nesne haline gelirken işçi hem kendi emeğine hem de varlığını sürdürmek için “zaruri” olarak ilişkilendiği doğaya da yabancılaşmıştır (Aykut Çoban, 2012: 96). Böylece doğa ve toplum arasındaki “metabolik etkileşim” kapitalist üretim süreçleri içerisinde bir bozuşmaya uğrarken, doğa ve emeğin varoluşları da birbirinden ayrıksı, ilişkisiz ve bağıntısız olarak deneyimlenir ve anlamlandırılır. Son kertede yabancılaşmış emek, insanı inorganik bir beden olan doğadan ve varoluş koşullarından ayırır. Bu kopuşun en başat nedeni, doğanın dönüşüm sürecinin insanın kendi dönüşüm sürecinin dışındaymış gibi görünmesidir. Emek sürecinde metanın üretilmesi pahasına kendinden eksilen, yaralanan ve günden güne hem ruhsal hem de bedenen tükenen işçi, kendi süreçlerine yabancılaştığı oranda emek sürecine katılan doğanın dönüşümünden de uzaklaşır. Doğanın dönüşümünü, en iyi ihtimalle, fark ettiği durumda dahi bunu kendi materyal gerçeklikleri ile bağıntısız bir şekilde kavrar. Bu birbirine bağlı süreçler, metabolik yarılma derinleştikçe birbirinden giderek daha da ayrık hale gelir. Sonunda, metabolik yarılma, kapitalist toplumdaki insanların varoluşlarının doğal koşullarından maddi olarak yabancılaşmasını derinleştiren bir hal alır (Foster, 1999: 383).

Öte yandan doğayı salt toplum ile kurduğu bu zorunlu ilişkisellik üzerinden tanımlamak, doğanın “insanlık tarihinin dışında”, “zamansız” ve “ebedi” olduğunu düşündürmemelidir (Bruce Braun, 2009: 25; Nejdett Özberk, 2017). Mevcut üretim ilişkilerinde sermayenin doğa üzerindeki tahakkümü zaten tam da doğanın dinamik, canlı ve oluş halinde olan niteliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada insanın kapitalist üretim ilişkilerinde emek gücüne dönüşümü ile doğanın “canlı” ve “dinamik” niteliğinin bir kaynak olarak sermayenin tahakkümü altına girmesindeki benzerlik bir rastlantı değil; zorunlu bir kesişimselliktir.

Bu zorunlu kesişimsellik, metabolik yarılmanın derinleştiği kapitalist üretim ilişkilerinde hem doğanın hem de işçinin maruz kaldığı şiddet biçimlerinin birbiri ile ayrıksı deneyimlenmesi nedeniyle görünmez hale gelmiştir. Gemi söküm endüstrisindeki emek süreçleri, bu görünmezliği, yani doğa ve toplum arasındaki metabolik etkileşimi açığa çıkararak kıyı ekosistemi ve canlı emeğin aynı değer yaratma sürecinin bir unsuru olduğunu ortaya koyması açısından önemli bir saha verisi sunmaktadır. Bu çalışmada da “yavaş şiddet”, metabolik yarılmanın hem semptomu hem de işçinin ve doğanın bedenindeki bağlantısız gibi görünen tahribatların kesişiminin açığa çıkması açısından bir “olanak” teşkil etmektedir.

Gemi Söküm Süreçlerinde Yavaş Şiddet

Kapitalizmin bütünlüklü tahribatlarını toplumsal ve doğal arasında bir ayrım yaparak anlamaya çalışan ve böylece doğayı toplumdan ayırıp “dışsallaştıran” ideolojik yaklaşıma karşı kapitalist şiddetin yeniden tartışılmasına ihtiyaç vardır (Grettel Navas, Sara Mingorria ve Bernardo Aguilar-Gonzalez, 2018). Johan Galtung’a göre (1990) üç tür şiddet tanımlanabilir: i) “zaman ve mekânsal olarak kolay “görünür” bir olay olarak tanımlanan” *doğrudan şiddet* (örneğin; cinayet), ii) *yapısal şiddet* (yoksulluk gibi), ve iii) daha az görünür olan *kültürel şiddet* (Navas, Mingorria ve Gonzales, 2018: 3). Rob Nixon, etkisi ve ortaya çıkma biçimi ile “zamana ve mekâna dağılan” zehirli atıkların olumsuz etkilerini tanımlamak için “yavaş şiddet” kavramını ortaya atmıştır. Şiddeti belli bir ana, şimdiye hapseden tarih-dışı yaklaşımlar; onun zamana yayılan, oluş halinde ve gelişen niteliğini gözden kaçırdığı gibi şiddete maruz kalanlar ile failinin ilişkisini de bulanıklaştırmaktadır. Böylece, şiddetin başlangıç anı ile şiddete maruz kalma anının sürekliliği arasındaki zamansal mesafe, şiddetin potansiyel zarar ve olumsuz sonuçlarının da ancak uzun vadede “görünür”leşmesine sebep olarak kapitalizmi adeta görünmez bir el haline getirmektedir. Şiddet bir an için görünen, kolay tanımlanabilir ve çerçevelendirilir hale geldikçe şiddetin faili ile “kurban”larının arasındaki tarihsel ilişki de “görünmez” hale gelmektedir. Yavaş şiddet aracılığı ile neden-sonuç ilişkilerini ortadan kaldıran veya görünmez kılan kapitalizm, bedenlere ve doğaya yapılanların sorumluluğunu üzerinden atmaya çalışmaktadır (Zeynel Gül, 2022).

Gemi sökümde çalışan işçiler de asbestli gemilere maruz kaldıktan belki 20-25 yıl sonra meslek hastalığına yakalanmakta büyük bir çoğunluğu belki de hastalığını emekli olduktan sonra öğrenmektedir. İşçilerin “tekil” olarak deneyimlediği bu süreçler, onların kendi deneyimleri ile kapitalizmin çok boyutlu tahribatları ve yıkımı arasındaki ilişkiyi kurmalarını da genellikle engellemektedir. Bu noktada kendi emeğine, bedenine ve üretim araçlarına yabancılaşan işçi, sermayenin uzun erimli süreçler içerisinde ancak semptom veren şiddetini de tanıyamaz hale gelmektedir. Kendi bedenindeki değişimi, dönüşümü ve tükenişi kavrayamaz hale geldikçe doğa üzerindeki çok yönlü tahribatları da anlamlandırmakta zorlanmaktadır.

Özellikle sermayenin doğaya yönelik tahribatının uzun vadeli sonuçları insanın zaman algısı ile değerlendirildiğinde doğa üzerindeki şiddetin uzun erimli sonuçları da gözden kaçmaktadır. Bir yanda kimyasal bir toz, duman ya da boyaya maruz kaldıktan ancak yıllar sonra “meslek hastalığı”na yakalanan bir işçinin uğradığı tahribat, öte yanda ise kıyı ekosisteminin ve deniz biyoçeşitliliğinin zehirli atıklardan hangi süreçlerde nasıl etkilendiği paralel ancak görünür olma süreleri değişen, kapsamlı bilimsel çalışmalara ihtiyaç duyan süreçlerdir. Kıyı ekosisteminde, “semptom”larıyla bile göze kolay görünmeyen zararların “görünür” hale gelmesi için belki bir insan ömrünü aşan zaman geçmesi gerekmektedir. Bu durum ancak sermayenin “hızlı kâr”, “hızlı verimlilik” ve “hızlı büyüme” gibi zaman algısını şekillendiren unsurlarının yapı-sökümü ile görünür hale gelebilmektedir. Ancak sermaye merkezli zaman algısının reddedildiği durumda “doğa”nın sadece şiddete maruz kalan pasif bir “kurban” olmadığı; canlı, dinamik, değişen ve hatta belirleyen bir “özne” olduğu da kavranabilir. Bu noktada, meslek hastalıkları gibi insan yaşamı için “nispeten” uzun süreçleri anlama ve tanımlamadaki zorluklar ile doğanın tükenmesi, kirlenmesi ve dönüşümünün tarifinin “zor-

luğu” arasındaki kesişimi yeniden vurgulamak gerekir. Dolayısıyla bu makalede doğanın toplumdan tamamen ayrı bir zamanı ve varoluşu olduğunu savunmuyoruz. Aksine, bazı durumlarda farklı zamansal süreçler içerseler bile doğa ve toplum üzerindeki tahribatların birbirine içkinliği üzerine odaklanıyoruz.

Bu doğrultuda, artık-değerin üretimi pahasına canlı emeğin kendinden eksildiği gerçekliği emek sürecinin denetimi ile gizlenirken; doğa ile kurulmuş olan parçalı ilişki de benzer şekilde emek süreci içerisinde yeniden üretilmektedir. Dolayısıyla bu kesişimi göstermek ve sermayenin iki boyutlu sömürüsünü ortaya çıkarmak son kertede üretim ilişkileri içinde gerçekleşebilir. Çünkü doğa, kapitalist sömürü ilişkilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Tıpkı “ölü emeğin” ancak canlı emeğin hayat veren dokunuşuyla harekete geçmesi gibi; doğa da üretim ilişkilerine girer girmez “yeniden canlanır”

Doğal ürünler olarak görmeye alıştığımız hayvanlar ve bitkiler, sadece, belki geçen yılın emeğinin ürünleri değil, fakat bugünkü biçimleriyle, kuşaklar boyunca insanın denetimi altında, insan emeği aracılığıyla sürdürülmüş bir dönüşümün ürünleridir. Ama özellikle emek araçları söz konusu olduğunda, bunların çok büyük çoğunluğu, en dikkatsiz gözlemciler bile, geçmişteki emeğin izlerini gösterir (Marx 2011: 185).

Bu sebeple “Sermaye ölü emektir” diye yazar Marx, “o, vampir gibi ancak canlı emeği emerek hayatta kalan ve ne kadar fazla canlı emek emerse o kadar uzun yaşayan ölü emektir.” (ibid.: 230). Böylece, “nesnelerin doğası”nda gerçekten de insan olmayan aktörlere dönüşmek vardır. Herhangi bir ürün, ölü emek, kendini meydana getiren canlı emeği egemenliği altına alarak yaşamını kazanır. İşçiler ise üretim faaliyetlerinin içine girdiği andan itibaren “bedenlerine giren kimyasallar, radyasyon, silika tozu ile adeta bir sayborga, bilinmeyen bir makineye dönüşürken aynı zamanda bedensel ve ruhsal bütünlükleri de parçalanır” (Gül, 2022: 42-43). Hem çevreye hem de kendine yabancılaşan işçinin bu karartmadan sıyrılması tam da yabancılaşmanın başladığı yerde yine emek süreci içerisinde mümkündür.

Metodoloji ve Araştırmacının Pozisyonu

Görüşmeciler	Sayı
İşçi	33
Gemi söküm işvereni	6
Gazeteci	3
Mühendis ve akademisyen	5
Çevre ve işçi platformları/örgütleri temsilcileri	4
Ticaret odaları temsilcileri	2
Toplam	53

Tablo 1: Saha çalışmasında mülakat gerçekleştirilen görüşmecilerin listesi

Araştırma, İzmir'in Aliğa ilçesindeki gemi söküm tesislerinde çalışan işçiler, gemi söküm işverenleri, gazeteciler, mühendis ve akademisyenler, çevre aktivistleri, işçi örgütleri temsilcileri ve ticaret odaları temsilcileri olmak üzere toplamda 53 görüşmeci ile gerçekleştirilen yarı-yapılandırılmış derinlemesine mülakatları ve katılımcı gözlemi içeren nitel araştırma yöntemlerine dayanmaktadır. Görüşme öncesinde katılımcılara Etik Kurulu tarafından onaylanmış "katılımcı bilgi ve onam formu" verilerek çalışma hakkında bilgilendirme yapılmış ve kişisel verilerinin gizliliği esasının korunacağı ifade edilmiştir. Görüşmelerin gönüllülük esasına dayandığı ve çalışma sırasında alınan notlar ve ses kayıtlarının sadece bilimsel nitelikteki sunumlarda ve araştırma projelerinde yer alacağı bilgilendirilmesi yapılmıştır. Bu doğrultuda makalede alıntılarına başvuru- lan görüşmecilerin isimleri değiştirilerek "rumuz" kullanılmıştır.

Saha çalışmasının ilk aşaması 31 Ekim - 10 Kasım 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş olup bu süreçte 6 işveren, 5 akademisyen, 4 çevre aktivisti ve 3 gazeteci ile görüşülmüştür. Sahanın ikinci aşaması olan 22 Kasım - 7 Aralık 2022 tarihleri arasında 19 işçiyle; son aşama olan 11- 16 Aralık 2022 tarihleri arasında ise 14 işçi ile görüşülerek çalışma sonlandırılmıştır. Görüşmelerin uzunluğu 50 ile 170 dakika arasında değişmek ile beraber görüşmelerin ortalama süresi 90 dakikadır. Bu çalışmanın ampirik kısmının temelini oluşturan çalışanlara yöneltilen sorular çalışma koşulları, karşılaşılan zorluklar ile başa çıkma mekanizmaları, iş deneyimine anlam yükleme biçimleri ve işin gerçekleştiği mekân olan kıyı ile ilişkilenme biçimleri gibi konular etrafında toplanmıştır.

Ayrıca, görüşmeler, Jeffrey Juris'in (2007: 164) "militan etnografi" olarak kavram- sallaştırdığı "politik olarak aktif katılımcı bir gözlem biçimi"ni savunan metodolojik yaklaşım ile desteklenmiştir. Militan etnografi, araştırmacının politik kimliğini sahada bırakmadan katılımcı ile deneyim, fikir ve pratiklerinin de ortaklaşabileceği bir zemin inşa etmek açısından elverişli bir yaklaşımdır. Bunun yanında, işyerlerindeki mevcut sınıfsal güç ilişkilerini, eşitsizlikleri ve çelişkileri ortaya çıkarma noktasında önemli bir işlevi olabildiği için de "militan etnografi"ye başvurmayı tercih ettik. Özellikle işçiler ile yapılan ve devamlılığı sağlanan odak grup görüşmeleri, işçilerin sadece araştırmacıyı bilgilendirmek üzere yanıt verdiği bir pozisyon- dan çıkıp kendi deneyimlerini anlamlandırmaları, bu deneyimlerden bilgi üretmeleri ve son kerte- de kendi işyerlerinde ortak hareket etme tutumu geliştirmeye yönelik çabaların ve yöntemlerin üzerine fikir çarpıştırdığı bir öğrenme ve birikim sürecinin de önünü açmıştır. Bu makalenin ilk yazarı olan araştırmacının bir vakıf üniversitesinde araştırma görevlisi olarak biriktirdiği işçilik deneyimi ve mücadele pratiklerinin gemi söküm işçilerinin deneyimleri ile buluştuğu ortak zemin, hem çalışmanın derinliğini artırmış hem de araştırmacı ve görüşmeci arasındaki hiyerarşik mesafeyi ortadan kaldırmıştır.

Saha çalışmasının takvimi 2022 yılının başından beri giderek ülke geneline yayılan bir fiili grev dalgasının bir parçası olarak meydana gelen gemi söküm işçilerinin grevinin 9 ay sonrasına denk gelmiştir. Yerel basın-medya kuruluşları ve özellikle de bu grev sürecini takip eden gazeteciler ile iletişime geçmek yararlı olmuştur. Bu sayede tanışılan genç işçi Cem, diğer işçilere de ulaşılabilmesi için bağlantı kişisi olmuştur. Cem'in çalıştığı firma, grev sürecinde sendikalaşmış tek şirket olduğu için yapılan görüşmeler genellikle grevde yer almış, sendika ile bir temas kurmuş ve birlikte hareket

İzmir'in 50 kilometre kuzeyinde yer alan Aliağa ilçesinde 22 adet gemi söküm tesisinin yanında demir-çelik fabrikaları, petrokimya, gaz dolum tesisleri ve petrol rafinerisi de bulunmaktadır. Aliağa Körfezi, başlangıçta ağır sanayi geliştirme bölgesi olarak belirlenmiş olup günümüzde TÜPRAŞ Rafinerisi, Sokar ve Petkim fabrikalarının da kurulması ile beraber çok sayıda hava kirletici emisyonu sahip olan sanayi kuruluşlarına da ev sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla bölge, kirletici kaynakların çevreye yönelik kümülatif zararları ile ele alındığında Steve Lerner'in (2010) kavramsallaştırdığı "ekolojik fedakârlık bölgesi"ne dönüşmüştür (Ethemcan Turhan vd., 2020: 166). Gemi söküm tesislerinin mekânsal olarak demir-çelik haddehanelerine, elektrik üretim tesislerine ve limanlara olan yakınlığı gemi söküm emek sürecinin diğer endüstriyel sektörler ile olan ilişkisine de işaret etmektedir. Gemi sökümünden çıkan hurda demirlerin %2'ye yakını bu büyük ve biçimsiz metallerin işlenerek istenilen biçimin verildiği haddehanelerde eritilip yeniden şekillendirilmektedir. Demir-çelik fabrikalarında kullanılan hurda demirin %2'ye yakınının "gemi geri dönüşüm" tesislerinden sağlanması, hammadde kaynaklarının tahribini engellediği ve ekolojik dengeyi koruduğu iddiası ile gemi sökümü işletmecileri tarafından bu sektör "yeşil endüstri" olarak tanımlanmaktadır (Gemi San-Der, 2023; IMO, 2023).

Şekil 2'de görüldüğü üzere gemi söküm işyerleri parsel bazında 22 adet işletmeye bölünmüş olup bazı firmalar iki parselde sahiptir. Kuru yük gemileri, savaş gemileri, platform ve tanker gemilerinin söküldüğü ve 1.500'e yakın işçinin çalıştığı tesislerde her işyerinde genellikle 40-60 arası işçi çalışmaktadır (Bilir, 2020). Gemiye ihraç eden kurum tarafından tehlikeli maddelerin tipini ve miktarını içeren tehlikeli atık envanterinin hazırlanması ve taslak gemi geri dönüşüm planının bildirilmesi ile süreç başlamaktadır (Yasemin Kaya, 2012). İlk olarak, sökülmek üzere süratle kıyıya yanaşan geminin ön bölümü karaya oturtulur. Gemi söküm işlemi başlamadan önce gemide ön temizlik yapılır (örneğin; kesim yapılacak alanlar yanıcı maddelerden arındırılır, gemideki yağ ve sıvılar tahliye edilir, boru hatları kapatılır). Bu işlem de yapıldıktan sonra geminin gövde (tava) olarak adlandırılan kısmının içerisinde bulunan makinelerin sökümü yapılır (İZKA, 2022: 64). Bu süreçte gemi ekibi ve saha ekibinin iş organizasyonları da farklılaşır. Gemide çalışan kesimciler "şalama" da denen oksijen tüpünü kullanarak önden arkaya olacak şekilde büyük parçalar halinde gemiyi kesmeye başlarlar. Mobil vinçler ile sahaya indirilen bu parçalar değerli madenlerin türüne göre tasnif edildikten sonra hurda kamyonuna ya da demir-çelik fabrikalarının döküm potasına sığabilecek şekilde daha küçük parçalara ayrılır. Ardından hurda kamyonlarına yüklenen parçalar gemi söküm tesislerinin hemen yakınında konuşlanmış olan yan sanayiye hammadde ihtiyacını sağlamak üzere götürülür.

Aynı işlem devam ettikçe gemi hafiflemeye başlar ve halatlar ile çekilerek karaya yaklaştırılır. Bu işlem esnasında geminin boya ve koruyucu gibi kimyasallar içeren alt kısmı kıyıya sürtünerek kıyı ekosistemine zarar verecek şekilde deniz ile temas eder. Aynı şekilde geminin gövde bölümü ve içerisindeki ekipmanlar içerisinde yer alan asbest, poliklorlubeniller (PCB), kurşun, baryum, kadmiyum, krom gibi ağır metaller; kesim ve söküm işlemi esnasında hem işçi sağlığı hem de çevre sağlığı açısından ciddi bir risk yaratır.

Meslek Hastalıkları ve İş Cinayetleri: Yavaş ve Ani Şiddet

Şekil 3: 2013-2022 yıllarında Aliğa'daki iş cinayetlerinin işkollarına göre dağılımı (İSİG Meclisi, 2022)

Makalenin sınırları çerçevesinde bu bölümde üç alt başlıkta saha bulguları değerlendirilecek ve tartışılacaktır. İlk olarak işçinin kendi bedeni üzerindeki yavaş ve ani şiddeti deneyimleme ve anlamlandırma biçimleri üzerinde durulacaktır ve Aliğa'daki iş cinayetlerinin %28'ini oluşturan gemi söküm endüstrisinde yaşanan iş kazası, yaralanma ve meslek hastalıklarına odaklanılacaktır. Bunun ardından işçilerin kıyı ekosistemi ile ilişkilenme biçimleri ve kıyı ekosisteminin nasıl yavaş şiddete maruz kaldığı tartışılacaktır. Üçüncü ve son olarak ise gemi söküm işçilerinin 2022 yılındaki fiili grev deneyimleri analiz edilecektir.

1.500'e yakın işçinin çalıştığı gemi söküm sektöründe son bir yılda 7 işçi ölümü meydana gelmiştir (İSİG Meclisi, 2022). İSİG Meclisi'nin raporuna göre, başlıca nedenleri yüksekten düşme, patlama, gaz zehirlenmesi ve halat kopması olarak sıralanabilecek Aliğa gemi söküm sektöründeki ölümlerin oranı, Türkiye'de resmi olarak açıklanan işçi ölüm oranının yaklaşık 30 katına denk gelmektedir.

Öte yandan, asbeste ve diğer zararlı kimyasalların solunmasına bağlı olarak meydana gelen asbestozis, mezotelyoma ya da akciğer kanseri gibi hastalıklar henüz yaygın bir şekilde meslek hastalığı olarak kabul edilmemektedir. Emekli olmasının üzerinden 19 yıl geçtikten sonra şikayetleri başlayan bir işçiye konulan "mesleki toza maruz kalma" tanısı ile ilk defa 2022 yılında mezotelyoma (akciğer zarı kanseri) hastalığı bir meslek hastalığı olarak tanımlanmıştır (Ramis Sağlam, 2022). Benzer şekilde, görüşülen işçiler arasında ailesinde akciğer kanseri olan ve çalışırken ya da emekli olduktan sonra hasta olduğunu öğrenen işçilerin sayısı azımsanmayacak kadar yüksektir. Bu işçilerin bir kısmı gemi sökümde çalışmaya devam edebilmek için tedaviyi reddetmekte, ölen işçilerin gemi sökümde çalışmaya devam eden yakın akrabaları ise meslek hastalığı davası açmaya çekinmektedir. Dolayısıyla işçiler emek faaliyeti içerisinde meydana getirdikleri ürünün pahasına günden güne tükenir, hastalanır, yaralanır ve ölürken; bu şiddetin zamana yayılan ve görünmez doğası ile birleşen örgütsüzlük, işçilerin kendi bedenleri üzerindeki hâkimiyetini de sermayenin boyunduruğu altına sokmaktadır.

İş cinayetlerinin Aliğa'daki gemi söküm işçileri tarafından nasıl deneyimlendiğine odaklanıldığında dikkat çeken noktalardan ilki iş cinayeti gerçekleşen günlerde genellikle tüm firmalarda işin durmasıdır. Bunun sebebi ölen işçinin birçok firmada çalışan akraba veya köylüsü olmasıdır. Makalenin birinci yazarı saha çalışması esnasında "Gemi söküm işçisi" rumuzlu bir Twitter hesabında bir cenaze ilanı ile karşılaşmış ve cenazeye katılmıştır: "Sivas Beydillili İlyas Dalgan'ın cenaze töreni cemevinde gerçekleştirilecektir."

Cenazede görüşülen işçiler büyük oranda gemi sökümün ilk yıllarından beri bu sektörde çalışan ve götürü usulü⁵ de çalışmış işçiler. Meslek hastalığından ölen köylülerinin ya da akrabalarının cenazesinde kanser olan ya da hasta olmasına rağmen mecburen hala gemi sökümde çalışmak zorunda olan işçilerden bahsediliyor. Öte yandan ise işçiler aralarındaki sohbetlerde işe duydukları minneti, ücretlerin yüksek olmasından ve koşulların eskiye kıyasla iyileşmesinden duydukları memnuniyeti tarif ediyorlar. İşçiler arasında daha çok Hindistan, Pakistan gibi sahilde söküm metodlarının uygulandığı ve işçilerin "ilkel" olarak tabir ettiği yöntemlere göre Aliğa'daki görece iyi koşullar tartışılmaktadır. Çoğu işçi Avrupa'da kullanılan kuru havuz yöntemlerini bilmemektedir. Araştırmacıyla bilgi alışverişi üzerine bu konu görüşüldüğünde ise bu yöntemlerin uygulanmasının Aliğa'da bulunan 22 gemi söküm parseli ve gemi başına düşen dar alan düşünüldüğünde ve teknoloji eksikliği gibi sebeplerle zor olduğuna dair düşüncelerini belirtmişlerdir.

Benzer bir çelişki, kullandığı şalamadan saçılan çapaklardan (bir nevi küçük alev parçaları veya kıvılcım) yanan ellerini gösteren Cem'in yanık izleri ve akciğer kanserine maruz kalan arkadaşlarının deneyimleriyle birleşen, işçilerin geçim kaygısında kendini gösteriyor. Gemi söküm patronlarının çelenklerinin biriktiği köşede oturan işçilerden biri şöyle diyor:

Allah gemi sökümünden razı olsun. 20 bin lira kızın dersane ücreti, burada çalışsam asla karşılayamazdım. 2 ev ve araba aldım. Bak karşıdaki adama, kaç yaşına gelmiş, kim alacak onu işe gemi söküm olmasa? Şu diğer çaprazda üç tane emekli hala çalışan gemi söküm işçisi yan yana oturuyor. Bak şu karşıdakinin de eşi kanserden ölmüş, o da gemi sökümde çalışmaya devam ediyor. Hepsi gemi sökümünden ekmek yiyor (Namık).

Başka bir işçi, Sami söze şöyle giriyor: "Bak ben evimi gemiden düzdüm. Şu ayağımdaki bot ortopedik. Böyle malı burada bulamazsın". Hemen yanında oturan bir işçiyi gemi söküm gazisi olarak tanıtıyorlar, anlatıyor: "Benim bir omzum diğerinden daha alçak. Parçaları eskiden

⁵ Götürü usulü çalışma, gemi söküm sektöründe uzun süredir sürdürülen, emek yoğun bir sömürüyü artıran bir işlem. Mütahhit denilen kişiler gemi söküm firmasının sahibi ile anlaşıp geminin götürü usulü sökülmesi işleminin koordinasyonunu üstleniyor. Firma sahibi ile önceden belirlenmiş bir fiyata anlaşarak büyük oranda kendi köylülerinden oluşan bir ekibi bir araya getiriyor. Böylece, çalışma saatlerini uzun tutarak ve üretimdeki hızı artırarak gemi söküm patronuna kısa bir sürede işlemi bitireceğine dair bir taahhüt veriyor. Çoğu iş kazası, yaralanma ve ölümün götürü usulü çalışma sürecinde gerçekleşmesi nedeniyle Bakanlık ve AB denetimlerinin de artırılmasıyla bu işlem şu an çok az firmada gerçekleşiyor. Fakat götürü usulü çalışan işçiler, aynı işi kısa sürede yaparak daha yüksek bir ücret kazandıkları için bu işlemin kaldırılmasından bir yandan da rahatsızlık duyuyorlar. Başka bir deyişle, günlük yevmiyesinin verdiği emeği karşılamadığını düşündüğü için emek/zaman oranında daha yoğun çalışarak aldığı ücretin daha fazlasını elde edebiliyor. Böylece işçi, kendi yoğunlaşan sömürüsüne de gönüllü olarak katılıyor.

sırtımızda taşıyorduk. Hatta şimdiki gibi beton da yoktu çamura bata çıka yürüyorduk. Sonra da üstümüzdeki çamuru, pisi asbestle siliyorduk. Şimdi çok şey değişti” (Yusuf).

Dolayısıyla işçilerin çoğu gemi sökümün kendi sağlıkları üzerindeki olumsuz etkilerinin farkında olmasına rağmen aldıkları ücretin diğer iş kollarında çalışan işçilere kıyasla yüksek olmasını bir çeşit “diyet” olarak görüyor. Bu yüzden defnedilmek üzere kaldırılan cenazeyi en önde omuzlayanlardan birinin müteahhitlik yapan bir patron olması, işçi servisinin işçileri cenazeye kadar getirmesi ve gemi sökümünün en zengin firmalarından biri olan Şimşekler firmasının gönderdiği çelenk bu şiddeti maskeliyor ve birçoğu için kabul edilir hale getiriyor.

Cenazede ayrıca o zamana kadarki görüşmelerde işçilerin kullandığı “ramak kala” sözleri karşılık buluyor. Görüşülen işçilere çalıştıkları süre içerisinde hiç iş kazası yaşayıp yaşamadıkları sorulduğunda büyük bir kısmı hem kendi hem de diğer işçilerin deneyimleri üzerinden anlattıkları kazaları “ramak kala” olarak tanımlamışlardır. Odak grup yöntemi ile görüşülen bir işçi grubunda ise işçiler bunu şu şekilde ifade etmiştir: “Gemi sökümünde herkesin bir ‘ramak kala’sı vardır”. Burada “ramak kala” ile ifade edilen, ölümcül ya da ağır yaralanmaya sebep olabilecek bir kazadan son anda teğet geçilmesidir. Bu ifade, aynı zamanda “ani ölüm” olarak tanımlanan iş cinayetlerine olan mesafenin yakınlığını, iş cinayetlerinin her gün gerçekleşebilecek bir potansiyel tehlike olarak deneyimlendiğini anlatabilmek için kullanılmaktadır.

İşçilerin “ramak kala”larla kuşatılmış işçilik deneyimlerinde bizzat yaşadıkları ve şahit oldukları iş kazalarına odaklanmak işçilerin gemi söküm emek süreçlerindeki (ani) şiddete maruz kalma biçimlerini anlamak için elzemdir.

Diyorlar ki şurayı kesicez. 3 kişi birden aynı parçayı beraber kesiyorlar ama içeride ne olduğunu bilmiyorlar. Sen kesiyorsun ama orası depo mu, gaz odası mı, enerji kaynağının olduğu bir oda mı, içeride ne olduğunu bilmiyorsun. Geçen seneki bir kazada geminin altına giriyor işçiler. Normalde oradaki sıvının boşaltılması lazım. Elektrik motoru yerine mazotlu pompa kullanılıyor. Mazot sonuçta dışarı karbon veriyor, içeride gaz birikiyor, sigara falan dediler ama, bir patlama oldu. 2 kişi öldü orada (Mahmut).

İşçilerin anlatımından yola çıkarak şahit oldukları iş kazaları incelendiğinde, bu kazaların büyük oranda şirketin bünyesinde çalışan iş sağlığı ve güvenliği uzmanlarının ya da çavuşların⁶ yönettiği baskıcı bir emek rejiminin getirisi ve işin organizasyonu ve denetiminde işçilerin söz sahibi olmamalarının bir sonucu olduğu görülüyor. Bir işçi bu durumu şu şekilde özetliyor:

Ben mesela bu parçada çalışıyorum. Fakat bu parçada çalışmaya devam edersem ben iş kazası geçiririm. Yüzde yüz yani. Ben bunu bıraktım. Başka bir parçaya başladım. Bir yarım saat kırk beş dakika çalıştım. Çavuş geldi dedi ki “Haydar bunu niye kesmedin?” Dedim ‘çavuşum bak bunda kaza olayı var. Bunu dedim ters çevirelim. Şu ayaklar yukarı baksın ayaklarını keseyim...’ ‘Yahu kesersin’ dedi. Firmada da iki günlük çalışansın. Ondan sonra bir şey de diyemiyorsun. Adam bana kes dedi. Keselim dedim. Tam ben biraz kestiğim tutarını bıraktım,

⁶ Gemi söküm sektöründe de “çavuşluk”, “hemşerilik ve akrabalık” rıza ve tahakküm ilişkilerinin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Ancak makalenin kapsamını aştığı için bu ilişkilerin literatürüne ve ayrıntılı analizine girilmeyecek, onun yerine işçilerin kendi kontrollerinde olmayan üretim sürecine dair bilgi akışı ve denetim mekanizmalarından bahsedilecektir.

şalamayı çekmeme kalmadı. Bu üzerime doğru gelmeye başladı. Ben kaçtım kaçarken kestiğim parçaların üzerine oturdum böyle. Oturunca geldi buraya vurdu. Oraya vurunca kıldı tabii. Şimdi avukat şu kadar miktardan tazminat bahsediyor. Bunun on katı da olsa benim eski sağlığıma vermez (Haydar).

Geçirdiği iş kazası sonucunda vücudunda yanıklar olan ve Sivas'ta istirahat eden bir işçi ise kendi durumunu anlatırken işin denetlenmesinde işçilerin söz hakkı olması, herhangi bir iş kazası yaşandığında müdahale edecek ekipman ve ekibin olmasını şu şekilde anlatıyor:

2018 yılında kesim yaptığım parçanın içinde ne olduğunu bilmediğim için, kontrol edilmemiş bir parça geldi. Ya bir tank varmış kesim yapılan yer oraya denk gelmiş. Ya da parçanın altında etrafında patlayıcı bir şey vardı, çapak oraya gittiye birden alev topu geldi puf etti. Ben alevlerin arasında kaldım. Benim ağzımda maske falan da vardı sadece lastikleri kalmış maskenin. Ağzımda erimişti komple. Bacaklarımın yüzde 26'sı yanık durumda. Geminin çavuşu var. Ayrıntılı bir şekilde kontrol edilseydi parça böyle olmazdı. Ben önüme ne gelirse onu kesiyorum. Ben önüme gelen parçayı kesmek ile mükellefim. İlk 2 gün o parçayı kestim bir sorun yoktu, 3. gün oldu patlama. Bir de çalıştığımız ortam da pisti. Hatta benim oradan çıkmam bile zor oldu. Kendimi dışarı zor attım. Sağa sola seslendim, akraba görmüş beni ki o gün işyerinde sular bile kesikti, akmyordu. Bir işçi beni o halde görüyor koşuyor dolabından 3-5 su getiriyor o şekilde söndürüldüm ben (Kaan).

Öte yandan, yönetime yakın olan, götürü yapan ya da götürü müteahhitliği yapan işçilerin iş kazalarına yaklaşımı daha farklı. Görüşülen işçilerin bir kısmı da iş kazalarından %90 oranında işçilerin sorumlu olduğunu, işçilerin dikkatsiz ve özensiz çalıştığını vurgulayarak durumu şu şekilde anlatıyorlar:

Gemiyi çekiyorlar mesela. 600 tonluk halatlar var yerin altında, halatlar bağlı. Gemi çekiyorlar, tabii milim milim. Düşünsene 45 bin ton, 50 bin tonluk gemiyi çekiyorsun. E halat da 600 tonluk. Bunun gerildiğini düşün, senin orada hiç gezmemen lazım ki o halat defalarca kopuyor. Her kopuşunda kolunu falan ne varsa alıp götürüyor. Ve adamlar bunun dibinde duruyor. Bak iki kişi öyle öldü. Ben şahidim (Arda).

Emek sürecinde yaralanma ve "ramak kala"ların biriktirdiği deneyimler, işçilerin deneyimlerini ve çalışma koşullarını anlamlandırmaları noktasında parçalı bir bilinç yaratmış olsa da; makalenin sınırları itibarıyla yeterince derinleştiremediğimiz rıza ve zor ilişkileri, işçilerin bireysel deneyimlerini kolektif bir tutuma dönüştürmeleri noktasında engeller oluşturmaktadır. İşçilerin deneyimlerini anlamlandırma noktasında yekpare ve bütünlüklü bir eğilime sahip olmaması ise işçilerin hem pratikleri hem de çalışma koşullarına yaklaşımları açısından da farklıların izlenmesine neden olmaktadır. Her fırsatta işçilerin ortak tutum almaktan ve örgütlenmekten geri durduğunu ifade eden bir işçi bu durumu şöyle anlatmaktadır:

Yan şantiyemiz Şimşekler'de sıradan bir gün, öğlen yemeğine yakın, bir işçi gemiden düştü dediler. Ben dedim herhalde geçim sıkıntısından intihar etti, düştü bu adam. Adam makine dairesindeymiş, galiba kontrol edilmemiş hidrolik borular var. Hidrolik borulardan bir tane-sinden yağ akıyor. Ve elindeki ateş o yanmayı tetiklediği için önce üstündeki elbise tutuşuyor,

ve bu adam total, 25-30 metreden kendini denize bırakıyor. Ve biz bunu duyup paydos edelim dediğimizde yarım saat daha duralım yevmiyemizi tam alalım diyenler vardı. Ertesi gün de çalışma olmadı. Ölüm sıradanlaştı artık yani. (Aytuğ)

İşlerine, patronlara ve (geçmişe göre iyiye giden) çalışma koşullarına dair çelişkili hissiyatlarda olan farklı işçilerin deneyimlerinin her biri yavaş ve ani şiddeti ne kadar yakından deneyimlediklerini ve ne kadar sıklıkla maruz kaldıklarını gösteriyor. Bu süreçte neoliberal ekonomik sistemde sürekli olarak “piyasa şiddetine” (Fırat, 2018) maruz kalan ve geçim derdiyle cebelleşen işçiler için iş cinayetlerinin ve meslek hastalıklarının işten caydırıcı bir noktaya gelmesi veya emek süreçlerinin güncel durumuna tepkiyi örgütleyen bir sebep halini alması güçleşiyor veya son bölümde tartışacağımız dağınık, plansız ve işçilerin kendi kalıcı birliklerini oluşturmaktan uzak bir şekilde sürdürdükleri fiili grevler gibi dönemlerle kısıtlı kalıyor.

Teorik çerçevede tartışıldığı gibi Aliğa’da da yavaş şiddet aracılığı ile kapitalizmin işçilerin emeği ve bedeni üzerindeki tahakkümü zamana yayılarak “görünmez” hale gelmektedir. Aliğa’daki gemi söküm işçileri, gemi sökümü parçalarına can vermek pahasına kendini tüketmeye devam etmektedir. İşçinin kendi emeğine ve bedenine yabancılaşmasının bir sonucu olarak bu şiddeti ve şiddetin semptomlarını bulunduğu emek faaliyeti ile bağdaştıramıyor olması, ya da farkındalığının parçalılığı meslek hastalıklarının da genellikle “doğal ölüm” olarak tarif edilmesine sebep oluyor. Dolayısıyla işçiler Aliğa’da yaşamının dahi kendileri ve yakınları açısından olumsuz sağlık sorunlarına mahal verebileceğini bilseler bile işin devamlılığını sağlayarak ve hatta kendi sömürü koşullarının yoğunlaşmasına (örneğin; işin temposunu artırarak ya da hızı düşürerek ek mesaiye kalarak daha fazla ücret almak) “gönüllü” olarak katılarak “bedenini eksiltiyor ve zihnini köreltiyor” (Marx, 2013: 78). Böylece işçi üretim sürecinin hangi aşamasında olursa olsun gitgide deforme edilen bedeni ile bunun faili olan sermaye arasındaki içsel bağı göremez hale geliyor.

Bu durum ayrıca aşağıda belirttiğimiz gibi deniz ekosistemi üzerindeki yavaş şiddet ve ikisinin bir arada deneyimlenmesi perspektifinden de değerlendirilecektir.

Deniz Ekosistemi Üzerindeki Yavaş Şiddet

Makalenin bu bölümü metabolik yarılma ile yavaş şiddeti bir araya getiren bir teorik perspektiften kıyı ekosisteminin emek sürecinde nasıl tahrip edildiğini tartışacak ve bu süreçte şiddetin zamana yayılması sebebiyle tahribatın sonuçlarının da daha görünmez kılındığını ortaya koyacaktır. Böylece kıyı ekosistemi ve işçilerin tükenme süreçlerindeki paralellik açığa çıkarılacak ve de emek sürecinin mekânının “kıyı” olmasının da bir rastlantı olmadığı savı saha bulgularıyla desteklenmeye çalışılacaktır. Emek sürecinin mekânı olarak kıyının seçilmesi denizi bir atık yutağı olarak görmenin ve sermayenin atıkları dışsallaştırma hedefinin bir sonucudur. Yukarda tartıştığımız gibi, meta menzili bu şekilde denizlere yayılmakta, bu sefer denizi bir kaynak olarak kullanmasa da atık yutağı olarak kullanmaktadır.

İşçiler, kendi varlığının bir parçası olan doğaya yabancılaştıkça hem kendi bedenlerinde deneyimledikleri şiddet hem de doğanın bedeninde cisimleşen şiddet aynı keşimsellik içerisinde görünmez hale gelmektedir. Fakat, nasıl ki işçinin kendi emeğine

ve ürününe olan yabancılaşması belli kırılma anlarında bir farkındalık yaratıyorsa işçi ve doğanın ilişkisindeki yabancılaşma da bazı durumlarda kendi varlığını hissettirebilmektedir. Bu sebeple makalenin bu bölümünde, işçilerin çoğunun doğayı nasıl hem emek sürecinin gerçekleştirdiği mekân olarak hem de çalışma ilişkilerinin kendi beden ve psikolojilerine zarar veren semptomlarının da telafi edileceği, kendine ve sermayenin tahribatlarına dışsal bir biçimde deneyimlediği gösterilecektir. Aynı zamanda (emek sürecine ne kadar yabancılaşsa da) parçalı olarak kendi üzerinde sezdiği zararlar ile paralel olarak denizin de emek faaliyeti esnasında nasıl zarar gördüğünün farkında oldukları, fakat bu noktada bir sorumluluk hissetmemeleri ile kendi çalışma koşulları ve sağlığı açısından almadığı sorumluluğun paralellliği üzerinde durulacaktır.

TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi tarafından hazırlanan “Aliğa Çevre Kirliliği” raporlarına göre, gemi söküm tesislerinde yapılan ölçüm sonuçları Pb (kurşun) konsantrasyonlarını, Ni (nikel) konsantrasyonlarını ve As (arsenik) değerlerini ölçüm günlerinin tamamında (bir gün hariç) limit değerinin üzerinde göstermektedir (TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi, 2022). Bu sonuçlara paralel olarak, görüşülen neredeyse tüm işçiler, işyeri hekimlerinin çalışanların kanındaki kurşun seviyesini altı ayda bir ölçtüğünü ve yüksek kurşun oranına sahip işçilerin ücretsiz izne gönderildiğini belirtmiştir. Bu durumla karşılaştıklarında işçilere ne yaptıkları sorulduğunda, çoğu kanındaki kurşunu azaltmak için köye gittiklerini, doğada yürüyüş yaptıklarını ifade etmiştir. İşçiler bu durumu şöyle anlatmaktadır:

Burada da tabi kesim yaparken boyaların kabloların yanması gemilerin içindeki depolarda mazotlar olabilir bunlar yanabilir. Boyanın ve plastiğin çıkardığı duman kurşun içeriyor. Vücudun temizleyemediği tek madde. Özellikle çalışanlarda kurşun oranı çok fazla çıkıyor, limit fazla çıkınca aylık tatile, izne gönderiyorlar. Riski de biliyorlar ama aldıkları ücret piyasa koşullarının üzerinde bir ücret (Mahmut).

Ufak tefek borçlarım var olmasa buradan çıkacam. İş bırakmasam da 2 ay falan bir memleket, köye gitmek istiyorum. Çünkü ben neredeyse sigara bile içmiyorum ama aldığım nefesi fark etmeye başladım. Gemi sökümüne başladığımdan beri sanki nefes almakta biraz güçlük çekmeye başlamış gibiyim. Verdikleri toz maskesinin de bir anlamı yok (Behzat).

Gemi söküm emek sürecinin işçinin bedenine verdiği zararlar gibi özellikle işin gerçekleştiği mekân olarak kıyıya verdiği zararlar da çeşitli bilimsel raporlarda ortaya konulmuştur. Fakat denizin, dönüşüm geçiren ve canlı bir ekosisteme sahip olduğu gerçekliği, yavaş şiddetin gerçekleşme sürecindeki zararlarının doğrudan ölçülememesine neden olmaktadır. Dolayısıyla kıyı ekosisteminin maruz kaldığı zarar ancak kümülatif bir etkinin sonucunda belki insanın zaman algısının bile dışında kalan uzun bir sürede semptom verdiğinde tanımlanabilir bir durumdadır. Bu nedenle, bu çalışmada sonuç ve semptomları değil, süreci esas alan bir tartışma sürdürülmektedir. Bunun için de yine emek sürecinin başat unsuru olan işçilerin anlatı ve gözlemlerinden faydalanılmıştır. Böylece işçilerin ifadelerinden aynı zamanda kendilerine dışsal olarak deneyimledikleri doğa ile ilişkilendirme biçimleri de anlaşılmalı çalışılacaktır. İşçilere kıyıda çalışıyor olmanın kendi işleri ve deniz ekosistemi üzerindeki etkileri sorulduğunda işçilerin yanıtları şu şekilde olmuştur:

Bir ara gemideyiz, rüzgâr çıkıyor. Zaten rüzgâr çıkınca o zaman geminin üstü de yukarı doğru kalkar. İki geminin birbirine değdiği yer de tam yağ tankına denk gelmiş. Sonra delindi orası ve nerden baksan 80-90 ton yağ döktüğü denize. Şu an hala o yağı baksan görürsün yani. Çandarlı sahili, Şakran sahili, Hindistan'daki görüntüleri sana veriyor aslında. Sadece biz bir yeri temizledik. 90 ton yağ ne demek biliyor musun? Ama ne yaptılar? Kimse görmedi bunu. Kıyıda şu an gemide 10 metre ileride, 15 metre ileride yürüyemezsin mesela. Denizin içi hurda doludur. Sürekli düşer mesela denize parçalar. Birikir orada (Arda).

Aliağa'ya gelen gemilerin yükü yoksa dengede durması için balast suyu ekleniyor. Alabora olmaması için. Mesela Singapur'dan geliyorsa, Kızıldeniz'den geçerken suyu bir yerde boşaltıp geçecek ya da orada suyu alıp buraya kadar gelecek. Hiç burada Aliağa'da ya da Ege Denizi'nde yaşamamış canlıların bedenleri çıkmıştı kıyıya. Mesela pirhana gibi diğer canlılara zarar veren balıkları düşün, orada suyu çekerken onları da getiriyor. Suyu boşaltınca e canlıları da boşaltıyor denize. Doğayı, ekosistemi de etkiliyor (Mahmut).

Bütün canlıları olumsuz anlamda etkileyen bir iş. Orada en yakın ne var, deniz var, denizin içinde balık var. Yani hem bizi etkiliyor hem oradaki canlıları etkiliyor. Yağ, atık mesela bunlar hiç hesaba katılmadan düşünülmeden, hiçbir önlem almaksızın sorumsuzca para kazanıyorlar. Mesela Aliağa plajına vuruyor olduğu gibi kirlilik. Akıntı olduğu için gemi sökümünden o atıkları götürse de başka yerden çıkıyor. Bunu devlet de görüyor, biliyor ki zaten (Taner).

İşçilerin ifadeleri işçilerin üzerinde çalıştıkları denizin kirleniyor olmasına kayıtsız olmadıklarını göstermektedir. Denizi genellikle kendi gerçekliklerine dışsal bir yerde algılıyor olsalar da denizin kirliliğini kendi durumları ile benzeştirerek anlatmaktadırlar. İşçiler emek sürecinin organizasyonuna müdahale edemedikleri ve “ben parçayı kesmek ile mükellefim” dedikleri gibi aynı şekilde devletin, yöre halkının da denizin kirlendiği gerçekliğini biliyor olmalarına rağmen önlemler alınmamasını kendi edilebilirlikleri ile paralel olarak deneyimlemekte ve paylaşmaktadırlar.

Öte yandan, denizin üzerinde çalışma hali onlar için çalışma koşullarını dayanılır kılan, işi eğlenceli hale getirme çabasının bir parçası da olabilmektedir. Özellikle büyük yolcu gemilerinin restoran bölümündeki depolarda işçiler çok sayıda alkollü içkiyle karşılaşabiliyorlar. Gemide çalışan bir işçi bu durumun yarattığı motivasyonu şöyle anlatmaktadır: “Bir de mesaiye kaldıysan tam gün batımında açıyorsun o votkalardan birini, manzarada çok iyi gidiyor” (Salih). Ya da bazen kesim esnasında bu içkilerin de ortadan kaldırılması gerekiyor ve işçiler gümrükten kaçan bu içkilerin büyük bir kısmını denize atmak zorunda kaldıklarını ifade ediyor.

Çanta bulduk biz bir sefer geminin birinde. Çantayı bir açtık paket paket uyuşturucu. Anlamadık en başta tabi, nereden bilcen. Bir tane keş var. Aldı paketlerden birini şöyle bir ağzına sürdü. Ne yaptık biliyor musun? Denize attık hepsini. Balıklar artık şenlik yapmıştır (Cem).

Denizel akıntıların da etkisinden dolayı denizel kirlilik ve deniz ekosistemi veya biyolojik çeşitliliği üzerindeki baskı ve yavaş şiddet çok kolaylıkla gözler önüne serilmiyor. Bu görünmezlik de yukarıda belirttiğimiz gibi emek sürecinin mekânının ‘kıyı’ olması seçiminin temelinde yatıyor. İşçilerin bir kısmı hem kendi üzerlerindeki hem de kıyı ekosistemi üzerindeki yavaş şiddetin farkında olsa da mütemadiyen “zorunlu” bir rıza kuruluyor ve yapılan iş benzer koşullarda sürekli kılınıyor. Çevreye göre daha

yüksek ücret, mesai ücreti, tanıdık ortamda ve tanıdık insanlarla çalışmak gibi koşullar yine de hem yapılan işi hem de bedenlerindeki ve denizel çevredeki tahribatı kabul edilebilir kılıyor.

Grev sürecinde yazdığı şiirleri okuyan, emek, direniş ve doğa şiirleri yazan bir işçiye neden hiç deniz üzerine şiir yazmadığı sorulduğunda şu ifadeleri kullanıyor:

İşte bir şeye şiir yazabilmek için denize, deniz mesela doğal bir şey, denize bir şiir yazmak için benim kendi gözümce ona aşık olmam lazım. Ona bir şair gözüyle bakmam lazım. Hani geldiğim günden beri sevmedim denizi. Hala da sevmiyorum bu memleketi. Onun için hiç yani düşünmedim yani yazmayı. Köyümüzde ufak bir göl yok. Geliyoruz koca denizin ortasında gemi kesiyoruz. Enteresan bir şey değil mi? (Haydar)

İşçilerin birçoğu için üzerinde çalıştıkları deniz; onlar için arkadaşlarının yüksekte düşüp yaşamını yitirdiği, gemi sökümünün bütün zorlukları ve sıkıntılarının yansıdığı kocaman bir cehennem hala. İşçilerin doğa ile kurduğu dışsal ilişkinin niteliği ise ancak sınıf mücadelesi içerisinde ve üzerinde çalıştıkları denizin tabut olmasını önleyebilecek birliği yakaladıklarında değişmeye başlayacaktır. Böylece, doğayı bedenindeki kurşun ya da gemi sökümünün bütün olumsuz semptomları için köyde yürüyüş yaparak atmaya çalıştıkları kendinden bağımsız bir canlı formu olarak görmeyecek; kendi tüketimi ile doğanın yıkımı arasındaki paralelliği kurabilecek bir eylemselliğe geçebilecektir.

“Bizim bu Grev Zehirli Geminin Gelişine Denk Gelecekti ki...”

Bu bölümde, emek ve ekoloji mücadelesinin paralelliğini ve birbirine içkinliğini Aliağa’da 2022 yılında meydana gelen iki eylem (çevre protestosu ve iş bırakma eylemi, başka bir deyişle fiili grev) üzerinden makalenin sınırlarının izin verdiği ölçüde tartışacağız. Brezilya’dan gelmesi planlanan São Paulo isimli asbest içeren geminin protesto edilmesi ve gemi söküm işçilerinin fiili grevi bu aşamada önemli bir kesişimselliğe ışık tutuyor.

Çok sayıda asbest ve ağır metal içeren ve 1950’li yıllarda inşa edilen São Paulo isimli uçak gemisinin sökülme üzere 4 Ağustos 2022 tarihinde Aliağa’ya hareket etmesinin ardından çok sayıda çevre ve işçi örgütü geminin gelişini engellemeye yönelik kampanya, basın açıklaması, nöbet eylemi ve protesto yürüyüşü düzenledi. Verilen mücadelenin sonucunda, 26 Ağustos’ta geminin Tehlikeli Madde Envanteri (IHM) raporuna dayanarak Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanı Murat Kurum, asbestli gemi São Paulo’nun sökülme üzere İzmir-Aliaga’ya gelmesine izin verilmeyeceğini açıkladı. Gemi, varış istikametini 8 Eylül’de Brezilya-Rio de Janeiro olarak güncelledi.

Bu süreç içerisinde yapılan en kitlesel miting ise çok sayıda siyasi parti, çevre örgütü, sendika ve sivil toplum kuruluşlarının da katıldığı 4 Ağustos 2022’de Aliaga Demokrasi Meydanı’nda gerçekleşen protesto oldu. “Aliaga dünyanın çöplüğü değildir”, “Ölüm gemisinin karasularımıza girmesini istemiyoruz”, “Ölüm gemisini durduralım”, “Havama, suyuma, toprağıma dokunma” pankartlarının ön planda olduğu protestoda gemi sökümde çalışan işçilerin asbest maruziyetine bağlı yaşadığı sorunla-

rın hazırlanan ortak dövizlerde olmadığı görülüyor (bkz. eylem videosu ve eylem organizasyonunda görev alan aktivistlerle birebir görüşme).⁷ Yürüyüşe katılan meslek örgütleri ve sendikalar içerisinde farklı iş kollarından işçilerin protestoya dahil olduğu görülse de gemi söküm işçilerinin kendi talepleri ve sözlerini de içerecek bir şekilde kolektif bir katılımı olmamıştır. Bunun sebepleri ve gemi sökümü işçilerinin, çevre aktivistlerinin ve farklı sektörlerden işçi örgütlerinin düzenlediği eyleme çelişkili yaklaşımları bölümün devamında tartışılacaktır.

Ayrıca, mitingin çağrıcılığını yapan Emek ve Demokrasi Platformu'ndan bir görüşmeci (Ceren), miting öncesinde çağrı metnini dağıttıkları sırada birçok gemi söküm işçisinin “siz bizim işimizle, ekmeğimizle mi oynamaya çalışıyorsunuz?” diyerek tepki gösterdiğini belirtmiştir. Görüşme yapılan çevre örgütleri her ne kadar São Paulo isimli asbestli geminin işçi sağlığına da olumsuz etkileri olduğunun ve işçilerin tepki göstermelerinin de önemli olduğunun altını çizse de; bu tepkilerin işçiler cephesinden örgütlenmesi gerektiğini düşünmektedir.

São Paulo gemisinin protestosuna neden olan temel sebeplerden biri olan asbest içeriği; çevre mücadelesi, işçi sağlığı ve mesleki hastalıklar ve sınıfsal mücadelenin de keşiştiği bir eksene oturmaktadır. Bu sebeple bu bölümde ilk olarak işçilerin emek sürecinde asbest ile karşılaştıklarında nasıl bir tutum aldıkları değerlendirilecek, daha sonra da grev sürecindeki tartışmalar aktarılacaktır.

Görüşme yapılan işçilere asbest ile karşılaştıklarında ne yaptıkları sorulduğunda şu yanıtları veriyorlar:

Önceden var ya ben biraz hatırlıyorum. Gemi sektörüne ilk girdiğim yıllarda o zaman çıraklık yapıyordum gemide. Yazıcılara bir gemi geldi. Vardı asbest vardı. Biz balyozlar ile kırıyorduk gemiyi. Diyordlardı ki işte bunlar asbest. Bilmiyorum işte. Nereden biliyim? Asbest bu dediler. Asbest ne dedim? Güzel bir cümle gibi geliyor ilk başta ama bilmiyorsun ki. Zehirli bir şey. Platform gemilerinde yok genelde. Yolcu gemilerinin bacak kısımlarında çok olur. Bir de eski gemilerde yalıtım olarak kullanılır. (Cem)

Eskiden biz asbesti gördüğümüzde ya bu yağı iyi emiyor diye üzerimize sürerdik. Şimdi artık asbesti görmüyoruz ki. Dün bir parça geldi. Bana asbest gibi göründü. Hemen asbest uzmanını çağırdı usta, incelediler falan. Asbest değil dediler. Zaten asbest direkt gemiye başlamadan sökülüyor. Artık alçı mı nedir... (Niyazi)

Asbestten korkuyorum ama bir de sarısı falan da varmış. Beyazı ile karşılaştım ama sarı olanı bilmiyorum. Ayağımızın altında toz gibi böyle çok karşılaştım. Ben genellikle su tutuyorum zaten tozumasın zaten diye. Bu kanser yapıyormuş yarın öbür gün olmayalım diye konuşuyordum (Şafak)

İşçilerin birçoğu, her ne kadar bugünkü koşullarının iyileştiğini ifade etseler de, gemi sökümde meydana gelen meslek hastalığının asli unsuru olan asbesti tanımakta zorluk çekiyorlar. İşin organizasyonu ve denetimi büyük oranda ara kademe yönetici olan “çavuş”lar tarafından sağlandığı için asbeste dair bilgileri de kısıtlı. Ayrıca, bir geminin sökülme üzere Aliğa’ya getirilmeden önceki prosedür ve aşamalarını takip

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=Q25N0ZhR0mo>, 03.09.2023 tarihinde erişildi.

edemedikleri için gemi gelmeden büyük oranda asbestten arındırılmış olduğu yanlışlığına düşebiliyorlar. Yine de asbestin zararlı olduğunu bilmiyor değiller. Nasıl ki gözlerinin önünde iş arkadaşları ölüyor, yaralanıyor ve sakatlanıyor yine de işçiler birlik olup ortak bir tutum çoğunlukla sergileyemiyorlarsa, aynı şekilde asbestin varlığını bildikleri koşullarda dahi kolektif bir tepki göstermekten genellikle imtina ediyorlar.

İşçilere “zehirli gemi” olarak bildikleri São Paulo isimli yüksek oranda asbest içeren geminin gelişine karşı düzenlenen protestolara neden katılmadıkları sorulduğunda ise bunu şu şekilde açıklıyorlar:

Bizim açımızdan normalleşmiş bir durum. En son asbestli gemi Aliğa’ya gelmesin diye 3 tane basın açıklaması 2 tane de miting yapıldı. 1 tane gemi söküm işçisi gelmedi. Siz bizim ekmeğimizle oynuyorsunuz diyorlardı hatta. Bu gemi gelirse bizim 3 aylık yevmiyemiz garanti diye bakıyordu (Mahmut).

Ben de gitmedim o mitinge korkudan. Televizyona kameraya çıkarım patron görür işten çıkarılırım diye korktum. Kendi aramızda mesela bir arkadaşla karşılaştık mesela. Gelecekmış, gelmeyecekmış gibi tartışıyorlardı. O gemiyi mesela götürü usulü sökeceklermiş. Önceden planlamışlar bile (Murat).

Dolayısıyla sınıf bilincinin, ekolojik bilincin ve meslek hastalıklarına dair bilgi düzeyi seviyesinin yanında tartışılması gereken unsurlardan biri de işçilere uygulanan baskı ve (farklı türleriyle) şiddet. 2022 yılı şubat ayında başlayan fiili grev süreci de bu bilincin ve sınıfsal dayanışmanın arttığı bir döneme işaret etmesine rağmen baskı, şiddet, zor ve tahakküm ilişkilerinin içinde şekilleniyor.

Yaklaşık 11 gün süren grev işçilerin günlük yevmiyelerinin artırılması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, koruyucu ekipmanların verilmesi, gemi söküm işinin ağır ve tehlikeli sanayi işkolu kapsamına alınması gibi temel talepler ile başladı. İşçilere yapılacak zam oranının belirlendiği 2022 yılının Şubat ayında, Temurtaşlar firmasındaki işçiler kendi aralarında birleşip istedikleri ücret artışını işveren temsilcilerine iletiltiler ve gemi saha çalışanlarının ve çırakların ücretlerinin istedikleri miktar kadar yükselmesini sağladılar (Evrensel, 2022). Bu ücret artışlarının diğer firmalarda duyulması ve bu firmalarda çalışan işçilerin de aynı zam miktarını talep ederek kısmi iş durdurma eylemleri yapması üzerine, Temurtaşlar firmasının patronu, diğer firma yöneticilerinin de baskısıyla yaptığı zam kararını geri çekti. Bunun üzerine işçiler gemi söküm patronlarının derneği olan Gemi San-Der önünde eylemlerine başladılar.

İşçiler, 11 gün boyunca devam eden grev süresince kendi karar alma mekanizmalarını yaratacak bir komite ya da grup oluşturamamışlar ve maruz kaldıkları baskılar işçilerin ortak hareket etme tutumunu da dağıtmıştır. Bir işçi bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Grevi şöyle parçaladılar. Çavuşlar, bazı akrabası olan işçilerle iletişime geçip ‘biz istediğiniz ücreti, haklarınızı vericez, sizlik bir şey yok’ falan dedi. Öyle olunca da greve katılanlar da geri dönüp işe başladı. İnsanları parçaladılar böyle. Mesela başka firmadan bir arkadaş bana ‘bizim patron istediğimiz ücreti verecek, tamam’ dedi. ‘Biz buraya sadece size destek olmak için, görüntü olarak geldik’ dediler. Zaten üç gün sonra geri döndüler. (Şafak)

Grevin ardından yapılan saha çalışmasında işçilerin akrabalık ilişkilerinin ve patronların baskısının yarattığı tahakküm nedeniyle grevin parçalanmasının işçilerin birbirine olan güvenini de zedelemiş olduğu, böylece “gemi sökümde kimseyle birlikte yola çıkılmaz” duygusunun baskın hale geldiği gözlemlendi. Özellikle grevin ertesinde bazı firmalarda çalışan işçilerin seçtiği temsilcilerin ya da ön planda olan işçilerin iş akdinin feshedilmesi bu güvensizliği daha da perçinleyerek bir çeşit “yenilgi” duygusu yaratmıştı. Bu duygunun baskınlığı işçilerin grevin ertesinde elde ettikleri kazanımları da göz ardı etmelerine sebep oldu:

Bizim kazandığımız tek şey şu oldu. Kapalı kutuydu gemi söküm. Şu an biliyor herkes. Herkes biliyor. Ondan sonra bakanlıktan denetlemeler geldi. Bazen bir ara aklına geliyorlar da böyle, bir denetlemeye gelmezler. Bunlar oldu sadece. Başka da bir şey yok. Ücretler de işte, şey oldu mesela, bankaya, bütün maaşların bankaya yatırılması. (Cem)

Grevin zararı çok oldu. Grevden önce bi mesele olsa gidip konuşabiliyordun patronla, istediğimizi de yaptırabiliyorduk, bi sorunum olsa gidip patrona söylemeye çekiniyorum. Çünkü neden? Grev oldu kaybettik. Birkaç kişiyi iş yok deyip nasıl kapının önüne koydularsa aynı bana da olabilir. Bana bu girdiğim işyerinin patronu ne dedi, biliyor musun? Çok konuşmayacaksın, çok konuşursan hiç gelme dedi. Banyonun suyu soğuk akıyor bile diyemiyoruz şu an. (Şahin)

İşçilerin 11 gün boyunca sürdürdüğü fiili grev ve talepler incelendiğinde, asbest gibi uzun vadede işçilerin hastalanmasına sebep olan zararlı maddelere maruz kalmaları üzerinden öne çıkan bir ifade göze çarpmamaktadır. Günlük yevmiyelerinin artırılması, ücretlerin elden değil bankadan yatırılması ve kişisel koruyucu ekipmanların temin edilmesi gibi taleplerin ön planda olduğu grevin ertesinde, işçiler taleplerinin bir kısmını kabul ettirmiş olsa bile birbirlerine duydukları güvende zedelenme olmuş, işten çıkarılma kaygısı daha da görünürleşmiştir. Dolayısıyla saha çalışmasının grevin ertesi bir döneme denk geldiği düşünüldüğünde, bu güvensizliğin oldukça hissedilir bir düzeyde olduğunu söylemek gerekir ve aynı güvensizlik, iş kazaları, yaralanma, asbest maruziyeti ve iş cinayetleri ekseninde bir örgütlülük ve ortak hareket etme tutumunun önündeki temel engellerden biri olmaya devam etmiştir. Bu nedenle, kendi iç birliklerinin ve çekirdek karar alma mekanizmalarını yaratacak zeminin henüz olgunlaşmamış olması, işçilerin çalışma koşullarında söz sahibi olmasının ve hatta çevre ve halk sağlığına uygun çalışma koşulları talebini de öne çıkartamamış durumdadır.

İşçilerin Sao Paulo gemisini protestolara yoğun bir katılım göstermemesi ve bu eylemlerin ön saflarında yer almaması yukarıda detaylandırdığımız farklı ekolojik ve sınıfsal bilinç seviyelerinin yanında baskı ve şiddet karşısında geliştiren çeşitli davranışların sonucudur. İşçiler üretim faaliyeti içerisinde karşılaştığı zorluklara karşı kolektif bir sınıfsal tutum geliştiremediği sürece kendi varlığının bir parçası olan doğanın uğradığı tahribata da yanıt verecek bir devrimci aktör olarak kendini konumlandıramamaktadır. Tam da bu noktada, toplum ve doğanın diyalektik ilişkisindeki metabolik yarılma, kapitalist emek süreçlerinde hem işçinin bedeninde hem de onun inorganik bedeninde meydana gelen yavaş şiddetin birlikteliğinin fark edilmesi önünde temel bariyer olmuştur.

Emek ve ekoloji mücadelesini kesen bir alan olarak meslek hastalıklarının işçilerin önemli bir kısmı tarafından bu şekilde deneyimleniyor olması son kertede işçilerin kendi çalışma ve yaşam koşullarından yola çıkarak sürdürecekleri sınıfsal mücadelenin önemine de işaret etmektedir. İşçiler emek sürecinde yaşadıkları zorluklara dair yan yana gelmedikçe kendi gerçekliğinden daha da bağımsız ve kendisiyle ilişkisiz olarak deneyimlediği çevre sağlığını da kendi mücadelesinin bir parçası olarak görmüyorlar. Dolayısıyla kendi emeğine ve türüne yabancılaştıkça ve bu yabancılaşmanın zararlarını uyum ve adaptasyon ile perçinledikçe doğa ile olan yabancılaşma ilişkisi de katlanarak artıyor.

Bu noktada kastettiğimiz “önce sınıf mücadelesi, sonra ekolojik bilinç” gibi kaba bir aşamacılık değildir. Aksine sınıf mücadelesi ve ekolojik mücadelenin zorunlu olarak da birbirine içkin olduğunu metabolik yarılardan yola çıkarak tartışmaya çalıştık. Burada savunduğumuz temel argüman, ilk olarak deniz ekosistemi ve işçilerin bedeni üzerindeki tahribatın birbirine paralel ve içkin olduğudur. İkinci olarak ise, bu emek süreci için kıyının seçilmesinin rastlantısal değil, denizin atık yutağı olarak görüldüğü ve üretimin sonucunda çıkan atıkların dışsallaştırılmaya çalışılmasının bir sonucu olduğunu göstermeye çalıştık. Metabolik yarılmanın derinleşmesine karşı mücadelenin büyüdüğü dönemler bu yabancılaşma ve dışsallaştırmaya karşı durulan noktalardır. Biz de bu süreci barındırdığı çelişkiler, farklı işçilerin bilinç seviyeleri ve üzerlerindeki tahakküm üzerinden açıklamaya ve tartışmaya çalıştık. Grev sürecinde sendikalaşarak kalıcı birlikler sağlayarak, kolektif tutum olarak mücadele etmek gerektiğini düşünen işçiler arasında gelişmekte olan sınıf ve ekoloji farkındalığının sinyalini ise yine en iyi kendileri ifade ediyor: “Aslında biz bu zehirli gemi geldiğinde tam o zaman greve çıksaydık her istediğimizi alırdık” (Cem).

Sonuç

Bu çalışmadan çıkarılacak temel sonuç, emek ve ekoloji mücadelesine iki ayrı alan olarak değil, zorunlu olarak da birbirine içkin ve metabolik yarılardan kaynaklı bir alan olarak yaklaşılması gerektiğidir. Üretim ilişkilerinde ortaya çıkan metabolik yarığın tamiri de bu sebeple, son kertede işçilerin politik bilinç düzeyleri ve sınıf mücadelesi ile ortaya çıkabilir. Bu tartışmaya katkı sağlamak adına, bu makalede Aliğa gemi söküm işçileri özelinde bu sürecin çeşitli veçhelerini inceleyerek barındırdığı çelişkileri gösterdik. Aynı zamanda işçilerin maruz kaldığı ani ve yavaş şiddet biçimleri ile deniz ekosistemi üzerindeki yavaş şiddetin paralellliğini gözler önüne serdik. Homojen bir grup olmayan gemi söküm işçilerinin farklı seviyelerde sınıf bilincine ve doğa tahribatına dair farkındalığa sahip olduklarını, aynı zamanda farklı biçimlerde baskı ve şiddete maruz kalabildiklerini sahadan gelen veriler ışığında görünür kılmaya çalıştık. Böylece emek ve ekoloji literatürünün biraz da arka planda kalan denizel boyutuyla, meslek hastalıkları ekseninde sınıf ve ekoloji mücadelesinin kesiştiği zemine de ışık tutmaya çalıştık.

Kaynakça

- Barca, S. (2012) "On Working-Class Environmentalism: A Historical and Transnational Overview", *Interface: A Journal for and about Social Movements*, 4(2): 61-80.
- Bilir, E. (2020) *Dibe Doğru Yanış: Gemi Söküm Endüstrisi*, İstanbul: Notabene Yayınları.
- Braun, B. (2009) "Nature". N. Castree, D. Demeritt, D. Liverman ve B. Rohoads (der.) *A Companion to Environmental Geography* içinde. Oxford: Blackwell, 19-36.
- Burkett, P. (1999) *Marx and Nature*, New York: St John's Press.
- Clark, B. ve Foster, J. B. (2009) "Ecological Imperialism and the Global Metabolic Rift: Unequal Exchange and the Guano/Nitrates Trade", *International Journal of Comparative Sociology*, 50(3-4): 311-334.
- Çoban, A. (2012) "Ekolojik Tartışmalar Bakımından Marx'ın Düşüncesinin Değeri", *Kurtuluş Dergisi*, 2: 93-104.
- Demaria, F. (2010) "Shipbreaking at Alang-Sosiya (India): An Ecological Distribution Conflict", *Ecological Economics*, 70: 250-260.
- Erçandarlı, Y. (2019) "Antroposen Çağında Marx ve Eko-Marksizm(ler): Toplum-Doğa İlişkisinin Diyalektiği", *Praksis*, 50: 179-203.
- Ergil, D. (1977) "Kapitalist Ekonomide İş, Sınıf Bilinci ve Yabancılaşma Sorunu", *Birikim*, 25: 24-29.
- Ertör, I. (2016) "Meta Menzilin Yeni Durağı Balık Çiftlikleri: Gıda Güvenliği mi Çitleme mi?" *Toplum ve Bilim*, 138: 51-66.
- Evrensel (2022) Gemi söküm direnişi: İş durdurma tek firmada başladı, tüm bölgeye yayıldı, 12 Aralık 2022, <https://www.evrensel.net/haber/476819/gemi-sokum-direnisi-is-durdurma-tek-firmada-basladi-tum-bolgeye-yayildi>.
- Firat, A. F. (2018) "Violence in/by the Market", *Journal of Marketing Management*, 34:11-12, 1015-1022.
- Foster, J. B. (1999) "Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology" *American Journal of Sociology*, 102(2): 366-405.
- Foster, J.B. ve Clark, B. (2003) "Ecological Imperialism". L. Panitch ve C. Leys (der.) *Socialist Register* içinde. New York: Monthly Review Press, 186-201.
- Foster, J. B. ve Holleman, H. (2014) "The Theory of Unequal Ecological Exchange: A Marx-Odum Dialectic", *The Journal of Peasant Studies*, 41: 199-233.
- Frey, R. S. (2015) "Breaking Ships in the World-System: An Analysis of Two Ship Breaking Capitals, Alang Sosiya, India and Chittagong, Bangladesh," *Journal of World-Systems Research*, 21(1): 25-49.
- Galtung, J. (1990), "Cultural Violence", *Journal of Peace Research*, 27(3): 291-305
- Gemi Geri Dönüşüm Sanayicileri Derneği (2023) "Gemi Geri Dönüşüm Endüstrisi", <https://www.gemisander.com/gemi-geri-donusum-endustrisi>, erişim tarihi: 20 Mayıs 2023
- Gül, Z. (2022) "Emek ve Ekoloji Bağlarını Yeniden Düşünmek: "Yavaş Şiddet", Çevresel ve Mesleki Hastalıklar", *Polen Dergi*, 7: 36-50.
- International Marine Organization (2023) "Recycling of Ships" <https://www.imo.org/en/ourwork/environment/pages/ship-recycling.aspx>, erişim tarihi: 19 Haziran 2023.
- Kaya, Y. (2012) "Basel ve Hong Kong Sözleşmeleri Bağlamında Gemi Söküm Endüstrisi: Çevre, Sağlık ve Güvenlik Odaklı Bir Analiz", *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 14(4): 73-87.
- Lerner, S. (2010) *Sacrifice Zones: The Front Lines of Toxic Chemical Exposure in the United States*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Marx, K. (2011) *Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi Cilt: 1*, çev. N. Satılğan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2013) *1844 El Yazmaları*, çev. M. Belge, İstanbul: Birikim Yayıncılık.
- Moore, J. W. (2000) "Environmental Crises and the Metabolic Rift in World-Historical Perspective", *Organization and Environment*, 13: 123-157.
- Moore, J. W. (2003) "The Modern World-System as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism", *Theory & Society*, 32(3): 307-377.
- Navas, G., Mingorria, S., ve Aguilar-González, B. (2018) "Violence in Environmental Conflicts: The Need for a Multidimensional Approach", *Sustainability Science*, 13(3): 649-660.
- NGO Shipbreaking Platform (2022), "Turkey", <https://shipbreakingplatform.org/our-work/the-problem/turkey/>, indirilme tarihi: 5 Haziran 2023.
- Nixon, R. (2011) *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*, Harvard University Press.
- Odman, A. (2021) "Emek ve Ekoloji Gündeminin Ortaklığı: Al-Yeşil Gündem ve Eylem Hatları" *Polen Ekoloji, Madencilik ve Politik Ekoloji Sempozyumu'na sunulmuş tebliğ*, 26-27 Haziran.
- Odman, A. (2023) "Arzu ve Eylem Arasında Amel Köprüsü: EmEkoloji Mücadeleleri", *Birikim*, 406-407: 152-164.
- Özberk, N. (2017) "Politik Ekolojide Doğa-Toplum Diyalektik Birliğine Kuramsal Bir Bakış: Toplumsal Doğa ve Doğanın Kapitalist Üretimi Tezi", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3): 71-98.
- Sağlam, R. (2022) Mezotelyoma ilk kez meslek hastalığı olarak kabul edildi, 27 Şubat 2022, <https://www.evrensel.net/haber/456008/mezotelyoma-ilk-kez-meslek-hastaligi-olarak-kabul-edildi>
- TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi (2022) "İzmir İli Aliğa İlçesi Çevre Durum Tespiti Projesi", Gebze: Kocaeli.
- Turhan, E., Özkaynak B. ve Aydın, C. E. (2020) "Coal, Ash, and Other Tales The Making and Remaking of the Anticoal Movement in Aliğa, Turkey", O. İnal ve E. Turhan (der.) *Transforming Socio-Natures in Turkey Landscapes, State and Environmental Movements* içinde. London and New York: Routledge, 166-185.
- Wallerstein, I. (2011) *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, İstanbul: BGST Yayınları.

Doğu Karadeniz Vadilerinde Gezegen-Genişleyen Kentleşme: Fırtına Vadisinin Turizm Ve Doğa Koruma Yoluyla Mülksüzleştirilmesi¹

Onur Açar²

Öz

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Fırtına Vadisi son yıllarda özellikle turizm sektörü ve doğa koruma kurumları gibi yeni pratiklerin gelişmesiyle birlikte bir dönüşüm geçirmeye başladı. Bu araştırmanın öncelikli sorusu, Fırtına Vadisindeki kırsal coğrafyanın neden ve nasıl turizm merkezlerine ve doğa koruma alanlarına dönüştüğünü açıklamaktır. Bu sorgulama çerçevesinde, bu araştırma aynı zamanda bu yeni gelişmelere yönelik gelişen hoşnutsuzlukların, yerel protestoların ve itirazların anlamını sorgulamaktadır. Çalışma bu yeni dönüşümü açıklayabilmek için gezegen-Genişleyen kentleşme, mekân üretimi, çevresel onarım ve mülksüzleşme gibi kavramsal araçları kullanmaktadır. Bu sürecin nesnel-kurumsal unsurları olarak, devlet-güdümlü bölgenin markalaştırılması, topraklar üzerindeki siyasi kontrolün merkezileştirilmesi ve altyapısal yol koridorları ve yeni çitlemelerin yaygınlaştırılması araştırmanın bölge-ölçeğine dair önemli bulguları arasındadır. Sürecin öznel unsurları olarak, bütün bu gelişmeler bir yanda makro-turizm projeleri yoluyla soyulaştırılmış elit bir turizm vadisi yaratmaya yönelik arzuyu üretmiştir. Öte yandan, aynı süreç mülksüzleşme tehdidini vadi halklarının gündelik deneyimlerini anlamlandırmada merkezi bir yere taşımıştır. Bu bağlamda, etno-kültürel, politik-ekonomik ve ekolojik farklılıklara dayanan yer-temelli muhalif bakış açıları ortaya çıkmıştır. Çalışmanın saha araştırması 2017-2021 yılları arasında yaz aylarında gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Gezegen-Genişleyen kentleşme, mekân üretimi, mülksüzleşme, çevresel onarım, Fırtına Vadisi-Doğu Karadeniz*

The Planetary-Extended Urbanization of Valleys of the Eastern Black Sea Region: The Dispossession of Fırtına Valley Through Tourism and Nature Conservation

Abstract

The Fırtına Valley of the Eastern Black Sea Region has undergone a transformation in recent years by the tourism industry and nature conservation institutions. The primary question of this research is to

¹ Bu yazı ODTÜ Sosyoloji Bölümünde Nisan 2023 tarihinde biten doktora tezinden hareketle hazırlanmıştır.

² Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, E posta: onuracar82@artvin.edu.tr; ORCID: 0000-0002-4780-3754. Yazı gelişi ve kabul tarihi: 02.03.2023 - 01.06.2023.

explain why/how the rural geography in the Fırtına Valley has transformed into tourism centers and nature conservation zones. Within the framework of this inquiry, the research also tries to describe the sense of the emerging discontents, local protests and objections to these developments. The study used the conceptual instruments of planetary-extended urbanization, space production, environmental fix and dispossession in order to explain the recent transformations. As the objective-institutional aspect of the process, the state-led branding of the region, the centralization of political control over the lands and the infrastructural road corridors and new enclosures were important findings of the study at the regional-scale. As the subjective aspects of the process, all these developments constituted on the one hand the desire to create a gentrified elite tourism enclave through macro-tourism projects in the valley. On the other hand, the same process nourished the feeling of dispossession as the semantic backbone of the everyday life experience of the people of the valley. In this context, place-based oppositional views emerged on the basis of ethno-cultural, political-economic and ecological distinctiveness of the life in the valley. The field research of this study was conducted in the summer seasons of the years between 2017 and 2021.

Keywords: Planetary-extended urbanization, space production, dispossession, environmental fix, Fırtına Valley-Eastern Black Sea

Giriş

Doğu Karadeniz Bölgesi vadi toplumları son yıllarda geleneksel tarımsal faaliyetlerin etki ve ilişki alanının gittikçe daraldığı bir görünüm sergilemektedir. Çay üretimi gibi yeni tarımsal endüstrilerin geçimlik kırsal hane ekonomisine özgü ilişkileri büyük çapta dönüştürme süreci devam ederken 1980 sonrasında enerji, maden, turizm gibi yeni sektörlerin de bu vadilerde gelişmekte olduğu görülmektedir. Bölgenin doğu kesimindeki önemli vadilerden olan Fırtına Vadisi de son yıllarda özellikle enerji, turizm endüstrisi yatırımları ve milli park/sit gibi doğa koruma alanları ilanılarıyla birlikte yeni bir dönüşüm evresi içine girmeye başlamıştır. Vadideki Fırtına Deresi doksanlı yılların sonunda bir hidroelektrik enerji santrali (HES) yatırım projesine konu olurken, vadi-deki pek çok doğal yaşam parçası kitlesel turizm hareketinin etkileriyle dönüşmeye başlamıştır. Buna paralel olarak, vadinin ortasında gelişen kırsal bir kasaba yerleşimi olan Çamlıhemşin ilçesi geçmiş ilişki ağlarına kıyasla farklı merkezlerle olan ilişkilerini çoğaltmıştır.

Bu gelişme sürecinin önemli bir boyutu içerdiği toplumsal hoşnutsuzluklarla ilişkilidir. 1990'lı yılların sonuna doğru vadinin deresinden yararlanacak HES projesi hem vadiye yaşayan hem de büyükşehirlerde yaşayan vadi sakinleri tarafından etkili protestolarla engellenmiştir. Bu protestolarda vadinin yıkıcı enerji veya maden yatırımları yoluyla değil turizm yatırımları yoluyla kalkınması gerektiği savunulmuştur. Fakat zaman içerisinde turizmin kapitalist büyüme tarzı gittikçe artan şikâyetler ve yer yer patlayan önemli protestolara yol açmıştır. Bu protestoların ulusal düzeyde gündem olmuş bir örneği Doğu Karadeniz Bölgesinin yaylalarını birbirine bağlayan Yeşil Yol Turizm Projesine yönelik direnişlerdir. Vadide gündelik ilişkilerdeki ihlal biçimleriyle kendini gösteren bir diğer hoşnutsuzluk odağı ise doğa koruma çerçevelerinin kısıtlayıcı etkileridir. Vadinin ekonomik gelir elde etme imkânları arttıkça geniş toplum kesimleri tarafından doğa koruma çerçevelerini ihlal etme eylemlerine sıkça rastlanmaktadır.

Bütün bu güncel görünümler ışığında, Doğu Karadeniz Bölgesi vadilerinin ve yay-larının özellikle son yirmi yıldır içinden geçmekte olduğu hızlı dönüşüm sürecinin mahiyetini anlamak araştırmamızın temel ilgi alanını oluşturmuştur. Bu vadilerden önemli bir tanesi olan Fırtına Vadisine özel olarak odaklanılarak bu vadiye gelişen turizm faaliyetleri yoğunluğunun ve doksanlardan beri gelişen doğa koruma uygulamalarının oluşum süreçlerini açıklama ve anlama çabasına girilmiştir. Teorik oku-maların ışığında bu dönüşümlerin salt o yerel bölgenin içsel dinamikleriyle açıklana-mayacağı, bu dönüşümleri üreten sürecin ancak çok-ölçekli ve çelişki yüklü ilişki di-namiklerini dikkate alabilecek bir yaklaşım yoluyla analiz edilebileceği, tartışmanın önemli bir vurgusunu oluşturmuştur. Hem global süreçleri hem de yerel ilişki örün-tülerini dikkate alan bir yaklaşımın önemi kendisini çalışma boyunca hissettirmiştir. Bu bağlamda turizm endüstrisinin ve doğa koruma kurumlarının vadideki gündelik yaşam ilişkilerinin bir parçası haline gelme biçim ve düzeylerinin ürettiği çok-yönlü çelişkiler de bu araştırmanın ilgisi kapsamına girmektedir. Bu karmaşıklıkta bir analizi yürütebilmek için Henri Lefebvre'in Marksist çizgide geliştirdiği *kentsel-endüstriyel sü-reç ve mekân üretimi perspektifleri* güçlü kuramsal araçlar sunmuştur. Aynı kuramsal çizgiden hareketle iki binli yıllar boyunca daha sistematik bir çerçeve içinde sunulan *gezegensel kentleşme perspektifi* de çalışmanın ilerletilmesine katkılar sunmuştur. Bir sonraki başlıkta bölge hakkında yapılan tarihsel çalışmaların araştırmamız açısından kimi karakteristik yönleri vurgulanacak ve araştırmada kullanılan teorik kavramların kısa bir serimlemesine yer verilecektir.

Teorik Çerçeve

Doğu Karadeniz Bölgesi vadilerinin dönüşümünü çalışan önemli tarihsel-antropolojik çalışmalar bulunmaktadır. Michael Meeker'in "A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity" (2001) çalışması, Chris Hann'ın "Tea and the Domes-tication of the Turkish State" (1990) çalışması ve Erhan G. Ersoy'un yayınlanmamış doktora tezi "Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Hemşin'de Yaylacılık" (1994) çalış-ması bizim araştırmamız sırasında karşılaştığımız önemli kaynaklardır. Bu çalışmala-rın yaklaşımlarındaki ortak özellik Doğu Karadeniz Bölgesi vadilerinde tarihsel ge-lişme sürecinde oluşan yeni toplum tipini modern-geleneksel, devletli-devletsiz vb. ikiliklerin sunduğu kategorilerle nitelendirmenin yeterli olmayacağıdır. Bu ikilikleri tözsel varlıklar olarak gören klasik yaklaşımlar, analiz edilen toplumu belirli niteliksel özellikler etrafında olmuş bitmiş donuk bütünlükler halinde tarif ederken, bahse konu yerellik-temelli çalışmalar oluşum halindeki yeni toplumu farklılaşan mekânsal ve za-mansal katmanların iç içe geçen ilişkileri bağlamında analiz etmeye çalışmışlardır. Bu sebeple bu çalışmalar hem sundukları tarihsel malzeme açısından hem de epistemolo-jik konumları açısından bizim çalışmamıza yol gösterici katkılar sunmuşlardır. Öte yandan çalışmamızda kullandığımız Henri Lefebvre'in kent ve mekân üretimi para-digması epistemolojik açıdan benzer bir konumlanmayı içermekle birlikte hem bu ça-lışmaların sunduğu tarihsel malzemeyi yeniden bütünleştirmek açısından hem de yeni dönüşümleri anlamak açısından bütünlüklü bir yaklaşım çerçevesi sunmuştur.

Henri Lefebvre'in Kent Paradigması, Gezegenel-Genişleyen Kentleşme ve Çevresel Onarım

Kent/kentleşme fenomeni bu çalışmada Henri Lefebvre'in 1960'lı yılların sonu itibarıyla geliştirdiği teorik yaklaşım çerçevesinde ele alınmıştır. Uzun yıllar boyunca kent çalışmalarında kent kavramı sağduyuya hitap eden şehir nosyonu ile eşanlamli bir şekilde kullanılmıştır. Kent kelimesinin çağrıştırdığı hâkim imge uzun yıllar boyunca yüksek sayıda ve heterojen bir nüfusun belirli bir coğrafi bölgede toplanması olmuştur. Bu bağlamda kent alansal/topraksal bir düzlemde sınırları politik olarak belirgin ve aynı zamanda farklılaşan bir sosyo-kültürel birim şeklinde tanımlanmıştır. Bu olgu aynı zamanda belirli bir merkezi olan ve bu merkezden dışa doğru genişleyen halkalarla kırsal alanlara doğru uzanan bir form yapılanmasına işaret etmiştir (Park ve Burgess, 1967). Bu saptamalarda içerilen temel epistemik varsayım böyle bir yerleşim formunun ve mekânsal birimin kırsal veya doğal dokunun hâkim olduğu kent-olmayan/kent-dışı alanlar karşısında konumlanmış olmasıdır. Dolayısıyla kent çalışmaları uzun yıllar boyunca şehir ve kırsal arasındaki sosyo-kültürel ve fiziksel farklılaşmaya dayanan ikilik çerçevesinde tanımlanmıştır. Bu farklılaşan birimler gittikçe özelleştirilmiş nitelikler ekseninde ontolojikleştirilmiştir. Henri Lefebvre (2003) kenti yeni bir epistemolojik temel üzerine kurarken en başta bu türden statik ve özelleştirilmiş mekânsal kavrayışlara karşı etkili eleştirel argümanlar geliştirmiştir.

Lefebvre (2003) kenti epistemolojik düzeyde *süreçsel* bir fenomen olarak tanımlamıştır. Bununla doğrudan ilişkili olarak kenti farklı düzeyler arasındaki bir *dolayım düzeyi* olarak ele almayı önermiştir. Süreç-temelli kent kavramlaştırması klasik şehir çalışmalarındaki sınırları belirgin birim-temelli şehir anlayışından radikal bir kopuşa işaret ederken. Bu klasik şehir kavrayışı mekânsal açıdan örtük olarak mutlak (kap) mekân kavrayışına dayanmaktadır. Oysa Lefebvre kısa bir süre sonra detaylı bir şekilde geliştireceği sosyal mekân üretimi teorisiyle birlikte süreç-temelli kent kavrayışının yeni ve ilişkisel bir mekân kavramıyla derinleştirilmesinin temellerini ortaya koymuştur. Kent aynı zamanda bir dolayım düzeyi olarak konumlandırılırken (sermaye, ideolojiler, devlet oluşumları vb.) global süreçler ile yerel ilişkiler ve süreçler arasındaki hem maddi hem sembolik ilişkileri içeren bir bağlantı düzeyine işaret etmektedir.

Lefebvre'e göre kırsal toplum çağından kentsel toplum çağına geçiş tarihsel bir *içeride-dışa doğru patlama* sürecidir. Bu süreç Lefebvre'e göre "(insanların, faaliyetlerin, her türlü zenginliğin, metaların, araçların, imajların vb.) belirli bir yerde süregiden muazzam yoğunlaşması ile (çeperler, uydular, tatil evleri, uydu kasabalar vb.) şeklinde çok sayıda ayrılmış parçaların muazzam bir saçılma" (2003: 14) hareketini ifade eder. Bu hareketle ilişkili bir şekilde Lefebvre kenti *genişleyen bir doku* olarak tahayyül etmiştir. *Kent dokusu* terimiyle Lefebvre erken bir tarihte kenti geleneksel şehir merkezleriyle sınırlamayan, ontolojik olarak şehir-sayılmayan "kırsal", "doğal alanlar", "vahşi yaşam alanları" vb. yerlerin de bu sürecin bütünsel bir parçası olarak analiz edilebileceğini ileri sürmüştür. Lefebvre'e göre (1996: 72) *kent dokusunun* gelişimi, büyümesi, sınırlarını genişletmesi, geleneksel şehir yapısını da küçük-ölçekli zanaat, ticaret ve geçimlik ekonomiye dayanan köy yaşantısını da büyük ölçüde parçalamıştır. *Kent dokusu-*

nun hareketi, kentleşmeyi teritoryal bir ölçeğe genişleterek bunun içinde insanlar, fi-kirler ve metaların olağanüstü hareketliliğini, yeni merkezlerin ve çeper bölgelerin ye-niden eklemlenmesini ve genişleyici altyapıların gelişmesini ortaya çıkarmıştır.

Kendilerini iki kuşağa damga vuran politik-ekonomi ve kültür ağırlıklı Lefebvre yorumcularından sonra gelen üçüncü kuşak Lefebvre yorumcuları arasında gören Neil Brenner ve Christian Schmid (2015) *gezegensel kentleşme* perspektifini geliştirirken Le-febvre'in yukarıda bahsedilen kent kuramının temel unsurlarından hareket etmiştir. Bununla birlikte kent çalışmalarının, Lefebvre'inki de dâhil, ağırlıklı olarak yoğun nü-fuslu şehir bölgelerine odaklandığını, bu bölgeler dışında kalan kırsal dokusu baskın bölgelerin de, yine Lefebvre'i hatırlatırcasına, aslında bu genişleyen dokunun bir par-çası olarak analiz edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Brenner ve Schmid'e göre (2015: 176) *gezegensel kentleşme* önceki kapitalist kentleşme döngülerinin birikimsel bir sonucu olarak görülmelidir. Bununla birlikte en güncel kentleşme formu olarak *gezegensel kentleşme* özellikle 1980 sonrası neoliberalleşme dalgası, finansal spekülasyon ve mülksüzleştirerek birikim eğilimlerinin güçlendiği yoğunlaşmış metalaşma ve gezegensel ölçeklere uzanan eşitsiz endüstriyel altyapı faaliyetlerinin bağrında oluş-maya başlamıştır. Bir kavram olduğu kadar bir araştırma perspektifi de olan *gezegensel kentleşme* kapsamında geliştirilen önemli bir diğer kavram *genişleyen kentleşmedir*. Bu kavram öncelikle klasik şehir-hinterlant ilişkileri analizlerinde kullanılmıştır. Brenner ve Schmid (2015) kavramın içeriğini şehir ile kırsal arasındaki sosyo-metabolik ilişkilerin yanı sıra kırsal özgü geleneksel arazi kullanımlarının yerini alan maden, tarımsal en-düstri, lojistik, turizm gibi kâr-odaklı, özelleşmiş ve dışlayıcı yeni arazi çitlemelerini de dikkate alan bir genişlikte tanımlamayı tercih etmiştir. Bununla bağlantılı olarak Brenner ve Schmid'e göre (2015) *genişleyen kentleşme* süreçlerinin mülksüzleştirerek birikim tarzının içerdiği şiddet uygulamaları ile yakın ilişkileri bulunmaktadır.

Brenner ve Schmid bir yandan gezegensel-genişleyen kentleşme perspektifi kapsa-mında Lefebvre'in kent epistemolojisini yeniden güncellerken aynı zamanda bu pers-pektifi yine Lefebvre'in *mekân üretimi teorisi* ile bütünleştirmeye çalışmışlardır. Bir başka ifadeyle, Lefebvre'in mekân üretimi kavramının içerdiği momentleri (*mekânsal pratik, mekânın temsili ve temsil mekânları*) genişleyen kentleşme çalışmalarına uyar-lamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Brenner ve Schmid (2015) gezegensel-genişleyen kentleşmeyi bir mekan üretim süreci olarak birbiriyle ilişkili üç momentte analiz et-meyi önermişlerdir: *mekânsal pratikler, teritoryal regülasyon ve gündelik hayat*. *Mekânsal pratikler*, "şehirlerin yakın ve uzak çeperlerindeki arazi kullanımının ve bağ-lantı kuran altyapıların yoğunlaşmasını" içermektedir (2015: 170). *Teritoryal regülas-yon* "toprak, emek, su, enerji vb. varlıklara ilişkin bağlayıcı hukuki çerçevelerin oluşu-munu", "yatırım ve kaynak dağılımını yönlendiren enformel ve formel planlama pros-edürlerini" ve "üretim ve yeniden üretim açısından bölgesel toprakların 'verimli' ge-lişiminin yönetimini" içermektedir (2015: 170-171). Bu aynı zamanda Noel Cast-ree'nin (2008) ifadesiyle neoliberal kapitalizmin büyüme zorunluluğu ile çevresel çe-lişkiler arasındaki uyumu sağlayacak yeni bir *çevresel onarım* arayışına tekabül etmek-tedir. Sürecin üçüncü momentleri olarak *gündelik hayat* ise "gündelik toplumsal rutinle-rin örgütlenişi, mekânın anlamı ve kullanımı üzerine sürece katılan toplumsal gruplar arasındaki karşı karşıya gelişleri" içermektedir (2015: 171).

Bu araştırma yukarıda sunulan teorik çerçeve bağlamında Fırtına Vadisinde son yirmi yıl içinde hızlanan doğa turizmi ve doğa koruma temelli sosyo-mekânsal müdahaleleri vadi toplumlarının *gezegensel-genişleyen kentleşme* sürecine entegrasyonu çerçevesinde analiz etmeyi tercih etmiştir. Bu bağlamda vadinin dönüşümü aynı zamanda yeni bir *çevresel onarım* arayışı olarak da yorumlanmıştır çünkü özellikle doğa koruma ve kırsal turizm ile ilgili yeni siyasa önerileri neoliberal kapitalizmin büyüme zorunluluğu ile çevre arasındaki çelişkileri giderme iddiasıyla ileri sürülmüştür. Analiz boyunca gezegensel-genişleyen kentleşme sürecinin ortaya çıkardığı mekânsal-zamansal katmanlar vadinin kırsal ve endüstriyel çağdan kalan sosyo-mekânsal katmanlarıyla birlikte incelemeye dâhil etmiştir. Çalışmanın saha araştırması 2017 ile 2021 yılları arasında yaz aylarında gerçekleştirilmiştir. Araştırmada etnografik gözlemler ve tarihsel araştırma önemli bir yer tutmuştur. Yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme ve katılımcı gözlemci teknikleri kullanılarak veri toplama sağlanmıştır. Bu bağlamda turizm işletmecileri, uzmanlar, yerel siyasetçiler, dernek başkanları öncelikli görüşmecilerimizi oluşturmuştur.

Transit Ticaret Temelli Vadiler-Sistemi, Yaylacılık Temelli Köy Ekonomisi ve Etno-Kültürel Sığınma Yerleri Olarak Yaylalar

1980'lerden itibaren yavaş adımlarla başlayan ve sonraki on yıllarda hızlanan Doğu Karadeniz Bölge vadilerinin gezegensel-genişleyen kentleşme süreci bir önceki kapitalist endüstrileşme ve kentleşme evresinin taşıdığı etkilerle birlikte şekillenmiştir. Bu bağlamda uzun vadeli bir perspektifle hem kapitalizm öncesi kırsal dönem hem de kapitalist gelişmenin ilk evresiyle birlikte bölge ölçeğinde ve bölgeler arası ilişkilerde nasıl bir eşitsiz mekânsal gelişimin cereyan ettiğini betimlemek önem taşımaktadır.

Doğu Karadeniz Bölgesi, dikey hatlar boyunca deniz kıyısına uzanan vadiler-sistemi, akarsu havzaları ve güney hattı boyunca uzanan yüksek dağ silsilelerinin ürettiği doğal topoğrafyanın belirleyici etkisi altındadır. Kıyıdan itibaren hızlı bir yükseliş sergileyen coğrafi yapıda akarsu akış hızları oldukça yüksek, vadiler ise oldukça dik bir görünüm sergilemektedir. Bölgenin batısından doğusuna doğru gidildikçe bu doğal oluşumlar daha sert çizgiler ile kendisini göstermektedir. Doğu bölgelerindeki sıradağlar en yüksek zirvelerine ulaşmakta, geniş akarsu havzaları gittikçe seyrekleşmekte ve yerini sert ve dik vadilerle birlikte daha sık orman dokusuna bırakmaktadır. Bu doğal topoğrafyanın yerleşim örüntülerini ve iktisadi faaliyetlerin biçimini ve yoğunluğunu etkileme gücü dikkate alınmalıdır. Vadi akarsularının denizle buluştuğu yerlerde oluşan alüvyal havzaların genişliği ölçüsünde çeşitli büyüklükte yerleşim birimleri kıyı boyunca gelişmiştir. Vadilerin iç kesimlerinde ise uygun kavşak noktalarında daha küçük kırsal kasaba yerleşimleri yer almaktadır. Geniş havzaların oldukça seyrekleştiği bölgede köy yerleşimleri de belirli bir merkezi çekirdekten yoksun vadiler boyunca dağınık bir yerleşim örüntüsü sergilemektedir (Bryer ve Winfield, 1985; Mee-ker, 2001).

Vadiler Antik Çağlardan bu yana bölgenin güneyindeki sıradağların güney yamaçlarından uzak bölgelere uzanan coğrafi hinterlant ile Karadeniz arasında, ticareti yapılan ürünlerin transit akışlarına yol veren bir işlev görmektedir. Bölgenin bu işleviyle

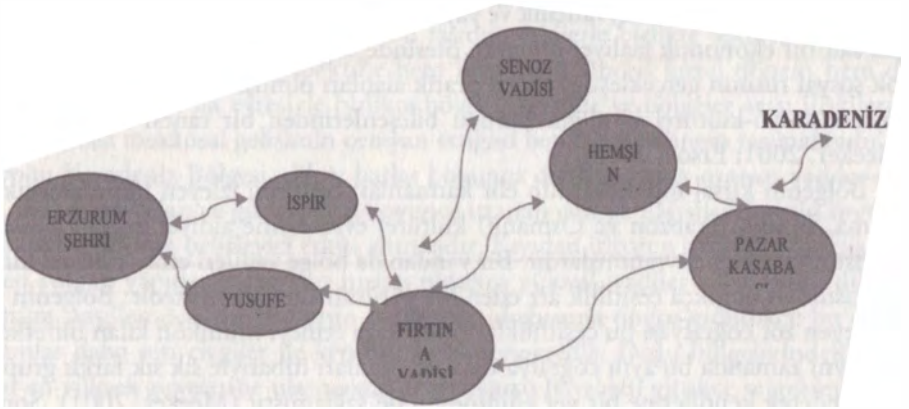
tanımlı en büyük kenti Trabzon liman kentidir. Doğal koşulların da katkısıyla, Trabzon merkezli batıdaki vadiler ile Rize merkezli doğudaki vadileri birbirinden farklılaştıran dinamik bir ticari rekabet ilişkisi içinde konumlandırmak mümkündür. Zira bölge batıdan doğuya doğru gidildikçe daha yüksek dağ sıraları gittikçe etkisini göstermekte ve doğudaki vadilerin güneylerindeki coğrafya ile transit ticaret ilişkileri geliştirme potansiyelleri görece olarak daralmaktadır. Bu sebeple bölgenin doğu vadilerinde ticaret merkezleri daha küçük çaplı gelişmiştir. Aynı zamanda bu vadi grupları aynı güney hinterlandına açılmaları sebebiyle birbirleriyle transit ticaretten elde edilecek pay açısından tarihsel bir rekabet ilişkisi içindedirler. Bu rekabet zaman zaman büyük çatışmalara da sebep olmuştur.

Transit ticaretin yanı sıra bölgede uzun yıllar boyunca sosyo-ekonomik yapının en geniş katmanını aile-temelli geçimlik kırsal ekonomi, hayvancılık ve yaylacılık faaliyetleri oluşturmaktadır. Yaylaya göç hareketi her yılın Mayıs sonu ve Haziran başlarında başlar. Kademeli olarak önce belirli bir yükseklikteki mezra alanına ulaşılır, daha sonra ise daha yüksek kesimlerdeki yayla bölgelerine varılır. Ağustos sonu Eylül başlarında ise yine kademeli bir inişle kışı geçirmek amaçlı köylere dönüş gerçekleşir. Geçimlik köylü ekonomisi ve yaylacılık faaliyetlerinde cinsiyete dayanan işbölümü uyarınca özellikle hanelerdeki erkekler sık sık vadilerinin ötesindeki uzak coğrafyalara geçim ve zanaat öğrenimi amacıyla göç etmektedirler. Bu sebeple hem hayvancılık ve yaylacılık hem de köydeki ev işleri çok büyük ölçüde kadınların üzerinde bir sorumluluk olarak kalmıştır. Hayvancılık ve yaylacılık faaliyetleri vadideki kırsal topluluklar için salt bir ekonomik faaliyet olmanın ötesinde sosyo-kültürel bağları oluşturan pek çok sosyal rutinin gerçekleştiği sosyal pratik alanları olmuşlardır. Yayla mekânları da böylece sosyo-kültürel kimliğin kurucu bileşenlerinden bir tanesi haline gelmiştir (Meeker, 2001; Ersoy, 2007).

Bölgenin kırsal toplumlarının elit katmanları birbirini izleyen imparatorlukların (Roma, Bizans, Trabzon ve Osmanlı) kültürel evrenlerine aidiyet bağları geliştirme konusunda istekli davranmışlardır. Bir yandan da bölge vadileri etno-kültürel kimlikler açısından oldukça çeşitlilik arz eden bir görünüm sergilemektedir. Bölgenin geçit vermeyen zor coğrafyası bu çeşitlilikleri muhafaza etmeyi mümkün kılan bir etkidir ama aynı zamanda bu aynı coğrafya davetkâr yanları itibarıyla sık sık farklı grupların nüfuz ederek kendilerine bir yer edinmesini de sağlamıştır (Meeker, 2001). Sonuçta bölge vadileri Türkçe, Güney Kafkas, Ermenice, Yunanca dillerini konuşan toplulukların yaşadığı yerler haline dönüşmüştür. Kendi özgün yanlarını muhafaza eden bu kırsal topluluklar vadilerin aşağı ve yüksek kesimlerinde uzun yıllar boyunca birbiriyle görece daha az temas içerisinde yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Batı Karadeniz ve iç bölgelerden Türklerin Bölge vadilerine göç etmesiyle birlikte Trabzon merkezli batı vadilerinin kıyı kesimlerini Türkçe konuşan gruplar kaplamaya başlarken, daha önceden buralarda yaşayan Yunanca konuşan Rum toplum kesimleri biraz daha yüksek kesimlere çekilmişlerdir. Öte yandan bölgenin doğudaki vadilerinde ise Güney Kafkas dillerini konuşan Laz, Gürcü ve Megrel halkları daha çok vadilerin kıyı kesimlerinde yaşarken, yüksek dağlık iç bölgelerde ise daha sonradan Müslümanlaşan Ermeni toplulukları olarak Hemşinliler yaşamaktadır. Osmanlı egemenliğinde on altıncı yüzyıl civarlarında başlayan İslamlaşma ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarında buna eklenen

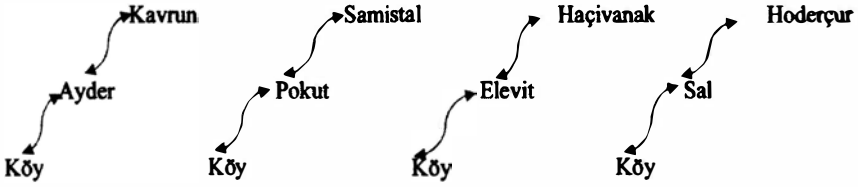
Türkleşme cereyanları vadideki kırsal coğrafyaya nüfuz edici etkiler üretmiştir. On dokuzuncu yüzyıl başlarında vadi toplumlarının büyük çoğunluğu Müslümanlaşmıştır. Öte yandan yaylalar gibi vadilerin daha az erişilebilen yerleri hem Hristiyanlıktan gelen hem de pagan inançlardan kalan kimi kültürel kalıpların yeni kuşaklara aktarıldığı sosyo-kültürel anlamlarla yoğrulmuş yaşam alanları haline dönüşmüştür. Bu yaylalar vadi toplumları için yaşamlarının uzun dönemlerini köylerinden uzak büyük şehirlerde geçirseler bile mutlaka bağlarını güçlü tuttukları etno-kültürel bir sığınma ve saklanma mekânları olmuşlardır (Meeker, 2001).

Fırtına Vadisi de doğudaki vadi gruplarından bir tanesi olarak farklı kesimlerinde Hemşin ve Laz topluluklarının yaşadığı tipik bir bölge vadisi karakteri sergilemektedir. Vadinin orta ve yüksek kesimleri Senoz ve Hemşin vadisi ile birlikte uzun yıllar boyunca Hemşin coğrafyası olarak anılmıştır. Transit geçiş özellikleri itibariyle yukarıda bahsedildiği üzere bölgenin doğu kesimindeki vadilerden biri olarak kıydan az bir mesafe sonra yükselen yüksek dağ sıraları ile kuşatılmıştır. Bu fiziki coğrafya hem vadinin denize açılan akarsu havzasındaki ticaret merkezini batıdakilere kıyasla daha az önemli merkezlerden birisi kılmış hem de vadinin güney bölgeleri ile ticaret ve takas ilişkilerini batıdaki vadilere kıyasla daha az canlı kılmış. Öte yandan vadinin kırsal patikalar aracılığıyla kıyıda Pazar kasabası ve Karadeniz'e açılan güneyde ise İspir, Yusufeli ve Erzurum şehrine açılan transit niteliği bulunmaktadır. Köylüler tuz, gaz yağı gibi küçük çaplı ihtiyaçlarını yüzyıllar boyunca Pazar kasabasından sağlamışlardır.

Figür 1: Fırtına ve komşu Hemşin vadilerinin uzun yıllar boyunca ticari ve kültürel hareketliliği

Vadide uzun yıllar boyunca küçük ölçekli transit ticaret faaliyetleri yanında aile temelli geçimlik köy ekonomisi ve yaylacılık, hayvancılık faaliyetleri sürdürülmüştür. Yine diğer bölge vadilerinde olduğu gibi ekolojik döngülere uygun olarak uzun yıllar boyunca yaz dönemlerinde köy-mezra-ve-yayla arasında kademeli yayla göçü yaşanır ve Eylül başı itibariyle köye kademeli geri dönüşle birlikte bu döngü tamamlanır.

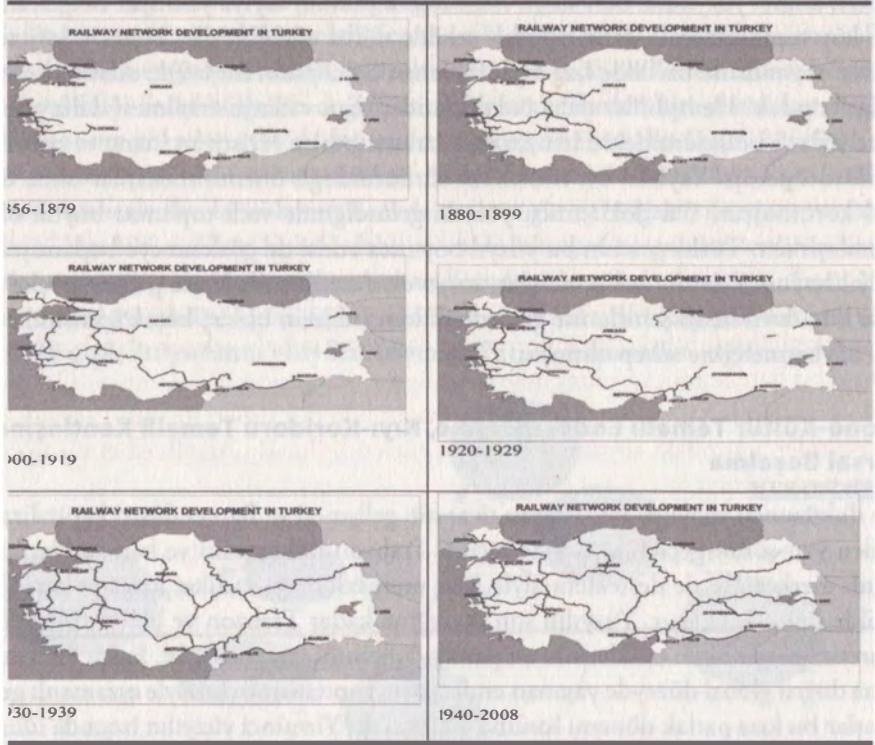
Figür 2: Fırtına Vadisindeki yaylacılık döngüsü, köylerden mezralara, mezralardan yaylalara

On altıncı yüzyıldan beri süren İslamlaşma vadinin kıyıya yakın alt bölgelerindeki Laz köy topluluklarına daha hızlı bir şekilde nüfuz edebilmiştir. Hemşin köy toplulukları arasında ise özellikle Laz topluluklarına daha yakın mesafede olan vadinin orta bölgelerindeki Hemşinliler daha önce İslamlaşırken vadinin erişilmesi daha güç olan iç ve yüksek bölgelerindeki Hemşin grupları uzun süre Hristiyan inanç ve ritüellerini sürdürmüşlerdir. Yaylalar bu ritüellerin sürdürüldüğü önemli mekânlar olma özelliğini korumuştur. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde vadi toplumu büyük ölçüde İslamlaşırken, Türkleşmenin bu yüzyıl boyunca etkisi de gözlenmeye başlamıştır. Bu yüzyıl boyunca devam eden savaşlar, sosyo-ekonomik zorluklarla gelişen göçler özellikle büyük endüstri şehirlerine göç eden Hemşinlilerin birkaç kuşak içerisinde dillerini kaybetmelerine sebep olmuştur.

Mono-Kültür Temelli Endüstrileşme, Kıyı-Koridoru Temelli Kentleşme ve Kırsal Boşalma

On dokuzuncu yüzyılda uluslararası ticaretin gelişmesi ve Batı endüstri kapitalizmi ile girilen yarı-sömürgeci bütünleşme biçimi Trabzon liman şehri ve batı vadilerini Osmanlı merkezinin de desteklemesiyle Rize merkezli doğu vadileri karşısında ciddi bir şekilde öne çıkarmıştır. Yüzyılın son çeyreğine kadar Trabzon ve batı vadileri transit ticaretin gelişmesiyle tarihlerinin en parlak dönemini yaşamışlardır. Fakat yüzyılın sonuna doğru global düzeyde yaşanan endüstriyel kapitalizmin kriziyle eşzamanlı gelişen savaşlar bu kısa parlak dönemi sonuna getirmiştir. Yirminci yüzyılın başında uluslararası ticaretin gittikçe zayıflayan ivmesi, Süveyş Kanalı gibi yeni ticaret yollarının açılması, Çarlık coğrafyasının geçirdiği devrimci dönüşümler bölge vadilerindeki yaşam koşullarını güçleştirmiş ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli göç dalgalarını tetiklemiştir. Hem batı hem doğu vadileri için bu olumsuz gidişat erken cumhuriyet dönemi politik kadrolarının iktisadi ve ulusal ölçekli altyapı politikalarıyla daha da kötüleşmiştir. Uzun savaş deneyimleri sebebiyle iktidar bloğundaki etkili askeri kadrolar nezdinde bölgenin güvenlik eksenli kavranışı (Rus işgali tehdidi), ulusal sınırların kapatılması, bölgeyi geçmişten gelen Kafkas coğrafyası ile geliştirdiği iktisadi, ticari ve altyapısal ağların getireceği yeni imkânlardan mahrum bırakmıştır. Buna paralel bir şekilde, ulusal piyasa gelişimini önceleyen ve Ankara-merkezli şekillenen altyapı ve endüstriyel kalkınma politikalarının benimsenmesi uzun yıllar uluslararası transit ticaret fonksiyonlarıyla ön plana çıkmış bölge kent, kasaba ve vadileri-

nin sosyo-ekonomik yapılarını ciddi ölçüde zayıflatmıştır. Batıdaki kentleri hedefleyen endüstrileşme ve bu süreci besleyecek olan iç tarım havzalarıyla altyapısal olarak bütünleştirme stratejisi ulusal coğrafyada özgün bir eşitsiz bölgesel gelişme örüntüsü ortaya çıkarmıştır. 1920’li ve 1930’lu yıllar boyunca Ankara-Sivas-Erzincan-Erzurum hattının Kars’a kadar uzanan demiryolu altyapısına öncelik verilmiştir. Bununla beraber Doğu Karadeniz’in Trabzon ve Rize’yi güneye bağlayan transit yollarının yapılması için ise gerekli kamu kaynakları sağlanmamıştır. Böylece bölge vadilerinin geleceksel güney hinterlandındaki şehirlerin gelişme yönelimi Batı’daki yeni endüstri merkezlerine doğru kaymaya başlamıştır.

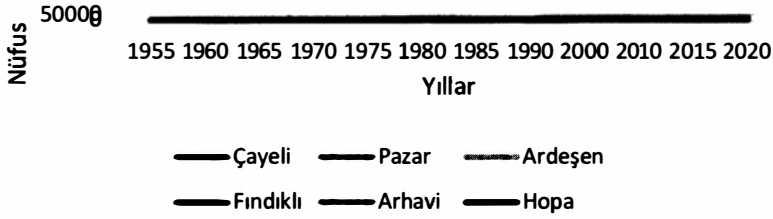
Harita 1: Demiryolu ağıının gelişimi ve Doğu Karadeniz Bölgesinin zayıf bağlantısı (Akgüngör vd., 2011)

Bu bölgesel eşitsiz gelişmenin ulusal kapitalist gelişme çerçevesi içerisinde hafifletilebilmesi için dönemin iktidarını oluşturan politik kadrolar 1930’lardan itibaren bölge vadilerinin ekonomik kalkınması konusunda tartışmalar yürütmeye başlamışlardır. Bu tartışmaların ortaya çıkardığı öneri Doğu Karadeniz Bölgesi vadilerinin agro-endüstriyel bir gelişme politikası doğrultusunda yeniden yapılandırılması olmuştur. Batı vadilerindeki mevcut fındık tarımının özellikle desteklenmesi ve doğu vadilerinin ise çay endüstrisi ile kalkındırılması bu politik önerinin sonucu olarak gelişmiştir. Endüstriyel çay üretimine dayalı bu politik tasarı özellikle doğu vadilerinin kapitalist endüstriyel ve kentsel gelişme sürecinin ilk adımlarını oluşturmaya başlamıştır.

Çay bitkisi temelli agro-endüstriyel yatırım evresi bölgede özellikle 1950’li yıllardan sonra etkisini göstermeye başlamıştır. Güçlü kredi ve tohum destekleri ve hepsinden önemlisi açıklanan yüksek alım fiyatları ile adım adım bölgenin özellikle iklimi uygun olan kesimlerinde yaşayan kırsal haneler bu sektöre geçiş yapmaya başlamıştır. Bunlara ilaveten ulusal tüketim alışkanlıklarına çayın yerleştirilmesi için çabalar da kendini göstermiştir. Kahve ithalini gümrük vergileri ile cazip olmaktan çıkaran karar ve çay tüketimine yönelik reklam politikaları bu yolda atılan önemli adımlar olmuştur. Böylece bölgenin tek bitkiye dayalı bir tüketim ürünü aracılığıyla ulusal sisteme bağlanan ilmekleri güçlendirilmeye çalışılmıştır. 1950’li yıllardan 1980’li yılların başlarına kadarki dönemde devletin kuru çay bitkisi işleme fabrikalarının sayısı hızlı bir artış göstermiştir. Aynı yıllar aralığında çay ekimi yapılan araziler 15,4 bin hektardan 53,8 bin hektara yükselmiştir (Bakırezer, 2017). 1971 yılında kurulan ÇAYKUR (Çay Kurumu) bu sürecin yürütücü ana aktörü olmuştur. Bu fabrikalar öncelikle Rize merkez ilçesinde daha sonrasında ise doğuya doğru uzanan kıyı hattı boyunca Çayeli, Pazar ve Hopa gibi küçük kıyı kasabalarında kurulmaya başlamıştır. Bölgenin doğu vadilerinin kıyı ile birleşen noktalarında kurulan bu fabrikalar 1960’lı yıllarda yavaş yavaş buralarda gelişen yeni kent merkeziliklerinde etken bir rol üstlenmişlerdir. Bu süreç gelecek yıllarda kıyı boyunca etkili olacak altyapısal bir koridorun gelişmesini sağlayacak yatırımları da hızlandırmıştır. Kırsal çağa özgü *vadi sistemlerine* dayalı yerleşme ve hareketlilik örüntüsü zaman içerisinde daha baskın hale gelecek olan *kıyı koridoru-temelli* bir hareketlilik ve yerleşim örüntüsüyle iç içe geçmeye başlamıştır. Öte yandan kıyı kasabaları boyunca kurulan çay fabrikaları kıyı merkezleri ile vadi içlerindeki kırsal birimler arasındaki altyapısal bağların güçlendirilmesini teşvik edici bir unsur olmaya başlamıştır.

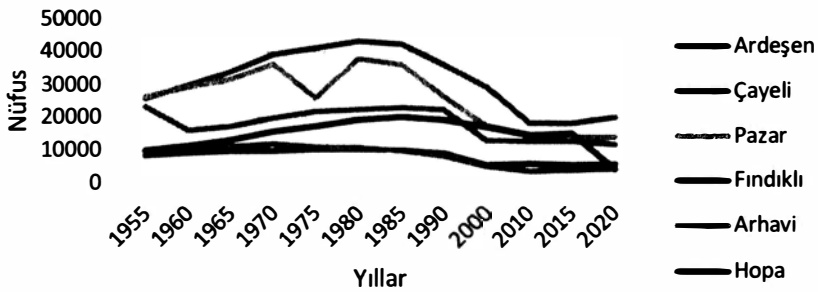
Kıyı koridoru-temelli yeni mekânsal konfigürasyonun gelişme sürecinde sadece fabrikaların kurulması ve bunlar arasındaki bağlantı ihtiyaçları etken rol oynamamıştır. Bunlara paralel olarak çay ekonomisinin yarattığı parasal zenginleşmeyle birlikte yeni tüketim alışkanlıklarının şekillenmesi kırsal haneleri gittikçe daha çok kıyıdaki kent merkezlerine doğru çeken bir hareketlilik olanağı yaratmıştır. Özellikle sağlık ve eğitim alanındaki kamu yatırımlarının kıyı kasabalarına gelmeye başlaması bu hareketliliği belirleyen çok önemli etkenlerden bir diğeridir. Bu hareketliliğin bir diğer görünümü olarak vadilerin iç bölgelerindeki kırsal nüfusta ciddi ölçüde gerilemeler yaşanmaya başlamıştır. İklim koşulları çay ekimine elverişli olan vadilerin kıyıya yakın kırsal yaşam alanlarındaki nüfus gerilemesi çok yoğun bir düzeye varmazken elverişli olmayan daha orta ve yüksek bölgelerdeki kırsal yerleşimlerde büyük ölçüde nüfus boşalması yaşanmıştır. Grafik 1 ve Grafik 2 bu demografik eğilimi bölgenin doğu kesimindeki Rize-Artvin Kıyı Koridoru boyunca var olan yerleşim birimlerinin kıyıdaki merkezleri ile iç kırsal bölge nüfusları üzerinden göstermektedir.

Yeni gelişen kıyı kasabalarının kentsel nüfus gelişimi (Rize-Artvin Koridoru)

Grafik 1: Yeni gelişen kıyı merkezlerindeki nüfus değişimi

Yeni gelişen kıyı kasabalarının kırsal nüfus gelişimi (Rize-Artvin Koridoru)

Grafik 2: Yeni gelişen merkezlerde kırsal nüfus değişimi

Özetle, bu agro-endüstriyel gelişim süreci bölge vadilerinde arazi kullanımını yoğunlaştırmış, kırsal kent ve kentler arası bağlantı altyapılarının gelişmesini hızlandırarak kırsal dokusu yoğun bir coğrafyada *kent dokusunu* yaygınlaştırmaya başlamıştır. Bölgedeki vadi toplulukları kıyı koridoru boyunca oluşan kasabaları yeni merkezler³ olarak doldurmaya başlarken vadilerin iç ve yüksek köyleri boşalarak periferileşmeye doğru sürüklenmişlerdir.

1980'den sonra girilen yeni neoliberal birikim rejimi hattının piyasa ilkesine ve metalaşmaya sınırsız özgürlük tanıyan eğilimleri ve Sovyetler Birliği ile kapalı sınırların açılması küçük adımlarla ilerleyen kıyı koridoru-temelli mekânsal tasarıların ve müdahalelerin daha geniş çaplı gelişmelere dönüşmesini beraberinde getirmiştir. Ulus-ötesi ve bölge-ötesi ticaretin yeniden önem kazanmasıyla Doğu Karadeniz kıyı bölgesi küresel ticaret akışlarındaki artan taleplere göre yeniden yapılanma evresine girmiştir. Yeni bir modern uluslararası yol inşa projesi doksanlı yıllar boyunca bölge siyasetinin gündeminde önemli bir yer kaplamıştır. Aynı yıllar içerisinde neoliberal birikim rejimi inşa sürecinin yarattığı ardışık krizler ciddi enflasyon koşulları yaratmış,

³ Doğu Karadeniz Bölgesi kıyı çizgisi boyunca nüfusu 10,000'i geçen merkez sayısına 1955 yılında üç ilçe eklenir: Çarşamba, Ünye ve Çayeli. 1970'lere gelindiğinde bunlara Terme, Fatsa, Vakfıkebir, Akçaabat ve Of ilçeleri eklenir. Bu yeni merkezlerin büyük kısmı bölgenin Batı Vadileri kesiminde yer almaktadır. 1980'lerden sonra bu eğilim Doğu Vadilerine de yayılmaya başlamıştır. Bölgenin doğu kıyı kesiminde Pazar, Hopa, Ardeşen, Fındıklı ve Arhavi gibi küçük kasaba merkezleri 10,000 nüfus eşiğini aşmışlardır (Bekdemir ve Altaş, 2007).

1960'lı yılların hanelere refah getiren çay endüstrisi gittikçe hanelerin ve bölgenin ana gelir kaynağı olmaktan çıkmaya başlamıştır. Bu da beraberinde doğu vadilerinin sermaye gruplarının, Rize'deki ticaretle uğraşan nüfusun bölgenin gelişimi konusunda yeni endüstri ve altyapı stratejilerini tartışma gündemine sokmuştur. Bu yeni arayışlar ulusal ve bölge ölçekli gelişme planlarıyla büyük ölçüde uyumlu bir zeminde şekillenirken, özellikle yeni endüstriler bahsinde kırsal coğrafyaların doğa turizmine açılması ve Kafkas coğrafyasıyla bölge ötesi ticaretin gelişmesi bahsinde uluslararası standartlarda bir yol inşaatının bir an önce hayata geçirilmesi ana talep başlıklarını oluşturmuştur. Doksanlı yılların sonunda bu yol inşaatı başlayıp iki binli yılların başlarında tamamlandığında bundan kırk yıl evvel çok küçük adımlarla başlayan koridor-temelli mekân konfigürasyonu gelecekte üreteceği yapısal kısıtlar ve imkânlarla birlikte bölgede hayata geçmiş ve yeni etkiler üretmeye başlamıştır. Böylece Doğu Karadeniz bölgesinin agro-endüstriye dayanan kapitalist kentsel-endüstriyel gelişme patikası—kıyı kentlerindeki yoğunlaşma, iç kırsal bölgelerin periferileşmesi ve kıyı yol koridoru aracılığıyla gelişen uluslararası ticaret vb.—yeni dinamiklerle birlikte bu evre üzerine şekillenecek yeni endüstriyel birikim ve gezegensel-genişleyen kentleşme sürecinin tarihsel koşullarını oluşturmuştur.

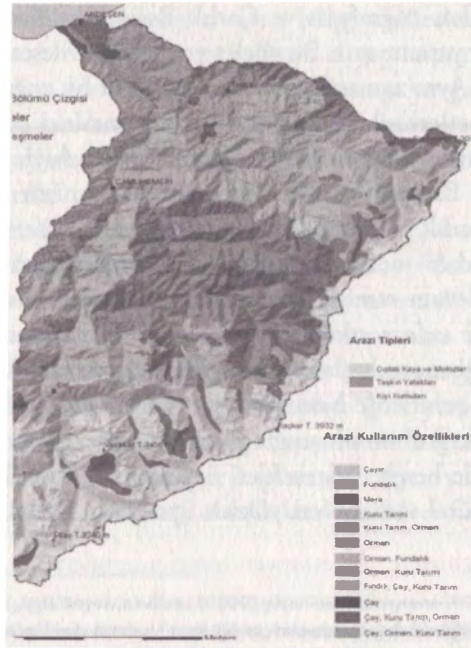
Doğu Karadeniz Bölgesinin özellikle doğu vadilerinde yaşanan ilk kapitalist kentsel-endüstriyel sürecin Fırtına Vadisindeki yansımaları büyük ölçüde bölge için bahsi geçen karakteristik eğilimleri yansıtmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren gittikçe bozulan ekonomik ve politik koşullar Fırtına Vadisinde hanelerin geçim imkânlarını hissedilir biçimde daraltmıştır. Bu da beraberinde iş imkânlarının daha çok olduğu şehirlere göçü tetiklemiştir. Henüz ulusal sınırların bugünkü halini almadığı yıllarda- özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyıl dönümünde- vadiden Kafkas coğrafyası ve Çarlık Rejiminin Karadeniz'e kıyısı olan kentlerine⁴ yoğun göçler yaşanmıştır. Bu göçler yeni endüstrileşen bu kentlerin işgücü taleplerini karşılamıştır. Aynı zamanda göç eden erkekler bu coğrafyalarda pastacılık, fırıncılık, restoran hizmetleri gibi alanlarda çalışarak mesleki edinimler sağlamıştır. Yirminci yüzyılın ilk yarısında ise sınırların kapanması sebebiyle göç güzergâhları bu sefer ulusal coğrafyanın Batıdaki büyük kentlerine yönelmiştir. Bir önceki kuşağın edindiği pastacılık, fırıncılık meslekleri bir sonraki kuşağa aktarılmış ve Türkiye'nin yeni endüstrileşen Batı'daki merkez kentlerine göç eden bu gruplar bu mesleği bu kentlerde sürdürmeye devam etmişlerdir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra devam eden göçlerde ise sadece erkeklerin göç ettiği ve babadan aktarılan mesleğin sürdürüldüğü motif değişmeye başlamış, kimi örneklerde ailenin pek çok üyesinin göçe katıldığı ve büyük şehirlerde hem yüksek eğitim hem farklı mesleki edinimler aracılığıyla farklılaşan bir grubun oluştuğu görülmektedir. Bu gruplar aynı zamanda özellikle büyük şehirlerde hemşeri dernekleri örgütlemişlerdir. Bu dernekler bünyesinde ekonomik ve kültürel sermayeleri yüksek üyelerinin katkılarıyla kendi vadi ve

⁴ Bu göçlerde Doğu Karadeniz'in bugünkü doğu sınırlarının çizildiği Batum şehri ilk durak görevi görmüştür. Daha sonraki aşamada ise göçmenler Karadeniz'in kuzey şehirleri başta olmak üzere pek çok farklı şehre doğru hareket halinde olmuşlardır: Petersburg, Odesa, Sivastopol, Moskova, Tiflis, Kırım, Rostov, Vilnius, Varşova, Soçi ve Poti bu şehirlerden bazılarıdır (Biryol, 2013).

köylerinin kültürel ve ekonomik kalkınma problemlerini tartıştıkları dergiler çıkarmışlardır. Hala, Yeşil Hemşin, Hemşin, Sal, Pokut vb. isimlerle çıkan dergilerde hem kültürel öğeler hem de modernleşme-endüstrileşme sürecinin kendi vadileri açısından ne gibi katkıları getirebileceğini, sürekli nüfus kaybına sebep olan koşulları etraflıca tartışmaya çalışmışlardır.

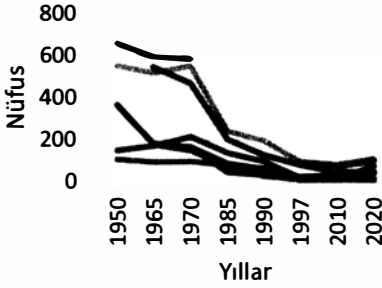
Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren vadiye yeni bir idari birim olarak Çamlıhemşin'in kurulması bir başka önemli gelişmedir. Çamlıhemşin ilçesi vadinin hem Laz köylerini hem de Hemşin köylerini idari olarak entegre eden bir birim olarak organize edilmiştir. Kıyıya yakın Laz köylerini kısa bir süre önce kurulmuş olan Ardeşen nahiyesi sınırlarından vadinin iç ve yüksek kesimlerindeki Hemşin köylerinin bir kısmını Pazar ve Hemşin nahiyesi sınırlarından almıştır. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti Devleti vadinin iç bölgelerinde yaşayan Hemşin ve Laz topluluklarını onlara yakın olabilecek yeni bir idari mekânda bir araya getirmeyi tercih etmiştir. Aynı yıllar içerisinde, 1950'li yılların sonuna doğru, Çamlıhemşin'de bir belediye teşkilatı da kurulmuştur.

Bölgedeki genel eğilimlere uygun olarak yaygınlaşan çay endüstrisi vadiye etkilerini 1960'lı yıllardan itibaren hissettirmeye başlamıştır. Bu endüstrinin vadiye yayılımı iklim koşulları gereği kıyıya daha yakın kesimlerde yaşayan Laz köylerini daha yoğun bir şekilde kapsarken daha iç bölgelerdeki Hemşin köylerini bu geçim imkânından yoksun bırakmıştır. Arazi kullanım haritasından da görüldüğü üzere çay tarımının yapıldığı bölgeler kıyı kesimlerine yakın köylerin olduğu yerlerdir. Bu nüfus eğilimlerine de yansımıştır. Çay ekiminden faydalanan Laz köylerinde kırsal nüfus gerilemesi daha zayıf kalmışken iç bölgelerdeki Hemşin köylerinde sert bir düşüş gözlemlenmiştir.

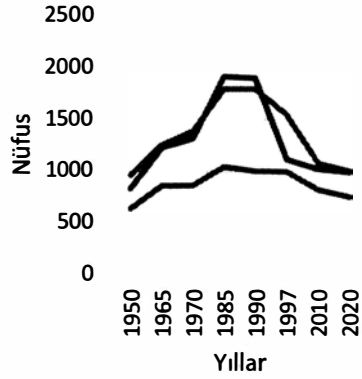
Harita 2: Arazi Kullanım Haritası (Bayrakdar, 2006).

Çamlıhemşin'in Hemşin Köyleri Nüfus Trendi

— Çatköy — Meydan
— Şenköy — Şenyuva
— Yolkıy — Mollaveyis
— Ortan — Zilkale

Çamlıhemşin'in Laz Köyleri Nüfus Trendi

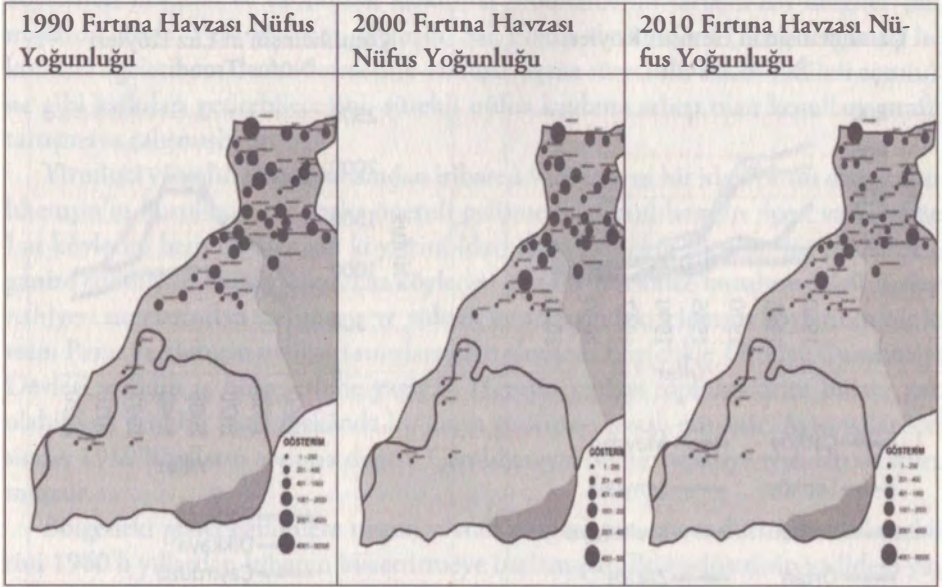

— Topluca
— Dikkaya
— Çayırdüzü

Grafik 3: Laz ve Hemşin Köylerinin nüfus eğilimleri

Çay tarımının yaygınlaşması mekânsal-zamansal döngüleri ve maddi etkileri sebebiyle gittikçe hayvancılık ve yaylacılık ekonomisinin alanını daraltma etkileri göstermeye başlamıştır. Çay endüstrisinin hayvancılık ve yaylacılık konusundaki yıkıcı etkileri özellikle hâlihazırda kısıtlı olan çayır ve meraların iklim elverdiğince çaylık arazilere dönüştürülmesiyle ilişkilidir. Bu, hem hayvanların otlak alanlarının daralmasına hem de hayvan yetiştiriciliğinde yem olarak kullanılan mısır yetiştirme alanlarının daralmasına sebep olmuştur. Çaydan elde edilen gelirlerin artması ve bu faaliyetin zamansal döngülerinin yılın diğer mevsimlerinde büyük şehirlerde yaşamayı mümkün kılması sebebiyle büyük şehirlerle vadi arasındaki ilişki tek yönlü bir göç tipinden ziyade çok yönlü bir hareketlilik biçimi almaya başlamıştır. Bu hareketlilik biçimi gurbetkilerin bir yandan büyük kentlerde mesleki, eğitimsel, ideolojik kimlikler edinmelerini sağlamış. Aynı zamanda kırdan hanenin kadın ve yaşlı üyeleri tarafından devam ettirilen yaylacılık ve tarım faaliyetleri ile hem ekonomik hem de sembolik bağlarını sürekli devam ettirmelerini sağlamıştır.

Vadi coğrafyasına agro-endüstriyel ve idari bir mekân katmanının yerleşmesi süreci vadinin iç bölgeleri ile kıyı koridoru arasındaki altyapısal bağlantıların yavaş adımlarla da olsa güçlendirilmesini doğurmuştur. Endüstriyel rasyonaliteye daha uygun bir şekilde Fırtına Deresini takip eden bir yol hattı hem Çamlıhemşin ilçesinin hem de iç bölge köylerinin adım adım kıyı koridoru ile bağlantılarını sağlamıştır. Eş zamanlı olarak eğitim ve sağlık alanındaki kamu yatırımlarının gittikçe kıyı merkezlerine gelmesiyle birlikte büyük şehirlere göç etmeyen hanelerde bile vadinin iç bölgelerindeki köylerde yaşamak yerine Pazar ve Ardeşen gibi kıyı kasabalarına yerleşme eğilimi artmıştır. Sonuç, bölge ölçeğindeki eğilime benzer şekilde kıyı-temelli kentsel nüfus yoğunlaşması ile birlikte kırsal coğrafyanın periferleşmesi şeklinde cereyan etmiştir. Kapitalist kentsel-endüstriyel sürecin birinci evresi böylece tamamlanmıştır.

Harita 3: Fırtına Havzasında nüfus yoğunluğunun coğrafi değişimi, iç bölgelerden kıyı kasabalarına nüfus hareketliliği (Sançar, 2015).

Kapitalist kentsel-endüstriyel sürecin birinci evresinin ortaya çıkardığı kentsel (mekânsal) konfigürasyon 1980'lerde başlayan ama 2000'lerle birlikte gittikçe yoğunlaşan neoliberal birikim rejimi çerçevesinde gelişen gezegensel-genişleyen kentleşme sürecinin nesnel koşullarının bir kısmını ortaya çıkarmıştır. Kıyı koridorundaki yoğunlaşmaya paralel olarak gelişen vadilerin iç bölgeleri ve yüksek kesimlerinin periferileşmesi yeni birikim evresinde farklı sermaye birikim kanallarının bu alanlara doğru genişlemesini beraberinde getirmiştir.

Neoliberal Birikim Rejimi ve Gezegensel-Genişleyen Kentleşme

Kapitalist kentleşmenin en güncel formasyonu olan gezegensel-genişleyen kentleşme sürecinin Doğu Karadeniz Vadilerindeki görünümü Fırtına Vadisi örneğinde mekân üretimi sürecinin üç boyutu üzerinden analiz edilmiştir. Bunlar yukarıda da bahsedildiği üzere ilişkisel düzeyler olarak *mekânsal pratikler düzeyi*, *teritoryal regülasyon düzeyi* ve *gündelik hayat düzeyleridir*. *Teritoryal regülasyon* düzeyi Fırtına Vadisinin de içinde yer aldığı vadiler bütünü olarak bölgenin nasıl bir mekânsal tasarıma (kavramsal düzeyde) konu edildiğini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu mekânsal tasarımlar *mekânsal pratikleri* içererek dönüştürmektedir. Ama öte yandan *gündelik hayat* düzeyi söz konusu mekânsal tasarım sürecinin toplumsal ve politik bir süreç olduğunu, dolayısıyla etkilerinin çelişkiler ürettiğini, yer yer protestolara, kabullenişlere ve müzakereye açık bir yanı olduğunu ortaya sermektedir. Psikolojik, kültürel, estetik katmanlara kadar nüfuz eden gündelik hayat boyutu yaşanan dönüşümün deneyimsel veçhelerinin önemli bir kısmını gün yüzüne çıkarma amacına işaret eder.

Kapitalist kentleşmenin en güncel biçimi olan gezegensel-genişleyen kentleşme yukarıda da bahsedildiği üzere 1980 sonrası neoliberalleşme dalgasının bir parçası olarak

yoğunlaştırılmış metalaşma ve kırsal-doğal coğrafyalara doğru genişleyen altyapısal inşa süreçlerini içermektedir. Ama aynı zamanda bu kapsayıcı entegrasyon sürecinin deneyimsel, öznel izdüşümlerini ve beklenmedik yeni eylem tarzlarının açığa çıkış biçimlerine de dikkat kesilmektedir. 1970'li yılların sonuna doğru Türkiye'deki kapitalist birikim rejimi çok boyutlu bir kriz içine girmiştir. Bu krizden çıkışın ilk adımları olarak askeri bir darbe yaşanmış, bu darbe aracılığıyla neoliberal birikim rejimine uygun yeni iktisadi ve politik düzenlemelere kapı aralanmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen pek çok kurumsal-hukuki düzenleme girişiminin ana mantığı kapitalist piyasa ilişkilerinin genişlemesi ve daha önce etkili bir şekilde nüfuz etmediği pek çok etkinlik sahasına ve coğrafi alana yayılmasıdır. Sermaye ilişkilerinin genişlediği bu yeni dönem önceki dönemlerde görülmediği biçim ve düzeylerde özellikle inşaat, maden, enerji, turizm, sağlık ve eğitim gibi kurumsal-etkinlik sahalarının yapılarını dönüştürmeye başlamıştır (Adaman vd., 2017). Zaman içerisinde bu alanlarda belirli sermaye birikim odaklarının oluşması, genişlemesi ve yoğunlaşması devletin kurumsal alanında bunlarla ilişkili kurumsal güç dengelerinin yeniden yapılandırılmasıyla birlikte cereyan etmiştir.

Sermaye birikiminin bahsi geçen bu yeni etkinlik sahalarında genişlemesi özellikle kırsal-doğal coğrafyalarda yaşayan toplumların yaşam alanlarında çok önemli değişimleri tetiklemiştir. Bu etkinlik sahalarındaki sermaye birikim tarzları gezegenel-genişleyen kentleşme şeklinde dışa vuran genişleyen altyapı inşa süreçleri ve yeni çitlemeler yoluyla işlediği için mülksüzleştirme tehdidi bu yerel toplumların deneyimlerinin omurgasını oluşturmuştur. Doğu Karadeniz Bölgesi vadilerinin ve Fırtına Vadisinin 1980'li yıllardan bu yana geçirdiği mekânsal üretim sürecinin esasını da bu dinamikler oluşturmuştur. Aşağıdaki bulgular bu mekânsal üretim sürecinin öncelikle *teritoryal regülasyon* boyutuna ışık tutarak bölgenin vadilerindeki değişim ve etkileri saptamaktadır. Bu bağlamda özellikle turizm endüstrisindeki strateji değişiklikleri, doğa koruma kurumları arasındaki güç dengelerinin değişimi ve bölgesel kalkınma planlarındaki tasarılar analizin odağını oluşturmuştur. Bu süreçlerin Fırtına Vadisindeki *gündelik hayata* yansımaları, bir sonraki başlıkta, doğa korumacılığının ürettiği yasaklayıcı bir mekândan çeşitli metalaştırma girişimleri yoluyla soylulaştırılmış bir turizm mekânına dönüşüm şeklinde tartışılmıştır. En son olarak bu düzeyde sürecin çelişkili veçheleri vadi sakinlerinin mülksüzleştirilme tehdidi altında giriştikleri protestolar odağa alınarak analiz edilmiştir.

Markalaştırılan Bölge, Merkezileşme, Mekânsal Koridorlar ve Yeni Çitlemeler

En sonda söylenebilecek bulguları en başta söylemek gerekirse, araştırma süreci boyunca devlet kurumları öncülüğünde *bölgesel mekânın markalaştırılması, doğal coğrafi dokusu yoğun olan yerlere dair idari yetkilerin doğa koruma kurumları üzerinden merkezileştirilmesi* ve *altyapısal yol koridorları ve yeni çitlemeler* aracılığıyla gelişen bölge-ölçekli mekânsal organizasyonun önemi tespit edilmiştir.

Bölgesel mekânın bir ürün olarak markalaştırılmasına giden süreçte bölge vadileri için çizilen turizm endüstri stratejilerinin gelişimi önem taşımaktadır. 1983-1984 yıllarında Turizm Teşvik Yasası çıkarılmıştır. Bu yasa kapsamında devletin ilgili bakanlıklarına “turizm merkezi”, “turizm ve kültürel gelişim ve koruma bölgesi” vb. farklı statülerle belirli coğrafyalarda mekânsal çitlemelere gitme yetkisi tanınmıştır. Bu statülerin hayata geçirildiği yaşam bölgelerinde toprak ve konuttaki mülkiyet ilişkilerinin değişimlerini zorlayan etkiler yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır. 1992 yılındaki bir Turizm Raporuna göre bölgede 64 vadi turizm potansiyelleri açısından değerlendirmeye alınmış. Bunlardan 20 tanesi “turizm merkezi” statüsü altına alınmış. Bu statü altına alınanlardan 11 tanesi için imar planları hazırlanmıştır. Bu gelişim dalgasının öncü örneği Fırtına Vadisinde görülebilir. Fırtına Vadisindeki Ayder Mezra bölgesi 1987 yılında “turizm merkezi” olarak ilan edilmiş ve iki binli yılların başında bu statüsü “turizm ve kültürel koruma ve gelişme bölgesi” olarak değiştirilmiştir. Bu ilk çitleme hareketi “Kaçkar Artvin-Turizm Merkezi” statüsüyle vadinin daha yüksek ve iç bölgelerine dek genişlemeye devam etmiştir.

Endüstrileşen turizm pratiklerinin stratejik bir örgütlülük ve perspektif kazandığı iki binli yıllarda, bu stratejinin ana hedefi 2007 yılında yayınlanan Türkiye’nin Turizm Stratejisi (2007) raporunda belirtildiği üzere *Türkiye isminin markalaştırılması* olmuştur. Türkiye’nin bütün doğal ve kültürel coğrafyasının markalaştırılması stratejisi de Bölgesel Kalkınma Ajansları aracılığıyla yürütülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (DOKA) Doğu Karadeniz Bölge coğrafyasının bir marka olarak temsilini geliştirmeye yönelik adımlar atarken Fırtına Vadisindeki Ayder’i de ön plana almıştır. Ajans uzmanlarına göre Doğu Karadeniz bölge coğrafyası bir marka olarak artık uluslararası turizm tüketicilerine – özellikle Orta Doğu pazarına - satılabilir bir ürün olarak pazarlanabilmelidir. Turizm endüstri stratejisini geliştiren devlet alanındaki uzmanların ikinci önemli hedefi *coğrafi çeşitlendirmedir*. Buna göre Ege ve Akdeniz’e yapılan geçmiş yatırım yoğunluğunun yarattığı ulusal-mekânsal dikotomi dönüştürülmelidir. Bu bağlamda turizm sektöründeki sermaye birikiminin mevcut mekânsal ve zamansal kısıtlarını aşabilmek için Türkiye’nin farklı kültürel ve doğal coğrafyaları farklı tematikler etrafında çerçevelenmiştir. Doğu Karadeniz bölge coğrafyası bu tematikler ışığında doğal, kırsal turizm potansiyelleriyle stratejik planlara dâhil olmuştur. Bu yaklaşım çerçevesinde, bölgedeki maddi-fiziki dönüşüm adına mekânsal olarak yaylaları birbirine bağlayan bir tematik *yayla koridoru* tasarımı ileri sürülmüştür.

Park Alanı ilanının yapıldığı yıllar olurken Fırtına Vadisinin önemli bir kısmı “Kaçkar Milli Park Alanı” olarak ilan edilmiştir. Aynı yılların sonunda vadinin çok geniş bir coğrafyası “Birinci Derece Doğal Sit Alanı” ilan edilmiştir. Bu statüsü sebebiyle vadi Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Kanununun ihdas ettiği Yüksek ve Bölgesel Kurulların denetimi altına girmiştir. Bunların yanı sıra bölgede 2000-2020 yılları arasında iki tane “yaban hayatını geliştirme ve koruma sahası” ve on sekiz adet “doğa parkı” ilan edilmiştir. Yaban hayatını geliştirme sahalarından bir tanesi de Fırtına Vadisi sınırları içerisinde.

İki binli yıllara gelindiğinde doğa koruma kurumsallaşmasında önemli değişimler yaşanmıştır. AKP’nin dizginsiz neoliberal siyaseti doğrultusunda özellikle 2010 ve 2011 yıllarındaki seçim başarılarından sonra doğa koruma kurumlarındaki müdahaleleri önemli sonuçlar doğuracaktır. Bu bağlamda AKP’nin bazı politik kararlarına engel olan Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Kurulları, Kültürel Varlıkları Koruma Kurulları ve Doğal Varlıkları Koruma Kurulları olarak iki ayrı kuruma bölünmüştür. Kültürel Varlıkları Koruma Kurulları eski Turizm ve Kültür Bakanlığı bünyesinde varlığını sürdürmeye devam ederken, Doğal Varlıkları Koruma Kurulları 2011 yılında kurulan Çevre ve Şehircilik Bakanlığının bünyesine taşınmıştır. Bununla ilişkili olarak bu bakanlığın bünyesindeki önemli bir kuruluş olan TOKİ doğa koruma sitlerinin bulunduğu coğrafyalarda kentsel ve imar dönüşüm projeleri yapmakla yetkilendirilmiştir. Öte yandan 2021 yılında yapılan yeni bir hukuki düzenleme ile Turizm ve Kültür Bakanlığı doğa koruma ve turizm merkezi statüsü altına alınmış yayla bölgelerinde imar planları yapma otoritesine kavuşturulmuştur. Bu iki önemli adım doğal coğrafi dokusu yoğun olan yerlerin nasıl geliştirileceğine dair yönetsel yetkilerin doğa koruma kurumları üzerinden merkezileştirilmesi açısından önemlidir. Bu gibi coğrafyalarda yaşayan yerel toplulukların belediye veya muhtarlıklar gibi kendi yönetim aygıtları üzerinden yaşadıkları mekân üzerindeki koşulları kontrol edebilme gücü zayıflarken merkezi bakanlıkların güçleri artırılmıştır. Bu yeniden düzenlemelerin Fırtına Vadisindeki izdüşümleri özellikle *Yeşil Yol* ve *Sürdürülebilir Ayder Projeleri*⁵ gibi geniş çaplı turizm projelerine yönelik protesto ve tepkilerde gözlenebilecektir. Doğa koruma kurumsallaşmasında ikinci tespit edilmesi gereken bir eğilim koruma çerçevelerindeki katı düzenlemelerin gevşetilmesi yönündeki adımlardır. Örneğin, Doğal ve Kültürel Varlıkları Korumadan Sorumlu Yüksek ve Bölgesel Konseylerin çeşitli dönemlerde verdiği ilke kararları aracılığıyla koruma zonları derecelendirilmiştir. Bu sayede koruma zonları içerisindeki yaşam alanlarında kâr-amaçlı iktisadi faaliyetleri genişletme imkânları elde edilmiştir. Aynı şekilde başka yasal düzenlemeler sayesinde bu statü

⁵ *Sürdürülebilir Ayder Projesi* 2016 yılında şekillenmeye başlamıştır. Ayder’deki yapılaşma süreci 1998 yılında hazırlanmış Koruma Amaçlı İmar Planlarını kâğıt üstünde metinler haline getirmesinden bu yana Ayder’in imar planının revizyondan geçirilmesi için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Araştırmamız boyunca bu girişimlerden bir tanesi 2009-2014 yılındaki Bağımsız Sosyalist Belediye Başkanı İdris Lütfü Melek döneminde gerçekleşen bir girişimdir. Bu girişim Doğal Varlıkları Koruma Bölge Kurulu ve Milli Parklar tarafından reddedilmiştir. 2014’ten sonra başlayan AKP Belediyeleri döneminde bu revizyon TOKİ Koordinatörlüğünde yürütülen merkezi devlet kurumlarının da dahil olduğu *Sürdürülebilir Ayder Projesi* şekline bürünmüştür. Çeşitli etaplar halinde ilerleyecek bu proje vadide halen sürmektedir.

altına alınmış alanlarda farklı yatırım yapma biçimleri teşvik edilmiş, bu türden varlıkların ve alanların soylulaştırmaya ve mekânsal dönüşüme tabii tutulabilmesinin yolları açılmıştır.⁶

Teritoryal regülasyon bahsinde bir diğer önemli uğrak bölgesel ve mekânsal gelişim planlarındaki tasarımlardır. Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma İdaresi, DOKA ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığı gibi kuruluşların hazırladığı *Kalkınma Projesi (2000)*, *Bölge Planı (2014)* ve *1/100,000 Ölçekli Çevre Planı (2007)* gibi çalışmalar bölgedeki vadiler için önemli mekânsal sonuçlar üretmiştir. En öncelikli olarak bu planların taşıdığı ortak mantığın bölgesel kalkınmanın *bölgesel sermaye birikiminin geliştirilmesi* olarak yeniden formüle edilmesidir. Bu bağlamda kalkınma uzmanlarının perspektiflerinde yoğun piyasa ve metalaştırma politikasının sahiplenildiği, bunun kapsamının bölgenin hâlihazırda metalaştırılmamış bütün kültürel ve doğal kaynaklarını konu edebilecek şekilde genişletilmesi yönündedir. Bu mantığa paralel olarak uzmanların gözünde bölge mekanı global piyasa ortamında *rekabet eden bir birim* olarak yeniden konumlandırılmıştır. Bu mantıkla uyum içerisinde Bölgesel Gelişme Ulusal Strateji Raporunun (2014) çizdiği yerleşim hiyerarşileri içerisinde “kalkınmada öncelikli yöreler” olarak görülen bölge vadilerinin kasabaları, kentleri ve kırsal coğrafyaları için çizilen temel stratejik yön bölgenin hem kendi içinde ve yakın hinterlandıyla hem de ulusal ve global piyasa ağlarıyla işlevsel entegrasyonunu güçlendirme yönündedir. Bu genel amacın önemli bir boyutu bölgenin hem toplumsal hem de fiziki anlamdaki altyapısal eksikliklerinin giderilmesiyle ilişkilidir. Bu bağlamda özellikle ulaşım altyapısını geliştirme yolları öncelenirken bunun hem global piyasa ağlarıyla entegrasyonu güçlendireceği hem de temel kentsel işlevlerin daha sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesinin koşullarını üreteceği savunulmaktadır. Bunun aynı zamanda gelir-üretim kaynaklarını da çeşitlendireceği ve kırsal bölgelerde emek-gücünün kalitesini artıracığı savunulmaktadır. Bu anlayışın bölge için hazırlanan mekânsal gelişme planlarına tercüme edilmiş hali kıyı bölge yerleşimlerini birbirine güçlü bağlarla entegre edecek *mekânsal gelişme koridor*larıdır. Bu *mekânsal gelişme koridorlarının* bölgeyi doğu-batı ekseninde kat ederken, lineer ve kontrolsüz bir şekilde büyüyen kentsel süreci de denetim altına alabileceği savunulmaktadır. Doğu-Batı eksenli bu koridorların yanı sıra tarihsel geçmişli olan Kuzey-Güney eksenli transit koridorların da geliştirilmesi savunulmaktadır. Bunun özellikle kıyı yerleşimlerini yakın coğrafyanın ekonomik hinterlandıyla bütünleştireceği savunulmaktadır. Doğu-Batı ve Kuzey-Güney eksenli mekânsal koridorlar tasarımına, bölgenin iç kısımlarındaki küçük kasabaların ve kırsal birimlerin de birbirleriyle bağlarını güçlendirecek *mikro-koridorların* geliştirilmesi eklenmektedir.

Harita 5: Bölgesel mekânsal gelişim şeması (DOKA, 2014)

Genel amacın ikinci önemli boyutu “kalkınmada öncelikli yörelerin” özellikle kırsal-doğal coğrafi kesimlerinin nasıl geliştirileceği konusunda çizilen yön ile ilgilidir. Özellikle neoliberal rejimin arayış içinde olduğu yeni “çevresel onarım” süreci – yani ekonomik büyüme ile çevre arasındaki çelişkiyi uzlaştırma politikası – “serbest-piyasa eksenli çevreci onarım” yaklaşımı doğrultusunda bir öneri seti sunmuştur. Bu bağlamda bölgesel gelişme için ulusal strateji belgesinde sadece su ve maden kaynaklarının sermaye birikim stratejilerine entegre edilmesi değil aynı zamanda endemik flora ve fauna varlıklarının koruma rejimi altına alınması da hedeflenmiştir. Biyoçeşitlilik ve genetik malzeme alanında özel mülkiyet hukuk rejiminin geliştirilmesi için gerekli adımların atılması savunulmuştur. Aynı mantıkla Kalkınma ve Çevre Planlarında yayaların “etkili ekonomik kullanımları ve korunabilmeleri” için bir an önce özel hukuk rejimi altına alınması gerektiği savunulmuştur. Kırsal coğrafyalar için turizm endüstrisinin geliştirilmesi de aynı “çevresel onarım” perspektifi içinde anlamlı bulunmuştur. Turizm endüstrisi yoluyla gelişimin bu yörelerin sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyal-çevresel sürdürülebilirliği için gerekli olduğu ileri sürülmüştür.

Bölge-ölçeğinde mekânsal etkiler üreten kurumsal-hukuki düzenlemeler ve altyapısal genişleme yönündeki perspektifler bölgenin ulaştırma koridorları boyunca doğu-batı, kuzey-güney eksenlerinde kat edildiği yeni bir kentsel-mekânsal konfigürasyon öngörmektedir. Bu koridorlar hem kentleri, kasabaları hem de yayaları birbirine bağlamaktadır. Koridorlar bölge-içinde ve bölge-ötesine uzanan dolaşım imkânlarını genişletirken aynı zamanda bölge vadilerinin periferleşmiş iç kısımlarını turizm merkezleri ve doğa koruma kurumları aracılığıyla genişleyecek yeni çitleme girişimlerine konu edecektir.

Yasaklayıcı Mekândan Soylulaştırılmış Turizm Mekânına Dönüşme Arzusu

Fırtına Vadisinde 1980’li yıllarla birlikte ve daha sistematik bir biçimde 2000’li yıllardan sonra metalaşma sürecinin farklı türleri farklı yoğunluklarda yaşanmaya başlamıştır. Aynı zamanda buna eşlik eden genişleyen bir altyapısal inşaa süreci de vadinin iç bölgelerine dek uzanmaya devam etmiştir. Bir başka ifadeyle, sermaye birikiminin genişleme ihtiyacı ile doğa koruma kurumları arasında geliştirilen yeni denge ilişkisi anlamında yeni bir “çevresel onarım” arayışı Fırtına Vadisinin dönüşümüne damgasını

vurmuştur. Çelişki yüklü bu dönüşüm süreci vadinin doğal varlıklarının (dere, termal su, görsel peyzaj) metalaştırılması, vadinin merkezinde kurulmuş olan Çamlıhemşin'in eko-turizm kasabasına dönüştürülmesi ve yaylaların çitlenmesi gibi gelişmeler aracılığıyla takip edilebilir. Bunlarla birlikte, "katı" doğa koruma normları süreç içerisinde esnetilmiş, rant-gelir kaynağına dönüştürülen doğal mekan yeniden bölüşüm mücadelesinin konusu haline getirilmiş ve makro-turizm projeleri yoluyla soylulaştırılmış bir turizm vadisi üretme arzusu girişimciliğe soyunan vadi sakinlerince sahiple-nilmiştir.

1990'lı yıllarda *serbest-piyasa temelli çevrecilik* çizgisinde şekillenen *çevresel onarım* arayışının vadideki önemli bir ifadesi HES yatırım girişimidir. Bu yatırım girişimi vade çok geniş çaplı protestoları tetiklemiştir. Doğu Karadeniz Bölgesinin HES girişimlerine karşı ilk mücadelelerinden birisi vade gelişmiştir. Bu süreç hem büyük kentlerde yaşayan vadi sakinlerini buralarda kurdukları ÇAHEV (ÇamlıHemşin Vakfı) gibi vakıflar aracılığıyla mobilize etmiştir hem de vade *Fırtına İnisyatifi* gibi oluşumların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu mücadele vade çevre bilincini merke-zine koyan yeni bir yurttaşlık anlayışının serpilmesinin de başlangıcını oluşturmuştur. Daha sonrasında sadece dar vadi aidiyetiyle sınırlı kalmayan "vadilerin, nehirlerin, yaylaların kardeşliği" gibi isimlendirmelerle anılan bir araya gelişlerin de arka planını bu mücadele süreci oluşturmuştur. İki binlere yaklaşırken vade doğa koruma meka-nizmalarının da geliştirilmesi hız kazanmıştır. Daha önce bahsedildiği üzere 1994 yı-lında Milli Park ilanı, 1998 yılında başlayan HES protestolarına cevaben vadinin Bi-rinci Derece Sit Alanı ilanı edilmesi gibi gelişmeler bunlara örnek gösterilebilir. Aynı şekilde doksanların sonunda daha önceden "turizm merkezi" ilan edilmiş Ayder Mez-rası için Koruma Amaçlı İmar Planı hazırlanması da bu dönemin önemli gelişmele-rinden bir tanesidir. Doğa koruma mekanizmaları aracılığıyla vadideki bu ilk çitleme süreci gündelik hayat üzerinde oldukça katı ve kısıtlayıcı zorlamaları beraberinde ge-tirmiştir. Vadide yapılan pek çok görüşmede çok farklı eğilimlerden kişilerin doğa koruma kurumları konusundaki görüşleri vadi mekânının bu dönemde "yasak mekânına" dönüştüğü yönündedir. İster turizmle uğraşanlar, ister hayvancılık ve ta-rımla uğraşanlar olsun, doğa koruma mekanizmalarının yaşamları için kısıtlayıcı etki-ler ürettiği konusunda ortaklaşmaktadırlar. HES protestoları sonrasında sit alanı ilanı sayesinde yatırımı durdurabilen vadi sakinleri sitin kısa bir süre sonra kendi yaşamları için cezalandırıcı bir mekanizmaya dönüştüğünü ifade etmişlerdir. Bunda sit alanı ila-nından sonra yapılması gerekli olan koruma amaçlı imar planlarının uzun yıllar bo-yunca yapılmayışının payı büyüktür.

Doksanların sonunda HES yatırımına yönelik protestoların vadinin yerel siyaset aktörlerine yansıyan etkileri Çamlıhemşin kentinin *eko-turizm kasabasına* dönüştürül-mesi yönünde ortak bir anlayış üretmiştir. Farklı siyasi eğilimlere sahip yerel yönetici-ler bölgeyi ve kasabayı "sosyal turizm", "eko-turizm" veya "doğal ve kültürel miras alanı" gibi ifadelerle anlamlandırmayı tercih etmeye başlamıştır. Vadide çitlemeler yo-luyla oluşturulan Ayder gibi kapalı müştereklerin sunduğu potansiyel rant gelirinin esnaflar ve küçük turizm yatırımcı gruplarına aktarılması yerel yöneticilerin öncelik-lerini oluşturmaya başlamıştır. Çeşitli sembolik ve kültürel faaliyetler örgütleyerek bu

kasabanın sık kullanılan caddesini boydan boya bölge ziyaretçilerinin bakışına uygun bir estetik tasarıma kavuşturma yönünde ortak bir eğilim sergilemişlerdir.

Foto: Çamlıhemşin'in öncesi ve sonrası ile dış cepheleri yenilenen merkez caddesi

Bu konuda DOKA gibi kurumların da finansal desteğini almışlardır. Öte yandan yaz dönemlerinde çok yoğun bir ziyaretçi trafiğine maruz kalan kentin altyapısal-kentsel işlevleri konusunda son yıllarda daha kapsamlı ve çok yönlü adımlar atmak zorunda kalmışlardır. Konut, atık yönetimi, içme suyu, trafik gibi kentsel-çevresel problemlerin ve bunları “koruma amaçlı planlama” ihtiyacının, kısa bir zaman öncesine kadar kırsal dokusu baskın olan bir kasabada belirmeye başlaması gezegensel-genişleyen kentleşmenin vadideki en baskın kanıtlarından birisi olarak görülebilir.

Yayaların dönüşümü konusunda Ayder Mezrasının “turizm merkezi” ilan edildikten sonra idari statüsünün değiştirilmesi, kadastro sununun ve tapu uygulamasının erken bir aşamada tamamlanması, iki binlerin ilk on yılında belediyenin hizmet alanına dâhil edilmesi önemli bir rol modeli teşkil etmeye başlamıştır. Ayder-Çamlıhemşin-Ardeşen arasındaki karayolu ulaşımının modernize edilmesi çok önemli bir başka adım olmuştur. Hem bu yolun modernizasyonu hem de kadastro sürecinin tamamlanması Ayder’de küçük ölçekli turizm işletmeciliğini teşvik etmiştir. Mezranın kullanıcısı pek çok kırsal hane amatör adımlarla bu işlere girişmiştir. Ayder’e yönelik kitlel turizm akımı özellikle iki binli yıllar içinde hızlı bir artış göstermeye başlamıştır. Ayder’deki termal su kaynağının köylüler tarafından kolektif idaresinin devlet girişiyle modern termal tesise dönüştürülmesi ve şirketleştirilmesi mülksüzleştirme sürecinin şiddet içermeyen ilk adımlarından bir tanesidir. Ama bu girişim hemen ardından Ayder arazisinde kısmi kamulaştırma denemelerini tetiklemiştir. Bu girişimler doksanlı yıllarda çeşitli derneklerin girişiyle mahkemelerde iptal ettirilebilmiştir. Daha sonrasında Milli Park sınırları içerisine alınmış Ayder’e girişlerin parasallaştırılması ikinci bir adımı oluşturmuştur. Turist akımı ile birlikte ortaya çıkan bu rant geliri belediye ile Milli Park kurumu arasında bölüşüm konusunda ihtilafları da tetiklemiştir. Mezranın, eski yaylacılık işlevleri yanı sıra daha öncesinde termal su kaynaklı sağlık hizmeti sunan işlevleri gittikçe geri plana düşmüştür. Yer, turistik seyir nesnesi, yeme-içme tüketim hizmeti veren bir yere dönüştükçe diğer yaylalar için model teşkil etmeye başlamıştır. Bu sürece paralel olarak Ayder’e ilişkin imaj üretimi gittikçe standart formlar edinmiştir. Bu imajlar sosyal medya kanallarındaki dolaşım sayesinde geniş

kesimlere erişebilmiştir. Bu süreç Ayder'deki yapılaşmayı hızlı bir şekilde artırırken koruma amaçlı imar planlarını da kâğıt üstünde anlamsız metinlere dönüştürmüştür.

	İnşa edilen yapı sayısı	Yapıların ortalama alanı (m2)	İnşa edilen yapıların kapladığı toplam alan (m2)
1974	134	69	9,569
1989	161	86	13,865
2008	272	85	23,194

Tablo: Ayder Mezrasında artan yapı stoku verileri (TMMOB, 2009)

Öte yandan bu süreç pek çok yapının ve işletmenin yapı, inşaat ve işletme ruhsatı olmadan kaçak statüde çalıştıkları bir durumu üretmiştir. Bu kayıt dışı durum vadi-deki doğa koruma tasarımlarının büyüyen metalaşma gerçekliği karşısında yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Doğa koruma tasarımlarının yeniden ele alınma süreci esnekleştirme yönünde ilerlemiştir. *Milli Park Uzun Devreli Gelişim Planı Revizyonu*, *Ayder Koruma Amaçlı İmar Planı Revizyonu*, *Sit Alanlarının Derecelendirilmesi* gibi adımlar bu esnekleştirmeye örnek teşkil etmektedir. Aynı zamanda iki binli yıllar içinde turizm gelişimi ile doğanın sürdürülebilir kullanımını entegre bir şekilde ele aldığını iddia eden vadiye yönelik önemli proje girişimleri başlatılmıştır. WWF-Türkiye koordinasyonunda *Fırtına Vadisi Entegre Yönetim Planı* ve Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü öncülüğünde *Kaçkarlarda Sürdürülebilir Turizm Altyapı Projesi* bu örnek girişimler arasında sayılabilir. Fakat bu projeler uygulama safhasında iktidarın yerel ve ulusal düzeydeki aktörleri tarafından desteklenmemiştir. Bunların yerine iktidarın kontrolünde olan TOKİ koordinasyonunda tasarlanan “*Sürdürülebilir Ayder Projesi*” devreye sokulmuştur. Yerel temsil kurumlarının yetkilerini devrettiği, söz haklarının ve itirazlarının kısıtlandığı bu süreç TOKİ'nin koordinasyonunda bütün vadi yerine Ayder'i merkezine alan özel bir planlama girişimini başlatmıştır. Bu proje aynı zamanda diğer büyük turizm projesi olan *Yeşil Yol Projesi* ile bütünleşmiş bir şekilde yürütmeye konulmuştur. Yeşil Yol projesinin birbirine bağlayacağı yaylalarda imar planları yapma yetkisi de Turizm Bakanlığına bırakılmıştır. Bu iki proje vesilesiyle yerel devlet bürokrasisindeki aktörler vadiyi günübirlik turist akışından kurtarıp “elit”, “nitelikli”, “yüksek gelirli” tüketiciler tarafından ziyaret edilen soylulaştırılmış bir mekâna dönüştürme arzusunu açık bir şekilde savunmuşlardır. “Kaçak” yapılaşma ve yoğunlaşmadan kaynaklı çevresel sorunlara yönelik çözümler ise “kontrollü” imara açılacak yeni yaylalarda Ayder benzeri yeni turizm merkezleri açmaya indirgenmiştir. Yüksek-gelirli tüketici grupları için elit bir turizm mekânı yaratma hayali yerel işletmecilerin ve genel olarak vadi sakinlerinin desteğini alsa bile gittikçe derinleşen *yerinden edilme* ve *mülksüzleştirilme* tehdidine ilişkin duyguyu da yükseltmeye başlamıştır.

Mülksüzleştirilme ve Yer-Temelli Direniş

Mülksüzleştirilme tehdidi vadi halklarının gündelik yaşam deneyiminin ana semantik omurgasını oluşturmuştur. Bu tehdidin en çok duyumsandığı anlar vadinin HES ile

başlayan ama turizmle devam eden gezegensel-genişleyen kentleşme süreci patikasında *Sürdürülebilir Ayder Projesi* ile *Yeşil Yol Projesine* yönelik tepkilerde kendisini göstermiştir. Özellikle küçük girişimcilik temelinde özel mülkiyet anlayışının yerleştiği toplum kesimlerinde – Ayder'deki vadi girişimcileri buna iyi bir örnektir - tepkiler ticari mülklerin fiziki ve ekonomik değerlerini koruma motifiyle ifade bulmuştur. Öte yandan yayla-mera alanları gibi henüz özel mülkiyetin bütünüyle yerleşmediği ve müsterek deneyimlerin izlerinin güçlü olduğu yerlerde vadi sakinleri geliştirdikleri protestolarda bu ortaklaşmayı farklı formlarda yeniden anlamlandırmışlardır. İktidara yakın yerel yöneticiler bu alanlara yönelik projeler güncelleştikçe meraların ve doğal varlıkların devlet mülkiyeti kapsamında olduğunu daha çok vurgulamaya başlarken, vadi sakinlerinin önemli bir çoğunluğu bu alanlardaki ilişkilerin toplumsallığını daha çok ön plana çıkarmaya başlamışlardır. AK Parti Rize İl Genel Meclis Üyesi Y. A. görüşmemizde şunları dile getirmiştir.

...mülkiyet konusunda meralar zaten biliyorsunuz, yeraltı kaynakları, ormanlar meralar devletin. Ama vatandaşın kabul edelim ki yüz senedir iki yüz senedir deden gelen şeyi var. evet bu noktada da sıkıntı yaşıyoruz ama bu noktada da bunu vatandaşımızın anlaması lazım. Biz orada kullanıcıyız yani mal sahibi değiliz. Benim de yaylam var dedelerimin yaptığı yüz elli senedir, biz kaçkar yaylasını kullanıyoruz. Ancak bunu da kabullenceğiz meralar devletindir ama bazı köylere kullanım tahsisi yapılmış ama kullanımı nedir hayvansal olarak kullanımı, yani orada çıkan otu kullanma. Arazinin yerin sahibi devlettir.

Çalışmamızda, ortaya çıkan tepkiler ve yönelimler yerin *etno-kültürel, politik-ekonomik ve ekolojik farklılığına* dayalı muhalif bakış açıları şeklinde tematikleştirilmiştir. Bu yerel muhalif bakış açıları çevre ve sınıf duyarlılığı yüksek yeni gezegensel-yurttaşlık bilincinin gelişimine işaret ettiği kadar yerelci dar görüşlülüğü yansıtan yer yer dışlayıcı tavır ve tutum alışlara da işaret etmektedir. Yitirilme tehdidi altında olduğu düşünülen yerin “etno-kültürel özgünlüğünü” vurgulayan yaklaşımlar öncelikle Yeşil Yol projesine karşı hukuki düzeyde verilen mücadelede kendini göstermiştir. Kararlara temel oluşturan hukuki karşı-kanıt, yaylaları birbirine bağlayan koridor temelli altyapı tasarımının vadi yaylalarının kültürel özgünlüğünü ortadan kaldıracığı üzerine kurulmuştur. Hukuki düzeydeki mücadelenin ötesinde, etno-kültürel özgünlüğe dayalı yer tanımı, yaylaların “sığınma mekânları” olarak kuşaktan kuşağa aktarılan bir kimliğin taşıyıcısı olarak görüldüğü tarihsel temellere dayanmakla birlikte, alt-tematik çeşitlenmeler de üretmiştir. Kültürel kimliğin yitirilmesiyle ilişkilendirilen tematiklerden bir tanesi vadilerin ve yaylaların bir “hafıza mekânı” olarak görülmesidir.

Yeni yapılan yollar, yeni yapılan binalar, yaylaların yapılaşması, işte o şeylerin meraların bozulması falan filan, hep seni geçmişinden kopartan bir şey. Yani Y. O'yu var eden geçmişteki falan filan yani. Hani bu anıları elbette ki korumak istiyorsun, yaşamak istiyorsun tekrar, yani benim adım attığım, ayak izimi bıraktığım pek çok yol, araba yolu oldu şu anda, yok oldu gitti, benim yayla yolumda bin yıllık taş yollar vardı... Ne bileyim aşklar yaşamıyorsunuz o yollarda, aşklarımızın anılarımızın, bir sürü şey, bütün bunların bir anda ortadan silinmesi kaldırılması gündeme geliyor ve bu insanı kökünden geçmişinden de kopartan birşey aynı zamanda. (Y. O. ile görüşme; Yer: Hopa; Zaman: Ağustos 2019)

Devlet diyor, yaylacılık yapmıyorsunuz zaten diyor yaylalarda tabanı benim olan üstü sizin olan evleri e isterse kaldırır, tabanı onun çünkü... Nedir evin maliyeti 40 bin lira verir alır. Ama orada onu almak neleri kopartıyor acaba insanların hayatında... Yani biz çocukluğumuzdan beri gülmüş oynamış bir sürü iyi kötü anılarımızı biriktirdiğimiz yerler... Oralar bizim köklerimiz yani... Oralardan güç alarak şehirlerde bu kadar mücadeleyi belki verebildik yani. (S.R. ile görüşme; Yer: Ardeşen; Zaman: Eylül 2020)

Bir diğer alt-tematik ise bu yerlerde toprağın kadastro yoluyla piyasalaştırılması yoluyla varsayılan ve pozitif nitelik atfedilen eski kimliğin yitirilmesi, grup-içi ilişkilerde çözülme ve dışarıdan gelen farklı gruplara yönelik rekabet duygusunun hâkim olmasına ilişkindir.

Toprağın satılması kültürün erozyona uğraması demektir, tıpkı toprak erozyonu gibidir. Değişik kültürler gelir buraya gelişir, senin kültürünü değiştirirler. Buna sadece bazılarının dediği gibi yaşam biçimi farklı gibi bakmıyorum olaya. Burada birinin bıraktığını kimse almaz, kapımız bacamız açıktır. Hırsızlık olmaz bizde. (A.G ile görüşme; Yer: Çiñciva; Zaman: Eylül 2021)

Tapular yeni verildi burada. Bütün hikâye tapu ve kadastroda başladı. Ondan önce herkesin üç ay gelip kaldığı ancak emekli olunca gelip yerleşeceği bir yerd. Kadastro dağıtılmaya başlanınca uyanık bir kesim vardı kastrocılardan oluşan, epeyce bir karıştırılmış... Şu an rant o kadar başrolde para çıkarlar rant. Muhtarların hepsi ata topraklarına ihanet ettiler. Yalancı şahitler, hiçbir şey bilmeyen bilirkişiler... Burası artık eski dağ köyleri değil artık. Dernekleşmek zorundayız. Çok sert çok vahşi bir turizmin içine girdik hiç kimse buna alışkın değil... Ne kadar dışarıdan gelirsene gel burada bu tarz hayatlara alışkın değiliz. Buralara girmek isteyen çok başka insanlar olacak, biz ne kadar erken adım atarsak o kadar erken müdahil olma şansımız olacak yapmak zorundayız. (H.O. ile görüşme; Yer: Çiñciva; Zaman: Eylül 2021)

Şu an da google'a gir Çamlıhemşin satılık yaz bak neler çıkıyor. Bizim için burada ki demografik değişim sadece Katarlıların, Bodrumluların, İstanbulluların burada gelip yer alması değil. Yani başımızda ki Ardeşen Pazar'ın alması bile bir değişimi gerektiriyor. Çünkü ne kadar yan yana olsak da onlarla aynı kültürel kodları paylaşmadığımız için çatışma yaşıyor arazi sahipleri. Benim yanıma satıyorsun mesela senle anlaşabiliyordum... Bana istenmediğim komşu tayin etme hakkına sahip değilsin. Bodrum Marmaris Kuşadası kaybedildi. Yerlilerinden arındırıldı. Burası da aynı. Adamlar garsonluk dahi yapamıyorlar. Kendi sahibi olduğu yerlerde. Bu anlamda ben geleneksel düşünüyorum ve korumacı yaklaşıyorum. Burada bir vatandaşın sattığı paraya ihtiyacı varsa buranın da ileri gelenleri zenginleri var. Toplanalım o araziye satın alalım. (U.B. ile görüşme; Yer: Makrevis; Zaman: Temmuz 2021)

Mülksüzleştirme tehdidi duygusunun bir diğer ifadesi yerin özgünlüğüne dayandırılan ekonomik getiri potansiyellerinden yoksun kalma ihtimalini referans almaktadır. Bu özgünlük merkezi müdahalenin etkisiyle yerin artan rant imkanları ile ilişkili olmuştur. Özellikle *Sürdürülebilir Ayder* ve *Yeşil Yol Projesi* ile birlikte büyük yatırımcılar tarafından yerinden edilme ihtimali küçük işletmecilerin yoğun bir şekilde hissettikleri yakın bir tehdit haline gelmiştir.

Burada gözü olan insanlar var. Devlet demeyim de, e var burada rant peşinde koşanlar var. Şimdi buralar görselleşir devlet o dediği projeyi yaparsa, bura ne olacak ya, burayı Davos yapacak ya cumhurbaşkanımız, e bura Davos olursa ne olur, zengin işadamları, şimdi insanları sıkıştırıyorlar darlatıyorlar. Şimdi, işte kimseyi mağdur etmeyeceğiz, cumhurbaşkanı öyle söylemiş. E nasıl olacak, gelecek senin yerini yıkacak belli bir yerde yapacak ve sana soracak mesela otel mi istiyorsun işyeri mi istiyorsun para mı istiyorsun. E işyeri istiyorum, seninkine değer biçecek on lira kendinkine diyecek ki bin lira. Düş on lirayı gerisini bana öde bakalım. E sen nasıl ödeyeceksin o parayı. Bu sefer satacaksın. Ya da parayı alıp gideceksin. Oraya da başkaları gelecek. Sermaye el koyacak. (H.Ö. ile görüşme; Yer: Ayder; Zaman: Ağustos 2019)

Yapıların ve işletmelerin ruhsatsız durumları ise onları süreç karşısında bir hayli kırılğan kılmaktadır. Vadinin mekânsal gelişiminde merkezi devlet aktörlerinin gittikçe daha baskın rol üstlenmeleriyle birlikte vadideki küçük işletmeciler yaşadıkları koşullar üzerindeki politik kontrollerinin gittikçe zayıflamış olduğunu hissetmektedirler. Bu sebeple sürece yönelik itirazların önemli bir motivasyonunu vadi sakinlerinin yerel yönetimler aracılığıyla sürdürdükleri mekân üzerindeki klientel formlar içeren politik kontrolü yitirmeden kaynaklı öfke oluşturmaktadır.

Şimdi biz belediye başkanına bizzat destek verdik... oy verdik verdirttik... Ama TOKİ konusunda bence hata etti. Niye hata etti,... İmza atmadan önce buradaki mülk sahipleriyle toplantı yapması gerekiyordu. Değil mi, bu neye benzer biliyor musun, bi anne babanın kızı var, biri gelip istiyor, babanın veya annenin tek taraflı kızı vermesine benzer. (H.Z. ile görüşme; Yer: Ayder; Zaman: Ağustos 2019)

Mülksüzleştirme tehdidi kapsamında gündelik hayat düzeyinde cereyan eden bir diğer reaksiyon ve karşıtlık yerin ekolojik özgünlüğünü referans almaktadır. Bu noktada yoğun duyarlılık *Yeşil Yol Projesine* karşı gelişen protestolarda kendini göstermiştir. Bu projenin ekolojik etkileri kapsamında özellikle çevre bilinci yüksek aktörler tarafından gezegensel ölçekte yaşanma ihtimali büyüyen bir yoksunlaşma problemi ileri sürülmüştür. Projeye karşı olan pek çok vadi sakini, insan türünün sınırsız arzu ve ihtiyaçları olduğu varsayımını reddetmek gerektiğini ileri sürmüş, sadece kendi yaşadıkları dönemin ihtiyaçlarını temel almakla sınırlı kalmayan gelecek kuşakları da sorumluluk evreninin içine dâhil eden bir yurttaşlık sorumluluğunu dile getirmişlerdir. Aynı zamanda kendilerini yaşadıkları ekosistemin bir parçası olarak kavramakta ve bunun üzerinde ve ötesinde konumlanmanın problemli olduğunu ifade etmişlerdir.

Yeşil yol konusuna gelince buradan elevite 60 senedir yol var, Haçivanak'a da yapmışlar. Ama efendim keyfim istedi ben Haçivanak'tan Samistal'e de gideceğim, yok öyle efendim, in aşağı öyle git. Niye dağları birleştiriyorsun? Sen son insan değilsin ki bu dağları yüzlerce sene sonra kullanacak insanlar da olacak. İnsanların vergilerini boşa harcıyorsun. Dünyanın sorunlarından bir tanesi yapılaşmadır. Yapılaşmanın olduğu yerde oranın doğasını mahvedersin. Turizm istiyorsan pratik çözümlerin olsun. Sonra bana göre insanoğlu her halı ister ama her isteğe de cevap verilmez. Bu kaynakların da bir geleceği var, insan istiyor diye olmaz. (İ.A. ile görüşme; Yer: Ayder; Zaman: Ağustos 2020)

Zamansal kapsamı genişleyen bu sorumluluk bilinci yersel kapsamda da ulusal ve yerel dar bilincin ötesine uzanan yerel-ötesi yeni dayanışma bağlarını üretmiştir. Derelerin Kardeşliği, Yaylaların Kardeşliği gibi örgütlenmelerin ufku bölgenin doğal coğrafı özelliklerini rehber edinen yeni dayanışma ilişkilerinin potansiyeline işaret etmektedir. Fırtına Vadisindeki Yeşil Yol Projesi kapsamında genişleyen altyapı inşaatlarıyla turizm merkezlerinin çoğaltılmasına karşı özellikle iki ekolojik argüman ileri sürülmüştür. Bunlardan bir tanesi yayla bölgelerinin türlerin çeşitliliğinin muhafazası ve gelişmesi açısından önemini vurgulamıştır. Bu bölgeler aynı zamanda kar sularını depolama fonksiyonu ile önemli bir yer tutmaktadır. Yeşil Yol Projesindeki tahribat bu iki önemli özelliğin kaybedilmesi anlamını içermektedir. Dahası, projeye karşı protestolara katılan vadi sakinlerinin dile getirdiği bir diğer mesele vadiye yaşayan yaban hayatı varlığının altyapı inşaa sürecinden ciddi ölçüde etkileneceği ile ilgilidir. Bu canlıların hem göç yollarına hem beslenme ortamlarına zarar veren etkileri dile getirilmiştir. Bu yaklaşım biçimi vadi sakinlerinin o vadiyi sadece kendi yaşam alanları olarak değil diğer canlılarla birlikte yaşadıkları bir yaşam alanı olarak gördüklerini örneklemiştir.

Son Söz Yerine

Neoliberal birikim rejiminin derinlik kazandığı 2000'li yıllar boyunca Doğu Karadeniz bölge vadileri bu sürecin bağlaştığı olan gezegensel-genişleyen kentleşme sürecinin yaratıcı yıkım sonuçlarını deneyimlemiştir. Bu sonuçlar vadi sakinlerinin yaşadıkları mekân üzerindeki kontrol, denetim, katılım güçlerinin zayıflayışı ile birlikte gelişmektedir. Bu deneyimlerden yola çıkarak kentleşme sürecini sermayenin sınırsızca genişlemesinin bir aracına indirgeyen girişimlerin radikal eleştirisine ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Sermaye gelişiminin içsel bir parçası olarak özel mülkiyet ve rekabet ilişkilerinin gelişmesi bölge vadilerine yönelik bölgesel kalkınma ufkunu kâr-ve-rant geliri odaklı bireysel girişimcilik pratiklerine indirgemıştır. Büyümeyi tartışılmaz bir ilke olarak kabul eden neoliberal kapitalist işleyişin eleştirisi bağlamında doğal-mekân unsurlarının özel mülkiyet ilişkilerine alternatif olabilecek müşterek kullanım biçimlerinin icadına ihtiyaç duyulmaktadır. Esasında Fırtına Vadisinin sakinlerinin gündelik yaşamlarında sermaye ilişkilerine alternatif daha az yabancılaşmış yaşam, protesto ve üretim formlarının bazı potansiyel örnekleri bulunmaktadır. Vadideki eko-turizm girişimcilerinin söylemsel evrenleri sürdürülebilir kalkınma paradigmasının sistem-karşıtı radikal örneklerini sergileyebiliyor. Benzer şekilde, HES'e karşı gelişen vadideki protestolar, Çamlıhemşin kentinin sosyalist bir belediye başkanı tarafından mahalle meclisleri aracılığıyla yönetilme deneyimi, Yeşil Yol projesine karşı gelişen protestolar, vadi ölçeği ötesinde yaylaların, derelerin, vadilerin kardeşliğini vurgulayan bölgesel dayanışma örgütlerine katılım deneyimleri vadi sakinlerinin politik pratiklerinde bu dönemin ortaya çıkardığı yeni örneklerdir. Bütün bunları gezegensel-genişleyen kentleşme sürecinin bir parçası olarak kimi yönleriyle sınıfsal ama çevresel ve kültürel farklılığa duyarlı bir yurttaşlık bilincinin gelişiminin işaretleri olarak görmek mümkündür. Bu mevcut bilinç ve gerçekliğin sermaye stratejilerine alternatif sosyo-mekânsal

bir projeye nasıl dönüştürülebileceği ise sadece Fırtına Vadisinin değil diğer bölge vadilerinin de geleceklerinin ufkunda önemli bir soru olarak belirmektedir.

Kaynakça

- Adaman, F., Akbulut, B. ve Kocagöz, U. (2017) *Herkesin Herkes için – Müsterekler Üzerine Eleştirel bir Antoloji*, İstanbul, Metis Yayınları.
- Akgüngör, S., C. Aldemir, Y. Kuştepe, Y. Gülcan ve V. Tecim, (2011) "The Effect of Railway Expansion on Population in Turkey 1856–2000" *The Journal of Interdisciplinary History*, 42 (1), 135-157.
- Bakirezer, G. (2017) Trabzon'un Sosyo-Ekonomik Çöküşü, Bakirezer, G. ve Demirel, Y. (der.) *Trabzon'u Anlamak* içinde, İletişim Yayınları.
- Bayraktar, C. (2006) *Fırtına deresi havzasının uygulamalı jeomorfoloji etüdü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Biryol, U. (2013) *Gurbet Pastası: Hemşinliler, Göç ve Pastacılık*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Brenner, N. ve Schmid, C. (2015) "Towards a new epistemology of the urban?", *City analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 19 (2-3), 151-182.
- Bryer, A. ve Winfield, D. (1985) *Byzantine Monuments and Topography of Pontos Volume One*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C.
- Castree, N. (2008) "Neoliberalising nature: the logics of deregulation and reregulation", *Environment and Planning A: Economy and Space*, 40 (1), 131-152.
- Ersoy, G. E. (1994) *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Hemşin'de Yaylacılık*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ersoy, G. E. (2007) "Social and Economic Structures of the Hemshin People in Çamlıhemşin", Simonian, H. H. (der.), *The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of North East Turkey* içinde, Routledge, 191-235.
- Hann, C. M. (der.) (1990) *Tea and the Domestication of the Turkish State*, Eothen Press.
- Lefebvre, H. ([1970] 2003) *The Urban Revolution*, Minneapolis London, University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. ([1968] 1996) "The right to the city", Kofman, E. and Lebas, E. (der.), *Writings on Cities: Henri Lefebvre* içinde, Blackwell Publishers, 63-185.
- Meeker, E. M. (2001) *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Park, E. R., Burgess, E. W., ve McKenzie, M. R. ([1925] 1967) *The City*, University of Chicago Press
- Sancar, C. (2015) "Fırtına Havzası Bütünleşik Yönetim Planlamasında Altyapı Gelişmelerinin Katılımcı Yaklaşımla Belirlenmesi", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 255-307.

İnternet Kaynakları

- Türkiye'nin Turizm Strateji Raporu-2023 (2007), <https://www.ktb.gov.tr/Eklenti/906,ttstratejisi2023pdf.pdf?0>, İndirilme tarihi: 25 Kasım 2021.
- DOKA (2014) Doğu Karadeniz Bölge Planı 2014-2023, TR90 Doğu Karadeniz Bölge Kalkınma Ajansı, <https://www.doka.org.tr/edergi/436/bolge-plani-2014-2023/TR90%20Do%C4%9Fu%20Karadeniz%20B%C3%B6lge%20Plan%C4%B1%202014-2023> Son giriş tarihi: 10 Mart 2020.
- 1/100,000 Ölçekli Çevre Planı: Ordu-Trabzon-Rize-Giresun-Gümüşhane-Artvin (2007), <https://mpgm.csb.gov.tr/ordu-trabzon-rize-giresun-gumushane-artvin-planlama-bolgesi-i-82191>, Son giriş: 10 Temmuz 2021.
- Bölgesel Gelişme Ulusal Strateji Raporu (2014), https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/2014-2023_B%C3%B6lgesel_Geli%C5%9Fme_Ulusal_Stratejisi.pdf, Son giriş: 14 Aralık 2021

Kapitalist Küreselleşmenin Çevre Saldırısı Karşısında Örgütlenen Kadınlar: Yoğurtçu Kadın Forumu

Sinem Bal¹

Öz

Bu çalışma, kapitalist küreselleşme ile içkin ilişkiler içerisinde olan iktidarların mülksüzleştirme politikaları karşısında duran ve Gezi Parkı eylemlerinde sadece çevre konusunda değil, patriarkal kapitalizme karşı da anaakım modellerinden farklı bir örgütlenme olarak oluşan Yoğurtçu Kadın forumunu (YKF) incelemektedir. Çevre ve kadın ilişkisi kuramsal olarak ekofeminizm üzerinden tartışılrsa da, bu araştırma kadınların yarattığı bu özerk mücadele alanını Gramsci'nin mevzi savaşı ve karşı-hegemonya kavramları ile ele alınmaktadır. Araştırma sonuçları, kadınların oluşturduğu bu alternatif örgütlenme modelinin sadece hegemonik sermaye-iktidar tahakkümü değil, eril her tür hegemonya ile mücadele için karşı-hegemonik bir alan oluşturduğunu, forumlar aracılığıyla dayanışmalarını pekiştirerek ve daha da bilinçlenerek entellektüel bir mevzi savaşı verdiklerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Küreselleşme, Gezi Parkı eylemleri, kadın hareketleri, karşı-hegemonya, mevzi savaşı*

Women Organizing against the Environmental Attack of Capitalist Globalization: Yoğurtçu Women's Forum

Abstract

This study examines the Yoğurtçu Women's Forum (YKF), which stands against the dispossession policies of the governments that are in inherent relations with capitalist globalization, and emerged after the Gezi Park protests as an organization different from mainstream models not only on the environment but also against patriarchal capitalism. Although the relationship between women and the environment is discussed theoretically through ecofeminism, this research addresses this autonomous space of struggle created by women with Gramscian concepts of war of position and counter-hegemony. The results of the research manifest that this alternative organizational model formed by women constitutes a counter-hegemonic space for the struggle not only against hegemonic capital-power domination but also against all forms of masculine hegemony, and that they give an intellectual war of position by reinforcing their solidarity and becoming more conscious through forums.

Keywords: *Globalization, Gezi Park protests, women's movements, counter-hegemony, war of position*

¹ Dr. Sinem Bal, Boğaziçi Üniversitesi, bal-sinem@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-5135-9692

Giriş

Nüfusun gitgide arttığı² ve kaynakların hızla tüketildiği³ günümüzde küreselleşme, çok uluslu kapitalistlerin yatırım amacıyla kalan doğal varlıkları da sömürerek ekolojik tahribatının önünü açan ama eş-zamanlı olarak yerel ve ulusötesi anti-kapitalist aktörlerini de beraberinde üreten bir olgudur. Doğanın kapitalist olmayan bir şekilde kulanılması ve küresel olarak yeni bir sömürsüz topluma giden yolu inşa için verilen mücadelenin ön saflarında kıtlık ve ekolojik yıkım tehdidinin en belirgin öznesi olarak kadınlar yer almaktadır. Küreselleşmeye üzerine yapılan akademik çalışmalar, çağdaş küresel değişimlerin daha geniş ekonomik, sosyal ve siyasi boyutlarına odaklanmakta ve bu değişimlerin dünyanın farklı bölgelerindeki kadınların gündelik yaşamlarını nasıl yeniden ürettiğini ihmal etmektedir. Oysa ki sömürgeciliğin modernize halini alan küresel sermaye, yerel bağlamlarda boyun eğdirme, ayrımcılık ve şiddete yol açan güç farklılıklarını şekillendirerek, kadınları kesişimsel açıdan yapısal eşitsizliklerin ve toplumsal yeniden üretimin direkt öznesi haline getirmiştir.

Türkiye’de çevre hareketlerinde kadının görünürlüğü konusu var olan sınırlı akademik çalışmalar ve az sayıda raporda daha çok ekofeminizm üzerinden ele alınmaktadır. Literatürün çoğunluğu ekolojik dönüşümde kadının rolünü tarihsel süreç içerisinde resmeden betimleyici çalışmalardır (Beklan-Çetin, 2007; Alica-Gökalp, 2017; Özdemir ve Aydemir, 2019). Bunun yanı sıra az da olsa patriyarkal kapitalizm üzerine odaklanılmış ve çeşitli çevre eylemlerine katılan kadınların kamu alanındaki etkinliği üzerinde durulmuştur. Türkiye’deki doğa ve kadın ilişkiseliliğine ekofeminist yaklaşımıyla inceleyenler arasında farklılıklar olmak ile beraber ortak kanı insanın insan tarafından sömürülmesi ve insan dışındaki doğanın boyunduruk altına alınması ile, kadınların bu tahakküm biçimleri ile ilişkiseliliğidir (Berktaş, 2019). Pervin Erbil (2019) doğa ve kadın bağıntısını incelerken kadının doğanın içinde onun malzemeleriyle çalışan ekosistemin bir parçası olduğunu ve kendini onun üstünde ya da ondan soyutlanmış hissetmediğinden bahseder. Erbil’e göre üretim ve yaratım süreçleri kadını geliştirdiğinden, gelişkin varlık olan kadının “yaşadığı topluluğun başta beslenme ve sağlık olmak üzere pek çok sorununa çözümler üretmektedir” (2019: 60). Kapitalizmin kadın ve doğa üzerindeki tahribatıyla ilgili ise Emet Değirmenci (2019) patriyarkal kapitalist toplumun doğaya ve doğanın varlıklarına nasıl alınıp satılıp kâr edilecek nesne gözüyle bakıyorsa, kadına da öyle baktığının üzerinde durmaktadır. Örnek olarak da “doğum kontrolü için satılan kimyasallardan, pornografi endüstrisine ve hatta uzaktan gelin bulma ve suni dölleme genç kız vücutlarını kiralamayı” vermiştir (2019: 31). Kadınların örgütlenme pratikleri açısından bakıldığında Kristen Biehl ve Özlem Aslan’ın (2022) yaptığı araştırma, kadın sivil toplum örgütlerinin ve çevre örgütlenmelerinin son dönemlerde ekofeminist yaklaşımları önemsediklerini ama özellikle çevre örgütlerinin bu alanda sınırlı bilgisi olmasından dolayı tam anlamıyla nasıl uygulaya-

²Uluslararası verilere göre 2010-2022 arası Dünya nüfusu 1 Milyar artmıştır. Daha fazla bilgi için:

[https://www.worldometers.info/world-population/#~:text=8%20Billion%20\(2022\),according%20to%20the%20United%20Nations](https://www.worldometers.info/world-population/#~:text=8%20Billion%20(2022),according%20to%20the%20United%20Nations) (Erişim 22 Kasım 2022)

³ Hangi doğal kaynakların ne oranda azaldığını belirten veriler için:

<https://www.theworldcounts.com/stories/depletion-of-natural-resources> (Erişim 22 Kasım 2022)

caklarını bilmediklerine değinir. Aslan (2022) bu konuda özellikle 2018 yılında kurulan Ekoloji Birliği'nin 2021'de bünyesindeki Kadın Meclisi'nin öneminden bahseder. Bu meclis, Türkiye'deki çevre hareketlerinde aktif rol oynamış kadınların oluşturduğu sivil toplum örgütlerinin birleşmesinden oluşmaktadır. Aslan'ın meclis üyeleri ile yaptığı röportajlarda bu tarz bir örgütlenmenin "köydeki cinsiyetçi mekân kullanımını nasıl değiştirdiğini, kadınların harekette karar alıcı pozisyonlara gelmesinin önemini ve harekette aktif olmanın kadınların kendi hayatlarında da söz sahibi olmalarına nasıl katkı sunduğunun" altı çizilir (2022: 156).

Türkiye'de kadınların bu edilgenleştirildikleri eril kamu alanına karşı çıkması geçmişten günümüze süren örgütlü bir mücadele olsa da, özellikle küreselleşme sürecinde kadınlar da kendi aralarında yeni örgütlenme modellerini geliştirmiştir. Bunlar arasında yine farklı bir dayanışma ağı olarak gösterilebilecek en iyi örnek 2013 yılı Gezi Protestoları sürecinde oluşan Yoğurtçu Kadın Forumu'dur. Günümüzde hala aktif olan YKF, sadece küresel sermaye ile işbirliği içerisinde olan devletin neoliberal politikaları sonucu oluşan ekolojik tahribata değil, aynı zamanda iktidarın erkek olmayan tüm canlılar üzerinde ürettiği patriarkal kapitalizme karşı çıkan bir örgütlenmedir. Bu nedenle bu çalışma YKF'nin son 10 yıl içerisindeki mücadele pratiklerini ekofeminizm kuramsal yaklaşımından farklı olarak Gramscist 'mevzi savaşı', 'sivil toplum' ve 'karşı-hegemonya' kavramlarıyla incelemektedir. Bunun nedeni, iktidarın sermaye ile kurduğu hegemonik alanın karşısında oluşturdukları bu alternatif sivil toplum örgütlenmesiyle YKF üyelerinin kadın-doğa-devlet-sermaye örüntüsüne bütüncül bir bakış açısıyla hem anti-kapitalist hem de entellektüel bir mevzi savaşı yani boykot-kampanya-hak savunuculuğu-bilgilendirme forumları-sokak protestoları gibi pasif nitelikte eylemler aracılığıyla siyasi bir mücadele veriyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Böylelikle bu çalışma, YKF kadınlarının hangi pratiklerle nasıl olgunlaştığını, bu öznel deneyimlerin özneli olarak politik alan içinde kendi varlıklarını nasıl yeniden ürettikleri sorularına cevap aranmaktadır. Bu sorunun cevabını daha ayrıntılı bulabilmek için 2023 yılında YKF içerisinde gönüllü olarak yer alan, mümkün olduğunca tüm forumlara katılmaya çalışan ve her hafta forum düzenlenmesi konusunda yardımcı olan 10 kadın ile ucu açık ve yarı-yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Bu kadınlar farklı meslek gruplarından ve yaş aralıklarından oluşmaktadır. Görüşmelerin sonucu göstermektedir ki; YKF Gezi protestolarından sonra da beraberliğini bozmayarak mücadelesinin içeriğini daha da çeşitlendirip derinleştirmiş ve günümüzde kadın hareketinde önemli bir yer edinmiştir. Yaşamlarının ataerkil normlar üzerinden tehdit altında olduğu düşüncesiyle eylemlere katılan kadınların, özel alandan kamu alanına çıkmasının, bu son 10 yıl içerisinde onların özel alandaki konumlarını da dönüştürdüğü görülmektedir.

Kadınların ne için nasıl mücadele ettiğini ve örgütlenme biçimini daha iyi anlayabilmek adına, çalışma üç alt başlık altında incelenmektedir. İlk bölümde, küreselleşme sürecinde kapitalist üretim alanının genişlemesiyle doğanın nasıl metalaştığı ve mekânın nasıl yeniden üretildiği konusu farklı kuramsal bakış açılarıyla ve Gramsci'nin güncelliğini koruyan yaklaşımlarıyla incelenmektedir. İkinci bölümde ise, Türkiye'de iktidarın onayıyla müştereklerin çitlenerek sermayenin aracı olmasına karşı durmak için oluşan Gezi protestolarının içeriği ve eylem bileşenlerinin oluşturdukları bu karşı

cephelenin süreç içerisinde neden ve nasıl sönümlendiğini incelemektedir. Son bölüm ise Gezi protestolarından hala varlığını sürdüren YKF'den bahsetmektedir. Oluşan hegemonik sömürünün niteliğinin sadece kapitalist değil aynı zamanda patriarkal olduğu ve kadınların Gezi protestoları sürecinde oluşturdukları forumlarının nasıl bir karşı hegemonik dinamîge dönüştüğünden bahsedilmektedir.

Küreselleşme ile Doğanın Metalaşması

Küreselleşme ile daha akışkan hale gelen ve kapitalizmin genişlemesi içinde serbest dolaşan sermaye, yatırım yapılan ülkenin iktidarlarıyla kurduğu uyumlu ilişkiler sayesinde ya meta dışı kalmış alan ve doğal kaynakları piyasalaştırmayı hedeflemiş (Işıl, 2012) ya da küresel serbest piyasanın işlemesine katkı sağlarken, çevresel yasal düzenlemeleri zayıf olan ülkelerde büyük çevre tahribatlarına yol açmıştır (Çımrın, 2014). Böylelikle neoliberal küreselleşme-devlet çözümlemelerinde, devleti yeniden yapılandırmaya götüren (Bedirhanoglu, 2009) mükellef iktidarlar, piyasaların önündeki engellerin kaldırılması, kapitalizmin varlığını daha rahat sürdürebilmesi ve sermaye birikiminin yeniden üretilmesi adına gerekli yasal düzenleme ve kurumsal yapılandırmaları yoluna koyma eğiliminde olurlar. Çokuluslu sermaye grupları veya onlarla aynı piyasa da rekabet eden iç sermayedarlar yeni yatırım alanı ihtiyaçlarını kuşkusuz çoklu saldırıyla çevre üzerinden tanımayı tercih ederler. Böylelikle mekân/kaynak odaklı madenler ve termik santrallere yönelmelerine ek olarak karbon denkleştirme ormanları, rüzgâr ve su enerjisi gibi alanlara da yatırım yaparak (Şengül, 2017), sadece doğanın kıyımına değil aynı zamanda değerli müştereklerin özelleştirilmesinin de önünü açarlar.

Neil Smith'e (2008) göre doğa maddidir ve manevidir, verilmiştir ve yapılmıştır, saftır ve tanımsızdır; düzendir ve düzensizliktir, yücedir ve sekülerdir, hükmedilendir ve galip gelendir; bir bütündür ve bir dizi parçadır, organizmadır ve makinedir. Ne var ki, yine Smith'in belirttiği üzere, endüstriyel kapitalizm doğanın birikmiş bu bütüncül anlamını yok ederek, şimdiki çağa uygun doğa kavramlarıyla yeniden üretmiştir. İktidarlar ise tahribatı meşru kılabilmek adına eski doğa kavramlarının yok edilmediği, yerine amaca uygun hale getirildiği söylemi üzerinden halktan rıza alma yoluna giderler. Böylelikle kapitalist metalaştırma, iktidarların da desteğiyle insan bedenini tükettiği ve sömürdüğü gibi canlı ekosistemleri de tüketebilmektedir. James Goodman ve Ariel Salleh, (2013) sermayenin ekolojik alan üzerinde bu derece hükmetmesi ve kırsal kaynaklar ile kentsel asalaklık arasında bir ayrışmaya yol açmasını Karl Marx'ın 'metabolik yarılma' kavramıyla ele alırlar. Marx'ın kent ve kırsal, insan ve yer yüzü arasındaki ilişkide değiştiği metabolik yarılma, kapitalist toplumun insanlar ve toprak arasında oluşturduğu yabancılaşmayı ve sürdürülebilirliğin doğa tarafından dayatılan koşulların ihlal edilmesiyle engellendiği üzerinedir. Burada değinilen, kapitalist üretimin toprağın doğal niteliklerini harap ettikten sonra yine toprağa yönelmesi ve aynı zamanda kent ve kırsal arasındaki antagonistik ilişkinin de güçlenmesidir (Foster, 2000). Zira günümüz merkez ve çevre arasındaki klasik toplumsal gerilimin nedeni; meta üretimi için doğanın önceliklendirilmesine karşı, geçim kaynaklarının yeniden üretimi için doğanın önceliklendirilmesi arasındaki geçmektedir (Goodman ve Salleh,

2013). Böylelikle Smith'in belirttiği endüstriyel kapitalizm tarafından yeniden üretilen toplum/doğa etkileşimi, kapitalizmi merkezine oturmuş ve kapitalist olmayan üretim araçlarını sömürerek hem hegemonik bir model inşa etmiş (Bayat, 2015) hem de "devlet, sermaye sınıfının hegemonyasını örgütlenme ve yeniden üretmeye yönelik olarak şekillenmiştir" (Halifeoğlu, 2019: 124). Bunun sonucunda kentsel ve kırsal iktisat, sanayi üretiminin mekânsal ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan tali bir alan değil bizatihi sermaye aracı olarak görev görmeye başlamıştır (Yeşilbağ, 2016).

David Harvey (2009; 2012) sermaye ve doğa ilişkisini kent üzerinden tanımlarken, kent kapitalizmini tarihsel dinamikleriyle inceleyerek, kapitalizmin mekanı yeniden üretmesinin kentsel eşitsizlikler, kent hakkı ve kent hakkına erişmek isteyen kentsel toplumsal hareketleri de beraberinde getirdiğine değinir. Harvey (2009) Marx'ın ilkel birikime atf yaparak toprağın metalaştırılması ve özelleştirilmesi ile köylülerin yerlerinden edilmesi; özel mülkiyete geçişle müşterekler üzerindeki hakların bastırılması ve emek gücünün metalaştırılmasını sömürgeci, yeni sömürgeci ve emperyal süreçler olarak ele alır ve devletin bu noktada hem destekleyici hem de sermayeyi teşvik edici bir rolü olduğundan bahseder. Günümüzde kapitalizm küreselleşme yoluyla güçlü bir şekilde çeşitli coğrafyalarda varlığını sürdürürken yaşanan konut sorunu, soylulaştırma, inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin rant alanı olması gibi sorunların kapitalizmin kentsel iktisatı nasıl inşa ettiğini anlamak açısından da önemlidir. Harvey, Marx'ın ilkel birikim sürecine türdeş olarak özellikle 1980 sonrası neoliberal politikalar ile önu açılan sermayenin kriz dönemlerinde yoğun bir şekilde müştereklere saldırmasını 'çitleme hareketi' olarak kavramsallaştırmış ve bu hareketin sermayenin doğal bir reaksiyonu olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde Henri Lefebvre (1991) ise kapitalist ilişki ağı olan emek-sermaye döngüsünde, soyut ve homojen olan doğanın önce kolektif somut sahiplenildiğini, daha sonra sermayenin eliyle bireysel somut hakim olunma ile yeniden üretildiğini belirtir. Ona göre kapitalist sermaye ve devlet aktörü 'mekanın' büyüklük, genişlik, alan, konum ve kâr gibi soyut nitelikleri ile ilgilenirken; mekanın aynı zamanda sosyal ve gündelik yaşam deneyimlerinin yaşandığı kolektif bir ortam olduğunu gözardı eder. Böylelikle, toprak sermayesi, ticari sermaye ve finans sermayesi gibi farklı kanallarla kapitalist sermaye bir sınıf hegemonyası kurarak, binaların inşasından yatırımların dağılımına ve dünya çapında işbölümüne kadar tüm müşterekleri sömürür. Burada Antonio Gramsci'ye referans veren Lefebvre, her ne kadar Gramsci yeni bir toplumun inşasında işçi sınıfının gelecekteki rolünü tanımlamak için hegemonya kavramını kullansa da, mekanın bir ürün olduğu ve bizim ona dair bilginimizin sürekli sermaye tarafından yeniden üretilmesini de Gramscist hegemonya kavramıyla tanımlanabileceğini söyler.

Gramsci'ye göre "hegemonik proje, devletin sermaye birikimi için gerekli koşulları oluştururken birikim stratejisine uygun toplumsal tutunumun ve bütünlüğün yeniden üretimini gerçekleştirmesidir" (Halifeoğlu, 2019: 123). Bu bağlam içerisinde Gramsci'nin çalışmalarında 'mekan' sadece her türlü hegemonik proje içinde üretildiği ve liderliğin inşa edildiği alan olarak değil, aynı zamanda pasif devrim ve sağduyu anlayışında; altyapı ve üst yapı ilişkisini metaforik anlamda yeniden düşünülmesinde; tarihsel ve teorik zeminde hegemonyayı ve karşı-hegemonyayı tanımlarken de kullanır (Ekers ve Loftus, 2013). Diğer bir taraftan, kapitalizm ve doğa bağıntısını

tanımlarken insan ve insan olmayan arasındaki karşılıklı alışveriş olarak gören Gramsci praxis felsefesinde doğanın merkeziliğini kabul ederek, radikal çevre görüşlerinin çevreyi şekillendirmenin gündelik pratiklerinden nasıl ortaya çıkabileceğinin daha net anlaşılmasını sağlar (Loftus, 2013). Böylelikle hegemonik alanın sahip olduğu toprağı, fikri mülkiyeti, kamu hizmetlerini ve benzerlerini meta olmaktan çıkarma mücadelesi ile emeği meta olmaktan çıkarma mücadelesini arasında bir ilişki olduğunu savunur.

Burada önemli olan hegemonik alanın ürettiği bu metalaştırmaya karşı nasıl bir çözüm üretileceğidir. Gramsci (1971) hegemonik alan ile mücadelede bir karşı hegemonya kurulması gerektiğini zira müşterekleri geri kazanmak ile sermayenin emek üzerindeki tahakkümüne karşı çıkmak arasında organik bağ olduğunu savunur (Godman ve Salleh, 2013). Gramsci azınlığın çoğunluk üzerindeki tahakkümüne karşı yapılacak olan mücadelenin başarılı olması için, toplumsal düzenin karşı-hegemonya anlayışını dikkatli bir şekilde formüle etmesi, yaygınlaştırılması ve bu anlayışı sivil toplum gibi hegemonya karşıtı kurumlar üzerinden genişletilmesi gerektiğini belirtir (Buttigieg, 1995). Gramsci sivil toplumu devletin ayrılmaz bir parçası olarak görmüşür; çünkü ona göre sivil toplum, devletin en dirençli kurucu unsurudur.⁴ Devleti oluşturan sivil toplum ile siyasi toplum arasındaki girift ve organik ilişki, toplumun belirli katmanlarının sadece devlet içinde hakimiyet kurmasına değil, aynı zamanda ve daha da önemlisi, diğer katmanların maduniyetini devam ettirerek bu hakimiyeti sürdürmesine olanak sağladığına inanır (Buttigieg, 1995). Bu hakimiyet üzerinden oluşan ve hegemonyanın işlediği yer olan sivil toplum, demokratik olduğu iddia edilen kapitalist devletlerdeki iktidar mekanizmalarını da ifade eder. İnsan emeğini ve doğayı kendi kontrolü altında tutan burjuva devleti “toplumsal ve bölgesel olarak - eksiksiz ve mükemmel bir toplum örgütlemek için gereken tüm entelektüel ve ahlaki güçlere sahip olma olasılığını içeren içsel olarak farklılaşmış, diyalektik olarak birleşik bir devlet biçimini oluşturur” (Gramsci, 2007, Q6, §10: 9). Bu nedenle Gramsci’ye göre sivil toplum “devletten ve kapitalist üretimden farklı bir alan olarak, genişleyen bir dizi sosyal ve siyasi kimliğin oluşturulduğu ve sosyal mücadelelerin örgütlendiği, siyasi seferberlik ve koalisyon oluşumu için bir alan olarak artan bir öneme sahiptir” (Carroll ve Ratner, 2010: 8).

Gramsci’nin burada önerisi, karşı hegemonik alan içinde kurulan sivil toplumun rolü, devletin zorlayıcı aygıtlarını devre dışı bırakarak siyasi iktidara erişimi sağlamak ve hiçbir birey ya da grubun madun statüsüne indirgenmediği uzlaşmacı bir topluma yol açabilecek koşulları yaratmaktır. Bu süreçlerin tam da sivil toplum arenasında kullanılacak “devrimci bir strateji olan mevzi savaşı ile olması gerektiğinin de

⁴ Gramsci’nin dağınık hapisane notlarından alınan ‘sivil toplum’ tanımları 1971’de yayınlanan ‘Selection of Prison Notebooks’ kitabında da yer alır. Ne var ki kitapta da belirtildiği üzere Gramsci’nin sivil toplumun devletin parçası mı yoksa kendisi mi olduğu konusunda farklı anlatımları vardır. Buna bir örnek vermek gerekirse kitapta şöyle bir detay belirtilmiştir: “Gramsci devleti bir yerde ‘siyasi toplum + sivil toplum’ olarak, başka bir yerde de siyasi toplum ve sivil toplum arasında bir denge olarak tanımlar. Gramsci somut gerçeklikte sivil toplum ve devletin bir ve aynı olduğunu da vurgular...Ancak doğru olan, Gramsci’nin tek ve bütünüyle tatmin edici bir ‘sivil toplum’ ya da Devlet anlayışı bulmayı başaramadığıdır (sf. 208)”. İlerleyen yıllarda Buttigieg (1995) bu konuda biraz daha durumu ayrıntılandırmıştır. Böylelikle günümüzde yaygın olarak kullanılan devlet=sivil toplum+siyasi toplum tanımıdır. Böylelikle Gramsci literatüründe devlet, nıyı inşa eden sivil toplum (yani burjuva) ve baskıyı ifa eden siyasi toplum (yani iktidar)’dan oluşmuştur. Bu çalışmada bu tanım tercih edilen yorumlamadır.

altını çizer” (Buttigieg, 1995:7). Gramsci’nin mevzi savaşı kavramı, oluşan karşı hegemonya alanındaki sivil toplum bileşenlerinin izleyeceği “bazen temel sınıflar arasında nispeten istikrarlı denge dönemlerinde, yani manevra savaşının imkansız olduğu durumlarda, mümkün olan siyasi mücadele biçimidir” (Gramsci, 1971:206). Gramsci’ye göre özellikle Batı toplumlarında sivil toplum üzerinden oluşan karşı-hegemonya alanının stratejisi olan mevzi savaşı, kesinlikle devletin ‘cephesavaşları’ öncesinde oluşturulmalıdır, zira güçlü bir sivil toplum “devletin cepheden saldırısına karşı direnir” (Gramsci, 1971:207). Burada mevzi savaşını biraz daha açmak gerekirse, verilen karşı-hegemonya mücadelenin arkasındaki örgütsel yapının stratejisidir. Burada Gramsci’ye göre “mevzi savaşı, sonsuz insan kitlelerinin muazzam fedakarlıklarını gerektirmektedir” (1971: 239) çünkü hegemonik alanda gücü elinde tutan devlet karşı-hegemonya ile mücadelede “hem örgütlenen muhaliflere karşı daha açık bir şekilde saldırıya geçecek hem de egemen grupların hegemonik konumlarını güçlendirerek daha müdahaleci bir iktidar olacaktır” (sf. 239). Gramsci Batı’daki burjuvanın sivil toplum üzerinden ürettiği kültürel gücünü siper ve hendeklerden oluşan müthiş bir sisteme benzetir ve bu nedenle muhaliflerin sivil toplum içinde benzer bir hegemonik alan inşa edebilmesi için etik, entellektüel, dayanışma içinde ve şiddet içermeyen bir mevzi savaşı vermesi gerektiğine inanır (Carroll ve Ratner, 2010).

Günümüz küreselleşmiş toplumlarda tahakküm, sermaye dolaşımının sadece sivil toplum ve devlet alanını tayin etmemekte aynı zamanda coğrafi olarak da birbirine yakınlaşmanın da bir güvencesi olmasından dolayı oluşan farklı formlarla alanını genişlemektedir. Bu tahakküme karşı Gramsci, dayanışmaların ve hegemonik eklemlenmelerin inşa edildiği mekânsal pratiklerle ilgilenerek, siyasi ittifakların hangi kavramlar ve ilişkiler aracılığıyla kurulduğuna dair önemli soruları ön plana çıkarmıştır (Featherstone, 2013). William Carroll ve Robert Ratner (2010) çağdaş toplumsal hareketlerin mevcut düzene karşı muhalefetini bir karşı hegemonya mücadelesi olarak tanımlamaktadır. Özellikle 1990’ların başlarından itibaren neoliberal politika karşıtlığı üzerinden şekillenen aktivizmin, günümüzde daha da çeşitlenen sivil toplumun ilk nüveleri olarak görürken, bu farklı formlardaki örgütlenmelerin aralarında tam anlamıyla bir birleşik cephe olamadığını ve bazı yaklaşımlar konusunda ayrımlar olduğunda bahsederler. Örneğin “sosyal-adalet vizyonu ile ekolojik vizyon arasındaki çatlak, çağdaş solun siyasi kültüründe iyi bilinen ve son derece önemli bir zayıflığa, yani mevzi savaşında kırılan bir kanada işaret etmektedir” (Carroll ve Ratner, 2010:12). Bu nedenle Gramsci’nin (2007, Q7 §16) çoğunluk oluşturan halkın, mekanı yeniden üreten, doğayı piyasalaştıran, beden ve emek üzerinde tahakküm kuran azınlığa karşı birleşik bir cephe oluşturması gerekliliğinden ve bu cephenin ancak uzun bir mevzi savaşına girmesinin bir sonuç getireceğinden bahsettiği tezi bugün hala geçerlidir.

Sermaye ve İktidarın Doğa Tahrifatı karşısında Müstereklerin Çitlenmesi: Gezi Direnişi

Dünya genelinde, son dönemlerde en çok gündeme gelen ve bir ulusötesi karşı hegemonya alanı olarak da tarifleyebileceğimiz örgütlenme kuşkusuz çevre hareketleridir. Çevre sorunlarına karşı çevrecilerin verdiği mevzi savaşının içeriklerine baktığımızda Kuzey ve Güney ülkelerinde çevre hareketlerinin farklı başlıklar ile mücadele ettiğini

görmek mümkündür. Kuzey'deki çevrecilerin konu başlıklarını ozon deliği, küresel ısınma, pestisitlerin küresel yayılımı, tüm türlerin üreme sistemlerini tehlikeye atan endokrin bozulması, sınır aşan kirlilik sorunları alanında emisyonlarda tek taraflı kesintiler, temiz teknoloji ve Kyoto protokolünün yeteri kadar uygulanmaması gibi daha küresel problemler oluşmaktadır (Ashford, 2002; Brandt, 2004; Ignatow, 2008). Güney'de ise konular hava kirliliği, kirlilik, ormansızlaşma, çölleşme, sel, doğal kaynakların bozulması ve biyoçeşitlilik kaybı, doğanın ulusötesi şirketler tarafından sermayeleşmesi veya yatırımlar sonucu oluşan farklı doğa tahribatları gibi daha yerel sorunlar olarak kendini gösterir (Doyle ve Chaturvedi, 2010; Hollender, 2015; Farzanegan ve Markwardt, 2018; Aryal *vd.*, 2021). Bu nedenle her bölgede farklı aktivizm konu başlıkları vardır. Ronald Ignatow (2008) belirtilen farklılıklara rağmen küresel bağlamda kalkınmakta olan ülkelerden kalkınmış ülkelere doğru çevre sorunlarının yayılma özelliğini de gözeterek, küreselleşme süreçlerinin çevresel aktivizm ve siyaseti nasıl etkilediği sorusunun iki başlık altında daha çok incelendiğinden bahseder: Küreselleşme karşıtı görüş ve kurumsal açıdan ele alan görüş. Küreselleşme karşıtı görüşe göre, gelişmiş ülkelerin ulusötesi şirketleri düşük ücretli sanayileri küresel merkezden çevreye ihraç etmektedir. Böylelikle gelişmekte olan ülkeler yerel hareketler ile hem bu şirketlere hem de ulusal hükümete karşı çıkarlar. Kurumsal bağlamda ele alanlar ise, gelişmekte olan ülkelerdeki çevre hareketlerinin gelişmiş ülkelerin politikalarına göre şekillendiği belirtmektedir. Ignatow (2008) bu noktada gelişmekte olan ülkelerdeki aktivizminin küresel merkezden çevreye yayılan bilgi akışından kaynaklandığı, medya ve yerel sivil toplum ile ilişki kuran küresel ağların sayesinde gelişmekte olan ülkelerdeki çevre hareketlerinin gelişmiş dünyanın aktivizmi ve politikaları ile aynı biçimi aldığından bahseder.

Bir diğer bakış açısında ise, gerek yerel gerekse küresel ölçekte oluşan hegemonya kriziyle açığa çıkan isyan hareketlerinin insanların kaderleri üzerinde irade sahibi olma arzusuyla "bir yandan yeni yurttaşlığı, demokrasiyi ve kentliliği yani yeni bir kamu-sallığı tartışmayı getirirken, bir yandan da toplumsal kolektif gereksinimlerin karşılanmasına dönük yeni dayanışmacı yordamların oluşmasını sağlamıştır" (Doğan, 2014:73). Ali Ekber Doğan'a (2014) göre neoliberal metalaşmanın, insan-doğa ekolojisine saldırının, müştereklere dönük tüketici-yok edici olmanın yarattığı mülksüzleştirici hegemonik alan ile mücadelede son yıllar içerisinde anti-kapitalist düşünce belirgin bir karşı hegemonya alanı gelişmiştir. Başka bir deyişle, ekolojik sömürünün tartışma konusu olma nedeni günümüz kapitalizminin bir sonucudur. Bu nedenle müştereklerin sermayeleşmesi "geç kapitalistleşmiş coğrafyaların kırsal alanlarında yaşayanların mülksüzleştirilerek kentlere sürülmesi, kentlerin güvencesiz çalışan, yaşayan yoksulları haline getirilerek günümüz küresel kapitalizmine dahil edilmesine neden olmuştur" (Doğan, 2014:72). Bu da beraberinde hem kırsalda hem de kentte anti-kapitalist hareketleri kaçınılmaz bir şekilde gündeme getirmiştir.

Sermaye ve iktidar ilişkisiyle ilgili ile oluşan doğa tahakkümüne Türkiye üzerinden bakıldığında, birçok araştırmacının hemfikir olduğu konu, ekonomi ve ekoloji arasındaki mücadelede neoliberal politikaların süreci domine ettiği ve birçok biyoçeşitliliği gözardı ederek yeni enerji kaynakları bulmak adına ekolojik sistemde geri dönüşü olmayan tehlikeler oluşturduğudur (Harris, 2011; Goodman ve Salleh, 2013; Paker *vd.*,

2013; Çımrın, 2014; Çobanoğlu, 2014; Adaman *vd.*, 2017). Türkiye’de enerji politikaları doğayı piyasalaştırarak, toplumun biyofiziksel doğa ile olan ilişkisini değiştirmekte (Unalan, 2016) ve bu hızlı değişimin sonucunda madencilik, enerji ve hidroelektrik enerji konularında ciddi ve zorlu toplumsal ve çevresel çatışmalar oluşmaktadır (Gönenç, 2022). Bu süreçlerin altyapısı Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)’nin iktidarda olduğu son 20 yıl içerisinde muhafazakar-neoliberal zeminde yeni bir tarihsel blok içinde oluşmuş ve aşamalı olarak kamu harcamalarında daralma ile “özelleştirme hızlandırılmış, ekonomide yabancı sermaye girişi için gerekli düzenlemeler öngörülmüş, tarım sektörü, kamu personeli rejimi ve yerel yönetimler düzeyinde dönüşümlerin sağlanmasına yönelik” (Halifeoğlu, 2019: 131) politikalar yürütülmüştür. İktidar, kalkınma ve ekonomik büyüme paradigmaları adı altında sadece yabancı sermayenin önünü açmamış aynı zamanda Anadolu’da kendi küçük burjuvazisini oluşturmaya İslami sermayenin de alanını genişleterek (Ignatow, 2008) siyasal, ekonomik, ve ideolojik bağlamda yeni bir hegemonik alan inşa etmiştir. Melek Halifeoğlu (2019) bu sürecin konsolide edilmesini iki şekilde açıklar: hem oluşan orta-ölçekli sermayeye dayalı Anadolu burjuvazisinin liberal ekonomide gitgide popülerleşmesi hem de AKP’nin benimsediği ekonomik büyüme paradigmasının “sanayi üretiminde yapılacak atılımlara değil; tüketici kredilerini, toplu konut projelerini ve kamu sektörü harcamalarıyla finanse edilen inşaat sektörüne, doğrudan yabancı yatırımlara özelleştirmelere ve sermaye yoğun değil emek yoğun üretim sektörlerine bağlanmasıdır” (2019: 140).

AKP ve sermaye içkin ilişkisinin doğa tahakkümleri karşısında toplum direncine bakıldığında ise, bazı çalışmalar güçlü bir çevre hareketinin ve siyasi alanda yeterli temsiliyetin olmaması, ve kırsal halkın fakirlikten dolayı yeteri kadar güçlü bir aktivizm yapamamasından bahsetse de (Duru, 2013; Parker, 2013), son 15 yıldır yerel ve ulusal düzeyde artan yatırımların karşısında duran önemli halk hareketleri ve sivil toplumun etkinliği gözükmemektedir. Örneğin Karadeniz, Marmara ve Ege bölgelerinde planlanan enerji yatırımlarını ve doğanın dokusunu etkileyecek yol çalışmalarını önlemeye yönelik aktif örgütlenen yerel seferberlikler mevcuttur. Bu seferberlikler, yürütmeyi durdurma kararı aldıracak kadar etkili olmuştur (Kadirbeyoğlu, 2005; Gönenç, 2022). Bu tür eylemler sırasında ortaya çıkan halk örgütlenmeleri, HES ve nükleer enerji karşıtı köylü ayaklanmaları gibi yerel çaptaki sorunlara karşı kendiliğinden gelişen ve kurumsal olmayan bir yapıya sahiptir. Genel olarak, bu yerel çevreci girişimlerin ekolojik dengenin bozulması, doğal kaynakların yanlış kullanımı ve hayvan ve bitki türlerinin yok olması gibi sorunlara tepki olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür (Bozkurt ve Bayansar, 2016).

Bu toplumsal muhalefetin en önemli bileşenlerinden biri olan yerel halkın bilinçli bir şekilde örgütlenmesi ve aktif olarak sürecin içine dahil olmasında kuşkusuz oluşacak olan tahribatın direkt öznesi olması önemli bir etkidir. Bunun yanı sıra, bölgede bulunan çevre örgütlerinin de halk ile ittifak halinde oluşturduğu aktivizmin toplumsal tabanda ve mücadelenin içeriğinde önemli dönüşümler yarattığı da söylenebilir. Ulusötesi veya ulusal sermayedarlar ile devletin oluşturduğu bu hegemonik alan karşısında yine küreselleşmenin de sonucunda oluşan ulusötesi (Greenpeace gibi) ve yerel örgütlenmeler ise alternatif çevre hareketleri olarak görülmektedir (Kadirbeyoğlu,

2005). Bu oluşan yeni ulusötesi alandaki ittifak gerek yerel ve ulusal gerekse uluslararası alanda seslerini yükselterek kamuoyunda ciddi bir bilinç oluşması ve devletin merkezi karar alma süreçlerini hukuki olarak zorlaması açısından önemli bir baskı aracı olmuştur. Böylelikle çevre hareketleri merkezsiz, örgütsüz ve ideolojisiz olduğu için kendiliğinden bir eylem şeklinde gelişen, neoliberal politikalara karşı başlayan, ulusal ve uluslararası iletişim ağları aracılığıyla örgütlenen ve sadece sınıfsal bir mücadele değil başka taleplerinde kesişimsel olduğu bir yeni örgütlenme olarak görülür (Bayhan, 2014). Gramscist bir bakışla da ele aldığımızda; çevre hareketlerinin ilgili taleplerinin sermaye paydaşları tarafından sürdürülebilirlik, duyarlı yeşil ekonomi veya sosyal sorumluluk gibi kavramlarla depolitize edilmesi (Özen, 2015a) karşısında çevre konusunda yetkin organik aydınların örgütlenme beceriyle şekillenmiş olan karşı hegemonya alanı olarak görmek mümkündür. Buna örnek olarak Bergama'daki altın madenciliği faaliyetlerinde oluşan halk hareketinde iktidarın egemen söylemlerinin tam tersi kendi protesto söylemlerini üretmesi ve toplumsal bilincin oluşmasında nasıl etken olduğu gösterilmektedir (Özen ve Özen, 2018). Benzer şekilde 2008 Birleşmiş Milletlerin Çevre ve Kalkınma Konferansında yeşil ekonomi ve büyüme söylemleriyle esasen piyasaya küresel kaynak yönetimi konusunda ayrıcalık tanındığını düşünen Küresel Güney aydınlarının oluşturduğu karşı hegemonik işbirliği ve söylemler ve bu söylemlerin yaygınlaştırılmasına da değinilmektedir (Goodman ve Salleh, 2013; Waner, 2015).

Çevre eylemleri üzerinden şekillenen hegemonya karşıtlığının dönüm noktalarından biri de, kırsal alandaki direnişlerinden farklı olarak 2013 yılında İstanbul'da başlayıp tüm Türkiye'ye yayılan Gezi Parkı protestolarıdır. Gezi parkının yerine iktidar tarafından Topçu Kışlasını da içinde bulunduran bir alışveriş merkezi planını hayata geçirmek amacıyla başlayan inşaat çalışmalarını engellemek için oluşan protestolar, ilerleyen günlerde ülkenin çeşitli illerinde de başlayarak Türkiye tarihinin en önemli toplumsal hareketlerinden biri haline geldi. Esasen Gezi Parkındaki ağaçları korumak için park içerisinde nöbete duran halkın bir eylemiyken, polisin nöbet tutanlara uyguladığı aşırı şiddet sonrası kitlesel bir harekete dönüşmüştür. Bunun en önemli nedenlerinden biri neoliberal iktidarın mülksüzleştirme yoluyla birikim hedefi kapsamında kamusal mekanın ya da halkın müşteregi olan Gezi parkının siyasallaşması ve iktidarın ağırlığının parkın üzerini kaplaması denilebilir (Harvey, 2012). Gezi direnişini farklı bakış açılarıyla açıklamak mümkündür. Buket Türkmen (2014) süreci neoliberal ve muhafazakâr bireyciliğin sınırlayıcı ve ayrıştırıcı hegemonik yapısını yerinden etme ve sınırları sarsma potansiyelini olan yeni öznelliklerin ortaya çıktığı bir hareket olarak tanımlar. Öyledir ki Türkmen'e (2018) göre, Gezi eylemleri Türkiye tarihinde toplum-birey ilişkilerinin dönüşümünde önemli bir dönüm noktasıdır, zira tüketime dayalı rekabetçi ortamın ürettiği atomize olmuş bireylerin, patriarkal ve kapitalist devlet otoritesine karşı yeni bir dayanışmacı birey tipinin ortaya çıktığını görülür. Yeşim Arat (2013) ise eylemleri tüm dünyadaki benzer halk hareketleri üzerinden tanımlar ve Gezi protestosunu, seküler grupların sivil özgürlüklerini ihlal eden ve halkı cinsiyet, etnik, din ve sınıf üzerinden şiddet yoluyla yeniden üreten hükümet politikalarına karşı dayanışma içinde birleşen bir isyan olarak kavramsallaştırır. Arat'a

(2013) göre direniş evrensel değerlerle şekillenmiştir; çünkü siyasi ideolojilerden arınmış, son derece bireyci ancak dayanışma ve siyasi angajman yeteneğine de sahip; dünyanın dört bir yanından dayanışma desteğiyle bir mücadele alanına dönüşmüştür.

Gezi Parkı gibi kamusal bir alan, esasen tüm bireysel çıkarlardan, eril devlet otoritesinden ve piyasalardan bağımsızdır; herkesin çıkarına olan ve doğası gereği akışkan ve değişime tabi bir yapıdır (Yaylacı, 2013). Bu nedenle Gezi hareketi, “neo-liberal ve muhafazakâr toplum tahayyülünün dikey ve hiyerarşik örgütlenmesini sorguya açan yeni yatay örgütlenme” (Türkmen, 2014: 16) modelini beraberinde getirir. Can Özınanır (2013) bir mekan üzerinden şekillenen bu karşı hegemonya alanını “hem siyaset yapma tarzlarının yenilenmesine dönük bir ihtiyaca işaret ettiğini hem de farklı toplumsal hareketler tarafından odaklanılan çeşitli değerlerin kitleselleşebilmesine dönük olasılıkları da ortaya çıkarması bakımından” (2013: 185) önemli olduğunu vurgular. Benzer şekilde Doğan’da (2014) bu oluşan yeni alanı tanımlarken halkın “liberal kurumsal siyasetin yapı ve aktörlerini bir kenara itip, siyaset sahnesinin en bilinen ve erişilebilir dolayımı olan meydanlara en yaratıcı halleriyle dalma ve çadırlardan oluşan tepeden tırnağa politik kamp alanında yeni bir demokrasiyi, kentliliği ve yurttaşlığı” (2014: 60) inşa ettikleri bir yeni kamusal alan olarak tanımlar. Cenk Saraçoğlu’na (2015) göre ise Gezi’de oluşan bu birleşik cephe aslında neoliberal sermayenin kent mekanlarına yönelik saldırısı karşısında kültürel sermayelerini çoğaltma hakkını savunan kentli orta sınıfın ya da yeni kültürel burjuvazinin bir direnci olarak ortaya çıkmıştır. Ne var ki günümüzde iktidarın söylemler üzerinden yarattığı kutuplaşmayla “kentsel bir toplumsal direncin öznesinin ‘popüler sınıflar’, proletarya veya kent yoksulları değil de kültürel burjuvazi olması neoliberal dönemde ortaya çıkan yeni kentsel marjinalleştirme yapılarıyla ilgili” (Saraçoğlu, 2015: 303) olduğunu da belirtir.

Gezi eylemlerinin bir diğer önemli ayrıntısı ise, politik hegemonyanın mülksüzleştirme yoluyla halkı müştereklerine yabancılaştırma projelerine karşı, dağıntık olan farklı öznellikler kamu alanlarını kendi alternatif örgütlenme bölgesi olarak yeniden inşa etmesidir. Başka bir deyişle sermaye tarafından çitlenilmek istenen parkların halk tarafından müşteregini koruma refleksiyle yeniden çitlenmesidir. Bu noktada devlet evrensel olanı değil tikel olanı temsil ettiğinden, güç erkinin sarsılması için ilk önce sivil toplumda oluşması gereken bu tarz bir dönüşüm karşı hegemonya alanında oluşan önemli bir aşamadır (Bobbio ve Texier, 1982). Sadece Gezi Parkı değil Türkiye genelinde birçok parkta toplanan halk forumlar düzenleyerek, kent ölçeğindeki problemlerden olan kentsel dönüşüm projeleri, basın özgürlüğü, seçim sistemleri, çevre adaleti, LGBT hakları, devlet şiddeti, kadına yönelik şiddet, işçi hakları gibi çok sayıda konunun ele alındığı eşitlikçi toplanma alanını oluşturmuştur. Böylelikle eylem bileşenleri, parklarda yaptığı forumlar ile bütün hayatı saran otoriter bir parti/devlet karşısında (Saraçoğlu, 2015) bir taraftan dayanışma ve müzakereci demokrasi ile şekillenen karşıt-kamusal alanını oluşturmuş diğer taraftan yaşadıkları doğa ve çevrenin bir parçası olduklarının bilinciyle mevzi savaşı stratejisiyle karşı hegemonya alanı oluşturmuştur. Ne var ki Gezi eylemlerinde oluşan bu örgütlenme altyapısı olduğu için devletin farklı şekillerde uyguladığı marjinalize etme ve baskılama karşısında tam anlamıyla devam edememiş ve gitgide sönümlenmiştir. Günümüzde Gezi sonrası oluşan ve hala daha etkinliğini sürdüren bazı hak temelli sivil toplum kuruluşları mevcuttur

lakin kurumsal kimlikleri özellikle olağanüstü hal dönemlerinde devlet tarafından tehdit altındadır.

Patriarkal Kapitalizmin Karşı-Hegemonik Dinamiği olarak Yoğurtçu Kadın Forumu

Sermaye ve iktidarın oluşturduğu hegemonik alanın bir diğer özelliği ise eril olmasıdır. Eril iktidar ve kapitalist ekonominin işbirliği içinde oluşturduğu patriarkal kapitalizmin çevreye olan olumsuz etkilerinin şüphesiz en büyük mağdurları da kadınlardır. Gezi direnişi süresince de, önceden örgütlü veya örgütsüz olan kadınların forumlarda toplanarak kendi çoğulcu ve kesişimsel alanlarını oluşturmasında şüphesiz kadın hareketinin güçlü tarihsel örgütlülüğü önemli bir ayrıntıdır. Konda'nın (2014) Gezi Parkı eylemleri katılımcılarına dair yaptığı araştırmaya göre, Türkiye genelinde eylemlere katılanların yüzde 50,8'i, İstanbul'da ise 51.5'i kadındır. Bu kadınlar arasında yüzde 20,2'si belirli bir siyasi partiye, derneğe veya platforma dahil iken, geri kalanların herhangi bir siyasi veya sivil örgütlenme ile ilişkisi bulunmamaktadır. Funda Hülagü (2023), saha çalışmasında İstanbul'daki katılımcılar arasında eğitilmiş beyaz yakalı kadın çalışanların yüksek katılım oranına değinirken; Deniz Kandiyoti (2014) eril iktidarın otokratik ve aşağılayıcı söylemlerine karşın özgürleşme söylemi üzerinden örgütlenen genç-eğitilmiş kadınların, eylemler süresince çok belirgin görünür olduğunun altını çizer. Ne var ki yine Konda'nın araştırmasına göre, kadın katılımcıların yarısı ücretli çalışan eğitimli kadınlarken, geri kalanının yüzde 36,6'sı ücretsiz çalışan ev kadınlardır.

Bu veri üzerinden hareket edildiğinde ilk akla gelen soru eğitilmiş veya eğitimsiz, çalışan veya çalışmayan kadınların neden bu kadar yoğun bir şekilde Gezi protestosuna katıldığıdır. Bu sorunun cevabına kadın ve doğa ilişkiseliliği üzerinden bakıldığında birçok teorik-pratik ve eleştirel bakış açısıyla kadının ezilmesi ile ekolojik krizin bağlantısallığını değinen ekofeminizm tartışmaları vardır. Heather Eaton ve Lois Ann Lorentzen'e göre (2003) çevresel olayların orantısız olarak kadınları daha fazla etkilemesi ekofeminizm tartışmaları için elverişli bir alandır. Kadınlar çevre tahribatlarının sadece en kötü kurbanları değil aynı zamanda öncelikli bakım emekçileri olarak görüldüklerinden, aile içinde gıdayı temin etme, hijyeni sağlama ve sağlığı koruma sorumlulukları vardır. Bu nedenle kadınların yeni pratikler ve ekolojik paradigmaları oluşturma konusunda daha yardımcı olduğu ve yerel çevresel problemlere karşı daha donanımlı olduğunu belirtirler. Ne var ki Donna Andrew *vd.* (2019), bunun kendi içinde paradoksal olduğunu, çünkü kadınları topraktan ayırmaya yönelik tüm girişimlere rağmen, kadınların gıda üreticilerinin ve tarım işçilerinin büyük bölümünü oluşturarak bitkiler, biyoçeşitlilik ve tohumlarla ilgili geleneksel bilginin taşıyıcıları yani 'gıda zincirlerimizin ataları' olduğuna değinir. Literatürde ekofeministlerin en çok üzerinde durduğu patriarkal kapitalizm yaklaşımı, 2000'lerden sonra küreselleşmenin bu mağduriyetleri pekiştirdiği düşüncesini benimser. Son dönemlerde gelişen bu yaklaşıma göre, küreselleşme ile genişleyen kapitalizmin neden olduğu 'yeni kalkınma paradigması' kadını kalkınma sürecinde güçlendirmek yerine var olan baskıyı daha da arttırmıştır. Bir diğer taraftan ekofeminizm yaklaşımı kadın ve çevre ilişkisini açıklamada önemli bir zemin olsa da, daha çok kırsaldaki kadın ve toprak üzerinden

konuya odaklanılarak kentte yaşayan kadınlar ve onların çevre eylemlerindeki yeri ve katılma motivasyonları çok fazla irdelenmemiştir.

Kentlerde yaşayan kadınlar açısından sermaye ve patriarkal kapitalizmin işbirliği-nin ayrıca iki önemli etkisi vardır: küreselleşen sistemin ihtiyacı olan ucuz iş gücünün altyapısının kadınların güvencesiz olarak çalıştırılmasıyla belirleniyor olması (Fraser, 2017), ve her türlü malın cezbedici ve acil ihtiyaçmış gibi sunulması kadınları aşırı tüketime yönlendirilmesidir. Maria Mies (2014) ikinci etki olan aşırı tüketimi endüstriyel kapitalizm ve modernite üzerinden tanımlar. Mies'e göre farklı sosyal sınıflardan olan kadınların bu sunular aracılığıyla 'ev-kadınılaştırılma' sürecine tabi tutulup, modernite inşasının kamusal alanından dışlanarak aşk ve tüketimle ilgilenen bireyler halini alıp, 'eve ekmek getiren' erkeğe bağımlı evcilleştirilmiş kadın idealine dönüştürüldüğünden bahseder. Buna örnek olarak kentte kadınların neden eylemlere katıldıklarını patriarkal kapitalizm üzerinden belirten görüşmecilerden biri durumu şöyle açıklıyor:

Kentte kadınların çevre olaylarına karşı ayaklanmasının nedeni üç başlık altında toplamak mümkün: Birincisi kadınların hergün hayatı yeniden üretmek zorunda olmasıdır. İster işe git çalış-ister evde çalış-mutlaka diğer ev işlerini de yapıyorsun: evi temizliyorsun-yemek yapıyorsun-çocuk büyütüyorsun. Sürekli bir yeniden üretim söz konusu. Durmadan tükeneni yerine koymak için mücadele verip isteyken bile plan yapıyorsun. Çevre de böyle bir şey, hayatı yeniden üretmek üzerine kurulu. Şehirli bir kadın olman durumu değiştirmiyor. Domates gelmezse olmaz, yemek yapamazsın. Böylelikle doğa her şekilde seni bağlıyor. İkincisi doğa nasıl sömürülüyorsa kadının emeği de kent hayatında benzer şekilde sömürülüyor. Kadınlar ucuz işgücü olarak çalışıyor. Sermaye ve devlet işbirliği bizim üstümüzden kar ediyorlar. Üçüncüsü ise ürettiklerini yine bize satarak kar elde ediyorlar: bizi bir takım kalıplara sokarak işte şöyle zayıf olmak önemli şöyle giyinmek böyle tatil yapmak ya da bu şekilde evde oturmak gibi söylemler üzerinden kadınlar pazarlama hedef kitlesi olarak kullanıyorlar. Ayrıca bunları üretirken de kullanıyorlar: tekstil atölyesinde sen çalışıyorsun-tarlada sen çalışıyorsun. Özet olarak biz kadınlar patriarkal devlet ve kapitalizmin işbirliği oluşturduğu sistemin ters tarafındayız. (Görüşmeci: İlkokul Öğretmeni)

Kapitalizmin kadın üzerindeki etkileri haricinde Gezi parkı eylemlerine kadınların katılmasını açıklayan bir diğer yazın da eril iktidarın kadın üzerinden tahakkümünü üzerinedir. Hülagü'ye göre (2023) Gezi'nin örgütlü olmayan kadın protestocuları, üzerilerindeki 'olumsuz özne' statüsünü aşarak, siyasi iktidar ile ilişkilerini rasyonelleştirmeyi talep etmek için katılmışlardır. Bunun nedeni ise Türkiye'deki kadınların mevcut siyasi alanın ve ana akım siyasi tartışmaların tamamına giderek yabancılaşmış olmalarıdır. Bahar Sakızcıoğlu'na (2020) göre kadını sadece Gezi eylemlerinde değil genel olarak kent hakkı veya iktidarın kent üzerinde yürüttüğü 'soylulaştırma' çalış-malarında da aktif olarak görmek mümkündür. Çünkü "soylulaştırmayı cinsiyet, sınıf ve mekanın keşiştiği yerden okumak, sürecin farklı sınıfları yeniden üretime cinsiyetli etkilerini anlamamızı ve soylulaşan mekanda yeniden üretimi devam ettirebilmek için gerekli maddi ve duygusal emeğin cinsiyetli hallerini kavrayabilmemizi sağlar" (2020: 95).

Kadınların oluşturdıkları toplumsal mücadele genelde kamu alanı ve özel alan üzerinden tartışılmaktadır. Zira haneîçi özel alana hapsolmuş kadının toplumsal hareketlere dahil olduğunda özgürleşerek kamusal alanın faili haline gelir. Bu nedenle Gezi protestolarının burada iki önemli kırılma noktası yarattığından bahsetmek mümkün: kadınların kamu alanına dahil edilmemesine yönelik eril-muhafazakar iktidarın baskısının Gezi protestoları sırasında polis müdahalesi ile somutlaşmış olması ve kadınların hayatlarına yapılan müdahalenin kamusal söylemin konusu olduğunu farkederek politikleşmeleridir. Gezi protestoları öncesinde, iktidar sahiplerinin sansürsüz bir şekilde kadının özel alanına ve bedenine müdahalesi farklı söylemler ve politikalar üzerinden yoğunlaştığı bir dönemdir. Bunları spesifik olarak saymak gerekirse “[k]ürtaj yasası düzenlemeleri, aile politikaları, başbakanın kadınların doğum tercihlerine müdahaleleri ve ‘kızlierkekli’ söylemleri ile kadınların özel hayatına namus temelli yapılan müdahaleler, örgütlü ve örgütsüz, farklı kimliklerden kadınları AKP karşısında birleşmeye iten sebepler olarak tanımlayabiliriz” (Türkmen, 2014: 20).

Görüşmecilerden bazıları iktidarın hem kendi bedenlerinde hem de ülke genelinde yarattığı baskıdan dolayı oluşan özgürleşme ihtiyacının eylemlere katılmalarında önemli bir faktör olduğundan bahsetmektedir.

Gezi eylemlerine katılmamda siyasal olarak diktatörlüğe giden bir rejim anlayışını durdurmak ve bir kadın olarak özgürlüklerimize sahip çıkmak en önemli motivasyon kaynağımdı. Gezi bu ülkenin siyasi tarihine yazılmış en özgün, en dayanışmacı, en dinamik, en etkileşimci, en benzemezlerin bir arada direnebildiği bir halk isyanıydı (Görüşmeci: Felsefe Öğretmeni).

Gezi direnişi aslında sadece bir parkın devlet tarafından talan edilmesine karşı bir çıkış değildi. Muhallifler üzerinde giderek artan bir baskı söz konusuydu. Örneğin Ocak ayında Hrant Dink anması için Taksim’den başlayan yürüyüşe izin verilmemişti. Keza 2012 yılının 1 Mayıs anması kitlesel bir şekilde Taksim’de yapılmışken ortada elle tutulur bir sebep dahi yokken 2013 yılında 1 Mayıs da yasaklandı. Sadece yasaklanmakla kalmadı, şiddetli polis saldırısının yaşandığı, çok sayıda gözaltı ve yaralanmaların olduğu bir güne dönüştü. Yine o sene içerisinde konusuna, kişi sayısına ve yapılan yere bakılmaksızın basın açıklamaları devlet tarafından yasaklanmaya başlandı (Görüşmeci: İşçi).

Gözümüzün içine baka baka nefes alma alanlarımızı büyük bir hızla yok ediyorlardı ve bunu çok kolay yapıyorlardı. Buna izin vermek istemeyen insanlara da şiddet uygulayınca toplumun her kesiminden insanlarla kocaman bir topluluk oluşmuştu. Toplumun tüm kesimlerinden insanlar bir aradaydı ve birlikte güçlüydük. Özlediğimiz bizim sözümüzün geçtiği günler yaşadık. Büyütlü bir ortam vardı. Katılmamak demek eksik kalmak demekti (Görüşmeci: Teknik Ressam).

Gezi eylemleri sırasında kadınların kendi aralarında ayrı bir forum oluşturması, örgütlü kadın aktivistlerin örgütlenmemiş kadınlar ile buluşması, beraber dayanışmaları ve bilinçlenmeleri de kadınların düşünsel değişimini tetikleyici niteliktedir. (Türkmen, 2018). Burada oluşan bir karşı hegemonya alanı ve entellektüel bilinçlenme ile şekillenen bir mevzi savaşı vardır. Kadınların sadece birbirleri ile dayanışarak oluşturdıkları alan Gramsci’nin mevzi savaşında belirttiği insan kitlelerinin muazzam özveri göstermeleri gerekliliği ile de örtüşmektedir.

Bazı araştırmacılar, forumların Gezi direnişinin süreç içerisinde sönümlenmesini protestolar boyunca ideolojik boşlukların karşı-hegemonik bir politik özne tarafından doldurulamamış olması dolayısıyla işlevsiz olduğundan (Saraçoğlu, 2015); yatay örgütlenme ve katılımcı demokrasi pratiğinin süreç içerisinde hiyerarşik olacağı gerekçesiyle kurumsallaşmadığından (Özınanır, 2013) ve Gezi popülizminin herhangi bir parti bütünlüğü veya birleşik bir kolektif iradeye dönüşmediğinden (Özen, 2015b) dolayı önemli bir siyasi mücadele alanı olmadığına değinmiştir. Oysa ki karşı-hegemonik aktör kümeleri olarak oluşan forumlar (Zihnioğlu, 2019), farklı öznellikler arasındaki sosyal ilişkileri yeniden üretmekte ve çağdaş sivil toplum örneği olarak hegemonik düzene meydan okuyan sosyal bir mevzi alanı görevi görmektedir (Agustín ve Jørgensen, 2016). Türkmen (2014) Gezi sürecinde oluşan kadın forumlarını tanımlarken: kadınlar tarafından öznel bir dilin kurulduğu alanlar olarak işlev gören, bu nedenle hala daha sürekliliği olan, örgütlü, örgütsüz birçok kadın tarafından tercih edilen buluşma, kendini ifade etme alanları olduğundan bahseder.

YKF görüşmecileri, kendilerinin Gezi eylemlerine katılma motivasyonlarını üç başlık altında topluyorlar: devletin kadın bedenleri üzerinden durmaksızın ürettiği tahakküme ses vermek, kent hakkını savunmak adına devletin doğaya kurduğu sermayeleşme projesinin önüne geçmek ve devletin durmak bilmez şiddetinin somutlaşmış haline tepki vermektir.

Gezi parkına inşaat yapılmasına karşı çıkmak adına insanların Gezi Parkında barışçıl bir şekilde çadır kurması ve onlara saldırılmasına karşı duruş geniş kitlelere yayıldı ve bir halk hareketi oluşturdu. Oradaki feministler kendilerine bir alan buldular ve bir çadır kurdular: kadın çadırı diye. Kadınların deprem bölgesine gidip mor çadır kurmaları gibi. Çünkü kadınlar ile ilgili erkeklerin anlamadıkları, bizim farklı bir dünyamız var. Kadınlar kendini güvende hissetmek istediğinden bu çadırları kuruyoruz. Temelinde kadınların güven üzerinden bir araya gelmesiyle başlayan kadın çadırları, polisin dağıtmasıyla parklara geçti. Maçka-Abbasağa-Yoğurtçu Parklarına dağıldık. Bizim formumuz Çarşamba akşamları kadın buluşmaları olarak başladı ve devamında 26 Haziran 2013 tarihinden sonra ilk forum yapıldı. Çevre eylemi olarak başlasa da kadın hakları temelinde bir mücadeleyi sürdürmek ve farkındalığı yaratmak olarak devam etti. Bunun politikasını yürütmek, bir araya gelmemizdeki temel motivasyondur. Çünkü 10 yıl geçti ve halen bu konular konuşuluyor (Görüşmeci: Emekli Sosyal Araştırmacı).

YKF Gezi eylemlerinin başlamasından günümüze kadar her hafta Çarşamba günleri, yazları Yoğurtçu Parkı veya civarındaki parklarda kışları ise anlaşmalı oldukları kooperatifler veya derneklerde kadınların buluştukları alternatif bir örgütlenme modelidir. Kendilerini alternatif olarak tanımlama nedenlerini, Gezi ruhunun anti-hiyerarşik ve bağımsız yanını hala sürdürerek, yurtiçi ve yurtdışı fonlar ile projeler bazı savunuculuk yapan hak temelli sivil toplum örgütlerindeki kurumsallaşmış tabanın dışında kalmayı tercih etmeleri olarak açıklamaktadırlar. Herhangi bir yerden finansal destek almayı reddettikleri için de özgür olduklarının altını çiziyorlar.

Aslında biz Gezi sonrası bir alternatif örgütlenme modeli oluşturduk ve bu modelin 1980'ler kadın hareketiyle benzerlikleri var. Çünkü günümüzde sivil toplum örgütleri hak ve hizmet temelli olarak ikiye ayrılrsa da, ikisi de dışardan finansal destekler ile ayakta kalıyor. Biz bu

dikey örgütlenmelere dönüşen yapılardan ayrışıyoruz. Bir diğer taraftan hak temelli örgütlenmeler çok spesifik başlıklar altında toplanıp projeler üretiyorlar ve bazıları politika üretiyor. Ama YKF çoğulcu bir yapı ve yatay bir örgütlenme örneği sunuyor. Bir kere sadece kadın çatısı altında toplanıyoruz ve her konu forumlar içinde tartışılabiliriz. (Görüşmeci: Emekli Dergi Editörü).

Tüm katılımcıların ortak belirttiği ayrıntı, foruma katıldıkları andan itibaren tüm statü, sınıf ve yaş aralığından arınarak, sadece kadın olma kimliğinin paydaşlığı üzerinden birbirleriyle dayanışıyor olmalarının onları ayakta tuttuğudur. Koydukları tek sınırın erkeklerin ve ayrımcılık yapanların foruma dahil olamayacağıdır. Her kadına açık olan YKF’de her hafta ayrı bir forum düzenlenmekte ve her bir forumda daha önce bilmedikleri veya daha önceki haftadan tartışıp yarım kalan konuları gündeme taşımaktadırlar.

YKF Gezi sonrası olgunlaşmaya başladı. Diğer forumlarda Gezi sonrası dağılmalar oldu ama biz kadın forumlarını kalıcı kılmaya çalıştık. Çünkü birarada kalmak istenci vardı kadınlarda. Çok rahat bir tanışma ortamı vardı. Geziye katılma bir kimlik oluşturmuştu ve güven veren bir kimlikti bu aramızda. YKF’nin şöyle bir özelliği vardır: herkes istediği zaman gelip istediği zaman çıkabiliyor. Bu nedenle kimse sıkılmıyor. Masrafsız-başka yerden finansal destek almayan-anti-hiyerarşik-gönüllülük esasına dayalı. Her forumda pankart asıyoruz. Herkes yaptığını asıyor. Örtülerimiz mor. Yazın parklarda buluşunca polis arada ablukaya alıyordu ama yine de forumlarımızı yaptık ve yapıyoruz. Kışları ise Gezi sürecinden tanıştığımız bir dernek haftanın bir günü bize kapısını açıyor. Dolayısıyla mekan sorunumuzu da hallettiğimizden toplanabiliyoruz, zira mekan çok önemli bir ihtiyaç. Hatta bunun üzerinden de forumlar yaptık: Mülksüzleşme-Kamusal Mekan. Bu sayede de sürekliliğimiz sağlanıyor. Hala bu müşterek alan üzerine tartışıyoruz. Spesifik gündemimiz yok. (Görüşmeci: Sosyolog)

Forumlara en çok katılımcı Kadıköy etrafından gelmektedir. Görüşmeciler genellikle 70-80 kişinin dahil olduğundan ama bu katılımcı sayısından ziyade forumda öğrenilen bilgilerin çevrelerindeki kadınlar üzerinden de yaygınlaştırdıklarından bahsetmektedirler.

Bizim yaptığımız en son forumlardan bir tanesi hayvan hakları ile ilgiliydi. Forumun konuşmacısı bu konuda çalışmalar yapan bir akademisyen ve aynı zamanda hayvan hakları alanında çalışmalar yapan bir derneğin üyesiydi. Onun konuşmaları sonrasında hiç bilmediğimiz şeyler öğrendik. Mesela öyle bir derneğin varlığından bile haberimiz yoktu. Biz kendimizce bir şeyler yapıyorduk ama bunun ötesinde bu forumlardan sonra bütçeme hayvanlar ile ilgili bir kalem koydum. Bunun yanı sıra yakın çevreme de bu forumları anlatıyorum. Onların da hayatlarında değişim olabiliyor. Böylelikle sayı olarak az görünsek bile etkileşimimiz fazla oluyor (Görüşmeci: Emekli Dergi Editörü).

YKF’nin onların hayatında nasıl bir anlam ifade ettiği sorulduğunda tüm katılımcıların ortak olarak dile getirdiği YKF’nin onlar için bir ‘nefes alma’ alanlarını olduğu, dayanışma içinde çok ciddi bir kadın aktivizmi yaptıkları, yeni kişiler ile tanışarak yeni hikayeler dinleyerek birbirlerine iyileştirmeler yaptıkları, ve her forumda bir üniversite bitirmiş gibi yeni bir konu öğrendikleri ve bunu hayata geçirdikleridir. YKF’nin örgütlü olarak yaptığı en önemli aktivizm ise 8 Mart Kadın Gece Yürüyüşü’nü tüm polis

müdahalesine rağmen örgütlü olarak dayanışma içerisinde zorluklar karşısında devam ettirdikleridir.

Süreç içinde forumun, tüm katılımcılara çok şey kattığını düşünüyorum. Hepimize çok şeyler kattı. Ben kendi adıma söyleyecek olursam, en başta hiç atlamadan her Çarşamba kadınlarla bir arada olmak bana güç verdi, birbirimize güç verdik. Her hafta hep birlikte konuşmak, tartışmak, eğlenmek, hatta ağlamak terapi gibi bir şey. Forumda birçok konu üzerinde tartıştık, atölyeler yaptık, birlikte kadın eylemlerine katıldık. Birçok konuyu çalışmış, hazırlanmış olanlardan, akademisyenlerden dinledik. Bizde çalışıp sunumlar yaptık. Hep birlikte birbirimizi zenginleştirdik ve mücadeleye devam ediyoruz (Görüşmeci: Teknik Ressam).

YKF, Gezi Parkı protestoları sırasında kadın olma özelliğinin kent hakkı talebi ve doğa hassasiyetleri kesişmesinden doğmuştur. Bu nedenle kadınlara doğa ve kadın ilişkisi, doğanın metalaşması ve patriarkal kapitalizm ile ilgili sorular sorulduğunda da, bazı katılımcılar çevre duyarlılığının Gezi eylemleri ile başladığından veya vardı ise de daha da pekiştiğinden bahseder. Özellikle Gezi eylemleri sırasında oluşan mor kadının çadır toplantılarında dinledikleri ekofeministlerin, kendi hayatlarında önemli bir bilincin oluşmasında katkı sağladığına değinirler. Çoğu kadın, çevre ve kadının benzer şekilde eril iktidar tahakkümünün öznesi olduğu ve devletin failliğinin tekil değil sermaye ile içkin olduğu farkındalığı ile sadece direkt çevre eylemlerine karşı duyarlı olarak değil, günlük pratiklerinde dahi önemli değişimler yaşadığından bahsetmiştir.

Tabi ki patriarkal kapitalizmin sömürüsü hem kadın üzerinde hem çevre üzerinde hem de çocuk üzerindedir. Forumda bir konuşmacı yurtdışında yapılmış bir araştırmadan bahsetti. Araştırmada hayvan-kadın ve çocukların erkek şiddetine eşit oranda maruz kaldıklarını belirten veriler var. Gerçekten de öyle. Çevreyi de sömürüyor o bilinç, kadını da sömürüyor. Bunun karşıtı olabilecek politikalar üretmek ve sömürüldüğümüzün farkına varmamız gerek. Benim foruma katılma motivasyonum bu zaten. Çevremdeki kadınları (kızım, yeğenim) farkındalığının artması beni mutlu ediyor. Çünkü bütün bu bilinçlenme çevrenize de yansıyor. Böyle halka halka genişleyerek oluyor tüm bu değişimler (Görüşmeci: Emekli Sosyal Araştırmacı)

Çevre, ekofeminizm, hayvan hakları, vb birçok konuda forumlar düzenlendi, konuklar çağırıldı. Kendi adıma bu konulardaki bilgim ve ilgim arttı. Çevre bilincim arttı. En basitinden örnek vermek gerekirse tek kullanımlık ürünler (plastik bardak, tabak, vb) artık kullanmıyorum. Bunun yanı sıra patriarkal kapitalizmin sömürüsü konusunda bilincim arttıkça, hayvanlarında bu sömürünün bir parçası olduğunu idrak etmeye başladım ve artık veganım (Görüşmeci: Özel bir Kurumda İdareci)

YKF forumlarında da pekişen bu süreç ile beraber YKF katılımcıları olarak belirli kurallar belirlediklerinden bahsetmişlerdir. İlk olarak sermayenin kadınlar üzerine dayattığı tüketimi reddederek tüketimden ziyade dayanışma ve üretim şiarıyla yılda iki kez takaslar yapıyorlar. Amaçlarının kapitalizmin sistematik olarak teşvik ettiği tüketim karşı daha az tüketmek, zira üretim aşaması da çok çevre tahribatı yarattığından bu kapitalist döngünün içine girmek istemediklerini belirtmişlerdir. İkinci olarak YKF'de bir etkinlik yapıldığında muhakkak herkesin kendi tabak-çatalını getirmesi ve plastik tüketmemesi önemli bir kural olarak yer alıyor. Üçüncü olarak ise YKF içinden

bazı kadınların da üyesi olduğu, 2015 yılında kurulan kooperatifte tamamen çevre temelli yapılan çalışmalardan bahsetmişlerdir.

Kooperatifimizde yürütülen tüm işlere tamamen çevre ve eşitlik temelli yaklaşıyoruz. Kadınlar karar verir ve tartışılmaz. Kooperatifte çevre bilinciyle ekolojik sisteme zarar vermeden üretim yapan yerlerden ürünler alıyoruz ve bunun teşvik edilmesini sağlıyoruz. Bu üreticilere de bir satış kanalı olmasını istiyoruz ve bunun politikasının yapılmasını istiyoruz. Çeşitli çevre konusunda çalıştaylar yaptık. Bildirimlerde bulunduk: zehirsiz kozmetik üretimi gibi bir çalıştayımız oldu. Şirketlerin tekelinde olmayan, gıda-çevreye zarar vermeden üretilen ürünlerin önemini vurguluyoruz bu çalıştaylarda. Bildiriler dağıttık. Burada güzel bir hareketlenme oluyor. Bu küçük üreticiler ile tanışmak ve onlara temas etmek ve çalıştayda onları konuşturmakta hem bu küçük üreticiler hem de kooperatif çalışanları arasında iyi bir etkileşim yarattı. Bir de devletin çıkarttığı yasalara karşı nasıl mücadele edeceğimizi beraber tartışmaya başladık (Görüşmeci: Araştırmacı)

YKF'nin son dönemde yaptığı en önemli çalışmalardan ve ağırlıklı forumların ana gündemlerinden biri de deprem bölgesindeki kadınlardır. Kurdukları Mor Çadır sayesinde mümkün olduğunca çok kadına ulaşmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir.

Şu an mesela bizim için depremezeler gündem. Gerçekten 'mor tır' diye bir organizasyon var mesela. YKF onun için çok çalıştı. Sırf kadınlar için malzeme topladık. Bir kadın çadırı var örneğin Adıyaman'da. Başında kadınların durduğu, kadınlarla iletişime geçen ve onların yaralarını sarmaya çalışan. Başkaları için lüks olan şeyleri rahatlıkla gelip isteyebilsinler diye o çadırı kurduk. Böylelikle deprem sürecinde yaşadığım tramvayı YKF'deki kadınlar ile beraber destek paketleri yaparken atabiliyorum. Ben tek başıma yeterli değilim çünkü. Yatay bir ilişkilendirme var ve bu bizi güçlendiriyor (Görüşmeci: İlkokul Öğretmeni).

Deprem bölgesinde çalışma yürüten kadın arkadaşların aktarımlarıyla da doğruladığı gibi iktidar sadece devlete içkin bir ilişki biçimi değil. Depremi yaşanmasının ardından foruma bir süre ara verildi. Sonrasında gerçekleşen forumun ilk konusu da yaşanan bu deprem olmuştu. Hem arama kurtarmada hem de depremin yaşandığı illerde gönüllü olarak bulunan arkadaşlarımız foruma katıldı ve deneyimlerinden bahsetti. Depremden sonra da kadınlar gündelik hayatın işleyişi olarak yemek yapmakla, çocuklarına bakmakla, yaşlılarla ilgilenmekle, suya yeterince erişim olmamasına rağmen temizlikle günlerini geçirmek durumunda kalıyorlar. Ancak erkekler bu işlerle deprem öncesinde ilgilenmedikleri gibi depremden sonrada ilgilenmiyor. Fiziksel yıkımın yanında getirdiği psikolojik yıkıma rağmen kadınlar, ağır hasarlı binalara girerek yemek yapıyorlar. Mesela erkekler kıyafet dağıtım sıralarına giriyorlar ancak çocukların yaşlarından, beden ölçülerinden bile bihaberler (Görüşmeci: İşçi).

Gezi Direnişi'nin bugün sönmüş veya geri çekilmiş görüntüsünün arkasında filizlenen YKF, kadınların sadece devlete itirazı değil aynı zamanda devletin tüm hükmettiği canlı ve cansız varlıklara karşı, patriarkal kapitalizmin kendilerini yeniden ürettiğinin bilinciyle hareket eden kadınların bir karşı hegemonya alanına dönüşmüş durumdadır. Bu alanın en önemli mevzi savaşı da sürekli olarak bilinçlenmek ve dayanışmadır. Günümüzde oluşan ideolojik boşlukların eksik bıraktığı karşı-hegemonik alanı alternatif politik öznesi olan YKF bürokratik koşulluklardan arınmış, katılımcı

demokrasi zemininde yatay olarak eklemelenmiş bir yapıdır. Türkiye’de kadın hareketinin özellikle kentlerde köklü tarihsel geçmişi müsebbibiyle kadınlar daha hızlı örgütlenme kapasitesine sahip ve devletin çoklu saldırıları karşısında deneyimli ve dirençlidirler. YKF örneğinde de görüldüğü gibi kadınlar yarattıkları kolektif mücadele ile sadece kadın kimliklerine değil, doğanın özerk failliği ile karşılıklı bağımlılıklarını gözeterek söz söylemeye devam etmektedir.

Sonuç Yerine

Ekonomik kalkınma adı altında sermaye güdümlü projelerin alanını açan ekonomik küreselleşme, kentsel dönüşümü agresif bir şekilde teşvik ederken araçsal bir yaklaşımla doğayı da piyasalaştırmaktadır. Bu geniş kapitalist sömürü alanında ekolojik kaygıları en çok üzerinde taşıyan kadınlar ise doğa ile özdeş şekilde eril failliğin öznesidir. Zira kadınların hergün deneyimlediği en önemli baskı geçim sağlamadaki toplumsal rolleri nedeniyle patriarkal kapitalist sistemde daimi olarak yeniden üretilmeleridir. Bir diğer deyişle kapitalizm sadece sermaye ve emek arasındaki dikotomi üzerinden değil, erkeklerin üretici alanı ile kadınların yeniden üretici alanı arasındaki hiyerarşi ile de ilişkilidir. Böylelikle kadınlar sadece iktidar ve sermaye karşısında bir karşı hegemonya alanı kurmuyor aynı zamanda eril siyaset karşısında da konuşlanmış oluyor. Ne var ki kadınların bu hegemonik alana karşı verdikleri mücadelenin analizleri literatürde cılız kalmıştır.

Bu çalışmada sadece kadınların patriarkal kapitalizmin doğa ve kadını koşulsuzca sömürmesi ile değil aynı zamanda kadının kendini kamusal alanda yeniden tanımlaması ve iktidarın karşısına örgütlü olarak çıkması ve bu örgütü hangi araçların ayakta tuttuğu incelenmiştir. Bu nedenle Türkiye tarihinde önemli bir kırılma noktası olan Gezi protestoları kadınların kamusal alan üzerindeki etkenliği elverişli bir analiz alanı oluşturmuştur. Gezi eylemleri sırasında kadınların görünürlüğü kuşkusuz devletin çoklu baskısının tezahürüdür. Zira kadınların mücadelesi sadece neoliberal küreselleşmenin çok yönlü tahribatı değil, iktidarın kadın bedenleri üzerinden söylem ve pratikleriyle pekiştirilmesiyle oluşan eril ve neoliberal bir hegemonik alandır. Bu hegemonik alanın karşısına sıkıştırıldıkları özel alandan çıkan kadınlar ise Gezi Parkı protestoları süresince alternatif sivil toplum modelleri ile kamusal alanda aktif olarak yer almış ve dayanışma, bilinçlenme ve özveri üzerinden bir mevzi savaşı yürütmüşlerdir. Bunun en önemli örneği olan YKF aracılığıyla kadınlar gerek forumlar üzerinden kendilerini yeniden üreterek politikleşmiş gerekse bu yaşadıkları düşünsel değişimi yayarak oluşturdukları birleşik cephe alanını genişletmişlerdir. YKF örneğini incelerken kadınlar ile mülakatlar yapılmasının nedeni hiçbir finansal destek almadan sürdürdükleri dayanışma ağının günümüzde çoğalarak devam ediyor olmasıdır. Geliştirdikleri bu karşı hegemonya alanında kadınlar sosyopolitik düzenin yönetici unsuru haline gelmek için bilinç kazanarak kendini özgürleştirmiş ve tikelden genele oluşan bilinci yayma eğilimine girmiştir. Böylelikle sermaye ve iktidar ilişkiselliğine karşı birleşik bir cephe oluşturarak, mekanın yeniden üretilmesine, doğanın piyasalaşmasına, beden ve emek üzerinde kurulan tahakküme karşı uzun bir mevzi savaşına girmiştir.

Kaynakça

- Adaman, F., B. Akbulut ve M. Arsel (2017) *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdogan*, London: Bloomsbury Publishing.
- Agustin, Ó. G., ve M. Bak-Jørgensen (2016) "Introduction", Agustin, Ó. G., ve M. Bak-Jørgensen (der.), *Solidarity without Borders: Gramscian Perspectives on Migration: and Civil Society Alliances* içinde, London: Pluto Press: 3-20.
- Alica-Gökalp, S. (2017). "Kadın ve Çevre", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 151-172.
- Andrews, D., K. Smith ve M. A. Morena (2019). "Enraged: Women and Nature", *Women Power Food Struggles*, Sayı 11: 6-15.
- Arat, Y. (2013). "Violence, Resistance, and Gezi Park", *International Journal of Middle East Studies*, 45(4): 807-809.
- Aryal, K., H. K. Laudari, P. R. Neupane ve T. Maraseni (2021) "Who Shapes the Environmental Policy in the Global South? Unpacking the Reality of Nepal", *Environmental Science & Policy*, Sayı 121: 78-88.
- Ashford, N. A. (2002) "Government and Environmental Innovation in Europe and North America", *American Behavioral Scientist*, 45(9): 1417-1434.
- Aslan Ö. (2022) "Türkiye'de Ekoloji Hareketi ve Cinsiyet Eşitliği", *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, Sayı 143: 147-160.
- Bayat, Ö. (2015) "Ekoloji ve Kadın", *Türkiye Jeoloji Haber Bülteni*, 1-4.
- Bayhan, V. (2014) Yeni Toplumsal Hareketler ve Gezi Parkı Direnişi. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 23-58.
- Bedirhanoglu, P. (2009) "Türkiye'de Neoliberal Otörler Devletin AKP'li Yüzü" Uzel, İ. ve B. Duru (der.) *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Ankara: Phoenix Yayınevi, 39-64.
- Beklan-Çetin, O. (2007) "Çevre Sorunu mu? Kadın Sorunu mu?", *Sivil Toplum: Düşünce & Araştırma Dergisi*, 5(20): 135-142.
- Berktaş, F. (2019) "Kadınlar Doğaya Sahip Çıkıyor", *Değirmenci E. (Der.) Doğa ve Kadın: Ekolojik Dönüşümde Feminist Tartışmalar*, İstanbul: Derlem Yayınları, 17-21.
- Biehl-Öztuzcu, K. ve Ö. Aslan (2022) *Migration and Environment from a Gender Perspective: Examples from Civil Society in Turkey*, İstanbul: Sabancı University Gender and Women's Studies Center of Excellence.
- Bobbio N. ve J. Texier (1982) *Gramsci ve Sivil Toplum*, çev. A. İpek ve K. Somer, Ankara: Savaş Yayınları.
- Bozkurt Y. ve R. Bayansar (2016) "Yeni Toplumsal Hareketler Çerçevesinde Çevreci Hareket ve Gezi Parkı Olayları" *Journal of Management and Economics Research*, 14(2): 276-293.
- Brandt, U. S. (2004) "Unilateral Actions, The Case of International Environmental Problems", *Resource and Energy Economics*, 26(4): 373-391.
- Buttigieg, J. A. (1995). "Gramsci on Civil Society", *Boundary 2*, 22(3): 1-32.
- Carroll, W. K. ve R. S. Ratner (2010). Social Movements and Counter-Hegemony: Lessons from the Field. *New Proposals: Journal of Marxism and Interdisciplinary Inquiry*, 4(1): 7-22.
- Çimnı, F. K. (2014) "Kapitalizm, Çevre ve Çok Uluslu Şirketler", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(50): 175-187.
- Çobanoğlu, Y. (2014) "Türkiye'de Ekolojik Hareketler: Yerelden Evrensele (Bergama, Muğla ve Tunceli Örnekleri)", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4): 105-127.
- Değirmenci, E. (2019) "Ekolojik Feminizm Penceresinden Büyümeme (Degrowth) Ekonomisine Bir Bakış", *Doğa ve Kadın: Ekolojik Dönüşümde Feminist Tartışmalar* içinde, Değirmenci E. (Der.), İstanbul: Derlem Yayınları, 29-43.
- Doğan, A. E. (2014) "21. Yüzyıl İsyen Hareketlerinin Tarihselliği: Neoliberal Çitme Dalgası, Müsterekler ve Yeni kamu Uzamı Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Praksis: 21. Yüzyılda Direnişler*, Sayı 34: 57-82.
- Doyle, T. ve S. Chaturvedi (2010). "Climate Territories: A Global Soul for the Global South?", *Geopolitics*, 15(3): 516-535.
- Duru, B. (2013). "Sustainability of the Green Movement in Turkey", *Perspectives*, 4: 4-7.
- Eaton H. ve L. A. Lorentzen (2003) *Ecofeminism and Globalization: Exploring Culture, Context, and Religion*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Ekers M. ve A. Loftus (2013) "Introduction", Ekers, M., Hart, G., Kipfer, S. ve Loftus, A. (Der.), *Gramsci: Space, Nature, Politics* içinde, Sussex: Wiley-Blackwell, 15-43.
- Erbil, P. (2019) "Kadın, Doğanın ve Erkeğin Düzeni", *Değirmenci E. (Der.) Doğa ve Kadın: Ekolojik Dönüşümde Feminist Tartışmalar* içinde, İstanbul: Derlem Yayınları, 59-68.
- Farzanehan, M. R. ve G. Markwardt (2018) "Development and Pollution in the Middle East and North Africa: Democracy Matters", *Journal of Policy Modeling*, 40(2): 350-374.
- Featherstone, D. (2013) "Gramsci in Action" Space, Politics, and the Making of Solidarities". Ekers, M., G. Hart, S. Kipfer ve A. Loftus (Der.). *Gramsci: Space, Nature, Politics* içinde, Sussex: Wiley-Blackwell, 65-82.
- Foster, J. B. (2000) *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, New York: Monthly Review Press.
- Fraser, N. (2017) "Crisis of Care? On the Social-Reproductive Contradictions of Contemporary Capitalism", Bhattacharya, T. (Der.) *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Rercentering Oppression* içinde. London: Pluto Press, 21-36.
- Goodman, J. ve A. Salleh (2013) "The 'Green Economy': Class Hegemony and Counter-Hegemony", *Globalizations*, 10(3): 411-424.
- Gönenc, D. (2022) "Litigation as a Strategy for Environmental Movements Questioned: An Examination of Bergama and Artvin-Cerattepe Struggles", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 24(2): 303-322.
- Gramsci A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, çev. Q. Hoare and G. N. Smith, New York: International Publishers.
- Gramsci, A. (2007) *Prison Notebooks Vol III*, çev. J.A. Buttigieg, New York: Columbia University Press.
- Halifoğlu, M. (2019) "Hangi Hegemonya Projesi? Adalet ve Kalkınma Partisi' in Sermaye Birikimiyle İmtihan", *Alternatif Politika*, 11 (Özel Sayı): 120-148.
- Harris, L. M. (2011) "Neo (liberal) Citizens of Europe: Politics, Scales, and Visibilities of Environmental Citizenship in Contemporary Turkey", *Citizenship Studies*, 15(6-7): 837-859.
- Harvey, D. (2009) "The New Imperialism: Accumulation by Dispossession", *Socialist Register* (40): 63-87.
- Harvey, D. (2012) *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, London: Verso Books.

- Hollender, R. (2015) "Post-growth in the Global South: The Emergence of Alternatives to Development in Latin America", *Socialism and Democracy*, 29(1):73-101.
- Hülagü, F. (2023) "From Where Women Knowledge Workers Stand: the Making of an Emancipatory Standpoint during and since the Gezi Protests", *Protest*, 2(2): 206-233.
- Ignatow, G. (2008) "Globalizations and the Transformation of Environmental Activism: Turkey Since the 1980s", *Globalizations*, 5(3): 433-447.
- İşıl, Ö. S. (2012) "Toplumsal Hareket Örneği: HES Karşıtı Mücadeleler", *Sosyolojik Tartışmalar*, 3(2): 8-24.
- Kadirbeyoğlu, Z. (2005) "Assessing the Efficacy of Transnational Advocacy Networks", Fikret Adaman ve Arsel Murat (Der.), *Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development* içinde, NY: Routledge, 101-116.
- Kandiyoti, D. (2014) *Contesting Patriarchy-as-Governance: Lessons from Youth-led Activism*. *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/5050/contesting-patriarchy-as-governance-lessons-from-youth-led-activism/> (Erişim: 31.05.2023).
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, Malden, MA: Blackwell.
- Loftus, A. (2013) "Gramsci, Nature and the Philosophy of Praxis", Ekers, M., Hart, G., Kipfer, S. ve Loftus, A. (Der.), *Gramsci: Space, Nature, Politics*, Sussex: Wiley-Blackwell, 178-197.
- Mies, M. (2014) *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*, London: Zed Books.
- Özdemir, H. ve D. Aydemir (2019) "Ekolojik Yaklaşımlı Feminizm/Ekofeminizm üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihi Süreci ve Türleri", *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 2(2): 261-278.
- Özen, H. (2015a). Meydan Hareketleri ve 'Eski' ve 'Yeni' Toplumsal Hareketler. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 11-40.
- Özen, H. (2015b), An Unfinished Grassroots Populism: The Gezi Park Protests in Turkey and Their Aftermath, *South European Society and Politics*, 20 (4): 533-552.
- Özen, H. ve Ş. Özen (2018) "What Comes After Repression? The Hegemonic Contestation in the Gold-Mining Field in Turkey", *Geoforum*, 88: 1-9.
- Özınanır, C. I. (2013) "Gezi Direnişinden Forumlara: Saatlerin Ayarını Bozan Politikanın Dönüşü", *Mülkiye Dergisi*, 37(3): 183-200.
- Paker, H., F. Adaman, Z. Kadirbeyoğlu ve B., Özkaynak (2013) "Environmental Organisations in Turkey: Engaging the State and Capital", *Environmental Politics*, 22(5): 760-778.
- Paker, H. (2013) "The Involvement of the Green Movement in the Political Space", *Perspectives*, 4: 12-15.
- Sakızoğlu, B. (2020) "Soyulaştırma, Yeniden Üretim Krizi ve Cinsiyet: Tarlabası'nda Yaşayan ve Çalışan Alt Sınıftan Kadınların Soyulaştırma Deneyimleri", *Praksis*, 53 (2): 93-114.
- Saraçoğlu, C. (2015) "Haziran 2013 Sonrası Türkiye'de İdeolojiler Alanının Dönüşümü: Gezi Direnişi'ni Anlamanın Yöntemleri Üzerine Bir Tartışma", *Praksis*, 37: 299-321.
- Smith, N. (2008) *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Athen: The University of Georgia Press.
- Şengül, M. (2017). "Türkiye'de Sermaye Kapanı"ndaki Köylülerin HES Karşıtı Mücadelesi: Köylülerin Korumaya Çalıştığı Doğamı?", *İdealkent*, 8(21): 57-90.
- Türkmen, B. (2014). Gezi Direnişi ve Kadın Öznel, *Kültür ve İletişim*, 34 (17): 11-35.
- Türkmen, B. (2018) "The Gezi Revolt and the Solidarist Individualism of «Çapulcu» Women (Marauder)", *Les cahiers du CEDREF. Centre d'enseignement, d'études et de recherches pour les études féministes*, (22): 109-127.
- Unalan, D. (2016) "Governmentality and Environmentalism in Turkey: Power, Politics, and Environmental Movements", Ozbay, C., Erol, M., Turem, Z. U. ve Terzioğlu, A. (Der.), *The Making of Neoliberal Turkey* içinde, New York: Routledge, 231-244.
- Wanner, T. (2015) "The New 'Passive Revolution' of the Green Economy and Growth Discourse: Maintaining the 'Sustainable Development' of Neoliberal Capitalism", *New Political Economy*, 20(1):21-41.
- Yavuz, Ş. ve Ö. Şendeniz (2013) "HES Direnişlerinde Kadınların Deneyimleri: Fındıklı Örneği", *Fe Dergi*, 5 (1): 43-58.
- Yaylacı, S. (2013) "Reclaiming the Public Sphere in Turkey: Arendtian and Habermasian Interpretation of Forums, *Centre for Policy and Research on Turkey*, 2(8):11-18.
- Yeşilbağ, M. (2016) "Hegemonyanın Harcı: AKP Döneminde İnşaata Dayalı Birlikim Rejimi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71 (2): 599-626.
- Zihnioglu, Ö. (2019) "The Legacy of the Gezi Protests in Turkey", Youngs, R. (Der.), *After Protest: Pathways Beyond Mass Mobilization* içinde, Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, 11-18.

Brezilya Amazonu'nda Ekstraktivizm ve Ormansızlaştırma: Sömürgecilikten Yeni-Kalkınmacılığa

Esra Akgemci¹

Öz

Doğal kaynak sömürüsüne dayalı ekstraktivist birikim stratejisi, ormanları yerleşime, madencilığa ve tarıma açma eğilimini güçlendirmektedir. Son yirmi yılda giderek daha çok sektörün ekstraktivist bir şekilde yeniden yapılanmaya başlamasıyla biçimlenen bu küresel eğilim, ormansızlaştırmayı ve iklim krizini tetikleyen en temel unsurlardan biridir. Küresel üretim çağında doğal kaynakların yağmalanması, kâr marjını artırmanın araçlarından biri olarak görülmekte; ormandan kâr elde etme hırsı, orman ekosistemlerini tehlikeye atmakta ve gitgide büyüyen bir eko-sosyal krize yol açmaktadır. Bu makalenin amacı, Brezilya Amazonu'ndaki ormansızlaştırma sürecinin tarihsel gelişimini incelemek ve İşçi Partisi (PT) döneminde (2003-2016) benimsenen yeni-ekstraktivist modelin sömürgecilik döneminden bu yana farklı tarihsel evrelerde uygulanan ekstraktivist stratejilerle süreklilik unsurlarını ortaya koymaktır. Makalenin temel argümanı, yeni-ekstraktivizmin doğanın temellükü, emek sömürüsü ve asimetrik sosyoekonomik ve ekolojik ilişkiler aracılığıyla Amazon bölgesindeki neoliberal birikim sürecini -daha sınırlı bir çerçevede de olsa- devam ettirdiği yönündedir. Buna göre, Amazonların korunması, endüstriyel tarımın çıkarlarıyla ormanların korunması arasında denge kurmaya dayalı yeni-ekstraktivist stratejinin aşılmasına ve ekolojik adaleti sağlayacak post-ekstraktivist bir kalkınma anlayışının benimsenmesine bağlıdır. Bu yönde bir anlayışı, Latin Amerika'da yüzyıllardır doğa ile uyum içinde yaşayan yerli halkların "iyi yaşamak" (*Buen Vivir*) adını verdikleri felsefi anlayışta görmek mümkündür. Bu doğrultuda, makalede Amazonların geleceği, post-ekstraktivizme olanak sağlayan koşullar açısından tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Brezilya Amazonu, ormansızlaştırma, ekstraktivizm, yeni-ekstraktivizm, yeni-kalkınmacılık, post-ekstraktivizm.*

Extractivism and Deforestation in the Brazilian Amazon: From Colonialism to New-Developmentalism

Abstract

The extractivist accumulation strategy based on the exploitation of natural resources has been increasing the tendency to open forests to settlements, mining, and agriculture. This global trend, shaped by the extractivist restructuring of more and more sectors in the last two decades, is one of the main factors triggering deforestation and the climate crisis. In the era of global production, the plunder

¹ ORCID: 0000-0003-4119-2443, Selçuk Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Dr. Öğr. Üyesi, esra.akgemci@sel-cuk.edu.tr.

Yazı geliş tarihi: 29.01.2023, Kabul ediliş tarihi: 18.07.2023.

of natural resources is seen as one of the means to increase profit margins, and the pursuit of profit from forests endangers forest ecosystems and leads to a growing eco-social crisis. The aim of this paper is to examine the historical development of the deforestation process in the Brazilian Amazon and to identify the elements of continuity between the neo-extractivist model adopted under the Workers' Party (PT) (2003-2016) and the extractivist strategies implemented in different historical phases since the colonial period. The main argument of the paper is that neo-extractivism continues the neoliberal accumulation process in the Amazon through the appropriation of nature, labor exploitation, and asymmetric socioeconomic and environmental relations -albeit in a more limited framework. Accordingly, the protection of the Amazons depends on overcoming the neo-extractivist strategy based on balancing the interests of industrial agriculture and the protection of forests, and on adopting a post-extractivist approach to development that ensures ecological justice. Such an understanding can be seen in the philosophical understanding of "Living well" (*Buen Vivir*) of indigenous peoples who have lived in harmony with nature for centuries in Latin America. Accordingly, the future of the Amazons will be discussed in terms of the conditions that make post-extractivism possible.

Keywords: *Brazilian Amazon, deforestation, extractivism, neo-extractivism, new-developmentalism, post-extractivism.*

Topraktan yalnızca almayı bilirlerdi.

Ngũgĩ wa Thiong'o²

Giriş

Doğal kaynak sömürüsüne dayalı ekstraktivist birikim stratejisi, ormanları yerleşime, madencilığa ve tarıma açma eğilimini güçlendirmektedir. Son yirmi yılda giderek daha çok sektörün ekstraktivist bir şekilde yeniden yapılanmaya başlamasıyla biçimlenen bu küresel eğilim, ormansızlaştırmayı ve iklim krizini tetikleyen en temel unsurlardan biridir. Gerek tarım ve hayvancılık gibi sektörlerde sermaye-yoğunluklu üretimin artması gerekse "yeşil dönüşüm" adı altında yeraltı/denizaltı ve yerüstü madenciliğinin ivme kazanması (zira elektrikli araçların ve rüzgâr enerji santrallerinin daha fazla mineral maddeye ihtiyaç duyması) ekstraktivizmi günümüzün en önemli ekolojik sorunlarından biri haline getirmiştir. Küresel üretim çağında doğal kaynakların yağmalanması, kâr marjını artırmanın araçlarından biri olarak görülmekte; ormandan kâr elde etme hırsı, orman ekosistemlerini tehlikeye atmakta ve gitgide büyüyen bir eko-sosyal krize yol açmaktadır. Burada yağmalanma ile kastedilen, sermayenin doğanın ve yaşamın merkezine yerleşmesi ve ekolojik yıkımın temelini oluşturmasıdır. Ulusaşırı şirketlerin yanı sıra sermaye birikiminin koşullarını oluşturan devletler ve uluslararası örgütler, bu sürecin ana aktörleridir.

Ekstraktivizm³, esas olarak hammaddelerin işlenmeden ya da çok az işlenerek ihracatına yönelik, yüksek yoğunlukla/hacimle gerçekleşen bir kaynak çıkarma biçimi

² Wa Thiong'o, 2021: 220.

³ Doğal maddelerin bulunup çıkarılması ve sömürüsünden kâr edilmesi süreçlerinin bütününe işaret eden ve genel olarak doğal kaynakların sömürülmesine ilişkin politikaları tanımlamak için kullanılan "extractivism" kavramı, Türkçeye hafriyatçılık, soğurmacılık, özütlemecilik, çıkarıp almıcılık, kazıp çıkarmacılık şeklinde de çevrilmiştir.

olarak tanımlanabilir (Gudynas, 2015: 13). Yüksek verim ve yüksek kâr odaklı ekstraktivist politikalar her zaman sömürgeciliğin ve emperyalizmin merkezinde yer almıştır. Bu açıdan ekstraktivizmin tarihsel gelişimi, 1500'lere kadar götürülebilir (Bruna, 2022: 839; Acosta, 2013: 62). Üç yüzyıl süren sömürgecilik boyunca Avrupalı imparatorlukların hammadde kaynağı haline gelen Latin Amerika'da ekstraktivizm kavramı, genellikle doğal kaynakların çevre ülkelerden çıkarılıp işlenmek üzere merkez ülkelere taşındığı kolonyal sürece karşılık olarak kullanılmıştır. Burada temel mesele, sürecin "kaynak çıkarma" (*extraction*) kavramı yerine bir mantığa, politikaya ya da ideolojiye işaret eden "ekstraktivizm" kavramı ile karşılanması, böylelikle "doğadan sürekli alma" eğiliminin siyasal bağlamına vurgu yapılmasıdır (Szeman ve Wenzel, 2021: 507; Willow, 2018: 11). Bu eğilim, doğanın salt "doğal kaynak" olarak görülmesi ve insanın doğaya yabancılaşması sonucunda "doğaya bir şey vermeden sadece ondan bir şey almanın" norm haline gelmesiyle yerleşmiştir (Szeman ve Wenzel, 2021: 509). Ekstraktivizm ile kaynak çıkarma arasındaki fark, hem bir ideoloji hem de işleyen bir sistem olan ekstraktivizmin, geçimlik için gerekli olanın ötesinde, kâr ve artık değer elde etmek, özellikle de ihracat geliri yoluyla zenginleşmek için doğanın araçsallaştırılmasına ve ekolojik yıkıma yol açmasıdır (Willow, 2018: 11). Ekstraktivizm, hem finans ağları, şirketler ve ekonomik sektörlerle ilişkisi hem de gezegensel ölçekte yoğunlaşan krizlerle bağlantısı açısından küresel bir olgudur (Nygren vd., 2022: 735).

Doğayı değerden yoksun, kendisini sonsuz bir şekilde yenileyebilen ve meta üretimi için hazır bir "şeyler sahası" olarak gören kapitalizmin ekolojik çelişkisinin anlaşılması için ekstraktivizm anahtar bir kavram olarak işlev görebilir. Naomi Klein'in (2015: 36) de vurguladığı gibi, insanın sonuçlarına aldırmandan doğadan sürekli daha fazlasını çıkarıp alma ya da daha genel olarak doğayı istediği gibi eğip bükme hakkını kendinde görmesi, modern kapitalizmi önceleyen bir zihniyettir. Bu doğrultuda ekolojik yıkım, pre-kapitalist ve post-kapitalist toplumlarda da ortaya çıkabilir. Kapitalizme özgü olan ise ekolojik krizle kapitalist toplum arasındaki bağlantının yapısal karakteridir (Fraser, 2022: 52-54). İnsanla doğa arasındaki ilişkiyi sermayedarların belirlediği kapitalist toplumlarda Nancy Fraser'ın ifadesiyle (2022: 58) doğaya hem ihtiyaç duyan hem de onu tüketen "ekolojik çelişki" kaçınılmazdır, bu yüzden doğa ile sürdürülebilir etkileşim örüntüleri kurmak mümkün değildir. Buna göre, toplumsal yeniden üretime dair çelişkiden ayrı düşünülemeyecek olan ekolojik çelişki, "yeşil dönüşüm"ün ötesinde, ancak yapısal bir dönüşümle aşılabılır (Fraser, 2022: 60-61). Buradan hareketle belirtmek gerekir ki ekstraktivizm, kapitalizmin tarihsel gelişiminde belirli bir evre ya da aşama değil, onun yapısal bir özelliği ve ona içkin bir çelişki olarak anlaşılmalıdır. Kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkmasından itibaren farklı tarihsel dönemlerde ve farklı birikim düzeylerinde uygulanan ekstraktivist stratejileri ve devletin bu süreçteki rolünü analiz etmek, toplumsal yeniden üretimle ekolojik yeniden üretim arasındaki karşılıklı etkileşimi anlamamızı sağlayacaktır.

Ekstraktivizm kavramı, 1970'lerde madencilik ve petrol endüstrisindeki gelişmeleri tanımlama çabalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Gudynas, 2018: 61). Bununla birlikte 2000'li yıllardan itibaren Latin Amerika'daki ilerici hükümetlerin politikalarıyla birlikte ekstraktivizm tartışmaları daha karmaşık bir boyut kazanmıştır. Ekstraktivizmin ortaya çıktığı farklı bağlamlardan ve aldığı farklı biçimlerden dolayı,

Eduardo Gudynas (2015, 2018, 2021), Imre Szeman ve Jennifer Wenzel (2021) gibi araştırmacılar tek bir ekstraktivizm yerine çoğul olarak “ekstraktivizmler”den bahsetmenin daha yerinde olacağını vurgulamışlardır. Bu makalenin temel eksenini oluşturan yeni-ekstraktivizm (*new-extractivism/neo-extractivism*) kavramı da 21. yüzyılda Latin Amerika’da gelişen yeni-kalkınmacılık (*new-developmentalism*) (post-neoliberal kalkınmacılık olarak da bilinir) bağlamında anlaşılması gereken bir olgudur.⁴ Neoliberal birikim sistemi içinde devlet müdahaleciliğinin yeni bir biçimi olarak ortaya çıkan yeni-kalkınmacı model, ithal ikameci sanayileşme temelinde gelişen kalkınmacılık anlayışının neoliberal çerçeve içinde yeniden şekillenmesi olarak tanımlanabilir. Yerel burjuvazinin desteklenmesi ve güçlendirilmesi, ithal ikameci kalkınmacılık açısından olduğu kadar yeni-kalkınmacılık açısından da önceliklidir. Ancak buradaki temel mesele, yerel şirketlerin küresel ölçekte üretim yapabilecek düzeyde teknolojilerini geliştirmek, küresel rekabet güçlerini artırmak ve onlara dış yatırım olanakları sağlamaktır. Başka bir ifadeyle, yeni-kalkınmacı modelde devlet, birikim koşullarını yerel sermayenin uluslararasılaşması için yeniden düzenler. Bu süreçte, özellikle endüstriyel tarım ve madencilik gibi ihracatçı sektörlerin devlet desteğiyle büyümesi ve uluslararasılaşması, doğal kaynak sömürüsüne dayalı yeni-ekstraktivist stratejiye dayanır. Latin Amerika’da 21. yüzyılda art arda iktidara gelen solcu hükümetler, neoliberalizmin yol açtığı gelir dağılımı eşitsizliğini giderebilmek ve en yoksul kesimlerin yaşam koşullarını iyileştirebilmek için uyguladıkları sosyal yardım politikalarını işte bu ihracat gelirleriyle finanse etmektedir.

Yeni-ekstraktivizm, hammadde ihracatından elde edilen gelirle büyümeye ve yaşam koşullarını iyileştirmeye dayalı, doğal kaynakların aşırı sömürülmesine dayanan bir kalkınma modeli ve anlayışı olarak tanımlanabilir (Burchardt ve Dietz, 2014: 468; Svampa, 2019: 6-7; Bowles ve Veltmeyer, 2019: 76). Görece yeni olan bu kavram, Latin Amerika üzerine güncel çalışmalarda kendine büyük ölçüde yer bulmuş olmakla birlikte bazı kavramsal tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Daniela Andrade’nin (2022) yeni-ekstraktivizm kavramına olan itirazına bu noktada yer vermek gerekir. Andrade (2022: 796), ekstraktivizmin doğal kaynak sömürüsüne dayalı gelir etmekle karıştırılmaması gerektiğini vurgular ve ekstraktivizmden söz edebilmek için doğal kaynak çıkarımından elde edilen gelirin sistematik olarak ulusal ve uluslararası kapitalistlere aktarılması gerektiğini belirtir. Bu açıdan eğer birincil kaynak ihracatından gelen gelir, sosyal yardım politikalarını finanse etmek için kullanılıyorsa bu model, yeni-kalkınmacı modeldir ve yeni-ekstraktivist olarak tanımlanamaz. Andrade’ye göre, Brezilya’nın PT döneminde ekstraktivizm, devletin uyguladığı sosyal politikaların ülkenin uluslararası sermaye ağlarına entegrasyon sürecini destekler nitelikte olmasıyla ortaya çıkmaktadır ve bu açıdan “neoliberal ekstraktivizm” olarak tanımlanmalıdır. Andrade’nin itirazlarında haklılık payı olmakla birlikte, Brezilya örneğinde “neoliberal ekstraktivizm” kavramını kullanmak, Lula da Silva ve Jair Bolsonaro dönemlerindeki ekstraktivist uygulamaları aynı kefeye koyacağı için bu makalede tercih

⁴ Yeni-ekstraktivizmin sadece Latin Amerikalı ilerici hükümetleri için kullanılmasına itiraz eden ve kavramın tüm Latin Amerika toplumlarını kapsayacak şekilde genişletilmesi gerektiğini vurgulayan bir tartışma için bkz. Brand, vd., 2016. Diğer yandan Burchardt ve Dietz’e göre (2014: 469) kavram, Küresel Güney genelinde kullanılabilir.

edilmemiştir. Zira iki dönem arasındaki uygulamaların sonuçları arasındaki farklar, ileride değinileceği gibi Amazonlarda açıkça görülebilir.

Maristella Svampa'nın (2013: 31-32), Washington Konsensüsü'ne atıfla "Emtia Konsensüsü" (*Consenso de los Commodities*) olarak tanımladığı yeni-ekstraktivizm, Latin Amerika'nın uluslararası iş bölümündeki "hammadde ihracatçısı" olarak taşıdığı geleneksel rolü pekiştirmektedir. Yeni-ekstraktivizm kavramı, yeni-kalkınmacı modelin sınırlılıklarının ortaya konması, devletin bu süreçteki rolünün incelenmesi, yerli halklara yönelik şiddete ve insan hakları ihlallerine dikkat çekilmesi ve ekstraktivizmin yolsuzluk, demokratik gerileme ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile ilişkisinin ele alınması için önemli olanaklar sağlar (Ellner, 2020: 5-6). Zira yeni-ekstraktivizm, sadece bir ulusal kalkınma modeline değil, aynı zamanda o modele bağlı olarak hayata geçirilen, çitleme, özelleştirmeler ve arazi gaspı gibi yeni içerme ve dışlama mekanizmalarına ve bütüncül bir toplumsal dönüşüm sürecine işaret eder (Burchardt ve Dietz, 2014: 479). Diğer yandan Steve Ellner (2020: 6), yeni-ekstraktivizmin "Emtia Konsensüsü" gibi kavramlarla Latin Amerika'daki bütün ilerici/solcu hükümetlerin politikalarını tanımlayan homojen ve yekpare bir stratejiler bütünü olarak ele alınmasına itiraz eder ve bunun yerine, her ülkede ekstraktivist politikaların uygulanmasına yol açan kendine özgü bağlamın ortaya konması ve anlaşılması gerektiğini belirtir. Bu, ekstraktivizmi meşrulaştırmak anlamına gelmemelidir. Yeni-ekstraktivizm tartışmaları açısından bu mesele merkezidir. Yeni-ekstraktivizm, geleneksel ekstraktivizmden farklı olarak, gelir dağılımı eşitsizliğini gidermeye yönelik ilerici bir stratejiye hizmet ettiği için doğal kaynak sömürsünün yol açtığı toplumsal ve çevresel sorunlar çoğunlukla göz ardı edilmekte ve ilerici hedefler, ekstraktivist politikalara belirli bir derecede meşruiyet sağlamaktadır (Svampa, 2019: 7).

Bu çalışmanın önemi, her şeyden önce yeni-ekstraktivizmi tartışmaya açmasına, böylelikle Brezilya Amazonu örneğinde ekstraktivizme direnmenin ve onu aşmanın yollarına, başka bir ifadeyle post-ekstraktivist bir gelecek inşa etmenin olanaklarına işaret etmesine dayanmaktadır. Yeni-ekstraktivizm, "pembe dalga" olarak anılan Latin Amerika solunun sınırlılıklarını anlamak açısından da anahtar bir kavramdır. Brezilya'da Amazon Nehri üzerindeki en büyük baraj olan Belo Monte'nin inşası, Ekvador Amazonu'ndaki mega madencilik projeleri ve Yasuní Ulusal Parkı'nda petrol arama faaliyetleri ve Bolivya'daki TIPNIS (*Territorio Indígena y Parque Nacional Isiboro Secure*) bölgesinden geçirilmek istenen otoyol, son dönemde Latin Amerikalı solcu hükümetlere karşı gelişen en önemli post-ekstraktivist mücadele alanlarıdır (Aráoz, 2023: 16). Ekstraktivizmin ilerici bir biçiminin olup olamayacağı yönündeki tartışmalar, yoksullukla mücadele ve kalkınma meseleleri üzerinde yoğunlaşsa da yeni-ekstraktivizmi esas olarak Antroposen (İnsan egemen) çağın ekolojik krizi bağlamında tartışmaya açmak gerekir.

Buradan hareketle makalenin temel argümanı, Brezilya'da İşçi Partisi (PT) döneminde (2003-2016) benimsenen yeni-ekstraktivist modelin, doğanın temellükü, emek sömürsü ve asimetrik sosyoekonomik ve ekolojik ilişkiler aracılığıyla Amazon bölgesindeki neoliberal birikim sürecini -daha sınırlı bir çerçevede de olsa- devam ettirdiği yönündedir. PT döneminde Amazonlarda ormansızlaştırmayı önleyecek, tah-

rip edilmiş alanların yeniden kazanılmasını sağlayacak sürdürülebilir kalkınma projelerine fon ayrılmışsa da ormansızlaştırma sürecinin baş sorumlularından endüstriyel tarım ve hayvancılık sektörlerinin çıkarılarının korunmasına öncelik verilmiştir. Amazon ormanlarını korumak, 2022 seçimlerinde yeniden devlet başkanı seçilen PT lideri Luiz Inácio Lula da Silva'nın seçim kampanyasındaki en önemli vaatlerden biri olarak öne çıkmış, Lula iktidara geldikten sonra Yerli Halkları Bakanlığı (*Ministério dos Povos Indígenas*) kurarak Amazon bölgesine ziyaretlerde bulunmuştur. Ne var ki aşırı sağcı Jair Bolsonaro döneminde (2018-2022) Amazonlardaki ormansızlaştırma oranının yüzde 22'ye çıkmasıyla geri dönülemez bir sürecin eşiğine gelinmiştir. Bundan sonraki süreçte Amazonların korunması, endüstriyel tarımın çıkarlarıyla ormanların korunması arasında denge kurmaya dayalı yeni-ekstraktivist stratejinin aşılmasına ve ekolojik adaleti sağlayacak post-ekstraktivist bir kalkınma anlayışının benimsenmesine bağlıdır. Bu doğrultuda, makalenin ilk bölümünde ekstraktivizm ve yeni-ekstraktivizm, insan ile doğa arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmek için önemli bir çerçeve sunan tarihsel materyalist perspektiften ele alınacaktır. İkinci bölümde Brezilya Amazonu'nda sömürgecilik dönemine dayanan doğa sömürsünün tarihsel gelişimi, üçüncü bölümde neoliberal dönemde Amazonlarda uygulanan ekstraktivist politikaların sonuçları ve PT dönemindeki süreklilik unsurları incelenecektir. Sonuç bölümünde ise post-ekstraktivizm bağlamında yerli halkların "İyi yaşamak" (*Buen Vivir*) adını verdikleri felsefi anlayışın önemine dikkat çekilecektir.

Ekstraktivizmden Yeni-ekstraktivizme: Tarihsel Materyalist bir Çerçeve

Ekstraktivizm, ekolojik krizi anlamak ve insan-doğa ilişkisini yeniden düşünmek açısından son yıllarda öne çıkan en önemli kavramlardan biridir. Ekstraktif⁵ (*extractive*) sanayilerin gelişimi, kapitalist üretim biçiminin ilk kez ortaya çıktığı dönemlere dayansa da John Bellamy Foster'ın (2022) ifadesiyle ekstraktivizm, Antroposen çağda geç kapitalizme ve emperyalizme özgü "gezegensel hastalığın" en temel semptomu haline gelmiştir. Buna göre, 1950'lerden itibaren insan nüfusunun ve faaliyetlerinin hızla arttığı "Büyük Hızlanma" (*Great Acceleration*) dönemi ile başlayan Antroposen çağda, kaynak çıkarımında ve küresel üretimdeki niceliksel büyüme, insanın bir bütün olarak yeryüzü ile ilişkisinde niteliksel bir dönüşüme yol açmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1970'lere kadar Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Japonya'daki hızlı ekonomik büyüme hem biyoyakıt hem de kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıt kullanımının hızla artmasına neden olmuştur. 2000'li yıllardan itibaren ise Çin başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerdeki hızlı ekonomik büyüme ve artan emtia talebi, on yıldan uzun süren bir "süper emtia döngüsü" ile sonuçlanmış ve Küresel Güney

⁵ "Extractive" ile "extractivist" ile arasındaki farkı bu noktada vurgulamak gerek. Birincisi, genel olarak kaynak çıkarmaya işaret ederken ikincisi kaynak çıkarmanın belirli bir biçimi olan ekstraktivizme ilişkin olanı tanımlar. Burada "ekstraktif sanayi" ile ana maddenin doğrudan doğadan çıkarıldığı madencilik, endüstriyel tarım ve balıkçılık gibi sektörler kastedilmektedir. Bu sektörler, daha büyük ölçekli ve ihracat odaklı kaynak çıkarılması durumunda ekstraktivist olarak tanımlanabilir. Başka bir ifadeyle, tüm ekstraktif sektörler ekstraktivist olmak zorunda değildir. Ayrıca ekstraktivizme karşı olmak madencilik hepten reddetmek anlamına gelmez. Burada, madencilik ya da tarımın yoğun hacimli ve kâr odaklı, doğaya geri dönüşümeyecek zararlar verecek şekilde yapılması sorun teşkil etmektedir. Latin Amerika'da ekstraktivizmin ilk biçimleri sömürgecilik dönemindeki madencilik ve tarımcılık faaliyetleriyle ortaya çıkmış ve günümüze kadar bu sektörlerin daha sermaye-yoğunluklu hale gelmesiyle doğanın sömürüsü şiddetlenmiştir (Gudynas, 2015: 22).

ölkeleri üzerinde ekstraktivist bir baskı yaratmıştır (Foster, 2022). Tarım ürünleri ve fosil yakıtlar gibi ana hammaddeler, bu süreçte çoğu Güney ülkesinde ihracat ekonomisinin temeline yerleşmiş; özellikle Latin Amerika'da ekstraktivizm, kalkınma ve çevre ilişkisi açısından en tartışmalı alanlardan biri haline gelmiştir.

Bu bağlamda ekstraktivizmin kapitalist gelişme süreci ile ilişkilendirilerek kavramsallaştırıldığını ve kapitalist birikimin önde gelen yöntemlerinden biri olarak el alındığını söyleyebiliriz (Chagnon vd., 2022: 761; Canterbury, 2018: 15-18). Diğer yandan Foster (2022), ekstraktivizmin, bazı düşünürler tarafından tüm yaşamı metalaştırma ve tüketmeye yönelik doymak bilmez, yıkıcı bir dürtü olarak görüldüğüne ve ekonomik, siyasi, kültürel ve ekolojik sorunların bütününe açıklamak için kullanıldığına dikkat çeker. Öyle ki bu kullanım kimi zaman “kapitalizm” ve “sermaye birikimi” kavramlarının yerine geçmektedir. Kavram karmaşasından kaçınmak için ekstraktivizmi üretim biçimleriyle sınırlı bir şekilde tanımlamak ve tarihsel materyalist çerçeve içinde kavramsallaştırmak yerinde olacaktır. Dolayısıyla öncelikle Karl Marx ve Friedrich Engels'in analizlerinde doğanın sömürüsü, metabolik yarık ve insan-doğa ilişkisine dair unsurları ele alan eko-Marksist literatürü tartışmak, ekstraktivizmi tarihsel materyalist çerçeveye oturtabilmek için temel sağlayacaktır.

Bugün, Michael Löwy'nin (2022: 121) de belirttiği gibi, kapitalist sistemdeki üretim ilişkileri ve kâr motivasyonunu dikkate almayan bir ekoloji düşünülemez. Marksizm ile ekoloji arasında diyalog kuran Ekolojik Marksizm ya da eko-Marksizm (ekosozyalizm olarak da anılır), hem kapitalizmin çelişkilerini ortaya koyarak ekolojik sorunun kaynağını tespit etmesi hem de sorunu çözecek mücadeleye işaret etmesi açısından önem taşımaktadır. Ne var ki ekolojik hareketin geliştiği 1960 ve 1970'li yıllarda kalkınma ve çevre arasındaki ilişkiyi inceleyen anaakım çalışmalar, “kalkınmanın sınırları”, “kıt kaynaklar”, “ekolojik kırılganlık”, “zararlı endüstriyel teknoloji”, “müştereklerin trajedisi”, “aşırı nüfus” ve “savurgan tüketim” gibi sorunlara değinmiş, kapitalist birikim sürecinin çelişkileri bu çerçevede kendine yer bulamamıştı (O'Connor, 2022: 15). Diğer yandan 1960'lar, aynı zamanda Scott Nearing, Barry Commoner, K. Williams Kapp, Shigeto Tsuru, István Mészáros, Paul Sweezy, Rudolf Bahro, Raymond Williams, Alan Schnaiberg ve Richard Lewontin gibi düşünürlerin kapitalizmin ekolojik eleştirisini desteklemek için Marksizm'den yararlandığı ve böylece Marksizm ile ekolojinin yakınlaşmaya başladığı yıllar oldu (Foster ve Burkett, 2023: 17). 1980'lerin sonlarından itibaren birinci dalga eko-Marksist analizler, Yeşil Teori ile Marksizm arasında köprü kurulması için sağlam bir temel oluşturdu. Ancak birinci dalga ekosozyalizm, kendisini sosyalizmin/Marksizm'in daha yeni bir biçimi olarak görüyor, Ted Benton gibi düşünürler Marx'ın düşüncesinin yenilenmesi/“yeşillenmesi” gerektiğini vurguluyordu. 1990'ların sonlarında ise ikinci dalga eko-Marksizm, klasik Marksist düşüncenin ekolojik potansiyelini keşfetti ve tarihsel materyalizmin ekolojik terimlerle kavranabileceğini ortaya koydu (Foster ve Burkett, 2023: 18-19). John Bellamy Foster, Paul Burkett, Richard York, Jason W. Moore, Brett Clark, Rebecca Clausen, Peter Dickens, Fred Magdoff ve Ariel Salleh gibi düşünürlerin araştırmalarının bir sonucu olarak, klasik tarihsel materyalist paradigmadan kopmadan, Marx ve Engels'in bu alandaki çalışmalarının günümüzün ekolojik sorunlarının analizinde faydalı bir araç olarak değerlendirilmesinin yolu açıldı. Zira Marx ve Engels'in

geliştirdikleri materyalist tarih anlayışı, materyalist doğa anlayışına sıkı sıkı bağlıydı. Bunun anlamı, toplumsal ilişkilerin doğadan bağımsız olarak ele alınamayacağı, toplumsal ilişkilerin doğal olanı içerdiği ve insanlık tarihinin doğa tarihine bağlı olduğu (Foster, 2012: 25). Doğa ve insan diyalektik olarak birbirine bağlıydı ve ikisini de dönüştüren bir etkileşim içindeydi. Birbirine indirgenemeyecek karşıtların birlik-reliliği ve etkileşimine dayanan diyalektik yöntem, kapitalizmi sermaye ve doğanın çelişkili birliği olarak ele almaya imkân veriyor ve insanın ekolojik sistemle ilişkisini de bu temele oturtuyordu. Bu doğrultuda esas hedef, tarihsel materyalizmin kendisine organik olarak bağlı diyalektik bir “ekolojik materyalizm” düşüncesi geliştirmektir (Foster ve Burkett, 2023: 28).

Ekolojik materyalist bir yaklaşım için öncelikle Marx’ın “metabolik yarık” teorisini ele almak gerekir. Foster’a göre (2012: 167), Marx’ın ekolojik açıdan yaptığı en belirgin katkı, “insanın doğadan yabancılaşmasının somut bir ifadesi” olan metabolik yarık teorisidir. Buna göre Marx, Alman kimyacı Justus von Liebig’in çalışmalarından esinlenerek en kısa sürede en fazla kârı elde etmeyi amaçlayan kapitalist sömürü metodlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan “toprağın tüketilmesi” sorununa dikkat çekmişti (Foster, 2012: 167). Liebig, bu sorunu “*raubbau*” ya da “soygun sistemi” olarak tanımlıyor ve sermayenin nitrojen, fosfor ve potasyum gibi besleyici maddeleri topraktan çaldığını ve rasyonel olmayan bu tarım faaliyetinin toprağın verimli kısımlarını hızla tükettiğini vurguluyordu. Eski toplumlarda doğadan yapılan üretim, gübreleme yoluyla toprağa geri dönüyordu ancak sanayileşme ve kentleşme sürecinde gıda ve liflerin kırsal bölgeden uzak piyasalara aktarılması bu süreci tersine çevirdi ve besleyici maddelerin toprağa dönmemesi beslenme döngüsünde bir yarığa yol açtı (Clark ve York, 2015: 71-72). Liebig’in izinden giden Marx, kapitalist tarımın doğaya zararlı olduğunu ortaya koymuş ve bunu ekonomik krizle ilişkilendirmişti. Marx’a göre rasyonel bir tarım, kapitalizmle asla bağdaşmazdı (O’Connor, 2022: 16). Toprak verimliliği ile doğa koşulları, toplumsal ilişkilerin tarihsel gelişimine bağlıydı, o halde insanın doğa ile ilişkisi rasyonel olmalıydı. Marx, “*raubbau*” nun yol açtığı sorunu ortaya koyabilmek ve insan toplumunun içinde bulunduğu daha geniş doğal evreni açıklamak için “doğanın evrensel metabolizması” kavramını kullanmış ve “insan ile doğa arasındaki metabolizma”ya atıfta bulunarak insanın doğadan, doğanın da insandan bağımsız ele alınamayacağını belirtmişti (Foster, 2015: 14-21). “Canlı organizmada enerjiyi sağlayan biyolojik ve kimyasal değişimlerin bütünü” tanımlayan “metabolizma” kavramını kullanan Marx, “toplumsal metabolizma” kavramı ile insanların doğanın geri kalanıyla metabolik bir ilişki içinde olduğunu belirtti ve materyalist bir modern tarım eleştirisi geliştirdi (Clark ve York, 2015: 72). Buna göre, kapitalist *raubbau*, tarımın sanayileşmesi sürecinde insanlıkla doğa arasındaki metabolizmada “tamir edilemez bir yarık” yaratmıştı (Foster, 2012: 167-168).

Marx’ın bizzat kendi analizinde emek ve üretim sürecinin insanlıkla doğa arasındaki metabolik bir ilişki olarak belirlendiğine dikkat çeken Foster’a göre (2012: 168), bu metabolik ilişki sayesinde Marx sürdürülebilirliğin en radikal tanımını yapmıştı: Toplumsal, dünyanın sahibi değildi, dünyadan “şimdilik” yararlananlar, dünyayı gelecek nesillere daha iyi durumda bırakmak zorundaydı. Sınırsız birikime dayalı kapi-

talizmin toplumsal metabolik düzeni, doğası gereği ekoloji karşıtıydı, toplumsal metabolizmanın rasyonel bir şekilde düzenlenmesini ve doğal metabolizma ile uyumlu hale getirilmesini sosyalizm sağlayacaktı. Marx, *Kapital*'in üçüncü cildinde, özel toprak mülkiyetinin ve dolaysız üreticilerin topraktan yoksun bırakılmasının, kapitalist üretim tarzının temelini oluşturduğunu belirtmişti. Marx'a göre (2016: 797-798), bu açıdan büyük ölçekli tarıma dayalı büyük toprak mülkiyeti ile küçük ölçekli tarıma dayalı küçük toprak mülkiyeti arasında fark yoktu, her iki mülkiyet biçimi de "toprağı tüketmenin araçlarını sağlamada" el ele veriyordu. Bununla birlikte Marx, toplumsal metabolizmanın bütünlüğü konusunda özellikle büyük ölçekli tarıma işaret etmişti. Ekstraktivizmin büyük ölçekli ve ihracat odaklı kaynak çıkarımıyla ilişkilendirilmesi açısından bu vurgu önemlidir.

Foster'a göre (2015: 20), Marx'ın metabolik yarık teorisi, toplum-doğa ilişkisinin diyalektik materyalist kavranışı için temel çerçeve sağlar ve bu anlayış bugünün en gelişkin ekolojik anlayışına da uygundur. Toplumsal metabolizma kavramı, eleştirel ekolojistler tarafından iklim değişikliği, okyanusların asitlenmesi, biyolojik çeşitliliğin kaybolması, azot ve fosfor çevrimlerinde bozulmalar, toprak kaybı ve temiz su kaynaklarının yok olması gibi Antroposen çağın ekolojik istikrarsızlık koşullarını göstermek için kullanılmaktadır. Bir anlamda, Yelda Erçandırı'nın (2019: 193) belirttiği gibi, "Antroposen, Marx'ın toplum-doğa metabolizmasında gördüğü çatlağın günümüzde bilim insanları tarafından isimlendirilmiş halidir". Bu elbette Marx'ın ekolojik diyalektiğinin bugün yaşadığımız bütün karmaşık ekolojik sorunlara birebir işaret ettiği anlamına gelmez, ancak Clark ve Foster'a göre (2010: 143), Marx'ın materyalist ve metabolik bakış açısı, günümüzde kapitalizmin yol açtığı ekolojik yıkımın eleştirisi için önemli bir metodolojik zemin sağlar. Bununla birlikte metabolik yarık teorisi, "eşitsiz ekolojik mübadele" ve "ekolojik emperyalizm" meseleleri ile birlikte kapitalist topluma ilişkin teorilere daha doğrudan bağlanabilir (Foster, 2015: 31).

Ekstraktivizmin tarihsel materyalist analizinde yol gösterecek bir diğer önemli kavram "ilk birikim"dir. Marx'ın "üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel süreç" olarak tanımladığı ilk birikim, köylülerin topraklarına el konulmasıyla başlamıştır. Marx'a göre (2011: 718), ilk birikimin ana uğrakları, "Amerika'da altın ve gümüş madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerin bunların mezarı haline getirilmesi, Doğu Hint Adalarının fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika'nın, siyah derililerin ticari amaçlarla avlandığı alana çevrilmesi"dir. Bu açıdan "ilk birikim" (*previous accumulation*) süreci, gasp etme (*expropriation*) ve temellük etme (*appropriation*) üzerine kuruludur ve emeğin sömürüsü ile doğanın sömürüsü bu süreçte iç içe geçmiştir (Foster, 2022). Kapitalizmin tarihsel temelini oluşturan ilk birikim koşulları, sadece belirli bir dönemde belli bir bölgede ortaya çıkmış ve ortadan kalkmış değildir. Söz gelimi günümüzde Amazonlardaki "balta girmemiş ormanlar" tarıma ve madencilğe her açıldığında bölgede kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşmesini sağlayan bir ilk birikim süreci söz konusu olacaktır. Ekstraktivizmi, bu süreçte doğanın temellük edilmesinin ve toprağın tüketilmesinin aşırı bir biçimi olarak tanımlamak, karşımızdaki olguyu tarihsel materyalist bir çerçevede kavramsallaştırmak için önemli bir zemin sağlar (Foster, 2022).

Diğer yandan ilk birikimi, kapitalist birikimi önceleyen ve sadece kapitalizme geçiş sürecinde gerçekleşen tarihsel bir aşama olarak değil, kapitalizmin içsel ve sürekli bir unsuru olarak ele alan analizler açısından da ekstraktivizm, emperyalizmin yeni bir biçimi olarak ele alınabilir. İlk birikimin sürekliliği tezini ilk kez ortaya koyan Rosa Luxemburg’a göre, kapitalizm, yeniden üretim için her daim kapitalist olmayan üretim biçimlerine ihtiyaç duyar. Luxemburg’un ifadesiyle (2004: 282), “kapitalist olmayan toplumsal birimleri sistematik bir şekilde yıkmanın ve yok etmenin” tek yolu olan şiddet, sadece sömürgecilik dönemine özgü değildir, modern toplumların da bir parçasıdır. Luxemburg (2004: 348), “bir birikim alanı” olarak tanımladığı militarizmin sadece Yeni Dünya’nın fethedilmesinin aracı olmadığını, her tarihsel aşamada üretim araçlarına el koymak ve kapitalist olmayan bölgelere zorla meta ticaretini sokmak için kullanıldığını vurgulamıştır. Buna göre, kapitalizm, tarihsel olarak kapitalist olmayan bir toplumda doğmuş olsa da sermaye birikiminin ortamı, değişen koşullara rağmen kapitalist gelişmenin her evresinde süreklilik göstermektedir. Luxemburg’u izleyen David Harvey’e göre (2004), neoliberal dönemde artan özelleştirmeler, zor esasına ve el koymaya dayanan ilk birikim yöntemleridir ve “yeni emperyalizm”in temelini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Harvey’in “mülksüzleştirme yoluyla birikim” (*accumulation by dispossession*) kavramı, ekstraktivizmi ilk birikimin canlandığı veya geri döndüğü bir “yeni emperyalizm” biçimi olarak ele almaya imkân verir (Şenalp, 2021: 39).

Diğer yandan, ilk birikimin sürekliliği tezini destekleyen Silvia Federici (2019: 26), ilk birikimin en vahşi yönlerinin kapitalist gelişmenin her aşamasında nasıl ortaya çıktığını ekofeminist bir perspektifle incelemiş; kadınların itibarsızlaştırılmasını, mülksüzleştirme, savaş ve doğa talanı süreçlerinin temel bir parçası olarak ele almıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan cadı avlarını ilk birikim süreçleriyle ilişkilendiren Federici’ye göre (2019: 29), cadıların tarihi, sadece kadınların değil, aynı zamanda sınıfların tarihidir. Buna göre, Avrupa ve Amerika’daki cadı avlarının arkasındaki temel dinamik, kadınların yeniden üretimdeki işlevleri üzerindeki denetimlerine son vermek ve daha baskıcı bir ataerkil rejimin gelişimi için zemin hazırlamaktır. Federici’nin analizinin bu çalışma açısından önemi, Latin Amerika’daki sömürgeleştirme ve Hristiyanlaştırma süreçlerinde dinlerini ve kültürlerini muhafaza etmeye çalışan yerli kadınların direnişini, bir emek ve ekoloji mücadelesi olarak ele almasına dayanır. Zira doğayla uyumlu yaşamak hem dini hem felsefi açıdan Amerika’nın yerli halkları (*indigenas*) için her zaman en temel öğreti olmuştur. Sömürgecilik ise en temelinde insan-doğa ilişkisini dönüştüren bir süreçtir ve bu süreç, yerlilerin doğa ile olan ruhani bağının kesilmesini gerektirmiştir. Bu açıdan ilk birikim süreçlerinde yerlilerin Hristiyanlaştırılmaları, melezleştirilmeleri (ya da beyazlaştırılmaları), mülksüzleştirilmeleri ve köylüleştirilmeleri birbirinden ayrı düşünülemez. Şifa dağıtan yerli kadınların duaları ve ritüelleri ise kilise öğretisinin yayılmasını ve yerlilerin Hristiyanlaştırılmalarını zorlaştırmış, bu yüzden İspanyol sömürgeciliğinin en temel kurumsal yapılarından olan Katolik Kilisesi için şifacı yerli kadınlar en başından beri tehdit olarak görülmüştür (Federici, 2019: 310-317). Peru ve Meksika başta olmak üzere Latin Amerika’daki yerli kadınlar, tam da bu nedenle, 16. yüzyıldan itibaren dağlara, taşlara ve pınarlara tapınmakla, şifalı bitkiler kullanmakla suçlanmış ve Avrupa’da olduğu gibi cadı avla-

rına maruz kalmıştır. Federici'ye göre, günümüzde modernleşmeye rağmen cadı avlarının bitmemiş olması ve kadına yönelik şiddetin küresel bir olgu olarak devam etmesi, toprağın ve diğer doğal kaynakların hâlâ yağmalandığı ve doğanın öğretilerine saldırıların sürdüğü anlamına gelmektedir.

Ekofeminizm, ilk birikim süreçlerinin kadınların ve doğanın sömürüsü ile ilişkilendirilmesi, ekstraktivizmin kapitalizmin içkin bir özelliği olarak incelenmesi ve bu sürecin hem en mağdurları hem de önde gelen mücadele özneleri olarak kadınların rolünün anlaşılması açısından bütünlüklü bir tarihsel materyalist çerçeve sunar. Kâr güdümlü kapitalist sömürü ve ekolojik yıkımı patriyarkal baskı ile ilişkilendiren materyalist ekofeminizm, emek-dışı, değersiz alanlar olarak görülen yeniden üretim ve bakımı ekonomi politişin merkezine yerleştirir. Buna göre, yeniden üretim emekçileri olarak kadınlar, hava, su, orman, toprak ve tohum gibi doğal müştereklerin ana savunucularıdır. Bu da doğayı korumanın, hem mülksüzleştirmeye karşı verilen bir emek direnişi hem de cinsiyetçi işbölümüne meydan okuyan feminist bir mücadele olduğu anlamına gelir (Barca, 2021). Bu çerçevede Federici'nin yanı sıra, doğayı ve kadını tahakküm altına alan pozitivist, ilerlemeci bilim anlayışını eleştiren Carolyn Merchant (1980), ilerleme ve büyüme kisvesi altında dayatılan kapitalist ataerkil sistemin ekolojik etkilerini ortaya koyan Maria Mies ile Vandana Shiva (1986; 1993), kadın emeğini "yeniden üretim güçleri" kavramıyla ele alan Mary Mellor (1996) ve "meta-endüstriyel sınıf" kavramıyla kadınlarla birlikte köylüler ve yerli halkları da yeniden üretim emekçileri olarak ele alan ve dünya çapında bir çoğunluğa işaret eden Ariel Salleh (1997) gibi düşünürlerin çalışmaları, ekstraktivizme ilişkin materyalist bir ekofeminist anlatı geliştirmeye olanak tanır.

Sanayileşmeye dayalı anaakım kalkınma yaklaşımını radikal bir şekilde eleştiren ekofeminizm, dönüştürücü mücadele ve alternatif üretim projelerinin temelini oluşturmuştur. Ekofeministlerin agroekoloji⁶ çalışmalarında benimsedikleri toplumsal cinsiyet eşitliğini temel alan bakış açısı, ekstraktivizme karşı mücadelede öne çıkan en önemli perspektiflerden biridir. Brezilya Amazonu'nda Xingu Havzası'ndaki ormansızlaştırma sürecine karşı yerli halkın katılımıyla kurulan "Xingu Tohum Ağı" içindeki "Yarang Kadın Hareketi" buna örnek olarak verilebilir. Bölgede yaşayan etnik gruplardan biri olan Ikpeng yerlilerinin kadınlarından oluşan bu hareket, yerel tohumları toplayarak yeniden ağaçlandırmaya ve ekolojik restorasyona yardım etmektedir (Feitosa ve Yamaoka, 2020: 468).

Son olarak, yeni-ekstraktivizm sürecinde doğal varlıkların yağmalanması ile ortaya çıkan yeni bağımlılık ve emperyalizm biçimleri, bu süreçte yerel yönetici sınıfların oynadığı rolün de analizini gerektirmektedir. Neo-Marksist bağımlılık kuramlarında olduğu gibi, meseleyi sadece "dışarıdan içeriye" bir bakışla ele almak, doğaya yönelik talancı stratejilerin "içeride" yerel yönetici sınıflar tarafından da uygulandığını göz ardı etmemize yol açabilir (Şenalp, 2021: 40). James Petras ve Henry Veltmeyer, dış yatırımlara dayanarak doğal kaynak endüstrisini geliştirme stratejisini "ekstraktif emper-

⁶ Agroekoloji hem tarımsal ekosistemlerin işleyişini araştıran bir bilim dalı hem de kırsal toplulukların iklim değişikliğine karşı direncini artırmayı ve ekolojik olarak sürdürülebilir, toplumsal olarak daha adil, "başka bir tanım" yapmayı hedefleyen bir harekettir.

yalizm” olarak tanımlamış ve bu modelin gelişmesinde Latin Amerikalı yönetici sınıfların rolünü incelemiştir (Petras ve Veltmeyer, 2014). Veltmeyer (2012: 60-62), “ekstraktif sermaye” (doğrudan dış yatırımlarla sermayeyi taşıyan uluslararası şirketler) ile “ekstraktivist emperyalizm” (bu sermayeyi desteklemek için yetkilerini kullanan devlet) arasında bir ayrım yapar. Buna göre, ekstraktif sermayenin çıkarlarını içselleştiren Latin Amerikalı “ilerici”, post-neoliberal devletler, ekstraktivist emperyalizmin son halkasını temsil etmektedir.⁷ Veltmeyer ve Petras (2014: 62), günümüzde uluslararası şirketlerin “toprak/arazi kapatarak” doğal kaynak çıkarma ve sömürme stratejisini “tarımsal ekstraktivizm” (*agro-extractivism*) olarak tanımlarlar. Buna göre, arazi satın alımı veya kiralanması yoluyla toprağın yağmalanması/sömürülmesi anlamına gelen “arazi kapatma ya da arazi gaspı/yağması” (*land-grabbing*) tarımsal ekstraktivizmin önemli bir parçasıdır. Lula döneminde endüstriyel tarım devi haline gelen Brezilya, ileride ele alınacağı gibi bu süreç için önemli bir örnek oluşturur.

Latin Amerikalı ilerici hükümetler, ekstraktivizmi ekonomik kalkınma ve daha eşit gelir dağılımı adına savunmaktadır. Buna karşın Gudynas (2018: 69-71), ekstraktivist politikaların kalkınma ve gelir dağılımı açısından sınırlılıklarını göstermek için Paul Baran’ın “iktisadi artık” (*economic surplus*) kavramından hareketle “ekstraktivist artığa” işaret etmiştir. Marx’ın artık değer kavramını, “tekelci kapitalizm” koşulları altında genişleten Baran (2007: 39), artık değeri sadece kâr, rant ve faizin toplamı olarak değil, “belirli bir dönemde toplumun servetine yapılan farklı katkıların toplamı” olarak tanımlamıştır. Baran’a göre, stoklar, üretim araç ve gereçleri ve dış ticaret fazlası da iktisadi artığa dahildir. Baran’ın daha sonra Sweezy ile birlikte derinleştirdiği analizi, iktisadi artığın hesaplanması ve artığın kullanılma biçiminin ortaya konulması yoluyla kapitalist sistemde kaynakların nasıl israf edildiğini, doğaya nasıl zarar verildiğini ve gelir dağılımının nasıl bozulduğunu göstermesi açısından önem taşır. Buradan hareketle Gudynas, ekstraktivizmin iktisadi artığa eklediği çevresel boyutu “ekstraktivist artık” olarak tanımlamıştır. Doğal kaynakların sermayeye dönüştürülmesiyle ortaya çıkan ekstraktivist artık, kaynakların yenilenebilir olup olmaması durumuna göre iki temel biçim alır: tarımsal ekstraktivizmde ortaya çıkan yenilenebilir-çevresel artık ile mineraller ve hidrokarbonların çıkarımında oluşan yenilenemeyen-çevresel artık. İlk durumda toprağın iyi yönetilmesiyle bir miktar geri kazanım mümkün olabilir ama ikincisinde net ve geri dönülemez bir kayıp söz konusudur. Her iki ekstraktivist artıktan da toprağın ve suyun sınırsızca tüketilmesinden dolayı çok büyük, yapay olarak şişirilmiş bir artık söz konusu olmaktadır. Ancak yenilenebilir olanlar da dahil olmak üzere kaynaklar er ya da geç tükenecek, kapitalistin elde ettiği kâr, her zaman doğal kaynak kaybıyla orantılı olacaktır (Gudynas, 2021: 84). Bu açıdan Gudynas’a göre (2018: 70), elde edilen artık hesaplanırken ekstraktivizmin hesaplanamayan toplumsal ve çevresel etkilerinin de göz önünde bulundurulması gerekir. Ekstraktivist politikalarla elde edilen iktisadi artık, bu politikaları dayatmak ve meşrulaştırmak için olumlu

⁷ Veltmeyer ve Petras’ın yeni-ekstraktivizmi, post-neoliberal bir kalkınma modeli olarak değil, yeni bir emperyalizm biçimi olarak tanımlaması, “pembe dalga” hükümetlerinin yeni-kalkınmacı programlarını destekleyen solcular açısından tepkiyle karşılanmıştır. Bu yöndeki tartışmalardan hareketle Canterbury (2018:24), yeni-ekstraktivizmi, “Veltmeyer ve Petras’ın belirttiği yeni emperyalizm temelinde gelişen bir kapitalist kalkınma modeli” olarak tanımlamanın daha yerinde olduğunu vurgular. Bu tanım, bu makalenin çerçevesi için de daha uygundur.

bir gösterge olarak sunulsa da söz konusu sürecin toplumsal ve çevresel maliyeti göz ardı edilmektedir. Brezilya Amazonu'nda uygulanan ekstraktivist politikalar da tarihsel olarak her zaman iktisadi artık (özellikle de dış ticaret fazlası) elde etmenin temel araçlarından biri olarak meşrulaştırılmıştır. Yeni-ekstraktivist politikaların bu açıdan taşıdığı süreklilik öğelerini incelemeyi önce, bölgedeki ekstraktivist politikaların tarihsel gelişimini incelemek gerekir.

Brezilya Amazonu'nda Ekstraktivizmden Yeni-ekstraktivizme

Yerkürenin biyoçeşitlilik açısından en zengin ekosistemlerinden birini oluşturan ve günümüzde iklim değişikliği meselesinde merkezi öneme sahip olan Amazon Yağmur Ormanları'nın yaklaşık yüzde 60'ı Brezilya topraklarında bulunmakta ve Amazonlar (Amazon Havzası'nın bütünü), Brezilya yüzölçümünün yüzde 61'ini (yaklaşık 4,2 milyon kilometrekare) kaplamaktadır (Bezerra, 2015: 59). Başka bir ifadeyle, Amazonların çoğu Brezilya'da, Brezilya'nın çoğu Amazonlardadır. Yaklaşık olarak Batı Avrupa'nın yüzölçümüne denk gelen Brezilya Amazonu'nda, bugüne kadar 1 milyon kilometrekarelik doğal ekosistem (insan müdahalesi olmayan orman ekosistemleri) yok olmuştur (Urzedo ve Chatterjee, 2021: 303). Ormansızlaştırma süreci, özellikle 1960 ve 70'lerden itibaren ivme kazanmıştır; 1970'lerden 2000'lerin başlarına kadar otuz yıl içerisinde yok olan ormanlık alan, Fransa büyüklüğündedir (643 bin kilometrekare) (Fearnside, 2005: 681). Bu çevre kırımının (*ecocide*) bölgede yaşayan yerli halklar açısından anlamı ise soykırımdır. Sömürgecilik döneminden bu yana süren kırımına rağmen, bugün tüm Amazon havzasında 350 farklı etnik gruptan 20 milyon yerlinin yaşadığı tahmin edilmektedir (Bowman vd., 2021: 260). Amazon yerlilerinin çoğu (900 bin nüfusa sahip yaklaşık 305 kabile) Brezilya topraklarında yaşamaktadır. Bu topraklarda Portekizli sömürgecilerden önce tahminlere göre 11 milyon nüfusa sahip 2 bine yakın kabile vardı. Ancak sömürgecilerin taşıdığı grip, kızamık ve çiçek gibi hastalıkların sonucunda 16. yüzyılın sonlarına doğru bu kabilelerin yüzde 90'ı yok oldu. Bununla birlikte, kauçuk işçiliğinde ve şeker plantasyonlarında zorla çalıştırılan yerliler, kölelik koşullarında hayatlarını kaybettiler.

Amazonlar, sömürgecilik döneminden itibaren “keşfedilmeyi” ve sömürülmeyi bekleyen bir zenginlik kaynağı olarak görülmüştür. Ancak “keşif” ve sömürü sürecinin, esas olarak bölgede telekomünikasyon altyapısının gelişmesi gibi yapısal değişikliklerin başladığı 1960 ve 70'lerde derinleştiğini söyleyebiliriz. Bundan önce Amazon ormanları, Brezilya'nın geri kalanından yalıtılmış, bağımsız bir ada gibi görülmekteydi (Bezerra, 2015: 66). Özellikle altın arayışının sürdüğü 16. ve 17. yüzyıllardan bu yana Amazonlar, ıslah edilmesi mümkün olmayan bir “Yeşil Cehennem” (*Inferno Verde*) olarak tasvir ediliyordu (Casarões ve Farias, 2022: 55). Gerek altın, elmas ve demir gibi cevherler gerekse bitki çeşitliliği açısından zengin olan Brezilya'nın tarihi, sömürgecilik döneminden itibaren ekstraktif çevrimlerle (*cycle*) şekillendi. 1500'de bugünkü Brezilya topraklarına ayak basan Portekizli sömürgeciler, altın bulma konusunda İspanyollar kadar “şanslı” değillerdi. İlk ekstraktif çevrimi, şeker, tarçın, çivit, karanfil, kereste, pamuk ve kakao gibi Avrupa'da gıda üretiminde, baharat yapımında, eczacılıkta ve denizcilikte kullanılan ve “hinterlandın ilaçları” (*as drogas do sertão*) olarak

anılan ürünler oluşturdu. Diğer yandan Yeni Dünya'nın gizli hazinelerle dolu olduğuna dair *El Dorado* gibi efsanelerin de etkisiyle Brezilya'da altın bulmak için keşif gezileri (*bandeiras*) 17. yüzyıl boyunca sürdü. Nihayet 1690'ların sonlarında altın bulundu ve 18. yüzyılda madencilik hızla gelişmesiyle Brezilya'yı bir maden devine dönüştürecek "altın çevrimi" başladı. Portekizli sömürgeciler sadece 18. yüzyılda yaklaşık 850 ton altın çıkardılar. Bu süreç, ekonominin yapısını da değiştirdi. Zira "altın ekonomisi", madencilik desteklemek için ulaşım, tarım ve hayvancılık sektörlerine de yatırım gerektirdiğinden geniş bir iç pazar oluşumuna dayanıyor ve kapitalistleşme sürecinin koşullarını oluşturuyordu, bu açıdan sadece dış pazara odaklanan ve ilk birikim koşullarında şekillenen "şeker ekonomisi"nden farklıydı.⁸

Bununla birlikte, Brezilya'nın kapitalistleşme sürecinin dinamikleri, esas olarak 1840'lardan itibaren gelişen "kahve ekonomisi" ile şekillendi. Çoğunluğu yabancı yatırımlarla finanse edilen geniş demiryolu ağlarının da sağladığı imkânlarla Brezilya, 19. yüzyılın sonunda dünyanın en büyük kahve ihracatçısı haline geldi. İhracata dayalı sanayileşme süreci, kapitalizm öncesi yapıların hızla çözüldüğü bir toplumsal dönüşümü tetikledi. Ancak 1929 Büyük Bunalımı'nın, uluslararası kahve piyasalarına bağımlı olan Brezilya ekonomisini sert bir şekilde vurması, tarım ürünleri ihracatına dayalı ekonomik modelin sorgulanmasına yol açtı. 1930'da Getúlio Vargas'ı iktidara getiren burjuva devriminin ardından, otoriter, merkezîyetçi ve korporatist politikalarla uygulanan devlet destekli kalkınma stratejileri, Brezilya'nın çevreden yarı-çevre konumuna taşındığı hızlı sanayileşme döneminin temelini attı. Amazon bölgesi de bu süreçte Vargas'ın "Batı'ya Yürüyüş" (*Marcha para o Oeste*) adlı ulusal entegrasyon projesinin temel hedefi haline geldi (Bezerra, 2015: 63). Proje kapsamında yağmur ormanlarının yer aldığı Amazonas, Pará ve Mato Grosso ve Maranhão gibi eyaletleri ülkenin geri kalanına bağlayacak ulaşım ağlarının inşa edilmesi ve bu bölgede nüfusu artırmak için toplu konutlar yapılması planlandı. Brezilya'da çevrenin korunmasına yönelik ilk yasalar da bu dönemde çıkarıldı. Ancak 1934 tarihli Orman ve Su Yasası'nda olduğu gibi, bu yasalar doğal kaynakların kullanımında sürdürülebilirlikten ziyade federal bürokrasinin kaynakları daha rasyonel bir biçimde kontrol etmesine vurgu yapıyordu (Bezerra, 2015: 68). Sonuç olarak Vargas döneminden, özellikle de Vargas'ın 1939-1945 yılları arasındaki "Yeni Devlet" (*Estado Novo*) adlı dikta rejiminden itibaren, Amazonlardaki arazi ve kaynaklara yönelik saldırılar, yerel oligarşi ile sınırlı olmayan, devlet destekli bir süreç içerisinde gerçekleşmeye başladı (Garfield, 2013: 9). "Batı'ya Yürüyüş", "unutulmuş toprakları ele geçirmek" üzere, Amazonların yer aldığı batı, kuzeybatı ve orta-batı bölgelere yönelik bir ulusal işgal hareketine dönüşmüştü (Bezerra, 2015: 69).

Bu sürecin temel dinamiğini, 1940'larda artan küresel kauçuk talebi oluştuyordu. 1870'lerin sonlarından 1910'ların başlarına kadar süren kauçuk çevrimi, İkinci Dünya Savaşı'na doğru yeniden canlanmıştı. ABD, bu süreçte Japonya'nın kauçuk

⁸ Brezilya'nın iktisat tarihi genellikle ekonomik çevrimlere göre dönemlere ayrılır, örneğin "şeker ekonomisi", şeker ihracatına dayalı büyümenin belirleyici olduğu 1580'lerden 1680'lere kadarki sürece işaret eder. En önemli ilk birikim yöntemlerinden biri olan köleliğin etkin olarak kullanıldığı şeker ekonomisinde hem büyük fabrikalar hem de büyük çiftlikleri kapsayan şeker kamışı plantasyonları (*engenho*), Gudynas'a göre (2015), birinci nesil ekstraktizm uygulamalarına örnek olarak verilebilir.

üretimindeki tekeli kırma hedefiyle Amazon bölgesindeki yatırımlarını artırdı. Vargas hükümeti 1942'de ABD ile bir anlaşma imzalamış ve “Kauçuk Savaşı” (*Batalha da Borracha*) olarak anılan bir operasyon ile Amazonlarda lateks çıkarmaya yönelik geniş ölçekli bir proje başlatmıştı. Kauçuk ağacından çıkarılan ve sanayide farklı alanlarda kullanılan lateksin peşindeki bitki kaşifleri ve yatırımcılar, 1940'lardan itibaren Amazonların “yeşil cehennem” yerine “Güney Amerika'nın geleceği” olarak görülmesinin de yolunu açtı (Garfield, 2013: 9-10). 1940'lardaki ikinci kauçuk çevrimi, sömürgecilik döneminden bu yana ekstraktif çevrimlerin etkilerini en ağır şekilde hissedilen yerliler açısından yeni bir soykırım ve zorla yerinden etme sürecini tetikledi. Bunun yanı sıra ülkenin dört bir yanından (özellikle kuzeydoğudan) lateks çıkarmak için getirilen ve “Kauçuk Askerleri” (*Soldados da Borracha*) olarak anılan on binlerce işçi, sarıhumma ve sıtma gibi tropikal hastalıklara yakalanarak hayatını kaybetti. İşçilerin taşıdığı grip ve kızamık gibi hastalıklar da dış dünya ile ilk kez temas eden yerliler açısından ölümcüldü. Vargas'ın bu süreçte geliştirdiği jeopolitik doktrinler, Amazonların sömürülmesini, yerli halkların topraklarına el konulmasını, baskı ve şiddet koşullarının yerleşmesini meşrulaştırmaya yarıyor, Amazon'un kalkınmasını ne pahasına olursa olsun gerçekleştirilmesi gereken milliyetçi bir görev haline getiriyordu. Benzer devletçi kalkınma stratejileri, 1960'larda askerî rejim altında daha geniş ölçekli projelerle uygulanmaya devam edecekti.

1950'lilerde Brezilya'nın yeni bir kalkınma aşamasına girmesiyle birlikte Amazonların tarihi, bölgenin kendine özgü toplumsal yapısını dikkate almayan ulusal kalkınma modelleri ve projelerle şekillenmeye başladı. Bu süreçte Latin Amerika genelinde uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikaları, sanayi kapasitesinin geliştirilmesi, yeni teknolojilerin uygulanması ve tarımda üretkenliğin artırılmasına yönelikti. Amazon ise “boş bir bölge” olarak görülüyor, kalkınma için öncelikle “demografik boşluğun” doldurulması gerekiyordu (Bezerra, 2015: 63). Jucelino Kubitschek (1956-1961) hükümetinin ihracat teşvikine dayalı “Beş Yılda Elli Yıl” (*50 Anos em 5*) programı, Amazonlarda yol yapımı sürecini ve bölgeye yönelik iç göçü hızlandırdı. Bundan sonraki süreçte Amazon'un kalkınmasına yönelik bölgesel planlama, ulusal planlamanın ayrılmaz bir parçası oldu. 1955'te kabul edilen “Amazon'un Ekonomik Değerinin Artırılması Planı için Gözetim” (*Superintendência do Plano para a Valorização Econômica da Amazônia/SPVEA*), Amazon bölgesine yönelik o güne kadarki en büyük modernizasyon projesiydi. SPVEA'nın temel amacı, bölgenin zengin ekosistemini Brezilya'nın kalkınma süreci için itici güce dönüştürmektir (Mougey, 2018: 375). Bunun için bölgede tarım, hayvancılık ve madencilik gelişmesi ve bölgenin ulusal ekonomiye entegre edilmesi gerekiyordu. SPVEA, bölgede teknolojik altyapı inşa edilmesi için yöntem sunmakla kalmadı, aynı zamanda Amazonların zengin biyoçeşitliliğinin sömürülmesini teşvik eden kalkınma söylemi ile Antroposen kültürün gelişmesi için zemin hazırladı. Daha sonra, 1966'da askerî rejim yönetiminde SPVEA kapsamında kurulan “Amazon'un Kalkınması için Gözetim” (*Superintendência do Desenvolvimento da Amazônia/SUDAM*) adlı devlet kurumunun görevi, bölgede kaynakların çıkarılması ve toprağa el konulması için girişimcileri teşvik etmektir (Mougey, 2018: 404). Amazonlar, böylelikle 1960'ların sonlarından itibaren ekstraktivist politikaların merkezi haline geldi. Bu süreç, bölgeyi günümüzde Brezilya'nın önemli bir

organize sanayi bölgesi, madencilikte ikinci büyük bölge ve dayanıklı tüketim malları üretiminde üçüncü büyük bölge konumuna getirdi.

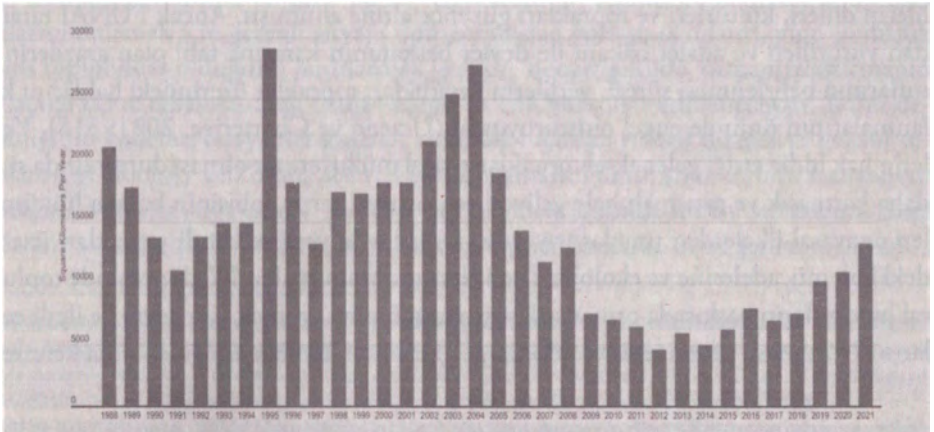
1964 askerî darbesi, ithal ikameci politikaların olumsuz etkilerine yönelik toplumsal tepkileri ve özellikle 1950'lerden itibaren yükselen toprak reformu taleplerini bastırmış, yeni bir birikim rejimi altında devlet kapitalizmini yeniden yapılandırmıştı. Bir yanda devlet kurumlarını yeniden düzenleyerek korporatist devleti güçlendiren diğer yanda dış ticaretin liberalleşmesini ve ekonominin dışa açılmasını sağlayan askerî rejim altında Brezilya, 1970'lerde "ekonomik mucize" olarak anılan hızlı büyüme dönemine girdi. Bu dönemi "bağımlı gelişme" kavramıyla ele alan Fernando Henrique Cardoso ve Enzo Faletto'ya göre (1979: 207-208), Brezilya'nın "ekonomik mucizesi", otoriter devletlerin çokuluslu sermaye ile yerel burjuvazi arasında ittifak kurmada ve böylelikle sermaye birikiminin artması için gerekli koşulları sağlamada daha başarılı olabileceğinin önemli bir göstergesiydi. Sanayi burjuvazisi ile latifundia (özel mülkiyete tabi büyük araziler) sahibi oligarklar arasında kurulacak uzlaşısı, bu açıdan hayati öneme sahipti. Bu doğrultuda askerî rejimin ilk icraatlarından biri, kırsal kesimdeki mevcut mülkiyet dağılımını koruyacak bir yasal çerçeve hazırlamak oldu. 1964'te yürürlüğe giren 4504 sayılı Toprak Yasası (*Estatuto da Terra*), toprak dağılımı üzerindeki kapitalist sınıf uzlaşısını pekiştirmekle kalmamış, yeni toprakların da tarıma açılması için bir sömürü stratejisi sunmuştu. Latifundiaların sübvansiyonlu kredi ve devlet desteğiyle modernizasyonu, vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklarla özel yatırımları teşvik ederek tarımsal ekstraktivizmin ve arazi gaspının yoğunlaşmasına zemin hazırladı (Sauer ve Oliveira, 2021: 67). Amazonların modernizasyonu sürecinde yerlilerle ilgili politika geliştirmek için 1967'de İçişleri Bakanlığı ve Ulusal Güvenlik Konseyi'nin altında Yerli Halkların Ulusal Vakfı (*Fundação Nacional dos Povos Indígenas/FUNAI*) kuruldu. Ne var ki FUNAI'nin görevi yerli halkları korumak değil onları asimile etmek ve "modern hayata hazır" hale getirmekti (Bezerra, 2015: 72; Urzedo ve Chatterjee, 2021: 316).

1970'te kurulan Tarım Reformu ve Kolonizasyon Ulusal Kurumu (*Instituto Nacional de Colonização e Reforma Agrária/INCRA*) tarafından uygulanan "kolonizasyon projeleri" ile Amazonlarda 508,8 milyon hektarlık alan tarım için tahsis edildi (Prieto, 2017: 11). 1970'lerde Amazonların yanı sıra, Brezilya'nın yüzde 22'sini kaplayan geniş çayırıkların (*cerrado*) yer aldığı araziler de ileri teknolojiye üretim koşulları sayesinde tarıma elverişli topraklara dönüştürüldü ve soya fasulyesi gibi endüstriyel tarım ürünleri, ABD'dekinden daha yüksek bir verimlilik oranıyla üretilebilir hale geldi (Hopewell, 2016: 545). "Yeşil Devrim" olarak anılan sürecin ana aktörü, 1973'te kurulan Brezilya Tarımsal Araştırma Kurumu (*Empresa Brasileira de Pesquisa Agropecuária/EMBRAPA*) idi. Bunun yanı sıra, 1970'lerden 1980'lere kadar Amazonlarda hayvancılık için 10 milyon hektardan fazla ormanlık alan yok edildi (Urzedo ve Chatterjee, 2021: 315).

1973'teki petrol şoku, ulusal kalkınma politikalarına ve Amazonlardaki metalaşma sürecine ivme kazandıran yeni bir dönüm noktası oldu. 1970'lerden itibaren Amazon bölgesindeki tarım merkezlerini birleştirecek ulaşım projeleri, Dünya Bankası ve Amerikalılar Arası Kalkınma Bankası (IDB) gibi büyük uluslararası bankalar tarafından finanse edildi ve bölgeye yatırım yapmak isteyen ulusal ve uluslararası yatırımcılara

özel vergi kolaylıkları sağlandı. Tucuruí, Volta Grande, Samuel ve Balbina hidroelektrik santralleri gibi mega projeler ve Transamazônica (6,3 km), Perimetral Norte (2,4 km) ve Cuiabá-Santarem (1,7 km) gibi otoyollar da yine bu dönemde, 1967'de başlatılan "Amazon Operasyonu" (*Operação Amazônia*) kapsamında yapıldı (Andersen: 2002: 16-17).

1973'ten itibaren uluslararası krizin etkisiyle hâkim sınıflar arasındaki ittifak çözülmeye başlamış ve askerî rejime dayalı devletçi kapitalizmle yeni ortaya çıkan serbest piyasa burjuvazisi arasındaki çıkar çatışması şiddetlenmişti (Petras, 2013: 471). Hızlı faiz artışları, parasal dalgalanma ve ticaret hadlerindeki bozulma, borçlanmanın maliyetini yükseltmiş, ihracat teşvikini sürdürme çabası enflasyonist baskıyı artırarak Brezilya'yı borç krizine sürüklemişti. Devlet güdümlü kapitalizmin krize girmesi, uluslararası finans piyasalarının belirleyici olduğu yeni bir kapitalist aşamaya geçişi tetikledi. 1964-1985 yılları arasındaki askerî rejim döneminde, tarım ürünleri ihracatının yanı sıra sanayi ihracatı da ön plandayken 1985 sonrası neoliberal yeniden yapılanma sürecinde tarım ve madencilik sektöründeki yerli ve yabancı sermaye ile finans sermayesi arasındaki iş birliğinin yükselmesiyle tarım ihracatı öne çıkmaya başladı (Petras, 2013: 471). Bununla birlikte 1990'ların ortalarına kadar çeşitli istikrar programlarına rağmen çözölemeyen hiper-enflasyon meselesi, arazilerin aşırı değerlenmesini ve yoğun bir arazi gaspını da beraberinde getirmişti. Cardoso döneminde (1995-2002) uygulanan neoliberal reformlar, bu süreci bir adım öteye taşıdı. Deregülasyon ve özelleştirme dalgası, endüstriyel tarım ve madencilik sektörlerinin yabancı yatırımlara açılmasını teşvik etti. Hâlihazırda Amazonlardaki ormansızlaştırmanın en büyük sebebi, 1970'lerden itibaren bölgenin sığır yetiştiriciliği ve soya üretimi başta olmak üzere endüstriyel tarım ve hayvancılık faaliyetlerine açılmasıydı (Bowman vd., 2021: 264). Brezilya Amazonu'ndaki ormansızlaştırma oranı, 1978-1988 yılları arasında yılda ortalama 21 bin kilometrekare iken endüstriyel tarımda üretkenliğin hızla artmaya başladığı 1995'te 29 bin kilometrekareyle rekor düzeye ulaştı (Fearnside, 2005: 681). Bundan sonraki süreçte Brezilya, adım adım dünyanın en büyük hammadde ihracatçılarından biri olacak, yüksek ihracat gelirleriyle ekonomik büyüme için önemli bir potansiyel oluşturan endüstriyel tarım sektörü ekstraktivist büyümenin itici gücü haline gelecekti.

Brezilya Amazonu'nda ormansızlaştırma (1988-2021), Kaynak: (INPE'den alıntılan: Moore, 2021).

Neoliberal Birikim Rejiminde “Yeni” ve “Yeşil” Ekstraktivizm

1970’lerin sonlarında yükselen işçi hareketinin içinden gelen sendika lideri Lula da Silva, 2002 seçimlerindeki zaferini, neoliberalizme geçiş sürecinde mağdur olan farklı kesimleri bir çeşit “kaybedenler ittifakı” içinde bir araya getirebilmesine borçluydu (Saad-Filho ve Morais, 2018: 81-83). Bu ittifakın içerisinde, yabancı sermayenin işine yarayan yüksek faiz oranları, para biriminin aşırı değerlenmesi ve ucuz ithalat baskısına karşı devletin koruyucu şemsiyesine ihtiyaç duyan ihracatçı sermaye kesimleri de yer alıyordu. Lula, seçimden kısa bir süre önce “Brezilya Halkına Mektup” ile yoksuzluk ve eşitsizlikle mücadele edeceğini, ancak bunu makroekonomik istikrara dayalı piyasa ekonomisine bağlı kalarak yapacağını açıklamıştı. Böylelikle, ekstraktivizme dayalı birikim stratejisinin ve kalkınma modelinin gelişmesine yol açan Cardoso’nun neoliberal yeniden yapılanma politikalarının sürdürüleceğinin garantisini verdi. PT döneminde uygulanan *Bolsa Família* (Aile Bütçesi) ve *Fome Zero* (Sıfır Açlık) gibi sosyal yardım programları, 2000’lerin başından itibaren Çin’in hızlı büyümesine eşlik eden yüksek emtia fiyatlarının sağladığı elverişli konjonktürde, yeni-ekstraktivist politikalarla finanse edildi. Milli gelirdeki yüzde 28’lik payıyla ekonomik büyümenin motoru olan endüstriyel tarım sektörünün bu süreçteki rolü merkeziydi. OECD’nin 2009 raporuna göre, Brezilya ihracatının yüzde 40’ını, ticaret fazlasının ise yüzde 97’sini oluşturan endüstriyel tarım sektörü, ödemeler dengesinin sürdürülebilirliği ve makroekonomik istikrarın sağlanması açısından anahtar konumdaydı (Hopewell, 2014: 299). 2015’te Brezilya, 440 milyon ton maden (yüzde 90’ı demir cevheri) çıkarımı ve 95,5 milyon ton soya fasulyesi üretimi ile Latin Amerika’nın en büyük ekstraktivist gücü haline geldi (Gudynas, 2018: 64).

Yukarıdaki grafikte görülebileceği gibi, Lula’nın iktidarının ikinci yılında, 2004’te, Amazonlardaki ormansızlaştırma, 27,7 kilometrekare ile 1995’teki rekor seviyenin ardından en yüksek seviyeye ulaştı. 2005’ten sonra ormansızlaştırma oranının düşmesi ise yerli halkları, ekoloji hareketleri ve Topraksız Kır İşçileri Hareketi’nin (MST) baskısı ile mümkün oldu (Petras, 2013: 475). Demokratikleşme sürecinde, özellikle 1980’lerin sonlarından itibaren yerli hareketi ivme kazanmış, 1988 Anayasası’nda yerlilerin dilleri, kültürleri ve toprakları güvence altına alınmıştı. Ancak FUNAI tarafından yürütülen ve adalet bakanı ile devlet başkanının kararına tabi olan arazilerin sınırlarının belirlenmesi süreci, yerlilerin yaşadıkları topraklar üzerindeki haklarını kullanmalarının önünde engel oluşturunuyordu (Urzedo ve Chatterjee, 2021: 318). Yerlilerin hak iddia ettiği geleneksel toprakların özel mülkiyete ait olması durumunda süreç daha karmaşık ve çatışmalı hale geliyor, endüstriyel tarım lobisinin baskısı hükümetleri anayasal ilkelerden uzaklaştırıyordu. Dolayısıyla yerliler kendi toprakları üzerindeki hak mücadelesine ve ekolojik direnişlerine devam ettiler. PT döneminde toplumsal hareketlerin baskısıyla ormansızlaştırmanın önüne geçmek için çevre ile ilgili cezaların arttırılması, gözetim sistemlerinin geliştirilmesi, temizlenmiş alanlarda kereste ti-

caretinin yasaklanması ve biyoçeşitliliği korumak ve kaynakların sürdürülebilir kullanımını sağlamak için Amazon Fonu⁹ oluşturulması gibi adımlar atıldı. Bu adımlarla, 2016'ya kadar ormansızlaştırma oranında belirli ölçüde azalma sağlandıysa da ekstraktivist politikalarından vazgeçilmedi. Dahası PT dönemindeki çevresel düzenlemeler ve uygulamalar, esas olarak ekstraktivist şirketlerin önünü açmaya yönelikti (Gudynas, 2018: 67). 1989'da Amazonlarda ormansızlaştırmayı önlemek için kurulan Çevre Bakanlığı'na bağlı Çevre ve Yenilenebilir Doğal Kaynaklar Enstitüsü (*Instituto Brasileiro do Meio Ambiente e dos Recursos Naturais Renováveis*/IBAMA) PT hükümetlerinin baskısı altında Amazonlarda birçok altyapı projesine onay verdi. 2007'de uluslararası kurumların gözetiminde Acre eyaletinde başlatılan çevre programları, yerlilerin haklarının ihlal edilmesine yol açtığı gibi "ormanların koruyucuları" olarak bilinen kauçuk toplayıcıları (*seringueiros*) üzerinde büyük bir baskı yarattı¹⁰ (Isla, 2022: 76-77).

PT hükümetleri, Amazon bölgesinde 1960'lardan itibaren uygulanan projelerin devamı niteliğinde olan barajlar, otoyolları, elektrik şebekeleri ve doğal gaz boru hatları gibi yatırımları, bölgesel kalkınma bağlamında desteklemiş ve yatırımların istihdam potansiyeline dikkat çekmiştir. Bu açıdan ormansızlaştırmanın yoksulların geliri yükselteceği argümanını masaya yatırmak gerekir. Ormansızlaştırma sürecinde yeni temizlenmiş araziler, tarım ve madencilik projelerindeki yatırımları çekse de zamanla daha fazla insanın bu bölgelere göç etmesine neden olur ve bu durum, yeni oluşan iş imkânları karşısında artan bir rekabet ve ücretler üzerinde aşağı doğru baskı yaratır (Chomsky ve Pollin, 2021: 48). Ayrıca düşük gelirli olanlar ister geçimlik tarımı genişletmek ister şirket tarımından iş imkânları bulmak sayesinde ormansızlaştırmadan elde edecekleri kazanım, ormanın kendisinin sağlayacağı gelir yaratan faaliyetlerin kaybıyla yok edilecektir (Chomsky ve Pollin, 2021: 48). Kauçuk için ağaçlardan istifade etmek, kabuklu yemiş çiftçiliği ve ölü ağaçlardan sürekli kereste toplamak bu faaliyetler arasındadır. Bununla birlikte kurak bölgelerdeki çiftçiler sulama için yağmura ve su baskınlarından korunmak için de ormanlara bel bağlarlar (Chomsky ve Pollin, 2021: 123). Bundan dolayı, kuraklıkların ve su baskınlarının artmasıyla, iklim değişikliğinden ve ormansızlaşmadan en çok etkilenenler yine çiftçiler olacaktır. Kuraklık ve su baskını sonrası fiyatlar ani bir şekilde yükseldiğinde ihtiyaç duyduğu gıdayı alamayan yoksullar da gene bu süreçten ciddi bir şekilde etkilenecektir. Su baskınlarını önlemek için gerekli altyapı donanımından yoksun olanların, yine en düşük gelirli topluluklar olduğunu hatırlatmak gerekir. Benzer şekilde, ormansızlaştırmanın yol açtığı çevre tahribatından uzun vadede en çok yoksullar etkilenecektir. İklim değişikliğinin bedelini ödeyenler giderek artan bir biçimde yoksul ülkeler ve yoksul insanlardır (Chomsky ve Pollin, 2021: 118). Endüstriyel tarım şirketlerinin faaliyetleri, toprağa, havaya ve suya en çok zarar veren faaliyetler arasındadır. Bu şirketlerin, daha fazla kâr ve daha fazla verim için yol açtığı toprak bozumu (aşırı kullanım sonucu

⁹ 2009'da oluşturulan 1,2 milyar dolarlık Amazon Fonu, büyük ölçüde Alman ve Norveç hükümetlerinin yatırımlarına dayanıyordu. Fonun yönetimi, uluslararası yatırımcılarla müzakere süreçlerini yürüten Brezilya Kalkınma Bankası (BNDES) aracılığıyla merkezleştirildi. Fonun dörtte biri yerli topraklarına ayrılmıştı ancak devlet kuruluşları ve sivil toplum örgütleri in yürüttüğü süreçte yerli halklar karar verme mekanizmalarına dahil edilmedi (Urzedo ve Chatterjee, 2021: 320).

¹⁰ 1988'de öldürülen çevreci aktivist Chico Mendes'in kauçuk ağaçlarını sermayenin elinden kurtarmaya çalışan ve yerlilerin ormanla uyum içinde yaşayabilmesi için mücadele eden Acre'li bir kauçuk işçisi olduğunu bu noktada hatırlatmak gerek.

organik maddenin kaybı), çölleşme ve tatlı su kıtlığı, biyoçeşitlilik kaybı, su kirliliği, bir dizi insan sağlığı sorununa neden olur. Marx'ın işaret ettiği metabolik yarılma, günümüzde her gün yakın mesafeden zehirli tarım ilaçlarına ve herbisitlere maruz kalan milyonlarca tarım işçisinin hayatına mal olmaya devam etmektedir.

Sonuç olarak, PT döneminde uygulanan yeni-kalkıncı politikalar, doğanın temellükünü ve ormansızlaştırmayı belirli bir ölçüde sınırlasa da endüstriyel tarım sektörünün çıkarlarını öncelikle toprakla daha sömürgeci bir ilişki kuran ekstraktivizmi sürdürmüştür. PT hükümetleri, sürdürülebilir kalkınma projeleriyle tahrip edilen orman arazisinin yeniden kullanımı ile ilgili politikalar uygulamasalar da Amazonlarda ormansızlaştırmaya yol açacak ve yerli halkları zorla yerinden edecek proje ve uygulamaları devam ettirmiştir. Bu süreç, uzun dönemde yoksullar için iklim değişikliğinin bedelini ağırlaştıracağı için sosyal devlet anlayışı ile çelişir. Bir diğer önemli çelişki, Lula'nın "Sıfır Açlık" politikası ile ilgilidir. Lula'nın en önemli sosyal politikalarından biri olan açlıkla mücadelenin, Lula'nın 2022 seçimlerindeki kampanyasında da önemli bir gündem maddesi olarak öne çıktığı görülmektedir. Ne var ki küresel açlık rakamları, küresel sıcaklıklardaki istikrarlı artışla beraber tırmanmaya devam etmektedir. Bir yandan açlıkla mücadele hedefini benimseyip diğer yandan uzun dönemde açlığa yol açacak, iklim değişikliğini tetikleyecek endüstriyel tarım odaklı bir ekonomik büyüme modeli benimsemek önemli bir çelişkiye yol açmaktadır.

Yeni-ekstraktivist politikaların bir diğer önemli sınırlılığı, hammadde ihracatına bağımlılığı artırmasıdır. Hammaddeye akın, sanayi sektörünün konumunu zayıflatarak görece bir sanayisizleşme sürecine yol açmış ve ekstraktif sektörlerin artan ağırlığı, Petras'ın (2013: 473) ifadesiyle Brezilya'nın "sömürgeci kalkınma biçimini" yeniden canlandırmıştır. Lula'nın desteklediği ihracatçı sermaye grubu, uluslararası sermaye ağlarına bağlı olmakla birlikte, altyapı desteği, düşük faiz ve kredi gibi talepleriyle içeride ve dışarıda devletin koruyucu şemsiyesine ihtiyaç duyan kesimdir. Bu süreçte, petrol, madencilik, endüstriyel tarım ve gıda gibi sektörlerde devlet desteğiyle büyüyen ve "ulusal şampiyonlar" (*campeões nacionais*) olarak anılan bu şirketlerin hızla uluslararasılaşması, Brezilya'yı küresel piyasalara daha sıkı bir şekilde entegre etmiştir. Böylelikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren Brezilya'nın küresel kapitalizme eklemlenme biçimini belirleyen sanayisizleşme ve finansallaşma süreçleri, PT döneminde ekstraktivist sektörlerin büyümesiyle ivme kazanmıştır. 2010'da dünyanın en büyük hayvansal gıda üreticisi olan JBS, aynı dönemde dünyanın bir numaralı etanol üreticisi haline gelen Copersugar ve dünyanın en büyük kümes hayvanı eti üreticisi olan BRF, Petras ve Veltmeyer'in "ekstraktif sermaye" olarak tanımladığı Brezilyalı uluslararası şirketlerdir. Bu sermayeyi desteklemek için Lula'nın Ocak 2007'de başlattığı Ekonomiye Hızlandırma Programı (*Programa de Aceleração do Crescimento-PAC*) ve "ulusal şampiyonlar" oluşturma girişiminin temel aracı haline gelen, şirketlere teknik, yönetsel ve finansal destek veren Brezilya Kalkınma Bankası'nın (BNDES) fonları ise "ekstraktivist emperyalizm" in somut örnekleri olarak ele alınabilir. Bunun yanı sıra PT döneminde MERCOSUR (Güney Ortak Pazarı) ve IBSA (Hindistan, Brezilya, Güney Afrika Diyalog Forumu) gibi bölgesel entegrasyon projeleri ve uluslararası platformlar da endüstriyel tarım sektörünün uluslararası piyasalardaki rekabet gücünü artırmaya yönelik girişimler olarak kullanılmıştır.

Bu süreçle bağlantılı bir diğer sınırlılık hem kapitalist sınıfın belirli fraksiyonlarını hem de işçi sınıfı kesimlerini aynı anda memnun etmeye dayalı kalkınmacılık anlayışının sürdürülebilir olmamasıdır. Emtia piyasasında on yıldan uzun süren patlamanın (*boom*), Lula döneminde (2003-2010) uygulanan yeni-kalkınmacı modelin sınıfsal ilişkilerini büyük ölçüde örttüğünü söyleyebiliriz. Ancak Dilma Rousseff döneminde (2011-2016) emtia gelirleri, özellikle 2014'ün ikinci yarısından itibaren hızla düşmeye başladı. Portföy yatırımları azaldıkça ve ekonomi durgunlaştıkça ekstraktivist sermaye Amazonlarda daha çok yoğunlaşıyor, bu da ormansızlaştırmayı ve yerli halklara yönelik soykırımı şiddetlendiriyordu (Petras, 2013: 478). 2011'de, Rousseff hükümetinin desteklediği mega proje kapsamında yapımına başlanan Pará eyaletindeki Belo Monte Barajı, yerlilerin zorla yerinden edilmesine yol açtı ve yerlilere yönelik şiddet olaylarını tetikledi. 2012'de Amazon yerlilerine yönelik şiddet olayları yüzde 237 artmış, 62 yerli bölgesi madenciler ve keresteciler tarafından işgal edilmişti (Petras, 2013: 479).

Yeni-ekstraktivist politikaların meşrulaştırılması, sadece gelir dağılımı eşitsizliği ile mücadeleye değil, petrol, kömür ve doğalgaz gibi fosil kaynaklara olan bağımlılığın azaltılması ve yenilenebilir enerjiye geçilmesini hedefleyen “yeşil kalkınmacılık” söylemlerine de dayanıyordu. Buna göre “yeşil ekonomiye geçiş” süreci, güneş, rüzgâr ve biyoyakıt (şeker kamışı ve mısır başta olmak üzere bitkilerden elde edilen biyo-etanol) gibi yenilenebilir enerji kaynaklarını geliştirmeye yönelik yatırım üzerine kuruluydu. Ne var ki Aykut Çoban'ın işaret ettiği gibi (2022: 79), “yeşil dönüşüm” sürecinde fosil yakıtlara bağımlılığının yerini metal ve mineral madenciliğine bağımlılık almakta; rüzgâr elektrik santrallerinin ve elektrikli otomobillerin geleneksel olanlara kıyasla daha fazla mineral maddeye ihtiyaç duyması, lityum, bakır, nikel, kobalt ve nadir toprak elementlerinin çıkarılmasına dayalı “yeşil ekstraktivizm” olgusunu tetiklemektedir. Bu olgu özellikle Küresel Güney ülkeleri (Latin Amerika'da zengin lityum rezervlerine sahip Arjantin, Şili, Bolivya) üzerindeki ekstraktivist baskıyı artırmaktadır. “Yeşil ekstraktivizm”, büyük ölçekli doğal kaynak çıkarımının “sürdürülebilirlik” ile uyumlaştırılma çabası olarak tanımlanabilir. Ekstraktivizmin geleneksel biçimleri ile daha “yeşil” biçimleri arasında önemli ölçüde devamlılık söz konusudur. Yeşil ekstraktivizm, “iklim krizini çözme” adı altında, sonsuz bir ekstraktivizmi, insan hakları, biyoçeşitlilik ve ekosistemden daha öncelikli bir konuma yerleştirir ve doğanın temellükü ve emek sömürüsü aracılığıyla sermaye birikimini beslemeye devam eder (Bruna, 2022).

Yeşil ekstraktivizm ile öne çıkan olgulardan biri, “yeşil gasp” (*green grabbing*) olarak tanımlanan arazi kapatma biçimidir (Fairhead vd., 2012). Yeşil gasp, arazi ve kaynak üzerinde çevrecilikle ilgili amaçlar öne sürülerek temellük kurulmasıdır. Burada temellük ile kastedilen, mülkiyetin ve kaynaklar üzerinde kullanım hakkının, yoksullardan zenginlere geçmesidir. Bu açıdan “yeşil gasp”, doğanın temellükünün yeni bir biçimidir. Bu süreç, sermayenin yoğunlaşmasıyla mülkiyete dayalı kapitalist bir sermaye birikimine dayanabilir ya da ilk birikim yoluyla mülksüzleştirmeye, yani çiftçiye toprağından ayırmaya dayalı bir süreç de olabilir (Fairhead vd. 2012: 238). Buradaki en temel mesele, “yeşil” söylemlerle arazinin temellükünün meşrulaştırılmaya çalışılmasıdır. Kiralanan ya da satın alınan arazide daha verimli, daha “yeşil” bir tarım ya-

pılacağı, biyoçeşitliliğin ve ekosistemin korunacağı, eko-turizme açılacağı gibi söylemler buna örnek olarak verilebilir. Örneğin palmiye yağı tarlalarının büyük ölçüde genişlemesi ve ticaretinin artırılması, palmiye yağının karbon içermeyen bir yakıt olması ile meşrulaştırılır. Ancak palmiye yağı gibi monokültüre dayalı ürünlerin tarımı, toprağı uzun dönemde çölleştirmektedir. 2010'ların başından bu yana Brezilya Amazonu'nda, özellikle Pará ve Roraima eyaletlerinde palmiye yağı üretiminin artması ve giderek daha çok teşvik edilmesi, Amazonların geleceğı açısından çok büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Amazonlarda üretilen en önemli biyoyakıt ise etanoldür. 1970'lerde Ulusal Etanol Programı ile şeker kamışına dayalı geniş çaplı etanol üretimine başlayan Brezilya, dünyanın en büyük etanol üreticisi ve ihracatçısı haline gelmiştir. 2000'lerde Brezilya'nın petrole olan bağımlılığını kırmasında önemli rol oynayan etanol, Amazon ormanlarının giderek daha fazla yağmalanmasına yol açmıştır. Yine biyodizel üretiminde kullanılan soya fasulyesinin monokültüre dayalı üretimi, Amazonlarda, özellikle üretimin yoğunlaştığı Mato Grosso'da ekosistemlerin bozulmasına ve biyoçeşitlilik kaybına neden olmaktadır (Kröger, 2022: 89-91).

Tarımsal ekstraktivizmin dayandığı arazi gaspı ile ilgili bir diğer önemli nokta, gasp sürecinin ulusaşırı sermayenin gelişimi ile yakından ilişkili olmasıdır (Borras vd., 2012; Veltmeyer ve Petras, 2014). Güney ülkelerinde neoliberal politikalarla tarımsal üretimin yoğun biçimde uluslararası piyasalara açılması, geç kapitalistleşen ülkelerde tarımı ulusaşırı şirketlerin faaliyet alanı haline getirmiş ve ulusaşırı tarım/gıda şirketlerinin Güney'deki en elverişli topraklarda yüksek verimlilik oranlarıyla dünya pazarına yapılan üretimi kontrol etmelerini sağlamıştır (Akgemci, 2020: 10). Burada ulusaşırı gıda şirketleri ile kastedilen, hem Brezilya pazarına giren Monsanto, ADM, Bunge ve Cargill gibi küresel gıda devleri hem de rekabet gücü artan ve küresel gıda pazarında önemli aktörler haline gelen JBS ve BRF gibi Brezilyalı gıda şirketleridir. PT döneminde tarımsal sermayenin ulusaşırılaşması, hem ABD merkezli ulusaşırı şirketlerin yatırımlarına dayanan, dıştan içe hem de yerel sermayenin sınır ötesi birleşme ve satın almalarla ulusaşırılaşmasına dayanan, içten dışa bir süreç olarak gelişmiştir. Brezilyalı ulusaşırı gıda şirketleri, sınır ötesindeki ekstraktivist stratejilerini ve arazi gasplarını özellikle Afrika'da yoğunlaştırmıştır (Borras vd., 2012: 410). 2000'li yıllarda gelişen Güney-Güney iş birliği süreci ve Üçüncü Dünyaçı dayanışma söylemleri, Brezilya'nın ekstraktivist endüstrilerini geliştirmeye yönelik ulusaşırı birikim sürecine meşru bir zemin kazandırmaktadır. Bu süreç, sömürgecilik döneminin ardından bir kez daha, Afrika'nın hammadde üreticisi konumunu perçinlemekte ve Afrika'yı ekstraktivist kalkınma stratejisinin yöneldiğı ilk adres haline getirmektedir (Akgemci, 2020: 254-255).

Bununla birlikte Aylin Topal'ın belirttiğı gibi (2020: 85), yeni-ekstraktivism, neoliberal tarım politikalarının geçimlik tarımdan veya küçük üreticilikten kopardığı kırsal nüfusu, ulusaşırı maden, gıda ve enerji şirketlerinin istihdamına muhtaç yedek işgücü ordusuna dönüştürerek yeni bir proleterleşme sürecini tetiklemiştir. Ekstraktif sermayeye karşı gelişen sınıf mücadelesinin ana aktörleri, köylü çiftçilerden oluşan yerli halklarla yarı-proleterleştirilmiş topraksız kır işçileridir (Veltmeyer, 2016: 781). Ekstraktivist sektörler, istihdam oranlarının görece düşük olduğu ve istihdam edilen işçilerin de aşırı sömürü koşullarına maruz kaldığı sektörlerdir (Acosta, 2017: 84). Bu

doğrultuda hükümetlerin ekstraktivist şirketlere desteği, emeğin esnekleşmesine yol açan düşük kalite standartları, güvensiz iş koşulları ve sendikal hakların ihlali gibi unsurlara tolerans gösterilmesine yol açmaktadır (Gudynas, 2018: 68). PT hükümetleri açısından emek piyasasında esnekleşmenin yanı sıra, insan hakları ihlallerine, yerlilere ve çevre aktivistlerine yönelik şiddet olaylarına ve ekstraktivist sektörlerdeki yolsuzluk iddialarına da tolerans gösterildiği yönünde ciddi eleştiriler vardır (Farthing ve Fabricant, 2018: 10-11). Ekstraktivizmin insan hakları ihlalleriyle ilişkisini ortaya koyan *extrahección* kavramı bu açıdan önemlidir. Latince “şiddetle koparmak” anlamına gelen “*extraher*” sözcüğü ile “kaynak çıkarma” anlamına gelen “*extrahecciones*” sözcüğünün birleşmesinden oluşan kavram, ekstraktivizmin yol açtığı insan hakları ihlallerini ve şiddeti tanımlamak için kullanılmaktadır (Gudynas, 2018: 69).

Bütün bu sürecin ardından, 2018’de Bolsonaro’nun iktidara gelişi ise Amazonların tarihindeki en sert ve şiddetli sömürü süreçlerinden birini tetiklemiştir. Göreve başladığı gün, ilk iş olarak yerli topraklarını koruyan yasaları esnetmeye ve Amazonları imara açmaya çalışan Bolsonaro, “Ya asimile olurlar ya da yok olur giderler” diyerek yerli halkları açıkça soykırımla tehdit etmiş ve Donna J. Haraway’ın ifadesiyle “topyekûn bir imha krizine” yol açmıştır (Bryant ve Wallenberg, 2020). Başlı başına bir çalışma konusu olan ve bu makalenin sınırlarını aşan Bolsonaro’nun gerçekleştirdiği çevre kırımını otoriter popülizm ile ilişkilendiren önemli bir literatür oluşmuştur (Bkz. Veltmeyer, 2023; Mendes Motta ve 2022; Deutsch, 2021; McCarthy, 2019; Rojas, Olival ve Olival, 2019). Bolsonaro döneminde, sadece dört yılda Amazonlara verilen zararın ve yerlilere yönelik giderek büyüyen tehdidin ardından 2022’de yeniden seçilen Lula’nın iktidarında, yeni-ekstraktivizmin sorgulanması ve post-ekstraktivist bir geleceği inşa etmenin imkânlarının tartışılması daha çok önem kazanmıştır.

Sonuç Yerine: *Buen Vivir* ve Post-ekstraktivist bir Geleceğin İmkânları

Yeni-ekstraktivizm, Amazon bölgesindeki tüm ekstraktivist süreçlerde olduğu gibi doğa üzerinde temellük kurulması, yerli topraklarının gasp edilmesi ve yerli emeğinin sömürülmesine dayanır. Mülksüzleştirme ve metalaştırma eğilimini artıran talancı ekstraktivist birikim dürtüsü, neoliberal dönemde kalkınma ve “yeşil dönüşüm” söylemleriyle meşrulaştırılmaktadır. Buna göre, ekstraktivizm olmadan Güney’in kalkınması da fosil yakıtlara bağımlılığın kırılması da mümkün değildir; o halde ekstraktivizmin yol açtığı toplumsal ve ekolojik hasarın sosyal politikalarla ve çevreci düzenlemelerle dengelenmesi gerekir. Ne var ki Brezilya Amazonu örneği, bu dengenin asla sağlanamayacağını açıkça ortaya koymaktadır. Amazonların tarihi, sadece ormansızlaştırmanın değil ekstraktivizmin yol açtığı bütüncül tahribat ve yıkımın tarihidir. Bu tarih bize ekolojik yıkımın, kapitalizmin doğa ve toplum üzerinde kurduğu tahakkümle ilişkili olduğunu, başka bir ifadeyle ekolojik krizin kapitalizmin krizi olduğunu gösterir. Bu da çevreye zarar veren faaliyetleri sınırlamanın ötesinde alternatif bir yaşam biçimine ve yeni bir medeniyete geçişi mümkün kılacak, ekolojik sürdürülebilirliği, eşitliği ve özgürlüğü temin edecek bir toplumsal dönüşüm için mücadele etmek gerektiğine işaret eder. Her türlü sömürüyü, sömürgeciliği ve tahakkümü ortadan kal-

dırmak, farklı direniş güçlerinin (emekçilerin, göçmenlerin, yerlilerin, kadınların) kapitalizme, emperyalizme, sömürgecilığe, militarizme, ırkçılığa, cinsiyetçiliğe ve türçülüğe karşı birlikte mücadele etmesini gerektirir (Çoban, 2022: 201). Amazonlardaki yıkımın ulaştığı boyutun anlaşılması ve ekolojik adaleti sağlayacak post-ekstraktivist bir geçiş sürecinin inşa edilmesi ancak böyle mümkün olacaktır. Yerli kadınlar tarafından kullanılan *terricidio* (yeryüzü kırımı) kavramı, bu açıdan yol gösterici olabilir. Soykırım, çevre kırımı, kadın kırımı ve episteme-kırımı¹¹ kapsayan bu kavram, maddi-manevi tüm yaşam biçiminin sistematik olarak yok edilmesini tanımlar. Mücadelenin eksenine dikkat çeken bu bütüncül perspektif, doğayı yaşayan bir varlık ve bir hak öznesi olarak gören *Buen Vivir*'in ürünüdür.

*Buen Vivir*¹², And ve Amazon bölgesinde yaşayan pek çok farklı yerli topluluğun söylemlerinde, siyasi projelerinde, kültürel ve sosyoekonomik pratiklerinde çeşitli şekillerde kendini gösteren, yerlilerin kolektif hafızalarına dayanan bir “yaşam felsefesi”, daha doğrusu bir “*cosmovisión*” olarak tanımlanabilir. *Cosmovisión*, bir toplumun, kozmosu ve etrafındaki dünyayı algılama biçimidir; insan dünyası, doğal dünya ve ruhani dünya arasındaki ilişkileri içerir (López, 2010: 52). Spritüel dünya, yerlilerin yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olduğundan, *Buen Vivir*'in de anlaşılması için merkezi bir unsurdur. Buna göre, insan ve *Pachamama*¹³ yaşayan bir bütün oluşturur. Topluluk ve *Pachamama* arasındaki ilişki, *Buen Vivir*'in inşası için merkezi önem taşır (Acosta, 2017: 93). İnsan-doğa ilişkisini karşıtlık üzerine kuran modernitenin aksine *Buen Vivir*, tamamlayıcılık ve karşılıklılık esasına dayalı bir ilişkiyi esas alır. Uyum ve denge, böyle bir ilişkinin kurulabilmesi için temel ilkelerdir. İnsanın kendisiyle ve yaşadığı toplulukla uyumu ve topluluğun da doğayla uyumu sağlanmalıdır. *Buen Vivir*, yaşamın ve direnişin nasıl örgütlenebileceğine dair yol göstermesinin yanı sıra dünyayı ve kozmosu anlamanın yeni yollarını da sunar (Acosta, 2018: 102).

Buen Vivir'i oluşturan fikirlerin gelişiminin, yerlilerin toplumsal hareket aktivistleri olarak güçlü bir özne haline gelmeleriyle yakından ilişkili olduğunu belirtmek gerekir. Bu süreçte *Buen Vivir*, hem farklı yerli toplulukları arasında bağ kurulmasını sağlamış hem de diğer toplumsal muhalefet aktörleri tarafından da sürdürülebilirlik için etik bir perspektif ve alternatif bir kalkınma biçimi olarak benimsenmiştir. *Buen Vivir*'de kolektif eylem ve özyönetim gerektiren ve yatay bir şekilde örgütlenmeyi ön-

¹¹ Genellikle soykırıma eşlik eden episteme-kırım (*epistemicidio*), sadece belirli bir grubun varlığını ortadan kaldırmaya değil o grubun içselleştirdiği, yaşamın bütününe dağılmış olan, nesilden nesile aktarılan bilgiyi de yok etmeye yöneliktir. Amerikan yerlilerine yönelik soykırım ve kadınlara yönelik cadı avları, aynı zamanda episteme-kırım örnekleridir. İki örnekte de söz konusu bilgi, insan-doğa ilişkisine alternatif bir bakış içerir.

¹² Quechua dilinde *sumak kawsay*, Aymara dilinde *suma qamaña*, Guaraní dilinde *ñande reko* veya *tekó porã* ve Shuar dilinde *pénker puJustin*, İspanyolcaya “*buen vivir*” (iyi yaşamak) olarak çevrilmiştir. Bununla birlikte farklı yerli topluluklarında, örneğin Şilî'deki Mapuche yerlilerinde ya da Meksika ve Guatemala'daki Maya geleneğinde de benzer kavramlara rastlanır (Acosta, 2018: 101). Afrika'daki *ubuntu* ve Hindistan'daki *swaraj* kavramlarının da benzer değer ve deneyimlere işaret ettiği söylenebilir (Acosta, 2017: 98).

¹³ *Pachamama*, “Toprak Ana” olarak çevrilse de bunun ötesinde, yeryüzü, evren, dünya ya da kozmos, zaman ve mekân ile eşdeğerdir. Yerlilerin dinleri açısından kutsal/tanrısaldır. Doğa-kültür ayrımını ortadan kaldırdığı gibi doğa ve doğaüstü olanı da bir araya getirir. Parçaların toplamından daha fazlasını oluşturan bir bütündür. Buna göre bütünü etkileyen şey parçaları, parçaları etkileyen şey de bütünü etkiler (López, 2010: 53).

gören doğrudan demokrasi anlayışı hâkimdir. *Buen Vivir*, 2007'de Ekvador Anayasası'nda, 2009'da ise Bolivya Anayasası'nda tanınmış¹⁴, bu iki ülkede “*Buen Vivir* Sosyalizmi”, “tabandan sosyalizm” ya da “biyo-sosyalizm” gibi kavramlarla anılan post-ekstraktivist mücadelenin temelini oluşturmuştur (Acosta, 2018: 104).

Buen Vivir, “yeşil kapitalizmin” mümkün olmadığını ortaya koyan perspektifiyle ekososyalizm ile örtüşür ve ekstraktivizme meydan okumak için elverişli bir paradigma sağlar. Özel mülkiyet, bireycilik, birikim, kâr ve serbest piyasa gibi kapitalist değerlerin karşısına kolektif mülkiyet, kolektif haklar, karşılıklılık, tamamlayıcılık, dayanışma ve eşitlik gibi değerleri koyan *Buen Vivir*, sermayenin değil hayatın yeniden üretilmesini önceler. Bu açıdan *Buen Vivir*, en temelde kapitalizmden bir çıkış yolu ve yeni bir medeniyete geçiş biçimi sunar.¹⁵

Diğer yandan bakım etiğini benimseyen *Buen Vivir*, ekofeminizm ile de yakından ilişkilidir. Almak ve vermek, sonsuz bir karşılıklılık ve dayanışma, *Buen Vivir*'in merkezinde yer alır. Buna göre, insanları birbirine bağlayan bakım ağı, toplulukla *Pachamama* arasındaki uyumun sağlanması için hayatı önem taşır. Yerli halklar bu doğrultuda insanların kendilerine ve diğer canlılara bakma sorumluluğunu esas alan etik bir duruşu benimsemiştir. Bakımın yalnızca “kadınların işi” olmadığını ve değersizleştirilmemesi gerektiğini dile getiren ekofeministler açısından da yaşamlarımız birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve gezegeni koruyabilmek için bakımı bir meta olarak değil yaşamın merkezinde yer alan bir toplumsal kapasite ve etkinlik olarak ele almak gerekir. *Buen Vivir*, ayrıca kapitalizmin yeşillenemeyeceğini argümanını savunan ve kadın ile doğanın özdeşleştirilmesine karşı çıkan materyalist ekofeminizmle kesişir.¹⁶ Zira *Pachamama*, kadına kültür-dışı bir kimlik olarak dayatılan “toprak ana”nın aksine kadın-erkek, doğa-kültür gibi ayrımları reddeden ve hepsini içeren bir “toprak ana”dır. *Buen Vivir*, tüm tahakküm biçimlerine karşı bütüncül bir mücadele verilmesi gerektiği, katilimci karar verme mekanizmalarıyla kadınların ve dışlanmış tüm kesimlerin sesinin duyurulması ve bu kesimleri özgürleştirecek pratik bilgi üretilmesi konusunda ekofeminizmle hemfikirdir. And bölgesinde *Pachamama*'yı savunan ve madencilığe karşı çıkan yerli kadınların mücadelesi bunun önemli örneklerinden biridir.

Löwy'nin belirttiği gibi (2022: 123), gerçek çelişkilere ve toplumsal hareketlere dayandığında ütopyalar, toplumsal dönüşümün vazgeçilmez bir parçasıdır. *Buen Vivir*'in en önemli katkılarından biri, bir yandan başka dünyalar inşa edilebileceğine dair bir ütopya yeşertmesi diğer yandan da ekososyalizm ve ekofeminizm başta olmak üzere

¹⁴ Yeni-ekstraktivist politikalar uygulayan Morales ve Correa hükümetlerinin *Buen Vivir*'i anayasaya dahil etmeleri ancak pratikte çatışmaların devam etmesi, yerli hareketleriyle solcu hükümetler arasındaki ilişkiyi daha da karmaşık ve çelişkili hale getirmiştir (Bkz. Raftopoulos, 2017: 393-399; Riofrancos, 2017).

¹⁵ Gudynas'ın (2013: 32-34) “kalkınma alternatifleri” ile “kalkınmaya alternatifler” arasında yaptığı ayrımı bu noktada dikkat çekmek gerekir. Buna göre moderniteyi ve ilerlemecilik anlayışını eleştiren Marksizm, Bağımlılık Okulu ve sosyalist alternatifler birinci gruptur. İkinci grupta ise modernite ve ilerlemeciliğin ötesinde alternatif sunan *Buen Vivir*, derin ekoloji, feminizm ve bakım ekonomisi yer alır. Ancak bu sınıflandırma, iki grubun anti-kapitalizm temelinde bir araya gelebileceği zemi ıskalamaktadır.

¹⁶ Bu nokta da belirtmek gerekir ki, materyalist ekofeminizm kadınları doğa ile özdeşleştiren spiritüel ekofeminizme bir tepki içermekle birlikte doğa kaynaklı spiritüelliğin inkâr etmeden, doğa ile kurulan spiritüel ilişkileri materyalist bir zemine oturtur. Materyalist ekofeministler, ruhani-maddi gibi ikiliklerin doğa-insan ilişkisini anlamaya katkı sunmayacağını ve erkek egemen zihniyeti yeniden üreteceğini düşünenler ve spiritüelliğin kadınların kendilerini güçlü hissetmesinde önemli rol oynadığını dikkate alırlar. Günümüzdeki ekofemi ist hareketlerin çoğunda kadınların hem spiritüel deneyimlerinin hem de maddi gerçekliğe ilişkin taleplerinin iç içe geçtiğini görmek mümkündür.

farklı mücadele gelenekleri arasında diyalog olanakları yaratarak ve köprüler kurulmasını sağlayarak hâlihazırda var olan yollara kapı açmasıdır. Kalkınmanın tek yolunun ekonomik büyüme olduğu ve doğanın bu uğurda sınırsızca kullanılabileceği anlayışının içselleştirildiği ve kapitalist olmayan bir toplumu düşlemenin neredeyse imkânsız olduğu günümüz dünyasında, yerli halkların *Buen Vivir*'e dayalı vizyonları, değerleri ve deneyimleri, kapitalist sömürünün tahakkümünden kurtulabilmek için sahip olduğumuz kapasiteye işaret etmektedir.

Kaynakça

- Acosta, A. (2013) "Extractivism and Neoextractivism: Two Sides of the Same Curse", Lang, M. ve D. Mograni (der.), *Beyond Development: Alternative Visions from Latin America* içinde, Quito: Fundación Rosa Luxemburg, 61-86.
- Acosta, A. (2017) "Post-extractivism: From Discourse to Practice—Reflections for Action", Carbonnier, G. vd. (der.), *Alternative Pathways to Sustainable Development: Lessons from Latin America* içinde, Brill Nijhoff: Leiden-Boston, 77-101.
- Acosta, A. (2018) "Living Well from an Ecuadorian Perspective: Philosophies without Philosophers, Actions without Theories", *Reframing Latin American Development*, Munck, R., ve R. D. Wise (der.), Routledge, 99-121.
- Akgemci, E. (2020) *Brezilya Endüstriyel Tarım Sektöründe Ulusunun Kapitalist Sınıf Oluşumu ve Güney-Güney İşbirliği Süreci Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Andersen, L. E. (2002) *The Dynamics of Deforestation and Economic Growth in the Brazilian Amazon*, Cambridge University.
- Andrade, D. (2022) "Neoliberal extractivism: Brazil in the twenty-first century", *The Journal of Peasant Studies*, 49(4): 793-816.
- Aráoz, H. M. (2023) "Extractivism: From the Roots and Scope of a Concept to the Political Horizons of Its Struggles", *Neoextractivism and Territorial Disputes in Latin America*, Anthias, P. ve P. C. López Flores (der.), Routledge, 15-35.
- Baran, P. (2007) *Büyümenin Ekonomi Politigi*, Çev. E. Güncü, İstanbul: Eriş.
- Barca, S. (2019), "Forces of Reproduction. Socialist Ecofemism and the Global Ecological Crisis", *16th Annual Historical Materialism Conference*, Londra, 7-10 Kasım.
- Bezerra, J. (2015) *The Brazilian Amazon: Politics, Science and International Relations in the History of the Forest*, Cham: Springer.
- Borras Jr, S. M. vd. (2012) "Land Grabbing and Global Capitalist Accumulation: Key Features in Latin America", *Canadian Journal of Development Studies*, 33(4): 402-416.
- Bowles, P. ve H. Veltmeyer (2019) "Alternativas de Desarrollo: Viejos Desafíos", *Estudios Críticos del Desarrollo*, IX (17): 57.
- Bowman, K. W. vd. (2021) "Environmental Degradation of Indigenous Protected Areas of the Amazon as a Slow Onset Event", *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 50: 260-271.
- Brand, U., Dietz, K. ve M. Lang (2016) "Neo-Extractivism in Latin America: One Side of a New Phase of Global Capitalist Dynamics", *Ciencia Política*, 11(21): 125-159.
- Bruna, N. (2022) "A climate-smart world and the rise of Green Extractivism", *The Journal of Peasant Studies*, 1-26.
- Bryant, K. ve E. Wallenberg (2020) "In the Heart of the Storm: An Interview with Donna Haraway, Part 1: Species-Being in the Age of Climate Change, Coronavirus, and Capitalism", *Bio-Politics*, 23(3).
- Burchardt, H. J., ve K. Dietz (2014) "(Neo-) extractivism—a new challenge for development theory from Latin America", *Third World Quarterly*, 35(3): 468-486.
- Cardoso, F. H. ve E. Faletto (1979) *Dependency and Development in Latin America*, çev. M. Mattingly Urquidí, Berkeley: University of California.
- Casarões, G. ve D. B. L. Farias (2022) "Amazon and the International Order: From Promise to Peril", *Journal of International Affairs*, 75(1): 55-74.
- Canterbury, D. C. (2018) *Neoextractivism and Capitalist Development*, London & New York: Routledge.
- Chagnon, C. W. vd. (2022) "From Extractivism to Global Extractivism: The Evolution of an Organizing Concept", *The Journal of Peasant Studies*, 49(4): 760-792.
- Chomsky, N. ve R. Pollin (2021) *İklim Krizi ve Küresel Yeşil Yeni Düzen*, Çev. O. Orhangazi, İstanbul: Ütopya.
- Clark, B. M. ve J. B. Foster (2010) "Marx's Ecology in the 21st Century", *World Review of Political Economy*, 1(1): 142-156.
- Clark, B. M. ve R. York (2015) "Çatıtlıklar ve Değişimler: Çevre Krizlerinin Kökenine İnlemek", Tanıtıran, H. (der.), *Marx, Doğal ve Yıkımın Ekolojisi* içinde, Çev. A. Galip, İstanbul: Kalkedon, 67-84.
- Çoban, A. (2022) *İklim Krizi Nasıl Çözülür? Kapitalist ve Ekososyalist Çözüm Stratejileri*, İstanbul: Ceylan.
- Deutsch, S. (2021) "Populist Authoritarian Neoliberalism in Brazil: Making Sense of Bolsonaro's Anti-Environment Agenda", *Journal of Political Ecology: Case Studies in History and Society*, 28(1): 1-22.
- Ellner, S. (2020) "Introduction", *Latin American Extractivism: Dependency, Resource Nationalism, and Resistance in Broad Perspective* içinde, Ellner, S. (der.), Rowman&Littlefield, 1-28.
- Fairhead, J., M. Leach ve I. Scoones (2012) "Green Grabbing: A New Appropriation of Nature?", *Journal of Peasant Studies*, 39(2): 237-261.

- Fearnside, P. M. (2005) "Deforestation in Brazilian Amazonia: History, Rates, and Consequences", *Conservation Biology*, 19(3): 680-688.
- Federici, S. (2019) *Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İksel Birikim*, Çev. B. Tannsever vd., İstanbul: Otonom.
- Feitos, C. ve M. Yamaoka (2020) "Strengthening Climate Resilience and Women's Networks: Brazilian Inspiration from Agroecology", *Gender & Development*, 28(3), 459-478.
- Foster, J. B. (2012) *Marxist Ekoloji*, Çev. B. Baysal, İstanbul: Kalkedon.
- Foster, J. B. (2015) "Marx ve Doğanın Evrensel Metabolizmasında Çatlak", Tanıtılan, H. (der.), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi* içinde, Çev. A. Galip, İstanbul: Kalkedon, 7-38.
- Foster, J. B. (2022) "Extractivism in the Anthropocene: Late Imperialism and the Expropriation of the Earth", *Science for The People*, 25(2).
- Foster, J. B. ve P. Burkett (2023) *Marx ve Yeryüzü: Bir Anti-Eleştiri*, Çev. D. Kızıldağ vd., İstanbul: Ceylan.
- Fraser, N. (2022) "Sermayenin İklimleri", Bayındır, D. ve M. Yıldırım (der.) *Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği*, İstanbul: Telekt, 47-90.
- Garfield, S. (2013) *In search of the Amazon: Brazil, the United States and the Nature of a Region*, Duke University.
- Gudynas, E. (2013) "Debates on Development and its Alternatives in Latin America: A Brief Heterodox Guide", *Beyond Development*, 15-39.
- Gudynas, E. (2015) *Extractivismo: Ecología, Economía y Política de un modo de Entender el Desarrollo y la Naturaleza*, Cochabamba: CEDIB.
- Gudynas, E. (2018) "Extractivisms: Tendencies and Consequences", Munck, R. ve R. Delgado Wise (der.), *Reframing Latin American Development* içinde, London: Routledge, 61-76.
- Gudynas, E. (2021) *Extractivisms: Politics, Economy and Ecology*, Nova Scotia: Fernwood.
- Harvey, D. (2004) *Yeni Emperyalizm*, Çev. H. Güldü, İstanbul: Everest.
- Hopewell, K. (2014) "The Transformation of State-Business Relations in an Emerging Economy: The Case of Brazilian Agribusiness", *Critical Perspectives on International Business*, 10(4): 291-309.
- Hopewell, K. (2016) "The Accidental Agro-power: Constructing Comparative Advantage in Brazil", *New Political Economy*, 21(6): 536-554.
- Moore, A. (2021) "Is It Too Late to Save the Amazon Rainforest?", *NC State University College of Natural Resources News*, <https://cnr.ncsu.edu/news/2021/11/is-it-too-late-to-save-the-amazon-rainforest/> (Erişim: 03.02. 2023).
- Isla, A. (2022) "Greening, the highest stage of extractivism in Latin America", Brownhill, L. vd. (der.). *The Routledge Handbook on Ecosocialism* içinde, Routledge, 67-80.
- Klein, N. (2015) *İşte Bu Her Şeyi Değiştirir Kapitalizm İklimi Karşı*, Çev. O. Akınhay, İstanbul: Agora.
- Kröger, M. (2022) *Extractivisms, Existences and Extinctions: Monoculture Plantations and Amazon Deforestation*, Taylor & Francis.
- López, M. E. D. (2010) "Sumak Kawsay o Buen Vivir, Desde la Cosmovisión Andina Hacia la Etica de la Sustentabilidad", *Pensamiento Actual*, 10(14): 51-61.
- Löwy, M. (2022) "From Marx to Ecosocialism", Brownhill, L. vd. (der.) *The Routledge Handbook on Ecosocialism* içinde, Routledge, 117-125.
- Luxemburg, R. (2004) *Sermaye Birikimi*, çev. T. Ertan, İstanbul: Belge Yayınları.
- Marx, K. (2011) *Kapital: Ekonomi Politğin Eleştirisi I. Cilt*, çev. M. Selik ve N. Satılan, İstanbul: Yordam.
- Marx, K. (2016) *Kapital: Ekonomi Politğin Eleştirisi III. Cilt*, Çev. M. Selik ve E. Özalp, İstanbul: Yordam.
- McCarthy, J. (2019) "Authoritarianism, Populism, and the Environment: Comparative Experiences, Insights, and Perspectives", *Annals of the American Association of Geographers*, 109(2): 301-313.
- Mellor, M. (1996) "Ecofeminism and Ecosocialism: Dilemmas of Essentialism and Materialism" T. Benton (der.) *The Greening of Marxism* içinde, New York: Guilford, 251-267.
- Mendes Motta, F. ve G. Hauber (2022) "Anti-environmentalism and Proto-authoritarian Populism in Brazil: Bolsonaro and the Defence of Global Agri-business", *Environmental Politics*, 1-21.
- Merchant, C. (1980) *The Death of Nature: Women, Ecology, and The Scientific Revolution*, London: Wildwood House.
- Mies, M. (1986) *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*, London: Zed Books.
- Mies, M. ve V. Shiva (1993) *Ecofeminism*, Halifax: Fernwood.
- Mougey, T. (2018) "Tracing the Origins of Brazil's Great Acceleration: The SPVEA's Primeiro Plano Quinquenal and the Technoscientific Recovery of Amazonia, 1945-1959", *Varia Historia*, 34: 375-408.
- Nygren, A., M. Kröger ve B. Gills (2022) "Global Extractivisms and Transformative Alternatives", *The Journal of Peasant Studies*, 49(4): 734-759.
- O'Connor, J. (2022) "Capitalism, Nature, Socialism: A Theoretical Introduction", Brownhill, L. vd. (der.). *The Routledge Handbook on Ecosocialism* içinde, Routledge, 15-31.
- Petrás, J. (2013) "Brazil: Extractive Capitalism and the Great Leap Backward", *World Review of Political Economy*, 4(4): 469-483.
- Petrás, J. ve H. Veltmeyer (2014) *Extractive Imperialism in the Americas: Capitalism's New Frontier*, Brill.
- Prieto, G. F. T. (2017) "The Alliance Between Land and Capital during the Brazilian Dictatorship", *Mercator (Fortaleza)*, 16.
- Raftopoulos, M. (2017) "Contemporary Debates on Social-environmental Conflicts, Extractivism and Human Rights in Latin America", *The International Journal of Human Rights*, 21(4): 387-404.
- Riofrancos, T. (2017) "Extractivismo Unearthed: A Genealogy of a Radical Discourse", *Cultural Studies*, 31(2-3): 277-306.
- Rojas, D., A. D. A. Olival ve A. A. S. Olival (2019) "Cultivating Alternatives to Authoritarian Populism in Amazonia", *The Journal of Latin American and Caribbean Anthropology*, 24(4): 958-981.

- Saad-Filho, A. ve L. Morais (2018) *Brazil: Neoliberalism versus Democracy*, Londra: Pluto.
- Salleh, A. (1997) *Ecofemi ism as Politics: Nature, Marx and the Postmodern*, London: Zed Books.
- Sauer, S. ve K. R. Oliveira (2021) "Agrarian Extractivism in the Brazilian Cerrado", McKay, B. M. vd. (der), *Agrarian Extractivism in Latin America* içinde, Routledge, 64-84.
- Svampa, M. (2013) "Consenso de los Commodities y Lenguajes de Valoración en América Latina", *Nueva Sociedad*, 244: 30-46.
- Svampa, M. (2019) *Neo-extractivism in Latin America: Socio-environmental Conflicts, the Territorial Turn, and New Political Narratives*, Cambridge University.
- Szeman, I. ve J. Wenzel (2021) "What do we talk about when we talk about extractivism?", *Textual Practice*, 35(3): 505-523.
- Şenalp, M. G. (2021) "Ekstraktif Kapitalizm ve Ulusötesi Maden Şirketleri", *Madencilik Politik Ekoloji Sempozyumu 26-27 Haziran 2021 Bildiriler Kitabı*, 36-44.
- Topal, A. (2020) "Latin Amerika'da Bağımlılıktan Neoliberal Yeni-Kalkınmacılığa Kriz Dinamikleri", *Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür* içinde, Akgemci, E. ve K. Ateş (der.), İstanbul: İletişim, 75-88.
- Urzedo, D. ve P. Chatterjee (2021) "The Colonial Reproduction of Deforestation in the Brazilian Amazon: Violence against Indigenous Peoples for Land Development", *Journal of Genocide Research*, 23(2): 302-324.
- Wa Thiong'o, N. (2021) *Kargalar Büyücüsü*, Çev. S. Ağar, İstanbul: Ayrıntı.
- Willow, A. J. (2018) *Understanding extrACTIVISM: Culture and Power in Natural Resource Disputes*, Routledge.
- Veltmeyer, H. (2012) "The Natural Resource Dynamics of Postneoliberalism in Latin America: New Developmentalism or Extractivist Imperialism?", *Studies in Political Economy*, 90(1): 57-85.
- Veltmeyer, H. ve J. Petras (2014) *The New Extractivism: A Post-Neoliberal Development Model or Imperialism of the 21st Century*, New York: Zed Books.
- Veltmeyer, H. (2016) "Extractive Capital, the State and the Resistance in Latin America", *Sociology and Anthropology*, 4(8): 774-784.
- Veltmeyer, H. (2023) "Populism, Extractivism, and the Social Transformation of Brazil", *Canadian Journal of Development Studies*, 1-17.

Mahallede Mekânsal Ayırışma: Rezidansla Gecekonduyunun Komşuluğu

Leyla Bektaş Ata¹

Öz

Bu çalışma, İstanbul'un Feriköy semtinde yer alan Paşa Mahallesi'ndeki kentsel dönüşüm sürecinin etkilerini gecekondu evle rezidansın komşuluğu üzerinden işleyen *Komşu Komşu! HUUU!* belgeselini inceler. Yönetmenliğini Bingöl Elmas'ın yaptığı belgesel, İstanbul'da 2000'ler sonrası hız kazanan kentsel dönüşümün, bölgenin ekonomik ve toplumsal yapısında yarattığı gerilime odaklanır. Neoliberal kent politikalarının merkezine yerleşen kentsel dönüşüm faaliyetleri, uygulanma biçimleri ve ortaya çıkardığı yerleşim dinamikleri göz önüne alındığında, sadece binaların fizikî yapısında meydana gelen bir yenilenme değil, ekonomik, sosyal, politik ve kültürel düzeylere sirayet eden köklü değişimleri içerir. Kentsel dönüşüm faaliyetlerine karşı eleştirel bir yaklaşıma sahip olan belgesel, aynı mahallede gecekonduyla çok katlı bir rezidansın yan yana konumlanmasıyla ortaya çıkan mekânsal ve sınıfsal yarığa dikkat çeker. Mutenalaşma, mekânsal ayırışma, yerinden edilme temalarını farklı gelir grubundan mahallelinin gündelik hayatlarından kesitlerle ele alır. Yazıda, kentsel dönüşüm faaliyetleri ile ortaya çıkan zıtlıklar ve sınıfsal kutuplaşmalar bir medya ürünü üzerinden incelenirken belgeselin sosyal bilim araştırmaları açısından sunduğu temsili sahanın olanak ve sınırlarına yönelik disiplinlerarası bir tartışma yürütülür. Kentsel dönüşümün ve yeni yerleşim biçimlerinin ortaya çıkardığı dinamikleri eleştirel bir sorgulamaya tutan bu araştırma, yapısal sorunları ve bu sorunların gündelik hayattaki görünümelerini görsel temsil üzerinden ele alışıyla klasik sosyolojik metotlara alternatifler sunar. Belgesel aracılığıyla nasıl bir ev, nasıl bir mahalle ve nasıl bir kent talep edildiği sorularına kapsayıcı yanıtlar aranır.

Anahtar Kelimeler: *İstanbul, belgesel film, kentsel dönüşüm, rezidans, gecekondu, mekânsal ayırışma, temsil, mutenalaştırma*

Spatial Segregation in the Neighborhood: The Residence Neighboring the Squatter House

Abstract

This study examines the effects of the urban transformation process in the Paşa Neighborhood located in Feriköy, İstanbul, through the documentary *Hey Neighbour!* which focuses on the coexistence of squatter houses and high-end residences. Directed by Bingöl Elmas, the documentary delves into the tensions created by the rapid urban transformation that gained momentum in İstanbul after the 2000s, affecting the economic and social structure of the region. Considering the implementation methods and the settlement dynamics brought about by neoliberal urban policies, urban transformation

¹ Dr., Kadir Has Üniversitesi İletişim Fakültesi, Doktora sonrası araştırmacı, leylabektas@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7929-2469. Makale gelişi ve kabul tarihi: 11.08.2023 - 16.09.2023.

activities encompass not only a physical renewal of buildings but also profound changes at economic, social, political, and cultural levels. Taking a critical stance toward urban transformation activities, the documentary draws attention to the spatial and class gap that emerges when a squatter house and a multi-story residence are situated side by side in the same neighborhood. It addresses themes of gentrification, spatial segregation, and displacement through glimpses of the daily lives of neighborhood residents from different income groups. In this article, the contradictions and class polarizations arising from urban transformation activities are examined through a media product, and an interdisciplinary discussion is conducted regarding the possibilities and limitations of the representational field, provided by the documentary for social science research. This research critically questions the dynamics brought about by urban transformation and the new forms of settlement, offering alternatives to classical sociological methods by addressing structural issues and their manifestations in everyday life through visual representation. It seeks comprehensive answers to questions about what kind of home, neighborhood, and city are demanded through the narrative in the documentary.

Keywords: *İstanbul, documentary, urban transformation, residence, squatter house, spatial segregation, representation, gentrification*

Giriş

2010'lu yılların ilk yarısında İstanbul'un farklı semtlerine görece yakın dönemde inşa edilen yüksek katlı, rezidans tipi binalarda yaşayanların gündelik yaşamlarını mekân kullanımları bağlamında anlamaya çalıştığım bir araştırma yürütmüştüm. Görüşmeler, bu binaların mevcut yapısının da etkisiyle komşuluk pratiklerinin ve komşuluktan beklentilerinin yaşadıkları bir önceki konut tipine kıyasla büyük oranda değiştiğini dile getirmişlerdi (Bektaş, 2015). Yan komşuyu tanımama, yaşanan binada anonim olma, kimsenin kimseden haberdar olmaması komşuluk ilişkilerinde öne çıkan durumlardı ve büyük çoğunluğu bu durumdan hoşnuttu. İstanbul'un farklı semtlerinde yaşasalar da bina ve kent kullanım pratikleri benzerlikler taşıyordu. 2015 yılında ise ben yüksek katlı bir güvenli siteye taşınmış, kendi kent kullanımına ve aynı bina ve siteyi paylaştığım diğerleriyle ilişkiye odaklandığım başka bir araştırma yapmıştım. Binanın uzun ve hareket etikçe kısım kısım yanan lambaları altında ilerlediğim yarı loş ve dar koridorlarında diğerleriyle (komşularla) karşılaşmayı istemediğimi fark etmiştim (Bektaş Ata, 2016). Asansörde bir kişi varken binmeyip boş bir asansör beklemeye devam eden, ortak alanlardaki parkta bir kişi spor yapıyorsa alternatif mekânlara yönelen birçok site sakini gözlemlemiştim. Burada da mekân deneyimine temassızlığın yerleştiği aşikardı. Bu araştırmalarda aynı sınıfa mensup kişilerin yine birbirleriyle ilişkilerini incelemiştim. Bulundukları muhitte farklı sınıftan insanlarla karşılaşmaları üzerine konuşmuş olsak da (varsa) yaşadıkları gerilim ve çatışmalar araştırmalarımın ana sorunsalı haline gelmemişti. Bunda görüşmeler için ziyaret ettiğim binaların sınıfsal olarak büyük farklılıklar taşıyan karşılaşmaları hemen yanı başlarında deneyimlemiyor olmaları etkiliydi, kuşkusuz.

Bu araştırmaları yürüttüğüm dönemde, İstanbul'da kentsel dönüşüm çalışmaları, 6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanunun da (2012) etkisiyle hız kazandı; Feriköy, Fikirtepe, Tarlabası gibi bölgelerde büyük çaplı

dönüşüm projeleri uygulanmaya başlandı. 2017 yılında Tarlabası mahallesinde yaptığım görüşmelerde, yoksul bölge sakinleri mahallelerindeki önemli zenginliklerden birinin komşuluk ilişkileri olduğunu belirtirken dönüşüme yönelik endişelerinin merkezine de komşuluğun kaybını yerleştirdiler (Bektaş Ata ve Vural, 2017). Aynı yılın yazında İzmir'in bir gecekondu mahallesinde yürüttüğüm alan araştırmasında da kentsel dönüşüm uygulamalarının mahalle sakinlerinde yarattığı en büyük korkunun komşulardan ayrı düşmek olduğunun altı çizildi (Bektaş Ata, 2021). Mekân deneyimini anlamaya odaklandığım tüm bu araştırmaların ortak keseni komşuluk ilişkileriydi.

Bu dönemde gösterime giren *Komşu Komşu Huu!* (bundan sonra KKH, Bingöl Elmas, 2015) belgeseli, Feriköy'de yer alan Paşa Mahallesi'nin kentsel dönüşüm sürecine gecekondu evle rezidansın komşuluğu üzerinden bakar. Belgesel, hem o döneme dek yürütülen kent araştırmalarında hem de kent belgesellerinde çok sık yer verilme-yen dönüşümün yarattığı sınıfsal karşılaşmalara eski ve yeni sakinlerin mekân kullanımları ve mikro pratikleri üzerinden yoğunlaşır ve bu yönüyle de o dönemde İstanbul üzerine üretilen diğer belgesel ve kurgu filmlerden ayrışır.² İstanbul'da 2010'lu yıllarda hız kazanan kentsel dönüşümün, gerçekleştiği bölgenin toplumsal ve ekonomik yapısında yarattığı gerilime odaklanan KKH, mutenalaşmayı, mekânsal ayrışmayı, yerinden edilmeyi farklı gelir grubundan mahallelinin gündelik hayatlarından kesitlerle ve kalan az sayıda gecekondu evden birinin anlatımıyla/ *söylenmesiyle* tartışır. Varsıl-yoksul, gecekondu-rezidans, mahalle-site hayatı, inşa-yıkım gibi ikilikler üzerinden ilerleyen belgesel, tarafların gözünden öteki olarak işaretlenenleri tarif eder. Türkiye'de kent politikalarının İstanbul'un eski bir mahallesinde nasıl tezahür ettiğine yönelik bir görsel medya ürünü olan KKH, kent üzerine çalışan araştırmacıların karşısına da adeta *temsilî* bir saha çıkarır.

Yönetmen Bingöl Elmas, durduğu noktayı mekânın eşitsiz (yeniden) üretimini gündeme taşımak ve belgesel üzerinden "kente dair itirazları[nı] dile getirmek" olarak ifade eder (İKSV, 2015). Kent mekânının dönüşümüyle ortaya çıkan yabancılaşmayı belgeseller üzerinden incelemiş (Bektaş Ata, 2016b) ve daha sonra yoksul kadınların kent kullanımına yönelik kısa belgeseller üretmiş (Bektaş Ata ve Miral Oktay, 2020) bir araştırmacı olarak yönetmen Elmas'la tartıştığımız konuların, yaklaşım biçimimizin ve ürettiğimiz görsel içeriklerin yakınlığı, beni, İstanbul'da artarak süren mekânsal, toplumsal ve sınıfsal ayrışma dinamiklerini KKH üzerinden analiz etmeye yöneltti. Bu çalışmada, mekânsal ayrışma dinamiklerini, sınıfsal kutuplaşmayı ve bu kutuplaşmayı ortaya çıkaran yapısal süreçleri, toplumdaki mevcut eşitsizlikleri ve katmanlaşma pratiklerini (Ümit-Atılğan, 2014: 75) KKH aracılığıyla ele alırken, bir belgeselin,

² Burada İstanbul üzerine birçok kent belgeselinin farklı tartışmaları izleyiciye sunduğunu belirtmek gerekir. İstanbul'un dönüşümüne uzmanların yorum ve analizlerinin yanı sıra dönüşüme maruz kalan kent yoksullarının anlatıları ve deneyimleriyle odaklanan *Ekümenopolis: Ucu Olmayan Şehir* (İmre Azem, 2011), yurtdışından gelen mimar ve şehir plancıların İstanbul, Ankara ve Bursa'daki kentsel dönüşüm bölgelerine yaptıkları gezileri kent politikalarına eleştirel bir yaklaşımla ele alan *Agorafobi* (İmre Azem, 2013), Osmanlı döneminde tutulan gezgin notlarından günümüz İstanbul'una bakan ve güncel dönüşüm sürecine değinen *Ah Gözel İstanbul* (Zeynep Dadak, 2020) bunlar arasındadır. Kurmaca film olan fakat yine de İstanbul'daki sınıfsal farklılıkların gençlerin deneyimi üzerinden ele alan *Çoğunluk* (Seren Yüce, 2010), *Çekmeköy Underground* (Aysim Türkmen, 2014) ve *Hayateler* (Azra Deniz Okyay, 2020), Tuzla Tersanesi'nde çalışan iki gencin kenti terk etme hayalleri üzerinde duran *Ferahfeza* (Elif Refiğ, 2012) özellikle kent yoksullarının anlatılarının merkezine yerleştirir. Son dönem İstanbul filmleri hakkında kapsamlı bir okuma için bkz. Bakö, 2023.

başka bir ifadeyle bir temsil ürününün gerçeklikle ilgili sınırlılıklarını göz önünde bulunduruyorum.

Özgün öyküler ve günlük yaşamda geçen olaylarla inşa edilen belgeseller, yeniden üretimden ziyade yaşamın belirli bir temsilini içerirler (Nicholas 2010'dan aktaran Ban, 2012: 56). Bir topluluğu incelemek ve toplumsal yapıyı anlamak amacıyla sahaya giden araştırmacının yaptığı da buna benzerdir. Sosyal bilimlerde tarafsızlık, mesafelenme, objektiflik iddialarının feminist araştırmalar tarafından sorgulanmaya başlanması (Kümbetoğlu, 2008: 30; Tedlock, 2005) ve sahaya giden araştırmacının da gerçeğin yeniden üretiminden ziyade belirli bir temsilini yansıtip kavramsallaştırabilmesiyle bu tür belgesellerin yansıttığı temsiller arasında paralellikler olduğunu, fakat sahaya çıkmakla elbette eş olmadığını ileri sürüyorum. Farklı sınıftan kentliyle yaptığım etnografik araştırmalar -deneyimin bütünüyle genellenemeyeceğini kabul etmekle birlikte- beni, KKH'de temsil edilen grupların gündelik hayatlarındaki dinamiklere yakınlaştırıyor ve bu belgeseldeki anlatıları daha bütünlüklü bir şekilde analiz etmemi mümkün kılıyor. Burada sinematografik bir yorumlama ve analiz yapmaktan ziyade bu belgesel üzerinden kent belgesellerinin kent çalışmalarında yaratabileceği açılımların izini sürüyorum. Bununla birlikte yönetmenin anlattığı hikâyeyi ele alış biçimine yönelik eleştirilerime de yine kent çalışmalarının yaklaşım ve kavram setlerini kullanarak ilgili kısımlarda yer veriyorum.

KKH'nin işaret ettiği mekânsal ayrışma dinamiklerini bir mahalle ölçeğinde gündelik hayattan doğru incelemek, toplumları ve ekonomileri birbirlerine daha bağımlı kılan, yerelden küresele tüm düzlemlerde eşitsizlik temelli ayrışmaları güçlendiren neoliberal politikaların (Nederveen, 2002'den aktaran Geniş, 2007: 69) izini mikro düzlemde sürmeye olanak tanır. Mekân üzerinden yapılan pazarlıkları, kentsel dönüşüm ve mutenalaştırmanın farklı boyutlarını, pratiklerini ve sürecini muhataplarının anlatısı üzerinden ele almaya imkân verir. Çeşitli statü ve sınıftan insanın "aynı konut mekânında iç içe ve bir arada yaşamasına ilişkin anıların halâ belleklerde olduğu" İstanbul'da yaşanan mevcut mekânsal ayrışma, "dışlayıcı yerleşim kalıbı" ortaya çıkaran yakın döneme ait bir olgudur (Keyder, 2009: 233). Bu sebeple, yeni yerleşim dinamiklerini eleştirel bir sorgulamaya tutmak, yapısal sorunları açığa çıkarmak, bu sorunların gündelik görünümelerini bir temsilin imkânlarıyla görebilmek, iyileştirmeye yönelik adımlar atabilmek açısından önem taşır. Bu çalışmanın ilk kısmında belgesel üzerinden temsil tartışması yürütüyorum. İkinci kısımda neoliberal kentleşmenin İstanbul'da nasıl işlediğini ele alıyorum. Son kısımda ise neoliberal kent politikalarının Paşa Mahallesi'nde yarattığı mekânsal, toplumsal ve sınıfsal ayrışmayı, KKH'nin yarattığı temsili saha üzerinden, mahalle sakinlerinin anlatılarına dayanarak inceliyorum.

Yöntem: Kentsel Dönüşümün Temsili Sahası

İstanbul'un farklı semtlerine 2000'ler sonrası eklenilen yüksek binalara odaklanan sahnelerle başlayan KKH'de bir süre sonra mahallede oyun oynayan çocukların sesi gelir kulaklarımıza: "Komşu komşu, hu hu!, Oğlun geldi mi?" Bu tekerleme devam ederken kamera, bir rezidansın en tepesinden aşağı doğru inmeye başlar. Filmin

baş karakteri gecekondu Pembe Ev’le hemen arkasında yükselen rezidansın birbirine tezat konumlanışlarını çarpıcı biçimde gösterir, yönetmen. Tekerlemenin son cümlelerinde “Dağ nerede? / Yandı, bitti, kül oldu” der çocuklar ve yerlerinden kalkıp koş-turmaya başlarlar. Sahne, Pembe Ev’e kalmıştır. İnsanın doğadan kopuşu ve yapılı çevrenin doğaya yabancılaştırıcılığı, Pembe Ev’in dile getirdiği ilk cümlelerde yankı bulur: “Tabii, bak çocuklar bile biliyor. Ağaç da yok, inek de yok, dağ da yandı, bitti, kül olup gitti.” Pembe Ev, yaşlanmaktan ve bakımsızlıktan şikâyetçidir. Kendi gibi tek katlı ev kalmayışından ve “Bak şu karşıda böyle sırık gibi bir şey var. Böyle diktiler onu oraya ne güneşimiz kaldı ne rüzgârımız, hepsi gitti” dediği yüksek katlı rezidans-tan, bir de.

Pembe Ev, yönetmenin iç sesidir; kenti köklü biçimde değiştiren politikalara yönelik itirazını doğrudan sözcüklere de dökerek ifade etmesine alan yaratır. Belgeseldeki niyetini ve yaklaşımını en başından Pembe Ev aracılığıyla dile getiren Elmas, mahal-lenin eski sakinleri ve dönüşüme maruz kalan grupla mahalleye yeni taşınan rezidans ve güvenli site sakinlerinin yaşam biçimlerinin mekân üzerinden nasıl şekillendiğinin izini sürer. Sosyal bilim araştırmalarında, seçilen konudan, metodoloji ve kavramsal sete dek sahayı çerçeveleyen birçok adım araştırmacının yaklaşımını, kişisel merakını, ilgi ve dertlerini açık eder (Haraway’den aktaran Bates, 2013: 36; Harding, 1996, 2012). Bu yönü, belli açılardan saha araştırmacısıyla belgesel yönetmenini birbirine yaklaştırır. Fakat sosyal bilimlerde özellikle de gömülü teorisinin (*grounded theory*) izini süren araştırmalarda sahaya net sorular, cevaplar ve tespitlerle çıkılmaz; sahada keşifsel bir yol izlenir (Charmaz, 2006). Belli görüşler yoğunluklu olarak dillendirilse de daha cılız ve farklı düşüncelere de yer verilir. Fakat belgeselde durum biraz daha farklıdır. Örneğin KKH’de gecekonducular ve rezidans/güvenlikli site sakinlerinin birbirine taban tabana zıt görüşleri savunuşu belgeselin kurguyla ilişkisi üzerine tekrar düşünmeye davet eder izleyiciyi. Tüm film boyunca bu ikiliklerin işlenişine şahit oluruz.

Sinemada gerçeğe en yakın tür olan belgeselleri, diğer film türleriyle filmin yaratıcısı, söylem ve izleyici yorumlaması bakımından kıyasladığımızda şu saptamalara varırız: Belgesel filmler, tarihsel ve toplumsal bir bağlama sahiptir. Belgeseldeki söylem, bakış açısını retorik bir şekilde sunmak ve olayları açıklamak üzerinedir. İzleyici bir sorunu ya da tezi, empati ve akıl düzleminde değerlendirir. Belirsizlik ve muğlaklığa yer verilmez (Nichols, 1991: 166). Bununla birlikte sosyal bilim alanındaki çalışmaların doğasına da sinen, gerçeklerin soru soran kişi tarafından “çarpıtıldığı” (Rouch, 1978) -ya da yeniden çerçevelendirildiği- saptaması, belgeseller için de geçerliliğini korur.

Belgeselde diğerlerinin nasıl temsil edildiği, onlar hakkında nasıl konuşulduğu önemlidir. Bill Nichols (2007: 230), “onları klişeleştirmeden ya da bir piyon veya kurban haline indirgmeden” temsil etmek mümkün müdür, diye sorar. Bu soru, yönetmenin konumsallığına ilişkin de ipuçları içerir. Yönetmen Elmas (İKSV, 2015), “kentle derdim vardı” diyerek çektiği KKH’de mekân kullanım pratiklerine odaklandığı gecekonducuların sesini duyururken hem onlara yakın konumlandığını belli eder hem de onların failliklerini teslim eder. Pembe Ev’i öne çıkarması ve mahallelinin gündelik hayatlarından farklı sahneler yansıtarak yaşamlarının sadece evlerini kaybetmekten ibaret olmadığını göstermesi bu saptamayı güçlendirir. Gündeliğin sıradan

edimlerini sergileyen mahalleli, kendi yaşam alanları içerisindeki rutinleriyle temsil edilirler.

Jennifer Friend ve Loyce Caruthes (2016: 37), belgesel filmlerin otantik sesleri ve ilgili kişilerin yaşam deneyimlerini farklı çerçevelerden yakalayabildiğini ve bunun bilgi ve deneyim paylaşımının ötesinde ilgili alanda eşitlik ve demokrasiye katkı sağlama potansiyeli taşıdığını iddia ederler. Görsel niteliksel araştırma metodolojisi olarak gördükleri belgesel filmleri, geleneksel metotların dışına çıkmak için bir fırsat olarak değerlendirirler. Norman K. Denzin ve Yvonna S. Lincoln de (2005: 642) filmle- rin -ve sanat temelli diğer yaklaşım ve alanların- “sosyal eşitsizlik meselelerini ele alan ilerici bir siyasi gündem [yaratmak] için” kullanılabileceğini öne sürerler. KKH’de El- mas’ın yaptıkları burada öne sürülenlerle paralellikler taşır: Yönetmen, “Kent’in şekil alma, dönüşme haline dair isyan ve itirazları[nı] dile getirmek gibi bir ruh hali için- deyken” Paşa Mahallesi’ndeki dönüşümü gözlemler ve belgesel üzerinden kentsel dö- nüşüm süreçlerine ilişkin eleştirilerini dillendirir (İKSV, 2015). Bunu yaparken bir yandan da mahallelinin yaşam biçimlerini ve sosyal ağlarını kayda geçirir (DeRoo, 2018: 219). Sokak kullanımıyla perçinlenen komşular arası dayanışma pratiklerini gö- rünürleştirir. Yıkımların nasıl gerçekleştiği ve meşrulaştırıldığını bir buçuk yıla yayılan dönüşüm süreci kayıtlarının kurgusuyla paylaşır. Jean Chamoun, 1983’te *Under the Rubble* adlı belgeselinde İsrail’in Lübnan kuşatmasını izleyiciyle buluştururken bir rö- portajında, kendi etrafında olan biteni kontrol edemeyeceğini, savaşı durduramayaca-ğını belirtir ve ekler: “Kamerayla gerçekliği kaydetmeyi denersiniz” der. Ortaya çıkar- dığı belgesel, tarihe ettiği tanıklığı anlatma ve kaydetmeye dair görev bilinciyle birleşir (aktaran Khatib, 2008: 53). Yönetmen Elmas, bu sürece tanıklığının kaydını, belge- selde tarafların ifadeleriyle yansıtır.³

Rebecca J. DeRoo (2018: 224), Agnès Varda’nın *Daguerréotypes* belgeselini, kent- sel modernleşmenin Paris’teki işçi ve küçük dükkân sahiplerinin yaşamlarına uygula- dığı şiddetin “iddianamesi” olarak değerlendirir. Benzer bir anlayış, ele aldığı kişilerin temsilinde nostaljiye kapılmayan Elmas’ın yaklaşımında da takip edilir. KKH, gece- kondulular ve mahallenin eski/uzun süreli sakinleri üzerinde tahribatlara yol açan kentsel dönüşüm faaliyetlerinin yürütülme biçimine yönelik eleştiri niteliği taşır. Eleş- tirileri, makro politikalarından kapının önüne çamaşır asmaya ihtiyaç duyan mahalleli- nin sıradan/gündelik pratiklerine uzanan geniş bir kapsama sahiptir. Bu yönüyle de yaşanabilir ve sürdürülebilir kent ve mekân üretim politikalarının gündelik tezahü- rüne dair ipuçları içerir.

İstanbul’da Neoliberal Kent Politikaları ve Mekânın El Değiştirmesi

Kentleşme politikalarını, insanların, iktidarın ve mekânların düzenlenmesini normal- leştiren/doğallaştıran ve mekânı yeniden üreten pratikler olarak ele aldığımızda, kenti

³ Yönetmenlerin kentteki yabancılaştırmacı unsurları, eşitsizlikleri ve dezavantajlı grupları görünür kılma çabası farklı coğrafya- lar da karşımıza çıkar. *El Tren Blanco* (Nahuel García, Sheila Pérez Giménez ve Ramiro García, 2003), kâğıt toplayıcısı tren yolcularının ekonomik istikrarsızlık ve mali çöküntü altındaki hayatlarını konu alırken sosyal adaletsizlik üzerine düşünmeye, çağdaş kent deneyiminde sınıfsallığın nasıl mekânsallaştığını fark etmeye sevk eder, izleyiciyi. Filmin kent çalışmaları litera- türü üzerinden analizi için bkz. Fraser, 2015.

tasarlamaya/düzenlemeye yönelik politikaların, yönetici aktörlerle yönetilenler arasındaki ilişkileri idare eden bir mekanizma işlevi gördüğünü fark ederiz (Koning, 2015). Bu doğrultuda geliştirilen farkındalık, neoliberal kent politikalarının merkezindeki kentsel dönüşümün, kentsel yenilemenin ötesine uzandığını, ekonomik, sosyal, politik ve kültürel boyutlarda yaşanan farklılaşmayı içerdiğini gösterir (Aslan, 2013: 47). İktidarın mekân üzerine yaptığı müdahale, kente kimin, nasıl, ne yolla erişeceğine dair bilgi ve deneyimi de mekâna işaretler. Böylece kentte meydana gelen bu dönüşüm faaliyetleri, mekânın yalnızca fiziksel değişimini değil, onun kullanım biçimini de belirler.

Kentsel dönüşüm aracılığıyla, bir meta formuna bürünen kent mekânında, kullanım değeri, yerini değişim değerine bırakır ve *prestijli* projelerin uygulanması için uygun koşullar yaratılır (Kuyucu, 2013: 196). Metalaşan toprak özel mülkiyetin kullanımına girer (Keyder, 2010: 11). Neoliberalizm, kent mekânının dönüşümünde coğrafi olanlar dâhil, önüne çıkan tüm engelleri aşabilecek güçtedir (Şentürk, 2016: 160). İnşa edilen/edilecek olan yapıların bölgenin topografisine, tarihi dokusuna, ekolojik özelliklerine uygunluğunun dikkate alınmadığını ve çoğu zaman bunlara rağmen yapıldığını, kentlerin silüetindeki karmaşa ve konutlarındaki oransızlıkta görebilmek mümkündür.

İstanbul'da son dönemde yaşanan dönüşümleri, kent yaşamında hizmet ve finans sektörlerinin ağırlığındaki artış, 1990'larla birlikte çok sayıda inşa edilen kapalı yerleşmeler ve 1950'lerden beri göçle kente gelenlerin yerleşimini sağlayan gecekondu bölgelerinin geçirdiği dönüşüm üzerinden okumak mümkündür (Bartu Candan ve Kolluoğlu, 2010: 53). Kent merkezlerinde yükselişe geçen finans, danışmanlık, sigortacılık, medya, emlak gibi sektörlerin beyaz yakalı çalışanlarının "yaşam tarzı", kentteki etkinliklere dahil olma arzusundaki "yeni orta sınıf"ı ortaya çıkarır -bu grup, dönüşümlerin ana aktörü olarak değerlendirilir (Erman, 2016: 26). Hizmet sektörünün yoğunlaştığı iş alanlarının yakınında ve genellikle kentin merkezi bölgelerinde yaşamaya başlayan yeni orta sınıf, mekân ve zamanın yeni kullanımında ve gelirin yeni biçimde dağıtımında belirleyicidir. "[H]abitat ve mesken hakkı [y]apıt hakkı, katılım ve *sahiplenme* hakkı" öne çıkarken "mülkiyet hakkından belirgin biçimde farklı[laşan]" kolektif kent hakkı (Lefebvre, 2016: 151) aşınmaya uğrar ve imtiyazlı grubun elinde *mülk edinme hakkına* dönüşür. David Harvey (2013: 58) tarafından "neoliberalizmin bireyci ahlakı"nı beraberinde getiren bu dönüşüm, kent kimliğinin, yurttaşlığın, hemşeriliğin, aidiyetin ve kentsel politika ideallerindeki tutarlılığın çöküşüne işaret eder.

Türkiye'de ortaya çıktığından bu yana gecekondu sorununa çözüm arayışına gidilmiş, bu alandaki sosyal politika boşluğu devlet-seçmen arasında bir anlaşmaya bağlanmıştır (Buğra, 2008: 170). İstanbul'da son dönemde sürdürülen mekân politikalarıyla kentin birçok bölgesine yayılan kapalı yerleşim alanları, gecekondu bölgelerinde de fiziki bir değişime sebep olur (Bartu Candan ve Kolluoğlu, 2010: 53). Dezavantajlı toplulukların kendilerine yer açabilmesine olanak tanıyan düzensizlik ve enformelliğe son veren uygulamaların hayata geçirildiği İstanbul'da kapalı siteler, rezidanslar, alışveriş merkezleri, oteller ve onlardan öbekler halinde ayrılmış işçi sınıfı bölgeleriyle kent, bir yığın haline gelir (Aksoy, 2014: 45). Mekânsal ayırışmanın en üst noktada

yaşanmasına sebep olan, peyderpey yıkılan gecekondu mahallelerine inşa edilen lüks konutlar, birbirine temas etmeyen, kendi içerisinde bir topluluk da olamayan parça parça yaşam alanları oluşturur.

Çoğunlukla düşük yaşam standartlarının hüküm sürdüğü bölgelerin dönüşüm faaliyetleri yoluyla yeniden düzenlenmesi, burada yaşayanları, bölgeyi terk etmeye zorlar. “Agresif” biçimde sürdürülen bu dönüşüm projeleri gerek merkezi gerekse yerel yönetimlerin müdahaleleriyle gerçekleşir ve bu durum gecekondu mahallelerinin büyük ölçeklerde yıkımıyla sonuçlanır. Kent yoksulları, “buldozerleme” (*bulldozering*) olarak adlandırılan bu toplu yıkımlar karşısında çoğu zaman sadece zayıf pazarlıklar yapabilir (Erman, 2016: 43-44). Yaşadıkları bölgeler üzerinde fikir beyan etme, anlaşma/anlaşmama ve eylemde bulunma fırsatlarından mahrum olan kent yoksulları kamusal alana eşit katılım haklarından da men edilirler. Yoksullardan boşaltılan alanların yeniden düzenlenerek daha “nezih” bir grubun kullanımına sunulmasıyla başlayan mutenalaştırma (*gentrification*) süreci, çoğu zaman “daha yaşanabilir” bölgeler/mahalleler yaratma misyonuyla ortaya çıkar ve ekonomik ve mekânsal olduğu kadar sosyal yapılarıdaki dönüşümü de tetikler (Öz ve Eder, 2010: 63).

Mekânın gelir üzerinden yeniden örgütlenmesiyle sonuçlanan mutenalaştırma süreci, *benzerlerin* bir aradalığına sebep olur. Mutenalaştırma, ekonomik ve kültürel sermayeleri arasında yakınlıklar bulunan grupların, bugünlerde yükselen “kendilerine benzer insanlarla bir arada yaşama” talebine cevap niteliğindedir. Bu durum, tarihselliği içerisinde kurulan ve heterojen sınıfsal ve kültürel yapının, homojen bir profil edinmesine sebep olur (Şen, 2011). Böylece farklı ırk, renk ve milletten olanların yanı sıra farklı sınıfsal konumdakiler de marjinalize edilir, *yabancı* ve *istenmeyen* olarak işaretlenirler (Bektaş Ata, 2016a; Bektaş Ata ve Vural, 2017). Yabancıya karşı geliştirilen korku, mutenalaştırılan mekânların tasarımlarında (çoğu zaman kapalı yerleşmeler yoluyla) somutluk kazanır. Fiziksel bir alana kapanma isteğinin tezahürü olarak inşa edilen güvenli sitelerde yaşayanların, kendilerini diğerlerinin potansiyel hedefi olarak görmeleri, korunma isteğini artırır (Pérouse, 2011: 143).

Paşa Mahallesi’nde Dönüşümün Temsili

21. yüzyıl İstanbul’unun mekân politikası, içe dönük, dışa kapalı, yerele teması zayıf ve farklı sınıfların bir araya gelmesine izin vermeyecek yapısıyla toplumsal ayrışma dinamiklerini derinleştirir (Bartu Candan ve Kolluoğlu, 2010: 60). Neoliberal mekân düzenlemeleri sermayeyle yoksulluğu bir yandan iç içe geçirir öte yandan birbirinden ayırıştırır. KKH, bu *iç içe ayrışmanın* ancak parçaların bilgisiyle netleşebileceğine işaret ettiği bakımından önemli bir görsel veri sağlar. Belgeselin sunduğu temsil üzerinden İstanbul’daki mekân politikalarının Feriköy’ün Paşa Mahallesi’ndeki yansımalarına göz attığımızda, aynı mekânda sosyoekonomik açıdan ciddi farklar taşıyan iki grubun yan yana gelişinin toplumsal ve sınıfsal ayrışmayı derinleştirdiği görülür. Mahallenin eski sakinleri ve yeni yerleşimcileri konut tipleri, yaşam biçimleri, yaşam alanlarından beklentileri bakımından ayrılırlar. Bu kısımda, ayrışma dinamiklerinin belgesel filmde nasıl ele alındığı, görüşüne başvurulmuş gecekondu ve rezidans sakinlerinin mekânın

düzenlenişini nasıl değerlendirdikleri ve karşı tarafı nasıl tanımladıkları üzerinde duruyorum. İlk olarak dönüşümün ortaya çıkardığı yerleşimin fizikî yapısını, aynı mekânda biz ve ötekinin nasıl tanımlandığını ve bu iki farklı gruba hangi özellikler atfedildiğini inceliyorum. Ardından, kutuplaşan gruplar arasındaki toplumsal mesafenin mekânsal mesafede somutlanışını bakış hiyerarşisi üzerinden değerlendiriyorum.

Mekânsal ve toplumsal ayrışma: Biz ve ötekinin inşası

Pembe Ev, mahallelinin yaşam biçimlerini ve taleplerini dikkate almadan geliştirilen konut projelerini bölge sakinlerinin mekân kullanım pratiklerine uymadığı için eleştirir:

Eskinin modası apartmanlardı, şimdi rağbet sitelere. “İhtiyacımız var mı? Bize uyar mı?” diye düşünen yok ki! Hele evleri yapanların hiç umuru bile değil. Buradakiler ne yer ne içerler? Nerede işlerini görürler, neyi severler, neye kızarlar? Kim düşünüyor onu? Yok canım yok ıı ııh! (...) Ya her çatısı duvarı olana ev mi diyeceğiz? (...) Yok, yok, yok! Ben onu bilir, onu söylerim: Bir ev ancak bahçesiyle, sokağıyla, yaşayanlarıyla ev olur (39’).

Bu eleştiri, İstanbul’un farklı semtlerinde gerçekleştirilen dönüşüm örneklerinde⁴ ya da Ankara’da bir gecekondu mahallesinden TOKİ konutlarına yerleştirilen kadınların gündelik deneyimlerinde de karşılık bulur (Erman, 2014). Yeni inşa edilen konutların yaşam biçimi farklılığından doğan ihtiyaçlara cevap veremeyişi ev ve yaşam alanına yönelik beklentilerin karşılanamamasına sebep olur. Paşa Mahallesi’nde yürütülen dönüşüm faaliyetlerinin bölgeyi kapalı yerleşmelerden müteşekkil kılacağı belirtilir. Kapalı yerleşmeler, “ayrıcılık ve seçkin kimlikler”in, kentteki etkileşim ve iletişimi sağlayacak “kamusal alanlar yaratma idealin[e]” zarar verirken (Danış ve Pérouse, 2005: 122) konutun dış görünümü, oradan olmayanların durması gereken yeri gösterir. Paşa Mahallesi’ne inşa edilen Anthill Residence’a söylenen Pembe Ev, binanın verdiği intibayı *kale* metaforuyla ifade eder:

Baksana şuna nasıl da kendini beğenmiş! Her tarafı cam ama hiçbir şey görmüyor. İçinde yaşayanlar da bu yana bakmadan geçiyorlar. Ayol insan fark etmez mi komşularını? Bir selam vermez mi? Zaten şu kanalı da aramıza koydular,⁵ bir de tel çektiler ki uzak duralım. Bir sürü bekçisi var kimseyi yanaşturmuyorlar. Ay mümkünü yok sokmuyorlar! Kale gibi mübarek! (20’07’).

Strüktürel olarak ve yaşam biçimi açısından bir hayli farklı formlara sahip binaları yan yana getiren bu tür dönüşüm faaliyetleri, kamusal mekânları da telle ya da duvarlarla böler. Böylece ilgili binalarda ya da sitelerde yaşayan gruplar arasındaki ilişki teması etmekten ziyade bakmak üzerine kurulur. Öteki olarak kabul edilenle fiziksel mesafenin ortadan kalktığı bu mahallede kent yoksulları, konumlanışıyla da kendilerine

⁴ Sulukule’de dönüşüm sonrası inşa edilen binalarda, bölgesakinlerinin yaşam biçimlerinin dikkate alınmadığı yerden tavana dek uzanan pencerelerden anlaşılabılır. Bu evlerden birine yerleştirilen bir mahalleli, “Bizim ananemizde böyle bir pencere yok. Zaten evler birbirinin içine bakıyor” diyerek sitem eder. Ayrıca o bölgedeki apartmanın kuralları da inşa eden firma tarafından belirlenir. Dışarı çamaşır asmak, kapı önüne ayakkabı bırakmak yasaklar arasındadır. Kendilerine bir kurallar listesi verildiğini belirten bir mahalleli, “Görünce beynime kan hücum etti, hapiste miyiz, evde mi?” der (İnce, 2013).

⁵ Yeni yapılan yapılarla gecekonduların olduğu bölgeyi bir şerit gibi ayıran su yolundan bahseder. Bu yol, iki yaka arasına mekânsal olduğu kadar sınıfsal ve kültürel bir çizgi de çeker.

tepeden bakan yüksek statüden, yüksek kültürden, yüksek gelirden bir gözün karşısında kendilerini küçülmüş, aşağılanmış hissederler (Ocak, 2007: 173). Değer yargıları, kültürel kalıpları, gündelik hayatları birbirine benzemeyen grupların aynı mekânda konumlanışları, yoksullarda tedirginlik ve geleceklerine dair güvensizlik yaratırken toplumsal katmanlaşmaya, varsıl-yoksul kutuplaşmasına uzanan süreçleri de içeren mekânsal yarığı ortaya çıkarır (Ümit-Atılgan, 2014: 75). Tarlabası'nda yürüttüğümüz araştırmada da neredeyse aynı cümleleri duymuştuk: “Yeni yerleşimciler buradaki insanlara tepeden bakacaklar. Plazadan benim camıma bakacak. Benim ofisim şöyle böyle idare ediyor. Bu insan geldiğinde ofisi olacak. Bana hangi gözle bakacak?” (Bektaş Ata ve Vural, 2017). Bu ifade, kent yoksullarının dönüşüme yönelik endişelerinde inşa edilecek binaların boyutlarına yönelik farklılıkların da yer aldığını gösterir. Yüksek bina fizikî yapısı ve taşıdığı diğer anlamlarla konumlandığı mekânda hiyerarşi yaratır.

Şekil 1. Pembe Ev, etrafını saran yüksek rezidans ve otellerin arasında (2'13")

İçerisinde çoğunlukla spor salonu, alışveriş merkezi, yeşil alanlar ve kreşlerin bulunduğu kapalı lüks yerleşimler, kamusalılığı özel mekâna kapatır. Bu durum, kamusal alanda yaratamadığımız bizin yerine özel alan içerisinde inşa ettiğimiz kimliğimize daha sıkı sarılmamıza sebep olur (Bektaş, 2015). Richard Sennett için bu durum, esnek kapitalizmle ortaya çıkan güvencesizlik tehdidiyle beliren bir öz savunma biçimidir (Sennett'ten aktaran Şen, 2012: 119). Bu öz savunmayla güçlendirilen biz, ötekiyle birlikte yaşayabilmeyi, ancak kendisine benzeme veya uyma yolunda adımlar atarsa kabul edebilir: Evlerini daha düzgün bir hale getirirlerse, lüks siteleri örnek alarak evlerini yenilerlerse, site ve rezidansların manzarasını güzelleştirmek için çaba sarf ederlerse... Örneğin belgesel görüşmecilerinden Feriloft sakini Blanca'nın, evinin karşısına yeni yapılan iki apartmanı göstererek, “[i]ki tane bina yenilendi burada. Onlar bizi yakaladı mesela. Onlar buraya bakıp da ‘daha düzgün yapalım’ dediler” ifadeleri, karşı tarafın sorumluluklarına dikkat çeker. Biz ve ötekini hiyerarşik biçimde yaratan bu

bakış açısı, örnek alınması ve erişilmesi gerekeni işaret eder. Öteki, işaret edilene ulaşması, kendisine ve binasına çekidüzen vermesi, kısacası bizi yakalaması gerekendir. Biz, kendisinden beklenen düzeye gelene dek ötekinin bir sonraki adımını tahmin edebilmek için onu tanımlamak ister. Tanımlamak, ötekinin olası adımları hakkında fikir yürütmeye izin verdiği oranda güvende hissettirir.

Blanca, aynı bölgede yaşadığı gecekondululardan bahsederken, “Çocuklar sokakta dolaşıyorlar. O çok tehlikeli. Ben bir anne olarak çocuğumu sokakta oynatmazdım, çünkü tehlikeli” der (15’32”). Mahallede yaşaması istenmeyen yoksullar suç ve tehlikeyle tanımlanır (Ümit-Atılgan, 2014: 80; Lewis, 1966: 19). Yoksullardan gelebilecek sorunları önlemek için bir gereklilik olarak geliştirilen kapalı yerleşmelerde yaratılan “güvenlik estetiği”, önceleri çocukların oynayıp, komşuların bir araya geldiği yerleri/sokakları, yüksek duvarlar, tel örgüler ve özel muhafızlarla istila ederken gözetim mantığının ve statünün göstergesi mesafede somutlaşır (Caldeira, 1999: 95). Mekânın dokusunun, mahallenin doğasının ve ilişkilene biçiminin değişimi daha sonra ortaya çıkan manzaranın tehlikeli bulunmasına ve daha fazla güvenlik ihtiyacının doğmasına sebep olur. Kemikleşen, geçişsiz hale gelen sınırlarda tezahür eden biz (Şen, 2012: 119), kaçınılmaz olarak ötekiyi çağırır. Paşa Mahallesi’nde gecekonduların karşısına inşa edilen lüks konutlarda yaşayanlar, duvarlarla çevrili evlerinde, kendilerini ötekilerden gelebilecek tehlikelere karşı *korurken* bir yandan da kontrol edemedikleri ve belirsiz bulduğu ötekilerden bir an evvel kurtulmayı beklerler. Belgeselde görüşüne başvurulmuş Anthill Residence sakini tıp doktoru Mehmet, gecekonduların eninde sonunda tasfiye edileceğini hatırlatır: “Burada da bir yapılaşma olacak mutlaka. O gecekondu yıkılacak. O öyle kalamaz. O gecekonduya yaşayan insanların bir kısmı kendi tercihleri olmak koşuluyla orada kalacak diğer kısmı başka bir yerlere gidecek. Olması gereken budur” (32’40”). Benzer bir görüş, Blanca’nın müteahhit eşi Mustafa’dan da gelir:

Onların temizlenip yeni bir hale gelmesi lazım. Onlara da o yaşamda daha düzgün bir hayat olduğunu göstermek lazım. Şimdi tamam, onlar belli bir kafada, düzenlerinin bozulmasını istemiyor. O kötü kötü evlerde yaşamaya devam ediyorlar. Şu anda kendilerini mutlu sanıyorlar, ama baklava yemeyen tadını bilmez (35’40”).

Düzen kurarak kaosu sınırlamayı ve bu yolla ötekini denetim altında tutabilmeyi isteyen site ve rezidans sakinleri (Demirtaş vd., 1996: 42),⁶ gecekonduya yaşayan komşularını, “ne yapacağı belli olmayan”, diğerleriyle uyum içinde yaşamayı bilmeyen kimseler olarak da görür (Ayata, 2012: 40). Blanca’nın eşi Mustafa’ya göre “kötü evlerde yaşayan”, “kendini mutlu sanan” gecekondulular, bu halleriyle kent yaşamının bir parçası değildirler.⁷ Blanca’nın, “kente geldiyse toleranslı yaşaması lazım” diyerek

⁶ Öteki, bazen kendi evinin dışındaki herkeştir. Sitede yaşamayı seven, güvenli ortamdan ve istemediği zaman insanlarla karşılaşmak zorunda kalmadığı site sakinlerinden övgüyle bahseden Blanca, bu yolla benzer yaşam koşullarına ve gündelik hayat pratiklerine sahip olan site sakinlerinden oluşabilecek istenmeyen misafirlerini de kontrol edebilme olanağına sahiptir.

⁷ Andy Merrifield’a (2013: 33) göre kent (urban/cité), ortak ifade kanallarının açık olduğu ve bu kanallar yoluyla “insanların diğer insanlarla karşılaşmasına, diğer insanlarla diyalog kurmasına, diğer insanlarla tartışmasına” zemin sağlayan politik bir düzlemdir. Bu yönüyle de çeşitliliklerin ortaklaşmasına imkân sağlar, benzerlerin değil.

uyardığı karşı komşular, “yeterince uygar” bulunmadıkları (Ayata, 2012: 41) için sınırın dışında tutulmaları gerekenlerdir. Temasın eksikliği, tarafların birbirlerinin gündeliklerine yabancılaşmalarına, birbirlerinin deneyimlerinden yararlanamamalarına sebep olur; ne olduğuna dair fikir yürütülemeyen *yabancı* hakkında yaratılan fantezi, korku ve düşmanlığı körükler, yabancıyı iktidarın manipülatif söylemine maruz bırakır (Yunucu, 2014: 93) -ki bu mahallenin yabancıları bölgeye yakın zamanda inşa edilen konutlarda yaşamaya başlayan varlıklı kesimdir.

Yoksullar, varsıllar için güvenli bir mesafede tutulan “pastoral manzara”dan ibaretler ve “bu insanlar nasıl yaşar?” sorusuyla merakları cezbederler (Ocak, 2007: 142). Anthill Residence’da yaşayan görüşmecilerden Mehmet, yüksek katlı dairesinde, pencerenin kenarına yerleştirdiği berjerinden aşağılara doğru bakarken, “[h]er bir evin içinde neler olduğu, nasıl yaşamlar olduğunu merak edip tahminler yürütmenin, seyretmenin de çok büyük bir zevki var” (4’50”) der; önünden aşağıya uzanan yoksulluk manzarasını değerlendirmesi mesafelidir. Ersan Ocak’ın (2007: 171), *Yoksulun Evi* çalışmasındaki görüşmecilerden birinin “Bir insan altı-yedinci katta oturur, aşağı baktığı zaman, aşağıdakini karınca mahiyetiyle görür. Şu ortamda, ben o şekilde, yerde bir karıncayım. Yerde karınca mahiyetiyle gözüken bi kimse oldum” diyerek ettiği sitem, 39 kata uzanan Anthill Residence’ın yanı başındaki tek katlı Pembe Ev’den de karşılık bulur: “Ben görünüyor muyum acaba o yükseklikten? Zaten görünsem de kimse bana bakmaz” (KKH, 2015). Mekân üzerinde yaşanan bu karşıtlıkların yoksullar üzerinde yarattığı tedirginlik, tarafların birbirlerini komşu olarak görmesine de izin vermez. Anthill Residence’ın bir sakini kendisini ziyarete gelse ve tanışmak istese nasıl bir tepki vereceği sorulan mahallelilerden Aleaddin’in ifadeleri hem mekân kullanımı hem de yaşam biçimindeki keskin farka dikkat çeker:

... gelirse de zevk alamayız ki birbirimizden. *O kadar farklılığımız var ki!* Neyi konuşabilirim? Nasıl anlaşılm? Zorluk çekeriz. Ne o tedirgin olsun ne de ben tedirgin olayım. Bana tepeden bakan komşu zaten beni tedirgin eder. Ne düşünce farkımız birbirimizi tutar ne de kişiliklerimiz... (28’14”).

Şekil 2 (Üstte). Mehmet, önünde uzanan manzaraya bakıp, “Önünde alabildiğine orman olmasını isterdim. Ve onun arkasında deniz. Böyle bir manzarayı tabii ki daha çok tercih ederdim” derken...

Şekil 3 (Alta). Mehmet'in penceresinden aşağı baktığında gördükleri

Aleaddin'in aksine Mehmet, aralarında çok büyük bir fark olmadığını düşünür: "Aynı memleketin içinde, aynı koşullarda yaşıyoruz aslında. Sadece oturduğumuz binalar birbirinden farklı. Sadece yaşam koşullarımızda birkaç fark var. Ama aslında *birçok ortak noktamız var.*" Aradaki farkı evin fizikî yanına çekmek, yaşanan dezavantajlı koşulların tek sonucunun maddi yoksulluk olduğunu iddia etmek ve yoksulluğun diğer boyutlarını gözden kaçırmaktır (Bourdieu'den alıntılan Erdoğan, 2007a: 32). "Burnunun dibindeki insanla hiç iletişim kurmuyor olmak doğal değil" diyerek komşularına dair hiçbir fikri olmadığını dile getiren Mehmet, sahip olduğu simgesel sermayenin etkilerini göz ardı eder. Yaşam biçimlerine daha yakından baktığımızda, kalp cerrahisi olarak özel bir hastanede çalışan Mehmet'in motosikletiyle evine döndüğünde rezidansın içerisinde yer alan spor salonunda aletli jimnastik yaptığını ve çocukluğundan beri ilgilendiği kürek sporunun simülörünü kullandığını, gitar çaldığını görürüz. Başka bir ifadeyle, sahip olduğu ekonomik, sosyal ve kültürel sermayenin pratiklerini uygular (Bourdieu, 1986). Bununla birlikte, 19 yıldır yaşadığı Paşa Mahallesi'nde kiracı olarak oturduğu ev yıkıldığı için ev değiştiren ve o esnada yaşadığı evi de kısa süre içerisinde boşaltması gereken Kadriye ve çocuklarının başlarını sokacak bir ev bulmaları güçtür. Kadriye için rezidansın güvenlik görevlilerinin yaklaştırmadığı çöpten çocukları için sebze-meyve ayıklayabilme umudu da tükenmiştir. Aynı mahallede olsa da bu iki hanenin sakinlerinin yaşam biçimleri ve gündelik derikleri çok büyük farklılıklar taşır.

Mehmet, kendisini emekli öğretmen bir babanın altı çocuklu, dar gelirli ailesinin en küçük ferdi olarak tanımlar. İki yıl, Erzincan'da doktor olarak çalışır ve mütevazı bir köy evinde kalır. Geçmişte yaşadığı zorlukları aşabildiğinin işaretlerini veren Mehmet, bir anlamda yoksulluğu yen(eme)me durumunu kişisel başarı üzerinden ele alır. Bu değerlendirmeler, yoksulluğun kaynağını bireysel yetersizliklerde arar (Lewis, 1966: 19). Yoksulluğu, sorumluluk alma, disiplin anlayışına sahiplik, tutumlu olma,

çaba gösterebilme gibi kişiye özel niteliklere bağlayan bu değerlendirme, ekonomi politikalarını, düşük ücretleri, yetersiz eğitim ve istihdama bağlı yapısal gerekçeleri önemsizleştirir (Wilson'dan alıntılan Şenses, 2006: 145-146). Pierre Dardot ve Christian Laval'ın (2012: 401), “[k]imseye bir şey borçlu olmayan özneler” olarak tanımladığı bu grubun “[k]ötü yoksullara, tembellere, yük olan yaşlılara ve göçmenlere karşı” küçümseme ve hatta nefretlerini körükleyen “kendini gerçekleştirme” ve “yaşamı başarma” söylemi, “başarısızların, fukaraların, bahtsız insanların, yani toplumsal mutluluk normuna erişemeyenlerin damgalanması”na sebep olur. Kendi hayatlarını yeterince iyi yönetemediklerini düşündükleri yoksulların, eğitilmeleri ya da sadece belli bir eğitim seviyesine erişebilenlerin kentlerde yaşayabileceği düşüncesinin KKH'deki varlıklı görüşmecilerin üzerinde anlaştıkları bir söylem olması şaşırtıcı değildir:

Nüfusu 20 milyona yaklaşan bir metropolde yaşayan insanların mutlaka en az belli bir eğitim seviyesini sağlamış olması gerekiyor. Belki de yasal düzenlemelere böyle bir şey getirilebilir. Eğitim seviyesiyle ilgili bir kısıtlama konabilir İstanbul'a göçle ilgili. (...) Evet, biraz acımasızca da olabilir, ama sonuçta çaresiz ve çözülemeyen problemler olduğu zaman neşteri değdirmek gerekiyor belki de! (Mehmet, 49”)

Benzer bir öneri Blanca'dan da gelir. Bu yaklaşım, yoksulların düzenlenmesi, sistemin gerektirdikleriyle kodlanması, “sermayenin mantığına uygun bir şekilde üretkenleştirilme[si]” gerektiğini öne sürer (Erdoğan, 2007a: 31; Harvey, 2019). Mahalleyle girdiğinde sokaklarda oturan kadınlardan dolayı o bölgeyi köy gibi gören Blanca'nın ya da aynı mahalledeki gecekonduya yaşayan Sevinç'e, “Anam ... orası (...) çok kötü kapıda oturuyorlar. Sen nasıl ... orada oturuyorsun?” diyen bir başka kadının kente uygun görmediği davranışlar içerisindeki gecekonducuların en büyük *sorunu*, yeterince iyi eğitim görmemek olarak değerlendirilir. O halde kent, herkesin yaşayabileceği, yerleşip evini kurabileceği bir yer değil, yalnızca belli bir eğitim seviyesine gelebilenlerin, sistem içerisinde belli bir başarıyı yakalayanların yerleşim yeridir. “Sen nasıl orada oturuyorsun?” sorusuna, “Sen o kapıyı bi görsen! O kadar güzel ki... Sohbetimiz var. Pişirip getiriyoruz birbirimize” (KKH, 2015) diye yanıt veren Sevinç ve Pembe Ev'in anlattıkları ise kentlilerin illa birbirlerinin aynısı olmalarının gerekmediği, kentin farklılıkları içerdikçe kent olmaya yaklaşabileceğine ikna edemez.

Sınıfsal ayrışma: Varsıl bakışında yoksul/luk

Görme ve temas etme arasında hem eylemin gerçekleştirilmesi hem de ortaya çıkabilecek tepkiler bakımından büyük bir boşluk vardır. Görme bir çabaya ihtiyaç duymaz, sadece uzamsal bir mesafe gerektirir ve kesilebilir (Sontag, 2004: 118). Kendiliğinden başlatılıp bitirilebilir olması ve karşılıklılık gerektirmemesi, görmeyi temas etmeye kıyasla daha zahmetsiz, anında vazgeçilebilir kılar. Site ve rezidans sakinleri, öteki olarak konumlandıkları gecekondu bölgesinde yaşayan komşularıyla ilişkilerini görme üzerine kurarken ötekiler, bakan değil, yalnızca kendilerine bakılacak kişiler sayılırlar (Sontag, 2004: 73). İlişkinin göz merkezliliği, bakanı özne, bakılanı nesne yaparken kurulan ilişkiyi mekânın hiyerarşisine uygun olarak bakış hiyerarşisine oturur ve toplumsal mesafeyi, mekânsal mesafede maddileştirir (Erdoğan, 2007b: 54).

Yüksek binalarla gecekondu arasındaki ilişki için Pembe Ev'in, "Ben görünüyor muyum acaba oradan, haa? Yok be zannetmem..." (12'40") ifadeleri, mekânda yaşayanlar arasındaki hiyerarşiye işaret eder: Gecekondu/lular, görünür olup olmadıklarını merak edip görmeyi/bakmayı seçme hakkını bakanlara/görenlere verirken kimsenin bakmayı tercih etmeyeceği bir görüntü olduklarını düşünürler. Görülen (yoksul), iktisadi, sosyal, kültürel ve siyasi mesafeler içeren bir bakış yoluyla, bir imge ya da manzara olarak kurulur ve sadece kabuğu/dış cephesi hakkında fikir verir (Ocak, 2007: 144). İçine girilmeyen ve girmenin düşünülmediği yoksul evleri görülmemeye ve bilinmemeye devam eder.

KKH'deki görüşmecilerden Kadriye'nin kızına ait ifadeler, görmenin merkezileştiği ilişki biçiminin vardığı boyuta dikkat çeker:

Oturup sohbet etmeyince kimsenin halini anlayamaz, kimseyi tanıyamaz. O yüzden fazla bir komşuluk yok. O orada, ben burada. Benim ne olduğumu bilmiyor. Beni dıştan görüyor, pislik diyor. Oturup da benle konuşmaya değil, yanıma yaklaşmaya bile korkuyor. Şurada yoldan geçerken koşarak gidiyorlar, sanki biz yiyeceğiz gibi. Orada yaşamak istemezdim. Çünkü orada yaşarsam insanlığı unuturdum. Çünkü orada yaşayanların bazıları unutmuş. Markete giderken seni öyle bir hor görüyorlar ki... Seni oraya yaklaştırmıyorlar ya, sanki onlar da özel bir insan ya! ... Ayırdım yapıyorlar. O yüzden orada yaşayacağıma burada böyle pisliğin içinde yaşamam daha iyi (23'20").

Öyleyse, bakışın sahibi olan öznel bakışlarıyla mekânı kontrol edebildiklerini ve istemediklerini kendisine yaklaştırmadığı bir alana sahip olduklarının farkındalar. Farklı bir araştırmada görüşlerine başvuru, damgalılaştırılan bir mahallede yaşayan çocuk görüşmecinin anlattıkları da benzerdir: "Okuldan gelir, el arabasını alır, kâğıda giderdik. ... Ama bir kadın bize gözünü diğer yanındakine gösterir, bize çöpçü der; işte o zaman 'helal çalışmak istemezsin. Valla abla, yanından geçmezler öteden yürürler, öyle bir bakarlar ki, sanki suçluyuz (Ümit-Atılğan, 2014: 83). Bakış, sahibini korduğu gibi ötekini de suçlu ve/ya da tehlikeli addederek savunma durumuna geçirir. Öteki ise el arabasının ağırlığına bakışlarını ekler. Bu sebeple, Necmi Erdoğan (2007b: 74) yoksulluğun ağırlığını anlamaya çalışırken maddi boyutlarla sınırlanmak gerektiğini hatırlatır ve başkalarının bakışının ağırlığı ve aşağılayıcılığını ve bu bakıştan kaçabilme kaygısını da bu ağırlığa dahil etmek gerektiğini belirtir. Hem genç kadının hem de çocuğun temel rahatsızlıkları, yoksulluğun maddi boyutunun ötesine uzanır ve diğerlerinin gözünde sahip oldukları itibarı da içerir.

John Berger'e göre (2010), "Karşıdaki tepeyi gördüğümüzü kabul edersek o tepeden görüldüğümüzü de kabul etmemiz gerekir": Görme-görülme çift taraflı gelişir. Böylesi karşıt gruplarda yoksul bakışı varsıla, onda olanın değerliliğini hatırlatır. Blanca, komşularıyla gelir farklarının olduğuna dikkat çeker ve kendilerine (pencereden bakarak) özendiklerini düşündüğünü dile getirir. Yaşadığı varlıklı hayatın dışarıdan görünürlüğünü, sergilenebilirliğini ifade ederken bu durumun ortaya çıkarabileceği özendiriciliğe üzüldüğünü belirtir. Susan Sontag, savaş fotoğrafları üzerine yaptığı incelemede medya ürünleri aracılığıyla savaşlarda biriken acıların farkında olmanın kurgusal bir farkındalık olduğunu hatırlatır (2004: 19). Belli bir mesafede tutulan,

“yaklaştırılmayan”, sitenin “çöpüne” bakmasına izin verilmeyen, kapılarının önündeki ipe çamaşır astırılmayan yoksulların durumuna karşı geliştirilen farkındalık da benzerdir. Acımayı, ahlâki bir yargının ötesinde ürkme, dehşete kapılma gibi korku belirtileriyle ele alan, hatta korkunun bu histe daha baskın olduğunu belirten Sontag (2004: 75), güvenlikler arkasında inşa edilen hayat biçimlerinde ötekinin sebep olabileceği korkunun, bu acımadaki payının az olmadığını fısıldar. Komşularının haline üzülen ve arabasıyla çocukların arasından geçerken dikkatli, yavaş yavaş hareket ettiğini,⁸ onlara karşı her zaman şefkatli davrandığını ifade eden Blanca, Sontag’ın “cani-yane politikaların” ortaya çıkardığı sorunlardan etkilenen insanların yeterince ciddiye alınmadığı görüşüyle uyumlu bir tavır içerisindedir:

Ne kadar çok sempati duyarsak, acılara yol açan gelişmelerde bir suç ortaklığımız bulunmadığı duygusuna kapılmamız da o ölçüde kolaylaşır. Sempatimiz, acizliğimizin yanı sıra masumiyetimizin de ilanıdır. (...) Bizim sahip olduğumuz ayrıcalıkların onların çektikleri ıstıraplarla aynı haritada cereyan ettiğini ve bizim ayrıcalıklarımızla onların ıstırapları (hayalimizde canlandır-maya bile yanaşmayacağımız yollarla) arasında bir ilişki bulunduğunu (bazılarının zenginliği, başkalarının yoksulluğunun sebebidir) (Sontag, 2004: 102).

KKH’de ise Mehmet’e göre farklı yerleşim tiplerinde yaşayanlar arasındaki sorun-ların kaynağı, “İstanbul’un hızlı büyümesi” ve “şehirleşmenin kontrolsüz ve hızlı” ol-masıyla ilişkilidir. “Çok farklı sosyoekonomik seviyelerden olan iki ayrı grubu” bu derece yan yana getirmemek gerektiğini düşünür. Güvenlikli site sakinlerinden Mus-tafa’ya göre ise her seferinde daha küçük inşa edilen ve içinde yaşayacak olanları sınırlı bir alana sıkıştıran boyutta daireler yapmak ve kâr uğruna insanları yaşanılmaz alan-larda yaşamaya mecbur bırakmak, “açgözlülüğümüz[dür]. Yani bu insanın içinde olan bir şey.” İnsan fıtratı bunun sorumlusu olarak işaret edilir. (Neoliberal) kentin yok-sulların barınmasını güçleştirmesi ise ona göre “doğal”dır. Blanca’nın mahalle ve kente dair analizinin sonunda sorduğu soru, benzer kentlilik pratiklerine sahip birçok kişi-nin üzerine düşünmesine değerdir: “Benim şahıs olarak yapabileceğim bir şey var mı bu konuyla ilgili?”

Sonuç Yerine

Yaşadığı döneme şahitliğini belgesel film üzerinden kayda geçiren Bingöl Elmas, KKH’de toplumsal adalet anlayışı ve arayışını mekânın hızlı ve orantısız dönüşümü üzerinden yapar. Belgesel, kentte eşitlik ve demokrasinin geliştirilmesine katkıda bu-lunma potansiyeli taşır (Friend ve Caruthes, 2016). Toplumsal alandaki eşitsizliği gündeme getirir. KKH, mekânın dönüşümünü varıl-yoksul, gecekondu-rezidans, mahalle-site hayatı, inşa-yıkım ikilikleri üzerinden ele alır ve biz ve ötekinin taraflarca nasıl tarif edildiğine ve aralarındaki gerilime odaklanır. Mahalle sakinlerinin gündelik pratiklerine ve anlatılarına dayanması itibarıyla dönemindeki diğer kent belgesellerin-den ayrılan KKH, sıradan edimlere sirayet eden ayrışma pratiklerini görünür kılar.

⁸ Necmi Erdoğan’ın (2007b: 53), yol veya cadde gibi uzamların, toplumsal-sınıfsal hiyerarşilerin tecrübe edilmesinde baş kro-notrop haline geldiği yönündeki saptaması, Blanca’nın ifadelerinde karşılık bulur. Sokakta oynayan ve tehlikeli bulunduğunu düşündüğü çocukların arasından bir otomobile geçmek, aracın yarattığı merak ve ilginin de etkisiyle yeniden özne-nesne hiyerarşisini kurar ve *tehlikeler* karşısında aracın koruyuculuğundan yararlanır.

Belgesel, bu çalışmada bir sosyal bilim sahasının temsili olarak yer bulur. Lüks konutlara, güvenli sitelere ve gecekondu evlere girebilen kamera, yönetmenin bakış açısı ve kurgusuyla, başka bir ifadeyle *belli bir açıdan* bir toplumsal gerçekliği izleyicinin dikkatine sunar. Girilmesi zor sahalara girerek farklı sınıftan kentlilerin gündelik yaşamlarına tanıklık etmemizi sağlar ve bu yönleriyle de klasik sosyolojik araştırma yöntemlerine görsel-işitsel alternatifler sunar. Sosyal bilim araştırmacılarının çeşitli sebeplerle dahil olamadığı sahaları çoğaltır.

Kentsel dönüşüm kapsamına alınarak mutenalaştırılan mahallelerde, lüks konutlara yerleşenlerin gündelik pratikleri mahalle sakinlerinininkinden çok farklıdır; haliyle kentle ilişkilene biçimleri de...

Mekânsal ayrışmanın üst düzeyde yaşandığı bu mahallelerde, bir araya gelmesi güç olan gruplar yan yana konumlanırlar. Fiziksel mesafenin ortadan kalktığı durumlarda sınıfsal, kültürel ve toplumsal yarık derinleşir. Etrafı yüksek yapılar ve güvenli sitelerle çevrilen gecekonduvarlarda yaşayanlar, alışageldikleri mahalle kullanım biçimlerini terk etmeye zorlanırlar. Belgeselde, yaşanan dönüşümle mahalleye yeni gelenlerin, evlerinin önündeki kaldırımda oturan kadınları *köylü*, sokakta oynayan çocukları *tehlikeli*, çöpten bulabildikleriyle yaşamlarını idame ettirmeye çalışanları *pis* olarak adlandırdıkları görülür. Mahallenin eski konut stokuyla yeni inşa edilen yerleşmelerin arasından geçen kanal, iki farklı hayat biçimine ince bir çizgi çekmenin ötesinde, bir mekânsal yarığın işaretçisine dönüşür.

Sosyolog Robert Park'ın "insanın içinde yaşadığı dünyayı arzularına daha uygun hale getirebilmek için verdiği çabaların en tutarlısı ve bütününe bakıldığında en başarılısıdır" dediği kent tarifini David Harvey şöyle yorumlar (2013: 44): "Eğer Park haklıysa, nasıl bir şehir istediğimiz sorusu nasıl kimseler olmak istediğimiz, ne gibi toplumsal ilişkiler arayışı içinde olduğumuz, doğayla nasıl bir ilişkiye değer verdiğimiz, ne tür bir yaşam tarzı arzuladığımız, hangi estetik değerlere sahip olduğumuz sorularından ayrı düşünülemez." Buradan hareketle, Paşa Mahallesi'nin yeni sakinleri, "toleranslı", "belli bir eğitim seviyesinde", "şehre artı getirebilen"⁹ insanlarla, bir anlamda kentten belli bir pay almayı başarabilenlerle bir arada "güven" içerisinde yaşar. Yaşam alanları tehlike altına giren eski mahalleliler ise "kendilerine tepeden bakmayan", uzaktan görüldüklerinde onları "pislik" diye tanımlamayan, çamaşır asmalarını, kapıda oturmalarını sorun haline getirmeyen komşularıyla, güneşini ve rüzgârını kapatan yüksek binalardan arınmış bir kent ve alışkanlıklarına, ihtiyaçlarına uygun, "bahçesiyle, sokağıyla, yaşayanlarıyla" bir ev isterler.

Kaynakça

- Aksoy, A. (2014) "İstanbul'un Neoliberalizmle İmtihani", A. Bartu Candan ve C. Özbay (der.), *Yeni İstanbul Çalışmaları Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar* içinde, İstanbul: Metis, 27-47.
- Aslan, Ş. (2013) "Kentsel Dönüşüm ve Toplumsal Hareketler", G. Akgün, Ç. O. Çalışkan, E. Kaya ve A. Koca (der.), *Kentleri Savunmak Mekan, Toplum ve Siyaset Üzerine BirGünlük Yazılar* içinde, Ankara: Notabene, 47-52.
- Ayata, S. (2012) "Yeni Orta Sınıf ve Uydu Kent Yaşamı", D. Kandiyoti ve A. Saktanber (der.), *Kültür Fragmanları Türkiye'de Gündelik Hayat* içinde, çev. Z. Yelçe, İstanbul: Metis, 37-57.
- Bakó, B. (2023) *Gender and Urban Space in Istanbul: A Feminist Geographic Analysis of Women's Films*, Basılmamış Doktora Tezi, Bremen: the University of Bremen, Faculty of Linguistics and Literary Studies.

⁹ "[Bu bina] benim hayatıma birçok artı getiriyor ve ben de bu şehre artı getiriyorum. Öyle olduğunu zannediyorum en azından. Yaptığım işle, verdiğim hizmetle bir üretim yapıyorum" (44") diyen Mehmet'in sözlerinden alınmıştır.

- Ban, S. (2012) *From Urban Politics to the Politics of Representation: Representing Istanbul's Urban Transformation in "Urban Activism Documentaries" of the 2000s*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Bartu Candan, A. ve Kolloğlu, B. (2010) "2000'ler İstanbul'unda Mekan Siyaseti", Ç. Keyder (der.), *Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi* içinde, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 53-61.
- Bartu Candan, A. ve Özbay, C. (2014) "Yeni İstanbul Çalışmaları: Yersiz, Havasız, Mülksüz Kent", A. Bartu Candan ve C. Özbay (der.), *Yeni İstanbul Çalışmaları Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar* içinde, İstanbul: Metis, 11-19.
- Bates, D. G. (2013) 21. *Yüzyılda Kültürel Antropoloji: İnsanın Doğadaki Yeri*, çev. S. Aydın vd., 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Bektaş, L. (2015) "Göge Uzanan Binalarda Gündelik Hayatın İnşası", *Moment Dergi: Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 2(1): 266-295, DOI: <https://doi.org/10.17572/mj2015.1.266295>
- Bektaş Ata, L. (2016a) "Bir Güvenlikli Site Hikâyesi: Gündelik Hayatın Dönüşümüne Otoetnografik Yaklaşım", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 8(2): 46-61, DOI: 10.1501/Fe0001_0000000164
- Bektaş Ata, L. (2016b) "Belgeseller Aracıyla Kent Mekanının Dönüşümüne Bakmak", *Doğu-Batı*, 75: 135-155.
- Bektaş Ata, L. ve Vural, A. M. (2017) "Kentsel Dönüşüm Sürecin Tarlaşması: Tutum, Beklenti ve Eğilimler", *III. Ulusal Şişli Sempozyumu'na sunulmuş tebliğ*, İstanbul Şişli Meslek Yüksekokulu, 6 Mayıs.
- Bektaş Ata, L. ve Miral Oktay, E. (2020) "Maddi Durumundan Ötürü Dışarı Çıkıp Mahcup Olmaktansa Evde Oturdum", *DW Türkiye Youtube*. Erişim: https://www.youtube.com/watch?v=RhWdCdTAH8&t=121s&ab_channel=DWT%C3%BCrk%C3%A7e Erişim tarihi: 20 Şubat 2023.
- Bektaş Ata, L. (2021) *Limontep'e de Yaşamak, Büyümek, Beklemek: Kentsel Dönüşüm Öncesi Bir Mahalle Anlatısı*, Ankara: İdeal-kent.
- Berger, J. (2010) *Görme Biçimleri*, çev. Y. Salman, 16. Baskı, İstanbul: Metis.
- Bourdieu, P. (1986) "The Forms of Capital", J. Richardson (der.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* içinde, New York: Greenwood, 241-258.
- Buğra, A. (2008) *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İstanbul: İletişim.
- Caldeira, T. P. (1999) "Sao Paulo'da Yeni Mekanal Ayrışma: Duvarlar İnşa Etmek", *Birikim*, 123: 87-96.
- Charmaz, K. (2006) *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London, Thousand Oaks ve New Delhi: SAGE.
- Danış, D. ve Pérouse, J. F. (2005) "Zenginliğin Mekan'da Yeni Yansımaları: İstanbul'da Güvenlikli Siteler", *Toplum ve Bilim*, 104: 92-123.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2012) *Dünyanın Yeni Aklı Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, çev. I. Ergüden, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- DeRoo, R. J. (2018) *Agnes Varda'dan Film, Photography, and Art*, Apple Books.
- Demirtaş, S., Diken, B. ve Gözaydın, İ. B. (1996) "Mekan ve Ötekiler", *Defer*, 36: 39-44.
- Elmas, B. (Yön.). (2014) *Komşu Komşu! Huuu! Huuu!* [Sinema Filmi].
- Denzin, N. K. ve Lincoln, Y. S. (2005) "Methods of Collecting and Analyzing Empirical Materials", N. K. Denzin ve Y. S. Lincoln (der.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* içinde, 3. Baskı, Thousand Oaks, CA: SAGE, 641-649.
- İKSV (2015). *Bingöl Elmas ile görüşme*, İstanbul: 6 Mayıs. https://www.youtube.com/watch?v=coXDPlv4UWg&ab_channel=%C4%B0stanbulK%C3%BClt%C3%BCrSanatVak%C4%B1 Erişim tarihi: 09.01. 2023.
- Erdoğan, N. (2007a) "Garibanların Dünyası: Türkiye'de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar", N. Erdoğan (der.), *Yoksulluk Halleri Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* içinde, İstanbul: İletişim, 29-47.
- Erdoğan, N. (2007b) "Yok-sanma: Yoksulluk-Mâduniyet ve 'Fark Yaraları'", N. Erdoğan (der.), *Yoksulluk Halleri Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* içinde, İstanbul: İletişim, 47-97.
- Erman, T. (2014) "Kentin Kiyısında Kadın Olmak: Gecekonudan TOKİ Kentsel Dönüşüm Sitesine Geçişte Kadın Deneyimleri", F. Şenol Cantek (der.), *Kenanın Kitabı 'Ara'da Kalmak Çeperde Yaşamak* içinde, İstanbul: İletişim, 89-121.
- Erman, T. (2016) *"Miş Gibi Site": Ankara'da Bir TOKİ-Gecekondu Dönüşüm Sitesi*. İstanbul: İletişim.
- Fraser, B. (2015) "Urban Railways in Buenos Aires: Spatial and Social Alienation in the Documentary Film *El tren blanco*", *Transfers*, 5(2). doi:10.3167/trans.2015.050202
- Friend, J. ve Caruthers, L. (2016) "Documentary Film: The Next Step in Qualitative Research to Illuminate Issues of Social Justice in Urban Education", *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 15(6): 33-47.
- Geniş, Ş. (2007) "Küreselleşme, Toplumsal Eşitsizlik ve Mekanal Ayrışma", *Sivil Toplum*, 17-18: 69-84.
- Harding, S. (1996) "Feminist Yöntem Diye Bir Şey Var mı?", S. Çakır ve N. Akgökçe (der.), *Kadın Araştırmalarında Yöntem* içinde, çev. Z. Ayman, İstanbul: Sel, 34-47.
- Harvey, D. (2013) *Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru*, çev. A. D. Temiz, İstanbul: Metis.
- Harvey, D. (2019) *Paris, Modernitenin Başkenti*, çev. B. Kılınçer, İstanbul: Sel.
- İnce, E. (28.06.2013) "Yeni Ev Değil, Hayat Boyu Borç", *radikal.com.tr*, Erişim tarihi: 20.05.2015.
- Keyder, Ç. (2009) "Sonuç", Ç. Keyder (der.), *İstanbul Küreselleşme ile Yerel Arasında* içinde, 3. Baskı, İstanbul: Metis, 46-64.
- Keyder, Ç. (2010) "Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi", Ç. Keyder (der.), *Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi* içinde, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 7-11.
- Khatib, L. (2008) "Documentary, History and Reality: Reflections on Jean Chamoun's *Tal al-Zaatar*", G. Pearce ve C. McLaughlin (der.), *Truth or Dare: Art & Documentary* içinde, Intellect: Bristol, UK; Chicago, USA, 47-56.
- Koning, A. D. (2015) "This Neighbourhood Deserves An Espresso Bar Too: Neoliberalism, Racialization, And Urban Policy", *Antipode*, 47(5): 1203-1223.
- Kurtuluş, H. (2005) "İstanbul'da Kapalı Yerleşmeler Beykoz Konakları Örneği", H. Kurtuluş (der.), *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* içinde, İstanbul: Bağlam, 161-186.

- Kuyucu, T. (2013) "Bir Paradoks Olarak Türkiye'de Kentsel Dönüşüm ve Toplu Konut Politikaları", G. Akgün, Ç. O. Çalışkan, E. Kaya ve A. Koca (der.), *Kentleri Savunmak Mekân, Toplum ve Kentleri Savunmak Mekân, Toplum ve Siyaset Üzerine Bir-Gür'lük Yazılar* içinde, Ankara: Notabene, 195-198.
- Kümbetoğlu, B. (2008) *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam.
- Lefebvre, H. (2016) *Şehir Hakkı*, çev. I. Ergüden. İstanbul: Sel.
- Lewis, O. (1966) "The Culture of Poverty", *Scientific American*, 215(4): 19-25.
- Merrifield, A. (2013) "Citizens' Agora", *Radical Philosophy*, 179: 31-35.
- Nichols, B. (1991) *Representing Reality-Issues and Concepts in Documentary*, Bloomington: Indiana University.
- Nichols, B. (2007) *Belgesel Sinemaya Giriş*, çev. D. Eruçman, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Ocak, E. (2007) "Yoksulun Evi", N. Erdoğan (der.), *Yoksulluk Halleri Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünimleri* içinde, İstanbul: İletişim, 97-133.
- Öz, Ö. ve Eder, M. (2010) "İstanbul Dönüşürken: Semt Pazarları Örneği", Ç. Keyder (der.), *Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi* içinde, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 61-66.
- Pérouse, J. F. (2011) "Sitelere Kuşatılmış İstanbul", J. F. Pérouse (der.), *İstanbul'la Yüzleşme Denemeleri: Çeperler, Hareketlilik ve Kentsel Bellek* içinde, İstanbul: İletişim, 133-145.
- Rouch, J. (1978) "The Politics of Visual Anthropology. An Interview with Jean Rouch, dan Georgakas, Udayan Gupta, and Judy Janda", *Cineaste* 8(4).
- Sontag, S. (2004) *Başkalarının Acısına Bakmak*, çev. O. Akinhay, İstanbul: Agora.
- Şen, B. (2005) "Soylulaştırma: Kentsel Mekânda Yeni Bir Ayrışma Biçimi", H. Kurtuluş (der.), *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* içinde, İstanbul: Bağlam, 127-159.
- Şen, B. (2011) "Kentsel Mekânda Üçlü İttifak: Sanayisizleşme, Soylulaştırma, Yeni Orta Sınıf", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 44: 1-21.
- Şen, S. (2012) "Kentlilik Üzerine Düşünmek", *Toplum ve Bilim*, 124: 103-125.
- Şenses, F. (2006) *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim.
- Şentürk, L. (2016) "Eskişehir'de Kentleşmenin Yirmi Yıllık Seyri Üzerine Gözlemler", M. S. Tümtaş, A. Dericioğlu Ergun ve C. Ergun (der.), *Kente Dair* içinde, İstanbul: Bağlam, 159-173.
- Ümit-Atılğan, E. (2014) "Damgalı Mekânlar", F. Şenol Cantek (der.), *Kenarın Kitabı: "Ara"da Kalmak Çeperde Yaşamak* içinde, İstanbul: İletişim, 61-89.
- Tedlock, B. (2005) "The Observation of Participation and the Emergence of Public Ethnography", N. K. Denzin ve Y. S. Lincoln (der.), *Handbook of Qualitative Research* içinde, London: SAGE, 467-481.
- Yunucu, D. (2014) "Bir Yönetim Biçimi Olarak Mekânsal Ayrıştırma: Tehlikeli Mahalleler, Olağanüstü Hâl ve Militarist Sınır Çizimi", A. Bartu Candan ve C. Özbay (der.), *Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar* içinde, İstanbul: Metis, 91-109.

Bitcoin ve Kripto Paraların Çevresel Maliyeti: Piyasanın Trajedisi

Onur Doğan¹

Öz

Son derece merkezileşmiş finansal kurumların büyük bir rol oynadığı 2007-2008 mali krizinin ardından 2009 yılında ortaya çıkan ilk kripto para birimi Bitcoin, "merkezi olmayan bir para birimi" yaratma projesiydi. Sadece birkaç yıl içinde, itibari paranın yerini kripto para birimlerinin alacağını öngören liberter vizyon büyük ölçüde başarısız olur ve kripto paralar daha ziyade bir emtia yatırım pazarı haline gelirken, başka bir sorun su yüzüne çıktı: kripto para piyasasının büyük enerji tüketimi nedeniyle hızla büyüyen çevresel etki. Kripto para, tüm işlemlerin halka açık bir kaydı olan "blok zinciri" teknolojisine dayanmaktadır. Asıl enerji tüketimi ise, matematiksel hesaplamalar yapmak üzere bilgisayar donanımı kullanmayı içeren "madencilik" adı verilen işlem doğrulama sürecinin ürünüdür ve bu süreç sadece bloklara değişim değeri eklemek ve "cüzdan" denilen özel yatırım mülklerinin güvenliğini garanti etmek için gerçekleşen neredeyse tamamen verimsiz bir enerji tüketimidir. Kripto para piyasasının nasıl çalıştığına ve neden bu büyük ve çoğunlukla işe yaramaz enerji tüketimini yarattığına daha yakından bakmak, kapitalizmin çevre ile ilişkisini gözler önüne seriyor. Kripto para piyasasındaki birikim süreci, elektrik enerjisi şeklindeki doğal kaynakların, başka bir fayda üretmeden, kripto para olarak sermayeye dönüşmesi olarak özetlenebilir. Bu pazarın karbon ayak izi, bir yan sonuç değil, finansal yollarla birikmiş sermayenin ta kendisidir. "Kıyı ötesi bankalar" tarzında yatırım ve birikim araçları haline gelen kripto paraların hâlihazırda gözlemlenebilir çevresel etkilerinin, üretim ve dağıtımın piyasa karakterine, kârlılık anlamına gelen "verimlilik" normuna ve mübadele değerleri üretme ihtiyacına bağlı olduğunu öne süreceğim. Kripto para piyasası, çevresel sorunlara yanıt vermedeki başarısızlığımızın ve ekolojik kriz eğiliminin tam kalbinde "genelleştirilmiş meta üretimi" olduğunu örneklemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Bitcoin, kripto para, ekolojik kriz, çevresel etki, sermaye birikimi, finansallaşma*

The Environmental Cost of Bitcoin and Cryptocurrencies: The Tragedy of the Market

Abstract

The first cryptocurrency, Bitcoin emerged as a project of "decentralized currency" in 2009 in the wake of the 2007-2008 financial crisis in which highly centralized financial institutions played a major role. The libertarian vision that cryptocurrencies would replace fiat money largely fails in a very short time span and cryptocurrencies become more of a commodity investment market. Meanwhile, another problem has surfaced: the rapidly growing environmental impact due to the massive energy consumption by this cryptocurrency market. Cryptocurrency is based on "blockchain" technology,

¹ ODTÜ Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans, mehmetonurd@gmail.com, Orc.id: 0009-0001-2586-9904.

Yazı Geliş ve Kabul Ediliş Tarihi: 20.08.2023-22.10.2023.

which is essentially a public record of all transactions. The actual energy consumption is the product of the transaction verification process called “mining,” which involves using computer hardware to perform mathematical calculations, a process that occurs almost exclusively to add exchange value to blocks and guarantee the security of private investment properties called “wallets” and this energy consumption is almost totally redundant otherwise. A closer look at how the cryptocurrency market works and why it creates this huge and mostly useless consumption of energy reveals capitalism’s relationship with the environment. The accumulation process in the cryptocurrency market can be summarized as the transformation of natural resources in the form of electrical energy into capital in the form of cryptocurrency, without producing any other benefit. Carbon footprint of this market is not a side effect, it is the capital itself accumulated through financial means. I will argue that the currently observable environmental impacts of cryptocurrencies, which have become instruments of investment and savings in the manner of “offshore banks”, depend on the market character of production and distribution, the norm of “efficiency” meaning profitability, and the need to produce exchange values. The cryptocurrency market exemplifies that “generalized commodity production” is at the heart of our failure to respond to environmental challenges and the trend toward ecological crisis.

Keywords: *Bitcoin, cryptocurrency, ecological crisis, environmental impact, capital accumulation, financialization*

Lehman Brothers gibi bir dizi devasa finans kuruluşunun batmasıyla su yüzüne çıkan 2007-2008 mali krizi, dünya çapındaki konut balonunun bir parçası olan ucuz banka kredileriyle oldukça ilişkiliydi ve paranın değerinde keskin düşüşlere yol açtı. Bunu, bankaların şaibeli şekillerde hükümetler ve kamu bütçeleri tarafından kurtarılmalari izledi. 2007-2008 kriziyle ilgili çok sayıda tartışma olmakla birlikte, konumuzla bağlantılı kısmı, değeri merkezi yönetimler tarafından belirlenen “itibari para”ya, işlemlerden sorumlu bankalara ve merkezi finans kuruluşlarına duyulan güvensizliktir. İlk kripto para birimi olan (ve gündelik dilde hala sıklıkla kripto paraların tümünü ifade etmek için kullanılan) Bitcoin, ilk kez Satoshi Nakamoto mahlasıyla 2008 yılında yazılmış “*Bitcoin: Eşler Arası Elektronik Nakit Ödeme Sistemi*” isimli kısa bir makale ile gündeme geldi ve proje makalede önerildiği şekliyle 2009 yılında hayata geçirildi. Makalenin hemen girişinde yaygın hale gelen internet alışverişinin taraflarının elektronik ödemeleri işleyen finansal kurumlara bağımlı olduğunu ve bunun yol açtığı sorunların aşılması için ihtiyacın, “*iki tarafın üçüncü bir güvenilir kişiye gerek duymadan doğrudan birbirleriyle işlem yapabileceği bir elektronik ödeme sistemi*” olduğunu belirtiyor ve Bitcoin ismini verdikleri elektronik para biriminin bu amaca hizmet eden “*bir dijital imza zinciri*” olarak tanımlıyordu (Nakamoto, 2008:1-2). Her ne kadar internet alışverişi ile sınırlı bir iddiada bulunuyor olsa da, Bitcoin’in arkasında yatan fikir, değeri güvenilemez merkezi kurumlar tarafından manipüle edilebilen “itibari para”dan vazgeçilip, son 3 asırda adım adım terkedilmiş “meta para”ya dönüş projesiydi: “*Coin*” yani “sikke” tabirinin işaret ettiği de buydu. Son derece merkezileşmiş finansal kurumların bu krizdeki rolünün tartışılır hale geldiği ve ekonomi üzerindeki merkezi kontrole güvensizliğin arttığı bir iklimde, “merkezi olmayan bir para birimi” yaratma iddiasındaydı.

Elbette buradaki mesele, alışveriş işlemlerinin doğruluğu ve güvenliğinin, “para sisteminin tüm kaderinin her işlemin üzerinden geçtiği banka gibi bir merkezi kuruluşun elinde” olmadan nasıl sağlanacığıydı. Makale, bir yıl sonra açık kaynak kodlu bir yazılım olarak hayata geçecek Bitcoin projesinin gerektirdiği bu teknik meseleye odaklanıyordu. Sunulan çözüm, yeni alışveriş işlemlerinin daha önce gerçekleşen tüm alışveriş işlemlerinin kriptografik özeti ile birlikte bloklar halinde işlendiği, birbirine eklenerek sürekli büyüyen bu kayıt defterinin, bir merkez yerine ağdaki tüm katılımcılar tarafından onaylandığı blok zinciri teknolojisiydi. Sonradan eklenen bloklar öncekilere bağlı olduğundan, önceki bloklarda bir değişiklik tüm blokların yeniden hesaplanması gerektireceği için tek tek işlemlerin güvenliği sağlanmış oluyordu. Tek risk, blok zinciri denilen halka açık bu kayıt defterinin geçerliliği ve doğruluğu ağdaki çoğunluk tarafından onaylandığı için, bu çoğunluğun güvence altına alınmasıydı. *“Eğer çoğunluk kararı IP adreslerine dayalı bir yöntemle hesaplanıyor olsaydı birçok IP adresine sahip olan kişiler tarafından suistimal edilebilirdi.”* (Nakamoto, 2008:3) Bunun yerine, “iş ispatı” adı verilen (ve ileride çevresel etkileri bakımından tartışacağımız), blok zincirine onay veren çoğunluğun ağı dâhil edilen bilgisayarların işlem gücüne göre hesaplandığı bir yöntem benimsendi. Böylece herhangi bir işlemde herhangi bir değişiklik yapmak isteyen saldırgan, sonradan gelen tüm blokları da değiştirmek zorunda kalacak ve bunu yapabilmek için ağdaki tüm bilgisayar gücünden fazlasını kullanması gerekecekti. Blok zinciri uzadıkça bu ihtimal daha da düşecekti. İş ispatı yönteminde ağdaki bilgisayarlar ağı kattıkları işlem gücüne oranla oranında yeni blokları işlemlemeye, yani bekleyen alışveriş işlemlerini onaylayarak zincire eklemeye hak kazanıyor ve bunun karşılığında blok başına belirli bir miktar Bitcoin elde ediyordu. Bitcoin ya da kripto para “madencilik” olarak bilinen olgu da ismini sistemin bu işleyişinden alıyor: *“Sabit bir miktardaki para miktarının sürekli dolaşıma girmesini altın madencilerinin piyasaya yeni altın sürmesine benzetebiliriz. Bizim durumumuzda tüketilen şey CPU işlem gücü ve elektriktir.”* (Nakamoto, 2008: 4)

Açık kaynak kodlu yazılım projelerinde sıklıkla görüldüğü gibi, Bitcoin’i taklit eden başka pek çok kripto para biriminin ortaya çıkması uzun sürmedi.² Kripto paranın popülerleşmesi ile aynı hızda, itibari paranın yerini bu paraların alacağı öngörü ve tartışmaları da popülerlik kazandı. Ancak Nakamoto’nun madencilerin çıkardığı altına benzettiği ve sistem içerisinde para olarak kullanılacağını tahmin ettiği Bitcoin ve diğer kripto paralar, blok zinciri vasıtasıyla alışveriş için kullanılmaktan ziyade, satışa sunulan bir yatırım nesnesi haline geldi. Bugün televizyon ya da internette kripto para alım-satımı için tasarlanmış bir aplikasyon reklamına rastlama ihtimaliniz, Bitcoin ile yapılan bir alışverişe tanık olma ihtimalinizden çok daha fazladır. Kripto paraların itibari paranın yerine alacağını öngören liberter vizyon bu bakımdan sadece birkaç yıl içinde başarısız olur ve kripto paralar daha ziyade popüler bir emtia yatırım pazarı haline gelirken, başka bir sorun da su yüzüne çıktı: kripto para

² Kullanım amaçları ve yerleri daha spesifik olabilen bu kripto paralar da blok zinciri teknolojisini kullanır. Para birimlerinin üretilmesi ise iş ispatı yöntemine dayanmayabilir. Bu konudaki farklılıklara daha sonra döneceğiz, ancak hâlâ Bitcoin tarafından domine edilen kripto para piyasasındaki diğer örneklerin önemli bir kısmının da iş ispatı yönteminin bir versiyonunu kullandığını belirtmek gerekir.

piyasaının yarattığı büyük enerji tüketiminin yol açtığı ve hızla büyüyen çevresel etki. 2019 yılı verilerine göre tek başına Bitcoin bile tek başına Danimarka'nın karbon ayak izine eşit seviyede CO₂ ürettiyordu (Arshad, 2020). Ayrıca Bitcoin'in İzlanda'daki şelalelere geri dönüşü olmayan zararlar verdiği (Bjarnason, 2019), en büyük kripto para çiftliklerinin bulunduğu Çin'de hava kirliliğine görünür katkıları olduğu ve yalnızca Bitcoin madenciliği için üretilen cihazlar nedeniyle elektronik atık sorununu büyüttüğüne dair raporlar yayınlandı ve uzmanlar Bitcoin emisyonlarının küresel ısınmayı arttırabileceğine yönelik endişeler dile getirdi (Mora vd., 2018).

Bu yazıda, çevre üzerindeki bu endişe verici etkilerin aslında başka herhangi bir fayda üretmeden finansal yollarla gerçekleşen bir sermaye birikiminin sonucu olduğu sergilenecektir. Kripto paraların bu büyük ve çoğunlukla yararsız enerji tüketimine nasıl ve neden yol açtığı daha yakından incelendiğinde John Bellamy Foster'ın (1999) çevre krizlerini tartışmak için Karl Marx'a atıfla kavramsallaştırdığı "metabolik yarılma" döngüsü ve bu döngünün tam kalbinde "genelleşmiş meta üretiminin" nasıl yer aldığı netlikle görülebilir. Kripto para birimleri örneği, kapitalizmin uzun tarihinin kısa bir simülasyonu gibidir ve çevresel sorunlara yanıt vermedeki başarısızlığımızın, pazar ekonomisi ve değişim değerinden kaynaklandığını da göstermektedir. Ünlü "ortak varlıkların trajedisi" (Hardin, 1968) aslında değişim değerine dayalı piyasa ekonomisinin trajedisidir. 2007-2008 krizinin ardından, finansal kurumlara güvensizlik ile karakterize olan Bitcoin projesinin, çok kısa sayılacak bir sürede neredeyse tamamen bir sermaye yatırım aracına dönüşerek popülerleşmesi ve peşi sıra kontrolünün birkaç tekelin elinde toplanması bu trajedinin net bir şekilde sergilendiği bir örnektir ve bu süreç ile "Bitcoin madenciliği" olarak ifade edilen doğal kaynakları sermaye birikimine çevirebilme yeteneği arasında karşılıklı ve sıkı bir ilişki vardır. Finansallaşma, doğal kaynaklar ve müştereklerin herhangi bir toplumsal fayda üretimi gözetilmeden sermayeye dönüştürüldüğü, "*değerlerin transferi ve bunun gerektirdiği muhasebeden başka bir faaliyetleri olmayan endüstrilerin*" (Braverman, 1998:209) ortaya çıktığı bir süreçtir. Açıklamaya çalışacağım gibi, Bitcoin, kripto para ve blok zinciri teknolojisi, yaratıcılarının iddialarından bağımsız olarak bu sürece son derece uygun bir aracı, tam da derin bir mali krizin ardından sunmuş ve kaçınılmaz olarak büyük bir çevresel maliyete yol açmıştır.

Bitcoin'in Elektrik Tüketimi ve Karbon Ayak İzi

Aslında para üretmek için girişilen madencilik faaliyetlerinin yarattığı kirlilik internetten, bilgisayarlardan hatta bankalar veya kapitalizmden bile daha eskidir. 2018'de yeni geliştirilen bir arkeolojik tekniği kullanan araştırmacılar, Grönland'ın derin buz katmanlarında gizlenmiş kurşun emisyonlarını ölçerek M.Ö. 1100 ile M.S. 800 yılları arasında atmosferdeki kurşun kirliliğinin seviyelerini göstermişlerdir (McConnell vd., 2018). Buzdan kaydedilen bu kurşun emisyonları, antik çağ ve erken orta çağ boyunca gerçekleştirilmiş madencilik faaliyetlerinin damgasıydı. Kurşun, gümüş madenciliği için kullanılıyordu ve gümüş, takas ekonomisinin devam etmesini sağlayacak madeni para üretimi için gerekliydi:

Emisyonlar, Fenike'nin genişlemesiyle aynı dönemde arttı ve özellikle İber Yarımadası'nda Kartaca ve Roma kurşun-gümüş madenciliğinin genişletilmesi sırasında hızlandı. Emisyonlar, özellikle Roma Cumhuriyeti döneminde savaşlar ve siyasi istikrarsızlıkla eşzamanlı olarak dalgalandı, Roma İmparatorluğu döneminde istikrarla sürdürülen bir maksimum düzeye ulaştı, ikinci yüzyılda Antoninus vebasıyla aynı zamana denk gelecek tarihlere keskin bir düşüş gösterdi ve 500 yıl boyunca düşük kaldı. Gümüş madeni para yığını da buna paralel olarak azaldı ve bu da eski ekonomilerde kurşun-gümüş madenciliğinin önemini yansıtmaktadır. (McConnell vd., 2018:5726)

Bu araştırmayla hemen hemen aynı zamanlarda, kripto para birimlerinin “madencilik faaliyetlerinin” enerji tüketim düzeyleri ve çevre üzerindeki öngörülemeyen etkileri üzerine de araştırmalar görmeye başladık. Biri arkeolojinin konusu olan antik madencilik diğeri ise güncel bir ekonomi gündemi olan elektronik madencilik olmak üzere bu iki faaliyetin çevresel etkilerinin aynı anda gündeme gelmesi, bir tesadüften çok, iklim krizinin hemen her gündem ve alanı keser hale geldiğine bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Bitcoin ve antik gümüş paranın paylaştığı temel iki ortak özellik, “madencilik” yoluyla yarattıkları çevresel etki ve kapitalizm ve çevre krizi ilişkisine ilişkin bu ekolojik ayak izlerini okuyarak elde edebileceğimiz bakış açısıdır.

Hâlihazırda Bitcoin hakkında birçok başka tartışma olmasına rağmen, madencilik sürecinde yol açtığı enerji tüketimi başlangıçta büyük ölçüde göz ardı edilmişti. Hatta, kripto para birimlerinin toplu enerji tüketiminin detaylı resmini veren ilk yayınlardan biri eleştirel bir çalışma değil, aksine “*Global Cryptocurrency Benchmarking Study*” (Hileman ve Rauchs, 2017) adlı iş rehberi tarzında bir rapordur. Bu çalışma, Cambridge Alternatif Finans Merkezi tarafından büyük “kripto para kuruluşlarının” (kripto para piyasasındaki büyük şirketler) katılımıyla yürütülmüş ve Visa tarafından desteklenmişti. Raporda “*Bitcoin tek başına şu anda yılda yaklaşık 10,41 TWh tüketiyor ki bu Uruguay'ın yıllık enerji tüketimine yakın bir rakam,*” deniyordu. Rapor ayrıca, elektriği “yararsız” hesaplamalar yapmak için “boşa harcamaya” yönelik olası eleştirilere de dikkat çekiyor, ancak bunun “*yaygın dağıtılmış bir bilgisayar sistemini güvenli şekilde sürdürmek için elzem bir maliyet olduğunu*” ve “*Aslında, küçük madencilerin %39'u ve büyük madencilerin %73'ü, güvenli bir yaygın dağıtılmış bilgisayar ağına sahip olmanın faydalarının çevresel maliyetlerden daha fazla olduğunu belirtiyor,*” diyordu (Hileman ve Rauchs, 2017:97). Yine aynı rapora göre, Bitcoin'in ortaya çıkışını takip eden kısa süre içinde kripto para birimlerinin yapısal süreci, “*operasyonları kârlı tutmak amacıyla en ucuz enerji kaynaklarını ve en verimli ekipmanı kullanmak için madenciler arasında bir silahlanma yarışını hızlandırdı*” ve “*madencilik rekabetçi ve kaynak yoğun bir endüstri haline geldi*” (Hileman ve Rauchs, 2017:87). Yani, rekabet katlanarak artan elektrik tüketimine neden olmuştu. 2019'da geliştirilen Cambridge Bitcoin Elektrik Tüketim Endeksi'nin (CBECI – Cambridge Bitcoin Electricity Consumption Index) çevrimiçi aracına (<https://ccaf.io/cbnsi/cbeci>) bugün yani 21 Ağustos 2023'te baktığımızda, yalnızca Bitcoin'in elektrik tüketiminin bu sürede 12 kat artarak Uruguay'ı çoktan katladığını ve 124,19 TWh seviyesine ulaştığını görebiliriz. Yeni bir kıyasla, bu rakam Türkiye'nin 2023 yılındaki tahmini elektrik tüketiminin yüzde 40'ı kadardır (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2023). Bununla birlikte, CBECI'nin tahmin yönteminin, tüm madencilerin en iyi

cihazları kullandığını varsaymak ve elektrik fiyatlarındaki mevsimsel ve coğrafi farklılıklar gibi piyasa koşullarını dikkate almamak, dolayısıyla daha iyimser tahminlerde bulunmak yönünde eleştirildiğini belirtmekte fayda var (de Vries, 2020). Örneğin CBECI, Eylül 2019'da yıllık tüketimi 73,1 TWh olarak tahmin ederken, Alex de Vries (2020) piyasa dinamikleri yaklaşımı kullanarak tüketimi aynı tarih için 87,1 TWh olarak tahmin etmekte ve bu sayının bile ihtiyatlı bir tahmin olduğunu belirtmektedir. Bu tahminin tüm kripto para birimleri için değil, sadece piyasanın yarısına hakim olan Bitcoin için olduğunu hesaba katmakta fayda var.

Elbette elektrik tüketimini belirlemek, kripto para birimlerinin karbon ayak izini belirlemek anlamına gelmiyor. CoinShares gibi kripto para birimi varlık yönetimi şirketlerine göre, Bitcoin tarafından kullanılan elektriğin %74'ü yenilenebilir kaynaklardan geliyor (Zmudzinski, 2019), ancak Cambridge raporları gibi eleştirel olmayan kaynaklar bile aksini söylüyor ve yenilenebilir kaynakların toplam elektrik tüketiminin yalnızca dörtte biri için kullanıldığını belirtiyor (Arshad, 2020). Çevresel etki için daha iyi bir ölçü olan karbon ayak izi açısından bakıldığında, 2019'da yalnızca Bitcoin, tüm Danimarka'nın karbon ayak izine eşit olan 34,76 megaton karbondiyoksit (CO₂) üretiyor (Feng, 2021). Aslında toplam elektrik tüketim miktarı, Bitcoin ve diğer kripto para birimlerinin neden olduğu en büyük çevre sorunu değil. Sadece Bitcoin'i değil, tüm serbest piyasa ekonomisini gelecekteki çevresel sürdürülebilirlik açısından sorgulanabilir kılan başka boyutlar da var ve aslında bu boyutların tümü yukarıda alıntıladığımız Cambridge'in iş değerlendirme raporunda üstü kapalı da olsa yer alıyor. Bu boyutları açıklığa kavuşturmak ve ekolojik açıdan ne anlama geldiklerini anlamak için Bitcoin'in ne olduğuna ve gerçekte nasıl işlediğine tarihsel bağlamı içinde bakmamız gerekiyor.

Altın ve Gümüş Sikkelerden Bitcoin'e: Yeni Bir Para Birimi mi?

Tüm metalar, *"şu ya da bu miktarını temsil ettikleri ortak bir ögeye"* (Marx, 1990:127), yani içerdikleri toplumsal emek miktarına indirgenerek birbirleriyle değiştirilen ürünlerdir. Değişim değerlerinin birbirleriyle belli oranlarda eşitlenmelerini sağlayan, bu ortak ögedir. Kendisi de bir toplumsal emek ürünü olan altın, diğer tüm metaların değişim değeri evrensel olarak altın üzerinden ifade edildiğinde para biçimini alır ve herhangi bir metadan ziyade dolaşım aracına dönüşür. Altın ve diğer değerli metallerde cisimleşen meta paradan itibari paraya geçiş, tarihte uzun bir zaman almış ve bir aşamada, bankada tutulan altın mevduatlarının belirli bir oranını temsil eden "banknotlar" kullanılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse, itibari para, yalnızca bir dolaşım aracı haline gelen bu para biçiminin daha da soyutlanmış halidir. Özünde, para sosyal bir düzenlemedir. Bu nedenle teorik olarak toplam para miktarı piyasadaki toplam meta miktarına eşittir ve hükümetler dolaşımı hızlandırmak için daha fazla para bastığında paranın değeri düşer. Meta biçiminden bağımsızlaşmış, altın ya da başka bir metayı temsil etmeyen, yalnızca bir dolaşım aracı olarak itibari para, kapitalizmin sürdürülmesini olanaklı kılan genişletilmiş bir kredi sistemini mümkün kılmıştır. Aynı zamanda kredi kartlarında olduğu gibi dijital para birimlerinin

gelişmesine de daha uygun bir zemin sağlamıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde, paranın çoğu zaten banka veri tabanlarında dijital para birimleri olarak bulunmaktadır.

Bitcoin, hükümetler tarafından desteklenmediği için itibari para değildir, ancak gümüş veya altın gibi meta paraya geri dönüş de sunamaz. Evrensel eşdeğer olarak para işlevini üstlenen gümüş ve altının meta olarak değerleri, her meta gibi, üretimleri için toplumsal olarak ihtiyaç duyulan emek süresine bağlıyken, Bitcoin'in değeri benzer şekilde ortaya çıkmamaktadır. Aslına bakılırsa, bu bakımdan Bitcoin, alternatifi olmaya aday olduğu dijital para ve itibari paraya daha çok benzer. Giriş bölümünde değindiğimiz gibi, zincire eklenen her bloğa ödül olarak belirli bir miktarda Bitcoin sunulur. (Bugün itibariyle ortalama 10 dakikada bir blok eklenir ve her blok için 6,25 Bitcoin verilir.) Yani zincirin işlem kapasitesiyle paralel bir para arzı söz konusudur. Ayrıca Nakamoto, Bitcoin arzında "enflasyon"u ve bu yüzden değer yitimini engellemek için "üretilebilecek" azami Bitcoin rakamını 21 milyon ile sınırlamıştır. (Bu sınırın neden seçildiğine ilişkin farklı teoriler söz konusudur, bugün var olan Bitcoin sayısı ise 19 milyonun üzerindedir.) Dahası, emek üretkenliği arttıkça değeri düşen altın ya da başka herhangi bir metanın üretiminin tam aksine, daha çok bilgisayar gücü devreye girdikçe blokların işlenme süresinin sabit kalması için algoritma zorlaştırılmakta ve blok başına verilen Bitcoin sayısı belirli aralıklara yarıya düşürülmektedir.

Ünlü bir yatırımcı ve Bitcoin'in ateşli savunucularından olan Tyler Winklevoss 2013 yılında Bitcoin'in "politika ve insan hataları"ndan "matematiksel bir çerçeve"yle ayrıldığını söyler (akt. Jeong, 2013), oysaki para ait olduğu toplumsal ilişkilerden ayıramaz. "Evrensel eşdeğer" (değişim süreci içinde tüm metaların değerinin ona eşitlenerek ölçüldüğü meta) olarak para (itibari veya meta para), tanımı gereği toplumsal bir düzenlemedir. Bitcoin'in baştaki iddiasının aksine meta paraya dönüşmesini engelleyen bu göreceli soyut karakteri olabilir ama bu iddiasını yerine getirememek onu değersiz kılmadı. Aslına bakılırsa, mali krizin ardından bir yatırım aracı olarak hızla yükselen piyasa değerini sağladı. Aradan geçen sürede Bitcoin, merkezi kontrolden bağımsız bir değişim aracı olarak tutmadı ama finansal spekülasyonun ve göreceğimiz gibi son derece merkezi ve tekelleşmiş sermaye birikiminin bir aracına dönüştü. Coinbase ve Ark Invest gibi kripto para birimi varlık yönetimi şirketlerinin 2016 yılındaki raporlarına göre bile, sahiplerinin çoğu Bitcoin'i bir yatırım aracı olarak kullanıyordu (Hileman ve Rauchs, 2017). Daha güncel tarihli raporlar, çıkarılan tüm Bitcoin'in yalnızca %19'unun başka metaların ticaretinde araç olarak kullanıldığını gösteriyor (Chainalysis Team, 2020a).

Özetle, toplumsal emek ürünlerinden para biçimine dönüşen altın ve diğer değerli metallerin tam tersi yönde ilerlemiş, Bitcoin yolculuğuna itibari paranın bıraktığı yerden bir soyutlama olarak başlamış, kısa sürede üretimi için harcanan enerji ve doğal kaynakların cisimleştiği ve yatırım amacıyla alınıp satılan bir metaya dönüşmüştür.

"İş İspatı" ya da Kapitalist Değer Yasası

Peki, Bitcoin madenciliği nasıl işliyor ve neden bu kadar çok enerji tüketimine yol açıyor? Aslında cevap, banka kayıtlarını tutmanın "merkezi olmayan" sürecinde

yatıyor. Bir işlem yapıldığında bankalar ana defterlerini (*ledger*) günceller. Dolayısıyla bir değişim esnasında bir hesaptan diğerine para aktardığınızda, bankalar, hesabınızı kontrol eden, içinde para olduğunu onaylayan ve ardından her iki hesabın kayıtlarını güncelleyerek payını alan kurumlardır. Bitcoin'in sunduğu şey, temelde tüm işlemlerin halka açık bir kaydı olan "blok zinciri (*block chain*)" adı verilen ve "merkezi olmayan" bir ana defterdir. Bu, merkezi bir işlem kaydı yerine, bu defterin dünya çapında dağıtılmış birçok kopyası olduğu ve her kopyanın sahibinin her işlemi kaydettiği anlamına gelir. Yani kripto para birimi ile bir şey satın almak istediğinizde, onay süreci dünyadaki tüm bu gönüllü "muhasibe memurları" aracılığıyla yapılır ve ardından defterin mevcut tüm kopyaları güncellenir. Bankalar ile blok zinciri arasındaki bu iki farklı işlemin enerji tüketimi konusunda ne kadar farklı olduğuna değineceğiz. Ancak verilere değinmeden, yalnızca bu tarifleri bile bu farkın ne kadar büyük olduğuna ve serbest piyasayı korurken sistem üzerinde tekelleşmeyi engellemek adına "merkezileşme"den vazgeçmeye çalıştığınızda, elde ettiğiniz şeyin ne kadar büyük bir enerji, kaynak ve zaman israfı olacağına dair fikir vermektedir.

Bitcoin ve kripto para birimleri hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğunda, her işlem için devreye sokulan bu küresel olarak dağıtılmış ağın içinde yer alan bilgisayarlar büyük enerji tüketimini açıklamak için yeterli gibi görünebilir. Aslında sorunun çıkış noktası bu olsa da hikâyenin devamı vardır: Gerçek enerji tüketimi, "madencilik" adı verilen işlem doğrulama sürecinin yan ürünü olarak gerçekleşir. Bu süreçte "madenciler" (blok zinciri ağına dâhil olan bilgisayarlar), kriptografik karma algoritmaya dayalı bir matematik problemini çözmek için rekabet eder. Basitçe ifade etmek gerekirse bir sayıyı tahmin etmek için yarışır. Madenci, matematik problemini çözerek harcadığı kaynakları (tüketilen elektrik enerjisini) kanıt göstermiş olduğu için buna "iş ispatı" denir. Bir bilgisayar, sorunu çözdüğünde, bazı bekleyen işlemlere erişim elde eder ve bunları bir blokta gruplandırır. Yeni oluşturulan bu blok, problemin çözümüyle birlikte ağdaki diğer bilgisayarlara doğrulanmak üzere gönderilerek işlemlerin onaylanması sağlanır. "Madenciler" bu işlemde iki tür ödül alır: İlk olarak, her yeni oluşturulan blokla birlikte bir miktar Bitcoin (her 4 yılda bir azalan oranda bir miktar, şu anda her blok için 6,25) yaratılır ve madenciye verilir. Ayrıca bu "geçici bankacı" bloktaki işlemlere eklenen işlem ücretleri ile de ödüllendirilir. Her bloğun madencilik süresini ortalama 10 dakikada tutmak için, ağa daha fazla bilgisayar katıldıkça problemler daha da zorlaşacak biçimde programlanmıştır.

İşte bu "iş ispatı" blok zincir teknolojisinin yukarıdaki raporda bahsi geçen Bitcoin'in "yararsız hesaplamalar yapmak için elektriği boşa harcamak" olarak eleştirilebilecek, ancak ilgili kişiler tarafından "yaygın dağıtılmış bir bilgisayar sistemini güvenli şekilde sürdürmek için gerekli bir maliyet" olarak görülen kısmıdır (Hileman ve Rauchs, 2017). Bitcoin'in alışveriş işlemleri için kullanımı sınırlı olduğundan, toplam elektrik kullanımı hâlihazırda orta büyüklükte bir ülkenin tüketim düzeyine ulaşmış olsa bile, bu maliyet küçük görülebilir. Ancak iddiasını gerçekleştirip yaygın ve meşru bir para birimi halini aldığı durumda, çevresel etkisinin ne kadar büyük olacağını kavrayabilmek için, karbon ayak izi ve elektrik tüketimi açısından Bitcoin'le gerçekleştirilmiş tek bir alışveriş işlemini, başka örneklerle karşılaştırmak yararlı

olabilir. Bugün itibariyle, tek bir Bitcoin işleminin karbon ayak izi 796,448 Visa kartı işlemine eşittir ve yine tek bir Bitcoin işleminin yol açtığı güç tüketimi, ABD'de ortalama bir hane halkının yaklaşık olarak 22 günlük güç tüketimine eşittir (bkz. Bitcoin Energy Consumption Index).³

Bu noktada, "*küçük madencilerin %39'u ve büyük madencilerin %73'ü, güvenli bir yaygın dağıtılmış bilgisayar ağına sahip olmanın faydalarının çevresel maliyetlerden daha fazla olduğu*" (Hileman ve Rauchs, 2017:97) ifadesini hatırlamakta fayda var. Başka bir deyişle, madencilerin tüketilen enerjinin yarattığı sermaye birikiminden aldıkları pay ne kadar fazla olursa, bu birikim sürecinin yarattığı çevresel zararlarla o kadar az ilgilendirirler.

"Yeşil" Kripto Para

Kripto para piyasasının anlık takip edildiği CoinGecko sitesine göre bugün itibariyle bu piyasanın toplam büyüklüğü 1,17 trilyon dolar etmektedir ve bunun yarısını Bitcoin oluşturmaktadır (CoinGecko, 2023). Bu büyüklüğe ulaşmış bir pazar söz konusu olduğunda, kripto para teknolojisinin başlangıçta öngörülemeyen, beklenmedik bir hızda artan çevresel maliyetlerinin alternatif arayışları ve ürünleri gündeme getirmemesi şaşırtıcı olurdu. Başlıca alternatif, "iş ispatı" yerine "hisse ispatı" (*proof of stake*) adı verilen ve madencilik devre dışı bıraktığı için enerji tüketiminin iş ispatına kıyasla yok denecek kadar az olduğu bir protokolün kullanılmasıdır: Bugün itibariyle bu protokolü kullanan kripto paralar piyasanın yüzde 11'ini oluşturmaktadır (Yılmaz, M.K. ve Kaplan, A., 2022:166). Bu protokole blokları oluşturma hakkı belirli bir miktarda kripto parayı ortaya koyan "hisse sahiplerine" dağıtılmakta ve yine karşılığında kripto para ile ödüllendirilmektedirler.

Ancak bu protokolün madencilik yerini alacağını ummak, Bitcoin'in itibari paranın yerini alacağını ummaktan daha naif bir beklenti olabilir. Tartışacağımız üzere madencilik doğal kaynakları sermayeye çevirme olanağı sunarken, bu protokolün varlığı madencilik üzerinden genişleyen kripto para piyasasının varlığı ve büyüklüğüne dayalıdır. Zira, daha az enerji tüketmelerini sağlayan avantajları, yani daha az hesaplama ve bilgisayar işlem gücüne dayanmaları, onları saldırılara daha açık hale getirdiği kaydedilmektedir (Deirmentzoglou vd., 2019). Özellikle hisse sahibinin daha az olduğu başlangıçta bu sorun daha büyüktür. Bu yüzden kendi başlarına var olmalarından ziyade, "yeşil" bir alternatif olarak piyasada yer bulmaları ve Ethereum örneğinde olduğu gibi, Bitcoin ile rekabet eden belirli büyüklüğe ulaşmış kripto

³ Neyse ki, Bitcoin başta iddia edildiği gibi bir dolaşım aracına dönüşmedi. Bitcoin'in yaygın olarak kullanıldığı tek yer uyuşturucu kaçakçılığı, insan kaçakçılığı, çocuk pornosu vb. yasa dışı işlemlerin gerçekleştirildiği *dark web*. Öte yandan, pek çok sosyalist ve Marksist'in de dâhil olduğu ve en baştan zaten paraya dönüşemeyeceğini iddia eden Bitcoin eleştirmenleri, özellikle finans-kapitalizm çağında karaborsa faaliyetlerini hafife alıyor gibi görünüyor. Geçtiğimiz günlerde ABD hükümeti, ünlü Silk Road web sitesiyle ilgili 1 milyar dolar değerinde bir Bitcoin cüzdanına el koydu. Silk Road, ticaretini genel olarak zararsız mallar ve uyuşturucu ile sınırlandırırken, Black Market Reloaded veya Sheep Market gibi uyuşturucunun ötesine de açık "daha az katı" dark web pazarlarında milyonlarca dolar değerinde hırsızlık vakaları da oldu. Ayrıca, verilere göre 2020 yılında yaklaşık 1 milyon dolar değerindeki Bitcoin çocuk pornosunda kullanıldı, bkz. Chainalysis Team (2020b). Aynı çalışma ve benzerleri tarafından Bitcoin'in bu tür yasa dışı ticarete kullanılması ile Bitcoin'in fiyat dalgalanmaları arasında bir ilişki de gösteriliyor.

paraların bir pazarlama ve maliyet strateji olarak bu protokole geçiş yapmaları daha olasıdır.

Yukarıdaki Cambridge raporunda yer verilen piyasa aktörlerinin görüşlerine paralel olarak, kripto para piyasasında bu yöntemle karşı belirli bir direnç vardır. Başlıca kripto para ticareti şirketlerinden NiceHash'in CEO'su Martin Škorjanc, *"enerji kullanımının güvenli, merkezi olmayan ve gerçek değer üreten bir altyapı sağlamak için gerekli olduğunu"* diyerek bu direnci seslendirirken (akt. Bateman, 2022) Bitcoin ve kripto para piyasasında ekonomik değeri yaratan esas ögenin ne olduğunu hatırlatmaktadır: elektrik enerjisi olarak tüketilen ve sermaye olarak biriktirilebilen doğal kaynaklar. Bu olanağı sağlamasaydı kripto piyasası büyümeye devam edemez, çevreye duyarlı bir alternatifine de ihtiyaç duyulmazdı.

Blok Zincirinin Trajedisi ve Finansal Yarıılma

Bitcoin madencilikinin çevre ile ilişkisi, Garrett Hardin'in (1968) "ortak mallar trajedisi"nin tersine çevrilmiş bir versiyonudur. Hardin, insanların kendi çıkarları doğrultusunda koordine olmayan eylemlerinin, müştereklerin düzenlenmesi olmadığında, kaynakların tükenmesine neden olduğunu iddia eder. İddiasını kamusal bir alan, ortak bir mülkiyet olarak çayır lar ve özel sahipleri bulunan sığır sürüleri örneği ile anlatır. Sığır sayısını artıran çobanlar çayırdan daha fazla faydalanacak ama bu faydalanma yarışı nihayetinde bu herkese açık ortak mülkiyetin felaketine yol açacak, haliyle topluluğun ortak çıkarının aleyhine işleyecektir. Elektrik her yerde ücrete tabi olduğu için burada elektriğin üretilmesini sağlayan doğal kaynaklara Hardin'in çayırı gibi açık erişim yoktur, ancak yine de özel mülkiyete dayalı rekabet yoluyla karbon ayak izi ve çevresel maliyetler hızla büyümektedir. Burada gördüğümüz, sadece müştereklerin düzenlenmesi sorunu ya da diğer tarafta "sığır ların" özel mülkiyeti sorunu değildir. Örneğimizde sorun, kapitalist üretim tarzında tek olası dağıtım yolu olan piyasa mübadelesinin kendisinin rekabetçi karakteridir. Kapitalizmde üretkenliğinin ve işe yararlığının ölçütünün artı değer üretmekten başka bir şey olmadığı gibi, blok zincirinin "iş ispatı" gerçekten yararlı bir şey üretmenin değil, kârlılığın, Bitcoin'in sermaye olarak biriktirildiği cüzdanların güvenliğinin garanti altına alınmasıdır.

Ekoloji tartışmalarında oldukça önemli bir yere sahip olan Hardin'in çerçevesinin burada yetersiz kalması, Bitcoin'in çevresel etkisinin özgünlüğünden kaynaklanmıyor. Genel olarak çevre ya da ekoloji sorunu, artan üretim ile çevresel sürdürülebilirlik arasında bir tartışma değildir. Daha çok doğa (ekonomik olarak "değersiz" çevremiz) ile değişim değerlerine dayalı üretim tarzı arasındaki bir çelişkidir. Yatırım aracı olmanın ötesinde pek az değer taşıyan kripto paraların madencilikinin verimli bir faaliyet olarak nitelendirilip doğa üzerindeki etkilerine bunun maliyeti olarak bakılması, ayrıksı bir örnek olmaktan çok bu çelişkiyi daha çıplak gösteren bir örnektir.

Bu bakımdan Foster (1999) tarafından ortaya atılan *"metabolik yarıılma"* kavramı, Bitcoin özelinde tartıştığımız çevre krizine daha açıklayıcı bir çerçeve sunar. Metabolik yarıılma, Marx'ın (1981:949) toplumsal metabolizma ile doğal metabolizma arasındaki zorunlu ilişkide, *"yaşamın doğal yasalarının kendisinin düzene koyduğu bir metabolizma olan toplumsal metabolizmanın karşılıklı bağımlılığa sahip sürecinde oluşan"*

onarılmaz bir yarık" fikrine dayanır. Marx, insan emeği ile doğa arasında, insan toplumunun ihtiyaçlarını karşıladığı metabolik bir ilişki olduğunu öne sürer. Ancak kapitalist üretim tarzı, kapitalist tarımın etkileri ve kır-kent ayrımı nedeniyle bu metabolik ilişkide bir kırılma yaratır. Bu durumda meydana gelen metabolik yarıma, işçi sınıfının kapitalist üretimdeki rolünü kolaylaştırmak için besin üretmek üzere kırsal alanlarda doğanın kaynaklarının tüketilmesini içerir. Foster, bu metabolik yarılmayı kentsel alanlardaki endüstriyel kirlilikle de ilişkilendirir ve aynı zamanda bu fikri ülkeler arasında enerji transferi, iklim değişikliği, atık ihracatı ve sermaye birikimi oluşturmak için diğer meta dolaşımı biçimlerine de uygular. Doğal süreçler ve toplumsal metabolizma üzerindeki bu yıkıcı etki, bir noktada üretimin yan ürünü olmaktan çıkar, ekonomik değer üretiminin başat konusu haline gelir. Bu fikri doğal süreçlerin kendisine genişleten Brett Clark ve Richard York'a (2005) göre, *"doğa ile toplum arasındaki metabolik bir yarığın genel özellikleri, doğal süreçlerin ve döngülerin kesintiye uğraması, atık birikimi ve çevresel bozulmayı içerir"* ve genelleştirilmiş meta üretiminin nihayetinde doğal karbon döngüsünü kesintiye uğrattığını iddia eder. Sadece meta üretimini genişletmek ve sermayenin akmaya devam etmesini sağlamak için bir "karbon yarığı" yaratır.

Başlangıçtaki amaç ve iddiaları bu olmaması ve 2007-2008 krizine yol açan finansal kurumların eleştirisini içermesine rağmen, Bitcoin ve kripto paraların sermaye döngüsünü kesintiye uğratan bir mali krizin ardından hemen gözde bir yatırım alanı haline gelmesi ve bu yatırımın dayandığı enerji ve doğal kaynak tüketimi, tüm bu tartışmanın iyi bir örneğidir. Metabolik yarıma ve karbon yarığını derinleştiren ve hızlandıran esas faktöre, "finansal yarıma" diyebileceğimiz olguya işaret etmektedir.

Genelleştirilmiş meta üretimi olarak, dolayısıyla sürekli bir metalaştırma süreci olarak kapitalizm, diğer tüm metaların "değerleriyle" ölçüldüğü tek bir dolaşım aracı olarak para soyutlanmadan geliştirilemez. Dolayısıyla metabolik yarıma, kapitalist üretim tarzında, kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki kopuşa ve bunun para sistemi aracılığıyla her şeye uygulanabilirliğine bağlıdır. Kısacası, kullanım ve değişim değeri arasındaki kopuş, doğa ile insan toplum arasındaki bu metabolik yarılmayı mümkün kılar.

Bugün sosyal metabolizmada finansallaşma adı verilen daha derin bir yarılmaya tanık oluyoruz. Bugün piyasanın büyük bir kısmına kelimenin tam anlamıyla *"sürecin aşamalarının ortadan kalktığı paranın parayla mübadelesi"* (Marx, 1990:248) hakimdir; kripto para piyasasında ise başlangıçtaki sermayenin genişlediği P-P devresi arasında herhangi bir anlamda "geçim aracı" üreten, (darkweb üzerindeki ticarete oynadığı rolü bir köşeye bırakırsak) bir ihtiyaca karşılık veren bir aşama yoktur. Kârlılığın bu "kısa devresinde" tek bir olası çözüm vardır: müştereklerin, toplumsal hayatın, doğanın vb. metalaştırılması (Örneğin, sürekli "kentsel yenileme" Binaları yeniden güçlendirmek, yıkıp yapmaktan çok daha ucuza mal olur, daha az çevresel etki ve toplumsal rahatsızlık yaratır, yani her türlü bütüncül hesaba göre daha "rasyonel" olur. Ama kimse bu "üretken olmayan", yani kâr üretmeyen yolu takip etmez). Bu, kripto para piyasası için diğer piyasalara nazaran belki de daha belirgin bir gerçektir. Bitcoin'in devasa karbon ayak izi, "elektrik tüketimi", elektrik biçimini alan

doğal kaynakların doğrudan sermayeye dönüşümü bu süreci ifade eder: "değer" yaratmak için kaynakların savurgan kullanımı.

Kapitalizmin Neden Olduğu Çevresel Etkinin Bilgisayar Simülasyonu

Gördüğümüz gibi Bitcoin madenciliği bir yarış olarak tasarlanmıştır ve bu yarış büyük enerji tüketimine neden olur. Öyledir, çünkü Bitcoin projesi, bankalar ve sahip oldukları mali güç konusunda ne kadar eleştirel olursa olsun, ilk makalesinde de ifade edildiği üzere, piyasa mübadelesinin sınırları içerisindeki pürüzleri gidermek amacıyla tasarlanmıştır. Dolayısıyla, kârlılık olarak kapitalist "verimlilik" normunu taklit etmek zorundadır. Madencilerin de onayladığı gibi, eğer kârlıysa, üretkendir ve maliyetleri "israf" olarak saymak için hiçbir sebep yoktur. Bu normu sürdürürken mevcut piyasaya eklenmek için artı değer elde etme mekanizmasını da taklit eder.

Genel olarak sermaye, artı değer yoluyla birikmiş emektir. Bireysel kapitalist rekabete ayak uydurmak için makine yatırımını artırma eğilimindedir, böylece emeğin üretkenliği artar ve bu da üretim maliyetlerini düşüren söz konusu kapitalist için kısa süreli bir avantaj sağlar. Ancak "kâr oranlarının düşme eğilimi" yasasında ifade edildiği gibi, canlı emeğin yatırılan sermayeye oranı düştükçe, elde edilen artı değer ve kâr oranı da azalır. Kapitalizmin bu dinamiği, üretici güçlerin yıkımına yol açtığı gibi, kapitalist meta üretim sürecinin dışında tutulduğu için daha önce "üretken" sayılmayan alanların metalaşmasına ve piyasalaşmasına yol açar; müşterekler, kamusal mekânlar, toplumsal yaşamın yeniden üretiminin sağlandığı farklı alanlar ve doğanın kendisi. Bu alanların meta pazarına sokulmasıyla, kâr oranlarının düşmesiyle zorlaşan sermaye çevrimi yeniden sağlanırken, bu sürece finansallaşma, daha somut bir tarifile *"değerlerin transferi ve bunun gerektirdiği muhasebeden başka bir faaliyetleri olmayan endüstrilerin ortaya çıkması"* süreci eşlik eder (Braverman, 1998:209). Liberter kripto para savunucuları tarafından da eleştirilen bankaların ve finansal sermayenin büyümesi ve hâkimiyeti bunun sadece bir örneğidir. Öte taraftan, kripto para piyasası tam da eleştirdiği bu kurumların tıkandığı birikim ve finansallaşma süreçleri için yeni bir kanal açar. Blok zincirinin kendisi "üreticilerin özgür birliği" değil, sadece merkezi hükümetlere güvenmeyen ve kâr amacı güden yatırımcılar platformu olduğundan, Bitcoin madenciliği süreci kapitalizmin bu paragrafta kabaca tarif edilen aşamalarını adım adım takip eder.

Daha fazla enerji tüketimi daha fazla "madencilik" yapmanızı ve daha fazla değer elde etmenizi sağlar.⁴ Bu yarış, *"operasyonları karlı tutmak için en ucuz enerji kaynaklarını ve en verimli ekipmanı kullanmak için madenciler arasında bir silahlanma yarışını"* hızlandırır ve birkaç yıl içinde *"madencilik rekabetçi ve kaynak yoğun bir endüstri haline"* gelir (Hileman ve Rauchs, 2017). Kaygısı, *"değerlerin aktarımından ve bunun gerektirdiği muhasebeden başka bir şey olmayan"* (Braverman, 1974) bu "kaynak yoğun sektör"ün neden olduğu, katlanarak artan elektrik tüketimi ve karbon ayak

⁴ Yukandaki ömekten farklı olarak, burada tüketilen enerji bu sefer doğrudan canlı emek değil, elektrik enerjisidir. Ancak elektrik enerjisi in üretimi, dayandığı tüm doğal kaynaklarla birlikte gerektirdiği cihaz ve organizasyon vasıtasıyla yine birikmiş canlı emeği içerir.

izinini mevcut ve olası boyutlarını yukarıda tartışmıştık. Elektrik artık gündelik hayatımızın “doğal” bir parçası olması sebebiyle, “elektrik tüketimi” ifadesi gerçekleştirilen işlemin en temelde ne olduğunu ve üretiminde neyin harcandığını doğrudan çağrıştırmıyor. O yüzden elektriğin sihirli bir şekilde ortaya çıkan sınırsız bir kaynak olmadığını hatırlatmakta belki de fayda var. Elektrik tüketimi ile ortaya çıkarılan ekonomik “değer” aslında hızla sermaye birikimine dönüştürülen müştereklerden ve doğadan başka bir şey değildir.

Kâr odaklı kapitalist büyümenin devasa bir çevresel maliyetle sonuçlandığı bu hemen hemen 15 yıllık hikâye, sermayenin uzun hikâyesinin adımlarını takip etmiştir, bir bakıma onun bilgisayar simülasyonu gibidir.

Bitcoin madenciliği süreci kişisel bilgisayarların sınırlı güce sahip işlemcileri olan CPU'ların kullanılmasıyla başladı ancak daha fazla işlemci gücü avantaj sağladığı için kısa süre sonra daha öncesinde çoğunlukla oyun oynamak için kullanılan GPU'lar (grafik işlemciler) devreye girdi. Aziza Syzdykova'ya (2023) göre bu ilk iki aşamayı üçüncü ve dördüncü aşamalar takip etti: Sektörün rekabetçi yapısı, mevcut işlemcilerle sınırlı kalmayıp FPGA (Alanda Programlanabilir Kapı Dizileri) diye bilinen tümleşik devrelerin madenciliğin özel ihtiyaçlarına göre programlanıp kullanılmaya başlanmasına yol açtı. Son aşamada ise sadece Bitcoin madenciliği için üretilip satılan bir donanım olan “ASIC (Uygulamaya Özel Entegre Devre) madencileri” takip etti. Kar oranların düşme yasasına benzer şekilde kripto para piyasasında da “*piyasa güçleri, endüstriyi firmaların sıfır ekonomik kar elde edeceği bir dengeye doğru yönlendirdiğinden*” (de Vries, 2018:803), sadece üretim sürecinde “*en uygun maliyetleri sağlayan makineler madencilik için ekonomik anlamda uygun kalabilir*” (de Vries, 2019:895). Bitcoin ve diğer kripto para birimlerinin çevresel maliyeti enerji tüketimi üzerinden tartışılrsa da burada bir başka çevre sorunu ile daha karşı karşıyayız: 3000 dolar değerindeki bu makineler sadece Bitcoin madenciliği için üretildiğinden bir kez ömürlerini tüketip endüstri dışına çıktıklarında, elektronik cihazların neden olduğu atık sorununa da neden olmaktadır.

Bitcoin projesinin merkezileşme karşıtı, âdemi merkezizetçi olarak ifade edebileceğimiz argümanları da kapitalizmin tarihindeki benzer argümanlar gibi boşa çıktı; metaların serbest piyasası her durumda sermayenin birkaç elde toplanmasıyla sonuçlanıyor gibi görünüyor. Problem çözme rekabeti sadece yeni makinelerin piyasaya sürülmesine yol açmadı. Ayrıca işlem güçlerini ve dolayısıyla ödülleri de paylaşan madenciler arasında “madencilik havuzları” da ortaya çıktı. Bugün, “hash oranlarının” (bir makine ya da havuzun problemleri çözme kapasitesinin kripto para madenciliğindeki toplam bilgisayar gücüne oranı) yarısı Çin merkezli dört madencilik havuzuna aittir. Bu, her problemin bu havuzlar tarafından çözülme (ve ödüle sahip olma) şansının yarı yarıya olduğu anlamına gelir. Bu dört havuzdan üçü ve en büyük ikisi aslında şaşırtıcı olmayan bir şekilde 2013'te ASIC yongalarını da geliştiren şirket olan Bitmain tarafından kontrol ediliyor (Stoll vd., 2019). Yani Bitcoin piyasası, kişisel bilgisayarlar yerine “Bitcoin çiftlikleri” kurabilen büyük şirketlerin tekeline çoktan girmiştir.

Tekelleşme ve Bitcoin çiftliklerinin kurulmasıyla birlikte, nereye yatırım yapılacağı sorusu da önem kazanmaktadır. Sermaye yatırımı genellikle ucuz iş gücü, doğal kaynaklar ve ulaşım mevcudiyetinin peşine düşer. Sermaye bu sefer ucuz iş gücü yerine

ucuz elektrik, doğal kaynaklara yakın yerler yerine bilgisayarları soğutma maliyetinin düşük olduğu alanlar ve son olarak ulaşım yerine hızlı internet bağlantılarının olduğu alanlar arıyor.

Akla gelen ilk şey, daha sanayileşmiş ülkeler çoğunlukla daha soğuk kuzey bölgelerinde olduğundan, Bitcoin ve kripto para piyasasının daha az sanayileşmiş ülkelerin çevreye zarar veren üretim biçimlerine ve daha çok sanayileşmiş ülkelere atık transferine maruz kaldığı "*ekolojik eşitsiz değişimi*" (Rice, 2009) tersine çevirme potansiyeline sahip olmasıdır. Bitcoin çiftliklerinin hızla geliştiği Kanada (de Vries, 2021) ve İzlanda (Onat vd., 2021) gibi birkaç örnekte bu, bir dereceye kadar doğrudur. Ama her iki örnekte de soğuk iklim dışında nedenler de vardır. Özellikle 1980'li yıllardan sonra imalat sanayinin birinci dünya ülkelerinden "ucuz emek cennetlerine" kayması, bazı sanayi bölgelerini ve işçi sınıfının yoğun olarak yaşadığı şehirleri işsiz, fabrikaları boş bırakmıştır. Kanada söz konusu olduğunda, Kanada ortalamasından daha düşük bir GSYİH'ye sahip olan Quebec (Tomesco, 2023) bu duruma bir örnektir. Quebec'te bu sürecin sonucu olarak boşaltılan depolardan bazıları artık "soğuk" etkisiyle birleşerek Bitcoin çiftliklerine dönüştü. Öte yandan İzlanda, 2008 mali krizinde çoğu ülkeden daha sert darbe almıştır. Bu, elbette soğutma maliyetlerini düşürme peşindeki kripto para piyasası için açılan bir yatırım alanı anlamına geliyordu. Fakat İzlanda'yı daha çekici kılan bir neden de, İzlanda'daki büyük miktarda ucuz ve yenilenebilir enerji sağlayan hidrotermal santralleridir. Hızlı internet bağlantısı da eklenince ada, bir Bitcoin madenciliği cennetine dönüştü ve elektrik kullanımı, evlerde kullanılan elektriği çoktan geçti. Ancak bu, elbette ki adayı sakinleri için bir cennete dönüştürmedi: İzlandalılardan, Bitcoin'in neredeyse hiç uzun vadeli yatırım bırakmadığı ve hiç vergi vermediği konusunda oldukça fazla eleştiri var (Baraniuk, 2018). Hiç iş olanağı sağlamamasının yanı sıra, elektrik tüketiminin katlanarak artması "*şelaleler ve vahşi doğada geri dönüşü olmayan zararlar veriyor*" zira "*hidroelektrik barajlar, el değmemiş arazileri sular altında bırakıyor, nehirleri ve şelaleleri görünür bir hızla değiştiriyor.*" (Bjarnason, 2019). Sermaye birikimi her zaman bölgeler arasındaki eşitsiz gelişimin sağladığı sermaye akışı olanaklarına dayanmıştır. Bitcoin yatırımcılığı da bu yolu takip ederken, İzlanda örneğinde olduğu gibi ekolojik eşitsiz değişimin benzeri sonuçları doğurmakta gecikmedi. Kârın maksimize edilmesi eğilimi, sermayenin ufak avantajlar sağlayacak her türlü doğal kaynağa aşırı yüklenerek ve bunu, bölge sakinleri uzun vadeli sonuçları değerlendirme şansı bulamadan önce yaparak, uzun vadede çevreye zarar veren ve ekolojik dengeyi bozan üretime yol açar.

Her ne kadar eşitsiz ekolojik değişimin tersine işlediği örnekleri tartışmış olsak da, büyük Bitcoin çiftlikleri için ucuz elektrik arayışı, Çin örneğinde olduğu gibi çoğunlukla sanayi yatırımının ucuz emek alanlarıyla örtüştüğü mevcut dünya sistemini pek tersine çevirmiyor. İzlanda örneğinde olduğu gibi her zaman yenilenebilir kaynaklara güvenmiyorlar. (Sonuçta elektriğin nasıl üretildiğini değil sadece bir üretim maliyeti olarak elektriğin fiyatını umursuyorlar.) Aslında, Bitcoin madenciliğinin büyük bir kısmı Çin'de yapılırken (bkz. Şekil 1), Bitcoin çiftlikleri arasında Çin'in hidro enerji zengini bölgeleri ve kömür ağırlıklı bölgeleri arasındaki bölünme neredeyse yarı yarıyadır (Stoll vd., 2019). Kömür yakılarak üretilen elektrik

görülmüyor. Ayrıca, politik ekonominin ve meta fetişizmin yol açtığı kafa karışıklığında her zaman söz olduğu gibi, yalnızca bu verimsiz eylem üretken görünmekle kalmıyor, aynı zamanda birikmiş değer de sermayeye içkin ve yalnızca piyasa mübadelesi yoluyla üretilmiş gibi görünüyor. Aslında, kripto paraların birikim süreci temel olarak elektrik enerjisi biçiminde tüketilen doğal kaynakların kripto para biçimine dönüştürülmesine dayanmaktadır. Burada değerın kaynağı, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, doğanın ta kendisi ve “madencilik” adı verilen faaliyet ise onu sermayeye dönüştürme sürecinden başka bir şey değildir.

Göstermeye çalıştığım gibi, kapitalizmin tüm tarihinin daha kısa bir simülasyonu olarak Bitcoin ve kripto para birimlerinin katlanarak artan çevresel etkisi, metabolik yarılmanın ardındaki temel dinamikleri göstermekle kalmıyor, aynı zamanda tartışılacak başka sonuçlara da işaret ediyor.

Her şeyden önce çevre ya da ekoloji sorunu, artan üretimle çevresel sürdürülebilirlik arasında bir çelişki değil, daha çok doğa (ekonomik olarak “değersiz” varsaydığımız çevremiz) ile değişim değerlerine dayalı üretim tarzı arasındaki bir çelişkidir. Şimdiye kadar, Bitcoin ve diğer kripto para birimlerinin başarabildiği, yalnızca doğal kaynakları sermayeye dönüştürmek oldu. Kullanımlarının büyük bir kısmında başka hiçbir ihtiyaca cevap vermeseler de kripto paraların madenciligi, doğa üzerinde “gerekli bir maliyeti” olan “verimli” bir faaliyet olarak nitelendirilmesi bundan ibarettir.

İkincisi, bu örnekte olduğu gibi, finansallaşma süreci, paranın paraya dönüştüğü sermaye döngüsünde herhangi bir “geçim aracı” üretmenin ve bir ihtiyaca karşılık vermenin giderek daha fazla aradan çıkarılmasında yol açıyor. Bu giderek derinleşen finansal yarılma, ekonomik “değer” yaratmak için doğal kaynakların ve müştereklerin savurganca kullanılmasının ve çevresel bozulmanın katlanarak büyümesinin arkasındaki temel nedendir.

Üçüncüsü, büyüyen çevre sorunlarına, tehdit olarak algılanmalarına rağmen müdahale edemememizin de nedeni şu ya da bu kurum değil, kapitalist üretim tarzının oluşturduğu toplumsal ilişkiler bütünüdür. Söz konusu yetersizlik, “yozlaşmış hükümetlerin” veya hatta finans tekellerinin beceri ya da beceriksizliklerinin bir sonucu değil, çoğunlukla piyasa ilişkilerinin topyekûn bir sonucudur. Bir evin elektrik kullanımını kısıtlamak mümkün olabilir. Bazı tekil fabrikaların çevresel etkilerini kısıtlamak ve kontrol etmek bile mümkün olabilir. Bir şantiyede kullanılan hammaddeleri sorgulamak mümkün olabilir. Ancak 10 yılı biraz aşkın bir süredir var olan bir teknolojinin yarattığı katlanarak artan çevresel etkiyi, bu teknoloji sermaye birikimini hızlandırma konusunda bu kadar çok şey vadederken, piyasa sınırları içinde durdurabilme kabiliyetimiz ve imkânımız bile yoktur. Gerçek “trajedi” buradadır. Buradaki soru, müştereklerin kullanımını ve hatta “sığır sürüsünün mülkiyetini” düzenlemek değildir. Zira merkezi düzenleme veya âdemi merkeziyetçilik tartışmasının bu bağlamda bir önemi yoktur. Piyasa mübadelesi dışında üretmenin ve dağıtmanın bir yolunu bulmadan çevre sorunlarına bir cevap üretmek mümkün değildir.

Bitcoin’in işaret ettiği dördüncü bir nokta, teknolojinin metabolik yarılma ve çevresel sorunlarımız için ne bir sorun ne de bir çözüm oluşturmamasıdır. Belirli bir teknoloji ne amaçla üretilirse üretilsin, paradan para kazanma oyununda bir doğayı yok

etme makinesine dönüşecektir. Bu teknoloji, başka bir bakış açısıyla radikal bir değişiklik sunsa bile böyledir. Blok zinciri teknolojisi aslında bunun güzel bir örneğidir. Ya "blok zinciri" dünya çapında neyin üretildiğini ve dünyanın farklı yerlerinde neye ihtiyaç duyulduğunu gösteren küresel bir kamu kaydı olsaydı? Bu tür bir kayıt, değişim değeri üzerinden mübadeleyi şart koşmadığı oranda yalnızca özel cüzdanları korumak için her seferinde devreye giren bir güvenlik sistemini sürdürmeye ihtiyaç duyamayacaktı. Gerçek anlamda paylaşılan, kamuya açık merkezi bir kayıttan ibaret olacağından, "iş ispatı" ve madencilik faaliyetlerine ihtiyaç duyulmayacaktı. Hâlâ devasa sunuculara, yaygın bilgisayar kullanımına ve bahsi geçen üretim ve ihtiyaçlara ilişkin veri girişine ihtiyaç duyulacaktı, ancak sunucuların büyüklüğü ve enerji tüketimi "madencilik" ve "şifreleme" için kullanılanların yakınından bile geçmeyecekti. Finansal bir faaliyet olarak verimsiz bulmaca çözümü için kullanılan tüm enerji miktarı ve bunun karbon ayak izi ortadan kalkacaktı. Blok zincirine bakıldığında, üretimi ve dağıtımını tartışmak, projelendirmek, planlamak ve organize etmek için kullanılabilecek bir teknolojinin elimizde olduğunu görmek mümkündür. Bu teknolojiyi bu şekilde kullanmak, güvenli ticaret ve sermaye birikimi sağlamak için mevcut kullanımına kıyasla çok daha az enerji tüketimine neden olacaktır. Kolaylıkla hayal edilebilecek bu alternatif kullanım şekli aynı zamanda genel olarak pek çok ürünün fazla oldukları yerde israfını önleyebilecek potansiyele sahipken, mevcut kullanımı ise tam aksine ASIC makineleri gibi yan ürün atıkları yaratır. Ancak blok zinciri teknolojisinin bu tür alternatif kullanımını herhangi bir kâr getirmeyecek ve doğayı sermayeye dönüştürme yarısını sürdürmeyecek, bu nedenle açıkça "verimsiz" olacaktır.

Kısacası, kapitalizmde "iş" her zaman sermaye yaratmaktır ve bu sistemdeki "iş kanıtı", doğayı veya emeği sermayeye dönüştürme kapasitesinin sergilenmesinden başka bir şey değildir. Bitcoin de değerini ve üretkenliğini bu yolla kanıtladı. Bitcoin'in katlanarak büyüyen karbon ayak izi, sermaye birikimine katkısının bir yan ürünü ya da "kaçınılmaz maliyeti" olarak sunuluyor. Aslında, bir tarafta birikerek artan karbon ayak izi, öbür tarafta yaratılan sermaye birikiminin ta kendisidir.

Kaynakça

- Arshad, M. (2020) "Are Cryptocurrencies Harming the Environment?", <https://earth.org/arecryptocurrencies-harming-the-environment/>, indirim tarihi: 20 Aralık 2020.
- Baitman, T. (2022) "A single change in Bitcoin's coding could reduce its carbon footprint by 99%, say campaigners", <https://www.euronews.com/next/2022/03/29/a-single-change-in-bitcoin-coding-could-reduce-its-carbon-footprint-by-99-say-campaigners> indirim tarihi: 20 Ekim 2023
- Baraniuk, B. C. (2018). "Bitcoin energy use in Iceland set to overtake homes, says local firm." *BBC News*, 12(02).
- Bitcoin Energy Consumption Index. (tarih yok) <https://digiconomist.net/bitcoin-energy-consumption>, indirim tarihi: 19 Ağustos 2023.
- Bjarnason, E. (2019) "Iceland is a bitcoin miner's haven, but not everyone is happy.", <https://www.aljazeera.com/features/2019/4/15/iceland-is-a-bitcoin-miners-haven-but-not-everyone-is-happy>, indirim tarihi: 19 Ocak 2021.
- Braverman, H. (1975) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review.
- Burkett, P. (2005) Marx's Vision of Sustainable Human Development. *Monthly Review*, 57(5), 34.
- Chainalysis Team (2020a) "60% of Bitcoin is Held Long Term as Digital Gold. What About the Rest?", <https://blog.chainalysis.com/reports/bitcoin-market-data-exchanges-trading>, indirim tarihi: 19 Ocak 2021.
- Chainalysis Team. (2020b) "Making Cryptocurrency Part of the Solution to Human Trafficking", <https://www.chainalysis.com/blog/cryptocurrency-human-trafficking-2020>, indirim tarihi: 21 Ocak 2021.
- Clark, B. ve R. York (2005) "Carbon Metabolism: Global Capitalism, Climate Change, and the Biospheric Rift", *Theory and Society*, 34(4), 391-428.

- Deirmentzoglou, E., Papakyriakopoulos, G., & Patsakis, C. (2019). A survey on long-range attacks for proof of stake protocols. *IEEE access*, 7, 28712-28725.
- de Vries, A. (2018) "Bitcoin's growing energy problem", *Joule*, 2(5), 801-805.
- de Vries, A. (2019) "Renewable energy will not solve bitcoin's sustainability problem.", *Joule*, 3(4), 893-898.
- de Vries, A. (2020) "Bitcoin's energy consumption is underestimated: A market dynamics approach", *Energy Research & Social Science*, 70, 101721.
- de Vries, A. (2021) "Bitcoin boom: What rising prices mean for the network's energy consumption", *Joule*, 5(3), 509-513.
- Ellin, A. (2013) "Cyprus Crisis Boosting Unique Currency, the Bitcoin.", <https://abcnews.go.com/Business/cyprus-crisis-boosting-unique-currencybitcoin/story>, indirilme tarihi: 19 Ocak 2021.
- Feng A. (2021) "Bitcoin is 34.76 megatons of CO2, comparable to that of Denmark", <https://psci.princeton.edu/tips/2021/2/27/is-cryptomining-harming-the-environment>, indirilme tarihi: 20 Mart 2022.
- Foster J.B. (1999) "Marx's theory of metabolic rift: classical foundations for environmental sociology", *American Journal of Sociology*, 105(2):366-405
- Glonecki, B. (2014) "Bitcoin: Utopian reflection of a capitalist nightmare", <https://www.socialist.net/bitcoin-utopian-reflection-of-a-capitalist-nightmare.html>, indirilme tarihi: 20 Aralık 2022
- Hardin, G. (1968) "The tragedy of the commons", *Science* 162: 1243-1248.
- Hileman, G. ve M. Rauchs (2017) "2017 Global Cryptocurrency Benchmarking Study." SSRN 2965436.
- Jeong, S. (2013) "The Bitcoin protocol as law, and the politics of a stateless currency", https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2294124, indirilme tarihi: 20 Mart 2020
- Krause, M. J. ve T. Tolaymat (2018) "Quantification of energy and carbon costs for mining Cryptocurrencies". *Nature Sustainability*, 1(11), 711-718.
- Marx, K. ([1867]1990) *Capital: volume I* (Cilt. 1). çev: B. Fowkes, Londra: Penguin.
- Marx, K. ([1894]1981) *Capital: volume III* (Cilt. 3). çev: D. Fembach., Londra: Penguin.
- McConnell, J. R., A. I. Wilson, A. Stohl, M. M. Arienzo, N. J. Chellman, S. Eckhardt ve J. P. Steffensen (2018) "Lead pollution recorded in Greenland ice indicates European emissions tracked plagues, wars, and imperial expansion during antiquity.", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(22), 5726-5731.
- Mora, C., R. L. Rollins, K. Taladay, M. B. Kantar, M. K. Chock, M. Shimada ve E. C. Franklin (2018) "Bitcoin emissions alone could push global warming above 2 C.", *Nature Climate Change*, 8(11), 931-933.
- Nakamoto, S. (2008). "Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system". *Decentralized business review*.
- Onat, N., R. Jabbar, M. Kucukvar, ve N. Fetals (2021) "Bitcoin and global climate change: Emissions beyond borders", <https://www.researchsquare.com/article/rs-564281/v1>, indirilme tarihi: 3 Mayıs 2023.
- Rice, J. (2009) "The Transnational Organization of Production and Uneven Environmental Degradation and Change in the World Economy." *International Journal of Comparative Sociology*, 50:215-236.
- Stoll, C., L. Klaufen, ve U. Gellersdörfer, (2019) "The carbon footprint of bitcoin", *Joule*, 3(7), 1647-1661.
- Syzdykova, A. (2023). Bitcoin Madenciligi ve Bitcoin'in Enerji Tüketimi. *Journal of Economic & Social Research* (2148-1407), 10(19).
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2023) "Electricity" <https://enerji.gov.tr/infobank-energy-electricity#:~:text=The%20annual%20gross%20electricity%20consumption,TWh%2C%20decreasing%20by%202.5%25>, indirilme tarihi: 1 Eylül 2023.
- Tomesco F., (2023) "Quebec economy set for second-half recession: Desjardins" <https://montrealgazette.com/business/quebec-economy-set-for-second-half-recession-desjardins#:~:text=Quebec's%20economy%20is%20being%20hampered,3.1%20per%20cent%20national%20average>, indirilme tarihi: 1 Eylül 2023.
- Yılmaz, M.K. ve Kaplan, A. (2022). Kriptopara Madencilikinin Çevresel Sürdürülebilirlik Üzerine Etkileri. M. Bulut ve C. Korkut (Eds). *Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilir Hayat* (s. 143-174). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. DOI: 10.53478/TUBA.978-605-2249-97-0.ch06
- Zmudzinski, A. (2019) Study: Over 74% of Bitcoin Mining is Powered by Renewable Energy. <https://cointelegraph.com/news/study-over-74-of-bitcoin-mining-is-powered-by-renewable-energy>, indirilme tarihi: 3 Mayıs 2021.

Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikim Dinamikleri: Üretken Olmayan Emek, Artık Değer Oranı ve Kârlılık

Ozan Mutlu*

Öz

Bu çalışma, Marksist iktisadın temel kategorilerinin ölçümü üzerinden Türkiye ekonomisinde sermaye birikim dinamiklerini analiz etmektedir. Bu amaçla, artık değer oranı, üretken olmayan emeğin büyüklüğü, artık değerın bölüşümüyle ilgili gözlemler elde etmeye çalışmaktadır. Çalışmanın bulgularına göre, üretken olmayan emeğin toplam istihdam içindeki payının son 30 yıl içinde artmasına rağmen, bu artış son yıllarda tempo kaybetmiş gibi görünmektedir. Veriler daha detaylı incelendiğinde, hem üretken emek istihdamının hem de üretken olmayan emek istihdamının bileşiminde 2004-2019 yılları arasında önemli bir dönüşüm olduğu görülmektedir. Artık değer oranının gelişimine bakıldığında ise, 2000'li yıllarda artık değer oranının hem 1990'lı yıllardaki ortalamasından hem de Avrupa ülkeleri ile ABD'deki artık değer oranından yüksek olduğu görülmektedir. Bir diğer önemli gözlem, son yıllarda üretken faaliyetlerin net kârının toplam artık değer içindeki payının azalmasıdır. Son olarak, her ne kadar elimizdeki bulgular detaylı bir kârlılık araştırmasına izin vermese de, üretken faaliyetlerdeki kâr kütlesinde ve yatırımlarda 2015 sonrasında gözlemlenen durgunluk, 2015 yılı sonrasında yaşanan çalkantılı sürecin kârlılık düşüşünün ürünü olabileceğini düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ulusal hesapların ekonomi politüğü, üretken emek ve üretken olmayan emek, artık değer oranı, kârlılık*

Dynamics of Capital Accumulation in the Turkish Economy: Unproductive Labor, Rate of Surplus Value and Profitability

Abstract

This study analyzes the dynamics of capital accumulation in the Turkish economy by measuring the fundamental categories of Marxist economics. For this purpose, it attempts to obtain observations on the rate of surplus value, the size of unproductive labor, and the distribution of surplus value. The findings suggest that while the share of unproductive labor in total employment has increased for thirty years, the pace of increase seems to have slowed down in recent years. A closer look shows that a significant change has occurred in the composition of both productive and unproductive labor employment between the years 2004 and 2019. Considering the rate of surplus value, it is observed that Turkey had a higher rate during the 2000s compared to both the average rate during the 1990s

* Bağımsız araştırmacı. E-Posta: ozanmutlu1@gmail.com . ORCID No: 0000-0002-0305-5301 Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 14.09.2023

and the rate in European countries and in the USA. Another critical observation is the decrease in the share of net profits of productive activities in the surplus value in recent years. Finally, although our findings do not allow a detailed analysis of profitability, the stagnation observed in the mass of profits in the productive activities and in investment suggests that the turbulent process experienced after 2015 may be a result of the profitability crisis.

Keywords: *Political economy of national accounts, productive labor and unproductive labor, rate of surplus value, profitability*

Giriş*

Bu çalışma, Marksist iktisadın kategorilerinin ölçümünden hareketle Türkiye ekonomisinde sermaye birikim dinamiklerinin 30 yıllık gelişimine odaklanmaktadır. Marksist iktisat için temel olan artık değer oranı, üretken olmayan alanın göreceli büyüklüğü gibi kategoriler, Anwar Shaikh ve Ahmet Tonak (2012) tarafından ilk olarak 1994 yılında yayınlanan “*Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi: Ulusal Hesapların Ekonomi Politikası*” çalışmasında geliştirilen yöntem veri kaynakları izin verdiği ölçüde takip edilerek tahmin edilmektedir. Türkiye ekonomisi için ölçülen kategoriler, ABD ve Avrupa ülkeleri için yapılan ölçümlerle karşılaştırılmaktadır. Türkiye ekonomisine dönemin bütünü açısından bakıldığında, üretken olmayan alanın, daha önceki çalışmaların bulgularına uyumlu bir şekilde genişlediği; fakat bununla birlikte son yıllarda üretken olmayan alanın genişlemesinin hız kaybettiği görülmektedir. ABD ve Avrupa ile yapılan artık değer oranı karşılaştırması, Türkiye’de sömür oranının adı geçen coğrafyalardan çok daha yüksek olduğunu göstermektedir. Son olarak Türkiye ekonomisinin 2015 sonrasında yaşadığı durgunluk/kriz semptomlarının bir kârlılık krizine işaret edebiliyor olabileceğinin altı çizilmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünü takip eden ikinci bölümünde, artık değer oranı, üretken olmayan emek gibi kategorilerin nicel büyüklüklerini ölçmek için gerekli olan kavramsal çerçeve özetlenmektedir. Kategorilerin türetilmesi için geleneksel ulusal gelir kategorileriyle Marksist üretim ve üretken emek kavramlarının nasıl eşleştirildiği anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde, Türkiye ekonomi politik yazınında üretken emek ve üretken olmayan emek kavramlarının nasıl açık ve örtük referanslarla ele alındığı gösterilmektedir. Yazında, her ne kadar üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımından hareketle Marksist iktisadın kategorilerinin nicel olarak türetilmesine dönük çabalar sınırlı olsa da, ayrımın kendisine önem verildiği görülmektedir. Dördüncü bölüm bu çalışmanın bulgularının sunulduğu ve değerlendirildiği bölümü oluşturmaktadır. Bu bölümleri, çalışmanın bulgularının özetlendiği sonuç bölümü takip etmektedir.

* Bu çalışmada sunulan bulgular ve değerlendirmeler, Ankara Üniversitesi’nde 2022 yılında savunduğum doktora tezine dayanmaktadır. Bulguların bir kısmı Türk Sosyal Bilimler Demeği’nin düzenlediği 17. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde sunulmuştur. Doktora tezi yazımı süresince çalışmalarına destek olan hocam Ferda Dönmez Atbaşına ve savunma sırasında eleştirilerini paylaştan jüri üyelerine tekrar teşekkür ederim. Makalenin son halini okuyan Ekin Değirmenci’ye ve Eda Ünalın Karakuş’a teşekkür borçluyum. Makaledeki bütün olası hataların benim sorumluluğumda olduğunun altını çizmek isterim.

Üretken Emek ve Marksist Kategorilerin Tahmini

Marx'ın üretken emek ile üretken olmayan emek tanımlamasına çeşitli yazılarında yer verdiği ve bu ayrıma özel bir önem atfettiği bilinir. Bu yazılar içinde *Artı-Değer Teorileri* (Marx, 2013) önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte, *Kapital*'de dolaşım alanının üretim alanından titizlikle ayrıştırılması, dolaşım alanında sermayenin değerlendirilemeyeceği vurgusu, dolaşım masraflarının detaylıca ele alınması, tüccar sermayesi ve faiz getiren sermayenin ele alınışı, ayrımın Marx'ın kuramsal çerçevesi içinde merkezi bir öneme sahip olduğunun göstergeleridir (Marx, 2012a; Marx, 2012b; Marx, 2015). Kapitalist üretimin amacı artık değer üretimidir. Bu sebeple Marx'ın üretken emek ile üretken ayrıştırmasının temelinde de artık değer üreten emeğin tespit edilmesi vardır. Üretken emeğin tanımlanması, sistemi bütün olarak ayakta tutan artık değer emekçilerden çekilip alınmasının ve sonrasında paylaşımının izinin sürülmesinin anahtarı olduğu için kritik öneme sahiptir.

Üretken emek ile üretken olmayan emeğin tanımlanması Marksist yazın içinde yoğun tartışmalara konu olmuştur. Üretken emeğin nasıl tanımlanacağı, hangi sorunsallar ile ilişkilendirileceği, ayrımın önemli olup olmadığıyla ilgili çeşitli tartışmalar mevcuttur. Bu tartışmaların geniş bir değerlendirmesini sunan Yiğit Karahanoğulları (2009), Marksist yazın içinde farklı sorunsallar ile kavramı ilişkilendiren üç temel yaklaşım olduğunu söyler. Bunlar sırasıyla “analitik yaklaşım, kullanım değeri temelli işlevsel yaklaşım ve politik sorunsallar üzerinden yapılan tanımlamalar” başlıklarından oluşur. İşlevsel yaklaşım söz konusu olduğunda, artık değer üretilmesine katkı sunan her emeğin bir şekilde üretken addedilmesi söz konusudur. Politik yaklaşımlardan hareket edenlerse, başka bir toplumsal örgütlenmede gereksiz olacak çeşitli faaliyetlerin izini sürmek, tanımı sınıf mücadelesi açısından anlamlı hale getirmek gibi sorunsallar bağlamında tartışma yürütür. Analitik tanım ise ayrımı, artık değer üreten faaliyetler ile üretilmeyen faaliyetlerin birbirinden ayrılması şeklinde formüle eder. Bu yolla, artık değer yaratılmasının, çeşitli toplumsal faaliyetlerde tüketilmesinin, yeniden yatırıma dönüşmesinin ve sermaye birikimini sağlamasının çerçevesi çizilmiş olur. Bu çerçeve, ampirik çalışmalarda da takip edilecek bir zemin oluşturur.

Ayrımı analitik bir çerçeveden ele alan yazarlar, sorunsallarının ne ile ilgili olmadığını da ayrıca belirtmeye özen gösterir. Ayrımın, toplum için gerekli olan malların üretilip üretilmemesiyle, etik olarak yaklaşıldığında emeğin iyi ya da kötü malların üretimine tahsis edilmesiyle (silah üretimi ve benzeri), emeğin ürününün fiziki bir çıktıyla sonuçlanıp sonuçlanmamasına, ya da çalışanların işçi sınıfına dahil edilip edilemeyeceğine bağlı olmakla ilgisi yoktur (Shaikh ve Tonak, 2012: 39-40; Tsoulfidis ve Tsiliki, 2019: 389).

Bu yazarlar toplumsal yeniden üretim faaliyetlerini sermaye birikim sürecini anlamaya uygun bir şekilde tasnif eder ve bu tasnifin Marx'ın yazılarındaki ayrımla özdeş olduğunu gösterirler (Karahanoğulları, 2009; Shaikh ve Tonak, 2012; Savran ve Tonak, 2012). Bu çerçevede, üretken emek ve üretken olmayan emek iki aşamada tanımlanır. İlk aşamada, toplumsal yeniden üretimin ana uğrakları, onu çevreleyen toplumsal ilişkilerden soyutlanarak ele alınır. Toplumsal yeniden üretim faaliyetlerinin dört ana uğrağı tespit edilir. Bunlar sırasıyla üretim, dağıtım, toplumsal idame ve bi-

reysel tüketimdir¹. Üretim, insan ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kullanım değerlerinin yaratılmasını ifade eder. Üretim tarzından bağımsız olarak, bütün toplumların varlığı bu şekilde yaratılan kullanım değerlerine bağlıdır. Dağıtım faaliyetleri, üretim alanında yaratılan kullanım değerlerinin ve paranın el değiştirmesi faaliyetlerini kapsar. Toplumsal idame faaliyetleri; toplumsal yeniden üretimi garanti altına alacak devlet faaliyetleri, güvenlik hizmetleri, dini faaliyetler gibi başlıklardan oluşur. Tüketim ise üretim alanında yaratılan kullanım değerlerinin bireysel ihtiyaçları karşılamak için kullanılmasıdır. Dağıtım ve toplumsal idame faaliyetleri, artık üründen yapılan aktarımla ayakta kalırlar ve bu faaliyetlerde üretim alanında olduğu gibi insan emeği kullanılır. Fakat burada kullanılan insan emeği üretim alanından farklı olarak kullanım değeriyle sonuçlanmaz. Aksine üretim alanında yaratılan kullanım değerlerinin tüketimiyle ayakta kalırlar. Bu sebeple bu faaliyetler üretimden daha çok tüketimle özdeşleştirilir ve toplumsal tüketim faaliyetleri olarak adlandırılır. Karşıt görüşlerin varlığına rağmen, bu faaliyetlerin yeniden yatırıma döndürülebilecek olan artığı tüketerek birikim üzerinde kısıt oluşturacağı da iddia edilir (Moseley 1991; Duménil ve Lévy, 2011; Shaikh ve Tonak, 2012; Paitaridis ve Tsoulfidis 2012; Mohun, 2014; Park ve Rieu, 2020; Tsoulfidis ve Paitaridis, 2019).

Artık değer üreten emeğin ve kapitalist üretimin tespit edilmesi için gereken bir diğer soyutlama düzeyi, üretimin ve yeniden üretim faaliyetlerinin içinde gerçekleşmiş olduğu toplumsal ilişkilerdir. Bu aşamada üretimin, üç farklı toplumsal ilişki içinde gerçekleşebileceğinin altı çizilir: kullanım amacıyla, gelir amacıyla ve kâr amacıyla (Shaikh ve Tonak, 2012). Yalnızca kâr amacıyla gerçekleştirilen üretim, kapitalist anlamda üretken faaliyettir ve bu faaliyetlerde artık değer üretilir. Kullanım amacıyla gerçekleşen üretimde kullanım değerleri yaratılırken, gelir amacıyla üretimde kullanım değerine ek olarak değişim değeri de yaratılır. Kâr için üretimde, kullanım değerine ve değişim değerine ek olarak artık değer yaratılır. Toplumsal tüketim faaliyetleri, gelir amacıyla ya da kâr amacıyla örgütlenebilseler bile, artık değer üretmezler.

Bununla birlikte, üretken emek ile üretken olmayan emeğin yalnızca kuramsal tutarlılık açısından önemli olduğu düşünülmemelidir. Geleneksel ulusal gelir hesapları da kendi kuramsal bütünlüğü içinde bir üretim tanımına sahiptir. Bu hesapların üretim tanımı, Marksist iktisadın üretim tanımından farklı olduğu için, ulusal gelir kategorileri yeniden yapılandırılmadan, bu hesaplara dayanarak Marksist iktisadın öngörülerini sınamayacağımızın altı çizilmelidir (Mohun, 2002; Shaikh ve Tonak, 2012). Aslına bakılırsa bugünkü ulusal gelir hesaplarına esas oluşturan Ulusal Hesaplar Sistemi 2008 de (SNA 2008) üretim olarak kabul etmiş olduğu bazı faaliyetlerin yapısına dair kullanım değeri temelli ek açıklamalar yapma ihtiyacı duyar. Hizmetleri etki yaratan hizmetler (change-effecting services) ve pay hizmetleri (margin services) şeklinde ayrıştırma ihtiyacı duyar. Etki yaratan hizmetler tüketicinin koşullarında değişim yaratan hizmetler olarak tanımlanırken, pay hizmetleri malların ve finansal araçların değişiminde rol oynayan hizmetler olarak adlandırılmaktadır (UN vd., 2009).

¹ Burada Shaikh ve Tonak (2012) esas alınmaktadır.

Açıktır ki, pay hizmetleri, Marksist iktisadın dağıtım (dolaşım) faaliyetleri olarak adlandırıldığı alana girer. SNA 2008'in bakış açısından ise bunlar "hizmet üretiminin" bir parçası kabul edilir.

Yukarıda ana hatları çizilen çerçeve, geleneksel ulusal gelir kategorilerinin yeniden yapılandırılması yoluyla Marksist iktisadın kategorilerinin tahmin edilmesi için işlevsel hale getirilir. Bu amaçla atılması gereken çeşitli adımlar vardır. İlk aşamada, geleneksel hesaplarda üretim kabul edilen, buna rağmen Marksist iktisadın kavramsal çerçevesi içinde üretim sayılamayacak faaliyetlerin tanımlanması gerekir. Kritik sorun Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasının (ISIC-Rev.4.) nasıl yeniden şekillendirileceğidir. Belirleyici nokta, geleneksel faaliyet kollarının üretim, ticaret ve imtiyazcı faaliyetler şeklinde sınıflandırılmasıdır (Shaikh ve Tonak, 2012). Tablo 1 Türkiye ekonomisinde Marksist kategoriler hesaplanırken, geleneksel faaliyet kolları tanımlanmasının nasıl yeniden yapılandırıldığını göstermektedir. Faaliyet kolu sınıflamasının yanındaki harfler, ISIC REV.4/NACE REV.2 sınıflamasında faaliyetleri tanımlamak için kullanılan kodlardır.

Tablo 1. İktisadi Faaliyetlerin Sınıflandırılması (NACE 2 / ISIC 4)

Üretken Faaliyetler	Üretken Olmayan Faaliyetler
Tarım, Ormancılık, Balıkçılık (A)	Ticaret
Sanayi (BCDE)	Toptan ve Perakende Ticaret (G)
İnşaat (F)	Gayrimenkul Faaliyetleri (L)
Ulaştırma ve Depolama	İmtiyazcı Sektörler
Bilgi ve İletişim (H+J)	Finans ve Sigorta Faaliyetleri (K)
Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri (I)	Profesyonel, Bilimsel, Teknik Aktiviteler (M)
Eğitim (P)	İdari ve Destek Hizmetleri Faaliyetleri (N)
İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri (Q)	Kamu Yönetimi ve Savunma; Zorunlu Sosyal
Kültür, Sanat, Eğlence, Dinlence ve Spor ve Diğer Üretken Hizmetler (R-U)	Güvenlik (O)

Üretim, ticaret ve imtiyazcı sektörler Tablo 1'deki gibi sınıflandırıldığında, ekonomide yaratılan yeni değer (net katma değer) bu tanımlara uygun bir şekilde tahmin edilmesi gerekir. Bu şekilde yapılandırıldığında ve geleneksel kategorilerle ifade edildiğinde net katma değer üretim faaliyetlerindeki net katma değer, ticaret faaliyetlerindeki toplam çıktı ile üretim faaliyetlerinden yapılan imtiyaz ödemelerinden oluşur. İkinci aşamada, üretken emeğin ve üretken emeğe yapılan ücret ödemelerinin (değişir sermayenin) hesaplanması gerekir. Ancak bu şekilde artık değer kütesini ve artık değer oranını hesaplamak mümkün olur.

Üretken emek ve değişir sermaye, aşamalı bir süreç sonunda tahmin edilebilir. İlk aşamada, üretken olmayan faaliyetlerde istihdam edilen bütün emek, üretken olmayan emek olarak sınıflandırılmalıdır. İkinci aşamada, üretken faaliyetlerde istihdam edilen fakat doğrudan üretim sürecinde faaliyet göstermeyen yöneticiler, satış personeli, büro çalışanları gibi üretken olmayan işlevler yüklenen emeğin tahmin edilmesi gerekir. Bu ise, elimizde çok az verinin olduğu bir alandır. Katı varsayımlarla yapılan ayırıştırma için ISCO-08 verilerinden yararlanılabilir. Bu çalışmada üretken ve üretken olmayan

ISCO-08 meslek tanımları Tablo 2’de sunulmaktadır². Üretken emek hesaplandıktan sonra bunlara yapılan ücret ödemeleri değişir sermayeyi oluşturur. Değişir sermayenin hesaplanmasının ardından artık değer ve artık değer oranı tahmin edilebilir hale gelir.

Tablo 2. ISCO-08 Meslek Tanımlarının Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek Ayırımı Temelinde Sınıflandırılması

Üretken Emek	Üretken Olmayan Emek
Profesyoneller	Yöneticiler
Teknisyenler ve Yardımcı Profesyoneller	İdari Destek Çalışanları
Hizmet ve Satış Çalışanları	
Nitelikli Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık İşçileri	
Zanaatkarlar ve Benzeri İşlerde Çalışanlar	
Tesis ve Makine Operatörleri ile Montajcılar	
Nitelik Gerektirmeyen İşlerde Çalışanlar	

Buraya kadar olan bölümde, üretken emek ile üretken olmayan ayrımını ve ayrım kabul edildiğinde ulusal gelir hesaplarının nasıl şekillendirilebileceğinin ana hatları anlatılmıştır. Aslında üretken olmayan emeğin doğası üzerine tartışmalar genişletilebilir. Fakat buradaki amaç, kavramın kapsamlı bir şekilde değerlendirmesinden ziyade Türkiye için yapılacak ölçümlere bir zemin hazırlamak olduğu için teorik yaklaşımlar, verinin türetilmesi için gereken en özet tartışmayla sınırlı tutulmaktadır. Hesaplamaların detayları ise anlatım akışını bozmamak için eklere alınmıştır. Türkiye ekonomisi için burada ve eklerde anlatıldığı biçimiyle hesaplanan kategorilerin sunumundan önce, geçmişte üretken emek ve üretken olmayan emek ölçümü gerçekleştiren yazarların bulgularını değerlendirmek faydalı olabilir. Bu şekilde yapılacak bir değerlendirme, çalışmada elde edilen bulgulara ek olarak, uzun dönemli bir bakış sunulmasına katkı sağlayabilir. Bu sebeple, ana hatlarıyla Türkiye ekonomi politik yazınında konunun nasıl ele alındığını değerlendirmek faydalı olabilir.

Türkiye Ekonomi Politik Yazınında Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek

Türkiye ekonomi politik yazınına bakıldığında üretken emek ile üretken olmayan emek arasındaki ayrım ve bu ayrımın sermaye birikimi dinamikleri açısından önemi, açık ya da örtük referanslarla tartışılmıştır. Örneğin Korkut Boratav (1972) *100 Sordurda Gelir Dağılımı* çalışmasında, üretken faaliyetler ile üretken olmayan faaliyetleri tanımlamak için gerekli kriterleri sayar ve gelişmiş kapitalist ekonomilerle, az gelişmiş kapitalist ülkelere özgü üretken olmayan faaliyetleri değerlendirir. Türkiye’de üretken olmayan faaliyetlerin hem gelişmiş kapitalist ülkelere hem de azgelişmiş ülkelere özgü

² Tablo 2’de sunulan ayrıştırmanın, üretken olan emek ve üretken olmayan emek ayrımını ancak kısmen yansıttığı iddia edilebilir. Daha detaylı bir sınıflandırma yapabilsaydık, satış personelinin hizmet personeline ayrılarak üretken olmayan emek kategorisinde sınıflandırmamız gerekirdi. Benzer şekilde profesyoneller başlığı altında yer alan birçok alt mesleği üretken olmayan emek olarak tasnif etmemiz gerekirdi. Elimizde bu düzeyde detaylı veri olmaması nedeniyle sınıflandırmamızın çeşitli zaafı barındırdığı aklıda tutulmalıdır.

nitelikler barındırdığını söyler ve 1965 yılı nüfus sayımları ile ulusal gelir serilerinden hareketle üretken olmayan alanın nicel büyüklüklerini ölçer. Türkiye’de o tarihte toplam istihdamın %17’sinin üretken olmayan emekten oluştuğunu, üretken olmayan faaliyetlerin toplam gelir içindeki payının da %32 olduğunu tespit eder. Üretken olmayan faaliyetlerin genişlemesinin Türkiye ekonomisinin sağlıklı bir yönü olduğunu söyler.

Daha sonraki çalışmalarında Boratav (2011:131-132), üretken faaliyetler ile üretken olmayan faaliyetleri örtük referanslarla yeniden gündeme getirir. Örneğin 1960’lı ve 1970’li yılları ele alırken, bu dönemde hizmet faaliyetlerinin hızlı büyüdüğünü belirttikten sonra bu faaliyetlerin yapısı ve işleviyle ilgili olarak iki önemli tespitte bulunur. İlk olarak, üretken olmayan faaliyetlerdeki genişlemenin, korumacı politikaların ve artan ithalat talebinin bir sonucu olarak ticari kârlardaki artışın bir yansıması olduğunu söyler. İkinci olarak, kırdan kente göçün çelişkilerini azaltan enformel faaliyetlerin altını çizer. Üretken olmayan enformel faaliyetlerdeki genişlemenin, kırdan kente göçen işçiler için “dolmuş kahyalığından işportacılığa; hizmetçilikten pazarcılığa; bekçilikten pavyon fedaliğine” kadar marjinal işlerde istihdam sağladığını, bunun ise sanayileşmenin çelişkilerini hafiflettiğini söyler. Yakup Kepenek (2019: 158-162), aynı dönem için kredilerin sektörler arasında dağılımından hareketle ticarete aktarılan kaynakların izini sürer. Dönem boyunca, toplam kredilerin %50-60 seviyelerinde ticaret kesimine ayrıldığını gözlemledikten sonra bu bulguyu para sermayeden üretim sermayesine geçilememesinin bir kanıtı olarak değerlendirir. 1980’li yıllarda ticari kârların ve faiz gelirlerinin artışını gözlemleyen Boratav (2011: 169), 1980’li yılların birikim dinamiklerine “burjuvazinin... aracı, tüketici ve paraziter öğelerinin” hakim olduğu çıkarımında bulunur.

Türkiye ekonomisinin daha yakın tarihleri için de gözlemler yapılmıştır. Tonak (2007), 1980-2003 dönemi için üretken olan ve üretken olmayan sektörlerin reel büyümesini değerlendirir. Ele alınan dönem boyunca üretken faaliyetler %91.3 büyürken, üretken olmayan faaliyetler 162.3 büyümüştür. Karahanoğulları (2009) 1990’lı yıllarda ve 2000’li yıllarda üretken olmayan alanın genişlemesi istihdam verilerinden hareketle gösterir.

Türkiye ekonomisi için Marksist kategorilerin izini sürme çabası, üretken olmayan emeğin tahmin edilmesiyle sınırlı değildir. Tonak (2012) ilk defa 1980 yılında yayımlanan makalesinde, üretken olan ve üretken olmayan emek/faaliyet ayrımı yaparak 1950-1975 dönemini kapsayacak şekilde 5 baz yıl için Türkiye ekonomisinde artık değer oranını ölçmüştür. Türkiye kapitalizminin serpilme yılları olarak adlandırdığı 1965 sonrasında artık değer oranının yükseldiğini söylemiştir. Türkiye ekonomisi için Marksist kategorilerin en kapsamlı türetildiği çalışma ise Karahanoğulları (2009) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada Marksist kategorilerin 1988-2006 yılları arasında nasıl seyrettiği kapsamlı bir şekilde ele alınır. Çalışmanın kapsamı göz önünde bulundurulduğunda burada tamamını değerlendirmenin zor olduğu belirtilmelidir. En çarpıcı sonuçları 1999 sonrasında artık değer oranının ve çalışmanın kapsadığı 1988-2006 döneminde üretken olmayan emek istihdamının hızlı bir şekilde artmasıdır. Elde edilen gözlemlerin sunulduğu bölümde kimi noktalarda adı geçen çalışmaya referans verilecektir. Karahanoğulları ve Tonak (2012) Türkiye ekonomisinde üretken

emekçilerin ve üretken olmayan emekçilerin sömürü oranını karşılaştırır. Üretken emekçilerin sömürü oranının, üretken olmayan emekçilerin sömürü oranından daha yüksek olduğunu gösterir. Toplaştırılmış analize ek olarak, ticaret, kamu yönetimi ve finans sektöründe sömürü oranının farklılaştığını, 1999 sonrasında hem ticaret hem de finans sektöründe sömürü oranının yükseldiğini gösterir.

Ne yazık ki, farklı tarihlere yayılan bu çalışmaların bulgularını yan yana getirerek Türkiye ekonomisinin 60-70 yıllık gelişimiyle ilgili detaylı çıkarımlar yapmak zor görünüyor. Yine de her dönemde üretken olmayan emekteki genişlemenin birikim dinamikleri için ne ifade ettiğinin tartışıldığını söylemek mümkündür. Kullanılan nicel ölçütler açısından bakıldığında ise, Boratav'ın (1972) hesapladığı 1965 yılı üretken olmayan emek payı %17, birazdan gösterileceği gibi 2019 yılı için elde edilen %36 verisi ile karşılaştırıldığında oldukça düşük kalmaktadır. Elli yılı aşan bu süreç içinde üretken olmayan faaliyetlerin toplam istihdam içindeki payı yaklaşık iki katına çıkmıştır. Bu bulgular, yukarıda anılan diğer çalışmaların farklı dönemler için farklı yöntemlerle elde ettiği genişleme tespitiyle birleştirildiğinde, Türkiye'de üretken olmayan faaliyetlerin genişlemesinin uzun dönemli ve sürekli bir eğilim olduğu çıkarımını yapmak mümkün görünüyor. Buna ek olarak yine bir sonraki başlıkta gösterileceği üzere, üretken olmayan faaliyetlerin genişlemesinin hızlandığı ve yavaşladığı dönemleri gözlemlemek de mümkündür. Bir sonraki bölüm, yukarıdaki çalışmaların takipçisi olacak şekilde Türkiye'de son 30 yılda Marksist kategorilerin gelişimini gözlemlemeyi ve buradan hareketle sermaye birikim dinamiklerini anlamayı amaçlamaktadır.

Türkiye Ekonomisi Üzerine Gözlemler

Bu bölümde, Türkiye ekonomisi üzerine yaklaşık 30 yıla uzanan gözlemler sunulmaktadır. Hesaplaması yapılan büyüklüklerin içerdiği zaman aralığının, Marksist iktisadın önem verdiği uzun dönemli eğilimleri gözlemleyebilmek için yetersiz olduğu iddia edilebilir. Zira Marksist iktisadın yasalar şeklinde formüle ettiği birikim dinamikleri uzun dönemde eğilimler ve karşı eğilimler şeklinde işler ve kusursuz şekilde gözlemlebilmeleri için uzun zaman aralıklarına ihtiyacımız vardır. Uzun zaman aralıklarına dair tutarlı gözlemler üretme zorunluluğunun, Türkiye üzerine araştırma yapan araştırmacıların kolayca üstesinden gelebileceği bir zorluk olmadığına altının çizilmesi gerekir. Yine de ele alınan 30 yıllık zaman aralığı Türkiye'de birikim dinamiklerine dair önemli çıkarımlar yapmamıza imkân tanıyabilir.

Üretken Olmayan Emek ve Artık Değerin Bölüşümü

Türkiye ekonomisinde üretken olmayan alanın genişliğinin her zaman için tartışma konusu olduğu daha önce belirtilmişti. Üretken olmayan alanın genişliği, yalnızca artık değeri tüketerek yeniden yatırıma dönüştürülecek olan kâr kütesini düşürmesi açısından değil, aynı zamanda bu alan genişledikçe resmi istatistiklerin Marksist kategorileri temsil etme becerisi kayboduğu için de önemlidir. Buradan hareketle, Türkiye ekonomisine dair gözlemlere üretken olmayan alanın göreceli büyüklüğünün istihdam yönünden tespit edilmesiyle başlanmaktadır. Bu amaçla Grafik 1 sunulmaktadır.

Grafik 1. Üretken Olmayan Emegın Toplam İstihdam İçindeki Payı

Kaynak: Veri kaynakları ve hesaplamalar için eklere bakılmalıdır.

Grafik 1 üretken olmayan emegın istihdam içindeki payını göstermektedir. Dönemin bütünü açısından Grafik 1'e bakıldığında üretken olmayan emegın görelî payının yüzde 28'den yüzde 36'ya çıktığı görülmektedir. Fakat grafiğe daha yakından bakıldığında üretken olmayan emegın görelî payının gelişiminin iki alt dönemden geçtiği de tespit edilebilir. Bunların ilki, üretken olmayan alanın görelî olarak hızlı geliştiği 1991-2007 dönemidir. İkinci dönemi oluşturan 2008-2019 döneminde ise üretken olmayan alanın genişlemesinin son bulduğu söylenemeyecek olsa da tempo kaybettiği iddia edilebilir. Daha sonra göreceğimiz gibi, bu dönem artık değer oranının artışının da son bulunduğu yıllardır. Kesin çıkarımlara varmak için daha detaylı çalışmalara ihtiyacımız olmakla birlikte, artık değer oranındaki genişlemenin son bulmasıyla üretken olmayan alanın genişlemesinin tempo kaybetmesi arasında bir nedensellik ilişkisinin var olabileceği not edilmelidir. Keza üretken olmayan alanın sermaye birikimi temposunu aşağıya çekmeden genişleyebilmesinin ön koşulu, bu sektörleri ayakta tutabilecek artık değerın üretken faaliyetlerden buraya aktarılmasıdır. Bu ise, ya üretken faaliyetlerde el konulan artık değerın üretken sermayenin kârını baskılayacak şekilde üretken olmayan alana aktarılmasıyla ya da artık değer oranının üretken sermaye ile üretken olmayan sermaye arasındaki bölüşüm gerilimini hafifletecek şekilde artırılmasıyla mümkündür³. Buradan hareketle bakıldığında, üretken olmayan alanın genişlemesindeki yavaşlamanın bir nedeni artık değer oranındaki artışın son bulması olabilir.

Üretken olmayan alanın genişlemesiyle ilgili daha detaylı yorumlar yapmamızı sağlayacak kimi ek bulgulardan bahsetmek de mümkündür. Daha yakından bakıldığında, üretken olmayan faaliyetlerdeki görelî genişlemenin, üretken olan ve üretken olmayan faaliyetlerin yeniden yapılanmasıyla gerçekleştiği görülmektedir. Örneğin 2004 yılı sonrasındaki detaylı istihdam verilerine bakıldığında, kimi üretken faaliyetlerde istihdamın ortalamadan daha hızlı arttığı, kimi üretken olmayan faaliyetlerin ortalamadan daha yavaş büyüdüğü görülmektedir. Aşağıda sunulan Tablo 3, farklı faaliyetlerdeki üretken emek ve üretken olmayan emek büyüklüklerini sergilemektedir.

³ Karahanoğulları (2009) ve BSB (2011) tarafından da gündeme getirilen bu konu üretken alandaki kârlılığın artık değer içindeki yerinin tespit edileceği daha sonraki bölümlerde yeniden ele alınacaktır.

Tablo 3, 2004-2019 yılları arasında toplam istihdamın % 47 büyüdüğünü göstermektedir. Toplam istihdamdaki artış, tarım hariç bütün sektörlerde görülmektedir. Tarımda 2004 yılında 5.12 milyon kişi olan üretken emek istihdamı, dönem içerisinde çeşitli dalgalanmalar sergilemekle birlikte 5.09 milyon kişiye gerilemiştir. Sanayi ve diğer hizmetler başlığı altında toplanan sektörlerde üretken emek istihdamındaki artış, ortalama istihdam artışlarının altındadır. Diğer taraftan, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri, konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetleri, inşaat, ulaştırma, depolama ile bilgi ve iletişim gibi diğer faaliyetlerdeki üretken emek istihdamındaki artışın, ortalama istihdam artışından daha yüksek olduğu görülmektedir. Özellikle eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri, konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetlerindeki üretken emek istihdamı artışları ortalama istihdam artışından çok daha yüksektir. Bununla birlikte, insan sağlığı ve sosyal hizmetler ile eğitim sektörlerindeki artışın arkasında bu faaliyetlerin hızla özelleştirilmesi ve kâr amacıyla faaliyetin bu alanlarda hızla yaygınlaşmasının olduğu söylenebilir. İnşaat faaliyetleri ise ayrıca değerlendirilmeyi hak etmektedir. İnşaat faaliyetinde üretken emek istihdamında görülen ortalamaya yakın artış (%57), bu alanda 2018 ve 2019 yıllarında yaşanan daralma nedeniyle gerçeği yansıtmamaktadır. 2018 ve 2019 yılları dışarıda bırakıldığında 2004-2017 döneminde büyüme oranının %114 olduğu görülmektedir. Türkiye ekonomisinde inşaat faaliyetlerindeki bu artış, birçok yazar tarafından “inşaatata dayalı büyüme”, “inşaatata dayalı birikim rejimi” gibi başlıklarla tartışılmıştır (Orhangazi, 2020; Yeşilbağ, 2016). Sonuç olarak, Türkiye ekonomisinde son yıllarda yalnızca üretken alan, üretken olmayan alana karşı göreceli olarak daralmakla kalmamış, üretken alan kendi içinde de önemli bir dönüşüm yaşamıştır.

Ele alınan dönemde üretken faaliyetlerde yaşanan dönüşüme benzer şekilde, üretken olmayan faaliyetlerin de dönüşüm geçirdiği görülmektedir. İlk olarak söylenmesi gereken, istihdam yönünden bakıldığında en geniş üretken olmayan faaliyetin toptan ve perakende ticaret olduğudur. Buna rağmen, dönem boyunca perakende ticarete yaşanan istihdam artışı ortalama istihdam artışının altında kalmıştır. Üretken faaliyetlerde istihdam edilen üretken olmayan emeğin ise toplam istihdam içindeki en geniş ikinci kategori olduğu görülmektedir. Bu verinin türetilmesinde yapılan çeşitli varsayımlar daha fazla yorum yapmamıza izin vermemektedir. Üçüncü en büyük üretken olmayan faaliyet kolu kamu yönetimi faaliyetleridir. Bu en büyük üç üretken olmayan faaliyet kollarındaki istihdam artışı ortalamanın biraz altında ya da üstünde gerçekleşmiştir.

Geleneksel olarak istihdam faaliyetlerinde geniş bir yer kaplamayan çeşitli üretken olmayan faaliyet kollarındaki istihdam artışı ise şaşırtıcı derecede yüksektir. 2004-2019 yılları arasında en hızlı istihdam artışının görüldüğü üretken olmayan faaliyet kolunun, gayrimenkul faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu hızlı artışın inşaat faaliyetlerindeki artışın bir yan ürünü olduğu söylenebilir. İstihdam artışının hızlı görüldüğü diğer üretken olmayan faaliyetler “mesleki, bilimsel, teknik hizmet faaliyetleri” ile “yönetim ve destek hizmetleri” olmuştur. Sonuç olarak, üretken olmayan emek istihdamının göreceli olarak genişlediği 2004-2019 yılları arasında, üretken olmayan faaliyetlerin yapısında da dönüşüm yaşandığı söylenebilir.

Tablo 3. Faaliyet Kollarına Göre Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek (Bin Kişi)

YIL	Üretken Emek								Üretken Olmayan Emek							
	A	BCDE	F	HJ	I	P	Q	RSTU	ÜOE*	G	K	L	M	N	O	Toplam
2004	5126	3707	889	796	604	649	361	703	1216	3018	269	46	336	200	1147	19068
2005	4608	3929	1015	823	650	714	402	785	1307	3238	264	50	369	243	1095	19490
2006	4379	4018	1094	842	688	712	448	824	1357	3329	264	49	409	334	1089	19836
2007	4341	4045	1126	877	730	715	441	824	1383	3331	274	50	386	395	1219	20138
2008	4474	4162	1136	851	737	758	468	823	1408	3337	287	57	388	475	1224	20585
2009	4680	3831	1196	839	777	798	472	829	1389	3275	300	67	429	612	1169	20664
2010	5096	4202	1320	881	802	838	472	793	1466	3233	298	69	461	777	1242	21950
2011	5452	4432	1527	914	840	907	552	795	1563	3371	303	166	461	792	1292	23368
2012	5423	4462	1579	999	897	1017	668	742	1546	3396	289	200	547	938	1404	24108
2013	5352	4676	1658	1022	994	1037	716	806	1552	3413	311	204	591	1039	1407	24778
2014	5461	4766	1751	1099	1104	1138	859	841	1600	3586	302	206	684	1154	1384	25935
2015	5473	4745	1757	1104	1183	1234	939	845	1663	3693	294	212	750	1291	1441	26624
2016	5291	4717	1806	1146	1211	1420	1017	888	1715	3758	300	242	846	1397	1453	27207
2017	5453	4789	1909	1214	1246	1392	1078	936	1773	3934	271	286	896	1551	1462	28190
2018	5286	5037	1819	1239	1344	1464	1285	996	1833	4038	255	292	912	1127	1811	28738
2019	5085	4921	1399	1228	1396	1588	1345	984	1838	3920	295	298	887	962	1940	28086
2004-2019 Değişim %	-1	33	57	54	131	145	272	40	51	30	10	548	164	381	69	47

A: Tarım, BCDE: Sanayi, F: İnşaat, HJ: Ulaştırma, Depolama ile Bilgi ve İletişim, I:Konaklama ve Yiyecek Hizmeti Faaliyetleri, P:Eğitim, Q:İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri, RSTU:Diğer Hizmetler, ÜOE: Üretken Faaliyetlerde İstihdam Edilen Üretken Olmayan Emek, G: Toptan ve Perakende Ticaret, K: Finans ve Sigortacılık Faaliyetleri, L: Gayrimenkul Faaliyetleri, M: Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler, N:Yönetim ve Destek Hizmetleri Faaliyetleri O: Kamu Yönetimi ve Savunma

Üretken olmayan alanın genişlemesinin yaratacağı önemli bir sorun, yeniden yatırıma çevrilebilecek olan artık değer kütesinin tüketilmesine yol açarak, birikim üzerine sınır koyabilecek olmasıdır. Diğer taraftan üretken olmayan alanın genişlemesi, üretken alanda faaliyet gösteren sermaye grupları ile üretken olmayan alanda faaliyet gösteren sermaye grupları arasında bölüşüm gerilimi yaratabilir (BSB, 2011; Karahanoğulları 2009). Grafik 2 bu tip bir bölüşüm geriliminin izini sürmek için oluşturulmuştur ve üretken faaliyetler kârının toplam artık değer içindeki payını göstermektedir. Grafiğe bakıldığında, 2001-2008 yılları arasında, bir taraftan üretken olmayan faaliyetlerin genişlediği diğer taraftan ise üretken faaliyetlerin kârının artık değere kıyasla arttığı görülmektedir. Bu paradoksun çözümü, birazdan görüleceği gibi ele alınan alt dönemde artık değer oranının hızla artmış olmasıdır. Hızla artan artık değer oranı, bir taraftan üretken olmayan faaliyetlerin genişlemesini finanse etmiş, diğer taraftan üretken faaliyet kârlarının artık değere kıyasla genişlemesinin zeminini oluşturmuştur. Dolayısıyla artık değerın bölüşümünde ortaya çıkabilecek gerilimin hafifletilmesine imkân sunmuştur. 2011 sonrasında ise artık değer oranındaki artışın son bulması, bir yandan üretken olmayan alanın genişlemesinin tempo kaybetmesine yol açarken, üretken olmayan faaliyetlerdeki genişlemenin üretken faaliyetlerdeki kârlılığı baskılamasına neden olmuştur.

Grafik 2. Üretken Sektör Net Kârının Artık Değere Oranı

Kaynak: Veri kaynakları ve hesaplamalar için eklere bakılmalıdır.

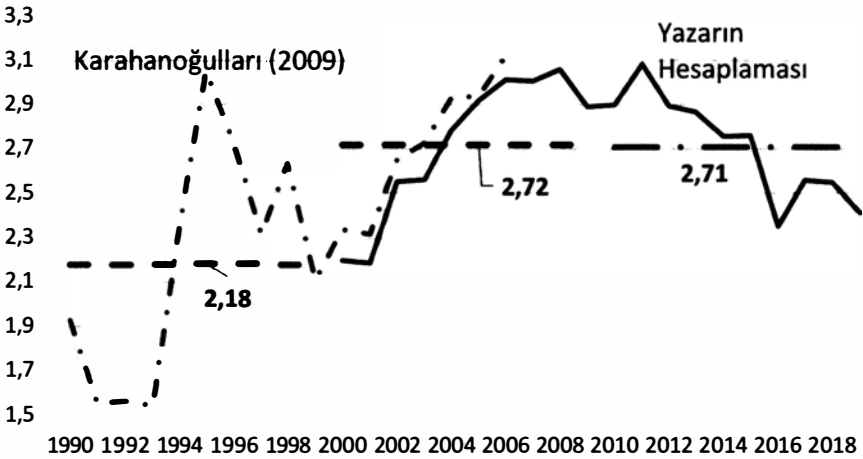
Artık Değer Oranı

Türkiye’de bölüşüm ilişkilerine odaklanan pek çok çalışma, kimi zaman artık değer oranının tam ve yaklaşık ölçümlemleri kullanarak, kimi zaman ise ücretin ulusal gelir içinden almış olduğu paya bakarak, 2000’li yıllarda bölüşüm ilişkilerinin emekçi sınıfların aleyhine seyrettiğini göstermiştir (Boratav, 2017; BSB, 2011; Karahanoğulları, 2009). Bununla beraber, Türkiye ekonomisi için artık değer oranının seyri 2006 sonrasını kapsayacak şekilde tahmin edilmemiştir.

Grafik 3., Türkiye için hesaplanan artık değer oranını Karahanoğulları’nın ölçümlemleriyle birlikte sunmaktadır. Her iki serinin oluşturulma biçimleri veri setlerindeki

uyumsuzluklar nedeniyle farklı varsayımlara dayanmak zorunda olsalar bile, yakın sonuçlar vermeleri nedeniyle karşılaştırmalı olarak analize imkan vermektedir. Bu sayede Türkiye ekonomisinde son 30 yılda artık değer oranının nasıl seyrettiği analiz edilebilmektedir. Grafikte yatay şekilde verilen çizgiler, 10 yıllık ortalamalarla artık değer oranını sunmaktadır. Dikkat çekici olan ilk nokta, 2000’li yıllarda artık değer oranının ortalama olarak 1990’lı yıllardaki ortalamanın çok üstünde seyretmesidir. Karahanoğulları’nın hesaplamalarına dayanarak elde edilen 1990’lı yılların ortalama artık değer oranı yüzde 218’dir. Bu çalışmada, 2000 sonrasında elde edilen artık değer oranının ortalaması ise yüzde 272 çıkmaktadır. Bu basit ortalamalara bakarak, 2000’li yıllarda yüksek sömürü oranının Türkiye’de emekçi sınıflar için kalıcı bir durum olduğu söylenebilir.

Grafik 1. Artık Değer Oranı

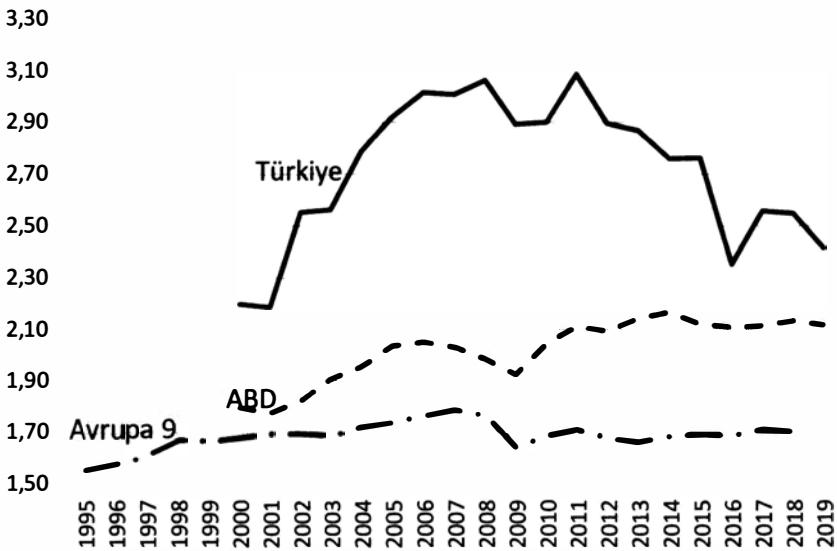
Kaynak: Karahanoğulları (2009) ve yazarın hesaplaması. Detaylar için eklere bakılmalıdır.

Artık değer oranının 2000 sonrasındaki hareketine bakılarak ek değerlendirmeler yapılabilir. 2000-2008 dönemi artık değer oranının hızla yükseldiği bir alt dönem olarak göze çarpmaktadır. Bu alt dönemde artık değer oranı % 220’den yüzde % 305’e çıkmıştır. Daha sonraki yıllarda artık değer oranının önce sabit kaldığı, ardından düşüşe geçtiği görülmektedir. Fakat bu düşüş, emekçi sınıfların yüksek bir sömürü oranı altında çalışmak zorunda olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Gözlem elde edilebilen 2000’li yıllar boyunca sömürü oranının en düşük değeri aldığı yıl olan 2016’da artık değer oranı % 235’dir ve bu en düşük değer, 1990’lı yılların ortalamasının üzerindedir. Dolayısıyla 2000’li yıllarda emekçi sınıfların sömürü düzeyinin kalıcı olarak yükseltildiği tespiti yapmak mümkün görünmektedir.

Artık değer oranını Türkiye ile çok benzer yöntemlerle Avrupa ülkeleri ve ABD için hesaplanmış artık değer oranıyla karşılaştırmak, Türkiye’de emekçilerin maruz kaldığı yüksek sömürü düzeyini göstermek için bir başka yol olabilir. Bu amaçla hazırlanan Grafik 4, 9 Avrupa ülkesi (Almanya, Fransa, Hollanda, Finlandiya, İtalya, Avusturya, Belçika, Birleşik Krallık ve Danimarka) esas alınarak toplulaştırılmış artık değer oranı ile ABD için

hesaplanmış artuk değer oranını karşılaştırmaktadır. Türkiye’de artuk değer oranının kalıcı bir şekilde ABD ve Avrupa’dan yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye ekonomisinin 2000’li yıllardaki ortalama artuk değer oranı, ABD’de 2014 yılında görülen en yüksek artuk değer oranından %25, Avrupa’da 2007 yılında görülen en yüksek artuk değer oranı olan %179’dan %52 daha yüksektir. Türkiye’de emek üretkenliğinin bu ülkelerden düşük olduğu da göz önünde bulundurulursa, artuk değer oranlarındaki bu farkın, çalışma sürelerindeki uzunluk, ücretler üzerindeki baskı ve emek süreçlerinin yoğunluğunun artırılması gibi doğrudan emekçi sınıfların refahına dönük saldırılardan kaynaklandığı söylenebilir.

Grafik 3. Artuk Değer Oranı: ABD, Avrupa ve Türkiye

Kaynak: Veri kaynakları ve hesaplamalar için eklere bakılmalıdır.

Gözlemlerin elde edilebildiği son yıl 2019’dur. Gözlemleri daha yakın tarihe getirmek için gerekli olan verilerin, kullanılan kaynaklarda içerilmemesi nedeniyle daha güncel gözlemler yapılamamaktadır. Fakat ücret payı ve reel ücretlerin gelişimi üzerinden bölüşüm değerlendirmesi yapan birçok yazar, 2016 sonrasında bölüşüm ilişkilerinin emekçi sınıflar aleyhine seyrettiğini tespit etmektedir. Bu gözlemlerden ortaya çıkan bir diğer sonuç, özellikle 2019 sonrasında ücret paylarındaki gerilemenin 2019 sonrasında hızlanmış olmasıdır. Bir hesaplama göre, 2019 yılında net ulusal gelir içinde ücretlerin payı % 37,6 iken, 2022 yılında gelindiğinde % 29,1’e düşmüştür (Boratav, 2023). Emekçiler aleyhine seyreden bölüşüm göstergelerinin, sömürü oranını hangi seviyelere çektiğini ne yazık ki ölçmüyoruz. Fakat ulusal gelir paylarından takip edilebilen bu dönüşümün hali hazırda yüksek olan sömürü oranını daha da yüksek seviyelere taşıyacağına altı çizilmelidir.

Kârlılık Üzerine Bazı Gözlemler

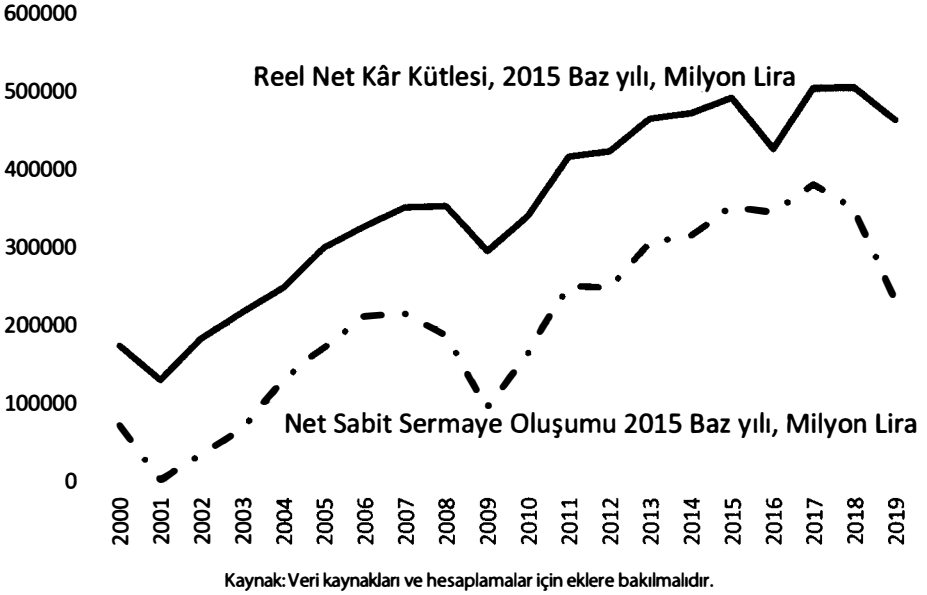
Sermaye birikim dinamiklerini Marksist iktisadın kavramsal çerçevesinden incelemeye dönük girişimlerin kaçınılmaz uğraşını kâr oranının ve kâr kütesinin zaman içindeki hareketi oluşturmaktadır. Ne var ki, Türkiye’de resmi istatistiklerin sınırlılığı, kâr oranının uzun zamanlı gelişimini incelemeye dönük çalışmaları sektöre uğratmakta; bu sebeple, uzun dönemli kârlılık araştırması yapan çalışmalar sınırlı kalmaktadır. Ek olarak bu sınırlılıklar, kârlılık üzerinde gözlemler sunmamızın da önüne geçmektedir. Fakat yine de, başka çalışmaların bulgularıyla, bu çalışmada elde edilen bulguları birleştirerek çeşitli çıkarımlar yapmak mümkündür.

Kârlılık üzerine az sayıdaki çalışmalardan bir tanesi Benan Eres (2007) tarafından gerçekleştirilmiştir ve 1968-2000 dönemini kapsar. Bu çalışmasında Eres, kâr oranının kısa ve uzun dönemdeki hareketlerine odaklanır ve kâr oranında uzun dönemde aşağı yönlü bir eğilim gözlemler. Ne yazık ki çalışması bizim odak noktamız olan 2000’li yılları kapsamaz. Erinç Yeldan (2022), Penn Dünya Tabloları’ndan hareketle Türkiye için kâr oranı ölçümleri sunar. Çalışmasında uzun dönemde kâr oranında aşağı yönlü bir hareket tespit ettiği söylenmelidir. Serdal Bahçe, Benan Eres ve Ahmet Haşim Köse (2017) tarım, sanayi ve hizmetler sektörleri için ve imalat sanayinin alt sektörleri için kâr oranı ölçümleri sunarlar. En önemli bulgularından bir tanesi 1990’lı yıllardan sonra kâr oranının aşağı yönlü seyretnesidir. Buradan hareketle, *“AKP’li yılların uygun yeni liberalizmi için Türkiye kapitalizminin bunalımlı yılları ibaresini kullanabiliriz”* tespitini yaparlar. Bahçe ve Köse (2019), kâr oranı ölçümleri sunmadan fakat kârlılığın belirleyicilerine odaklanarak, son yıllarda yaşanan çalkantıları sürekli bunalımın bir uzantısı şeklinde yorumlar.

Bahçe, Eres ve Köse (2017) ile Bahçe ve Köse (2019) tarafından yapılan değerlendirmeler, makroekonominin merkezine kârlılığı almaları açısından değerlidir ve Türkiye’de son yıllarda yaşanan ekonomik çalkantıları, kârlılık temelinde açıklamaya girişen ender yaklaşımlardandır. Fakat kâr oranındaki düşüşü tek başına sürekli bir bunalım argümanı olarak değerlendirmenin doğru bir yaklaşım olduğu şüphelidir. Bu yaklaşım, kâr oranı düşüyorken bile birikimin normal seyrinde devam edebileceğini ihmal eder. Birikim ile kâr kütesi arasında Marx’ın kurduğu ve az sayıdaki Marksist iktisatçı tarafından dikkate alınarak ampirik araştırmalara konu edilen ilişkiyi görmezden gelmektedir (Marx, 2015; Shaikh, 1992; Paitaridis ve Tsoulfidis, 2012; Tonak, 2017; Tsoulfidis ve Paitaridis, 2019; Tsoulfidis ve Tsaliki, 2019). Anılan çalışmaların teorik ve ampirik çalışmalarla gösterdiği üzere, kâr oranının düşüşü kendiliğinden durgunluğu beraberinde getirmez. Genişleme aşamasından durgunluk aşamasına geçiş kâr kütesinin hareketi belirler. Kâr oranı düşüyorken kâr kütesinin artması beklenen bir olgudur. Daha büyük kâr kütesi daha yüksek miktarda emeği ve üretim aracını harekete geçirir. Fakat kâr oranındaki uzun süreli düşüş belirli bir kritik eşiği geçtiğinde kâr kütesi durgunlaşmaya başlar. Bu kritik eşik kâr oranındaki düşüşün, sermaye kütesindeki artışın altına düştüğü noktadır ve bu aşamada ilave yatırımın kâr kütesine yapacağı katkı sıfırdır. Kritik eşiğin aşılmasıyla yatırımlar durur ve ekonomi genelinde kriz semptomları ortaya çıkar. Bu kriz semptomları Marx tarafından sermayenin mutlak aşırı birikimi olarak adlandırılır (Marx, 2015: 256). Dolayısıyla bir ekonomide krize geçiş veya bunalım aşamasını kâr oranının hareketinden değil, kâr kütesinin hareketinden yola çıkarak araştırmanın daha doğru bir yol olduğu söylenebilir. Grafik 5 bu argümandan hareketle,

retken faaliyetlerdeki net reel kar kütlesi ile net reel sabit sermaye oluşumunun gelişimini sunmaktadır.

Grafik 5. retken Faaliyetlerin Net Reel Kütlesi ve Reel Net Sabit Sermaye Oluşumu

Grafik 5'e yakından bakıldığında hem kr kütlesinin hem yatırımların 2000 yılı sonrasında üç kere çöküntüye uğradığı görülmektedir. Bunların ilk ikisi, sırasıyla 2001 krizini ve 2009 krizini yansıtmaktadır. Bu iki krizde yaşanan düşüş, kriz yıllarında ekonominin daralmasının bir uzantısıdır. Fakat 2015 sonrasında hem kr kütlesinin hem de yatırımların kalıcı olarak (ya da en azından 2019'a kadar sürecek şekilde) durgunluğa sürüklenmiş olduğu görülmektedir. Bu bulgu, daha önce yukarıda anılan kârlılık araştırmalarıyla birleştirildiğinde, Türkiye'de son yıllarda yaşanan çalkantıların gerisinde, kr oranının uzun süreli düşüşü sonucu ortaya çıkan kr kütlesindeki durgunluğun yer aldığını düşündürmektedir.

Türkiye ekonomisinin son yıllardaki durgunluk semptomlarını, kârlılık temelinde açıklamaya girişmek, yaşananları politika hatalarına, yapısal reform eksikliklerine bağlayan geleneksel yaklaşımlardan köklü bir şekilde farklıdır. Politika seçenekleri arasındaki kararsızlığı, krlılıktan doğan kriz/durgunluk semptomlarına karşı çabalar şeklinde ele almak gerekir. Diğer taraftan, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisine eklenme tarzından doğan yüksek cari işlemler açığı, büyümenin sermaye hareketlerine bağımlılığı gibi başlıklarla makroekonominin yapısında ortaya çıkan inşaatın dengesiz büyümesi, yüksek işsizlik, enflasyon, şirket borluluğu, erken sanayisizleşme gibi ekonomi politik yazınınca gündeme getirilen konuların kârlılıkla ilişkisi başka bir çalışmanın gündemi olarak önümüzde durmaktadır¹. Bütün bu başlıklarla ilişkilendirilmiş daha detaylı

¹ Makroekonomik yapıdaki bozukluklar geniş bir şekilde Orhangazi (2020) tarafından değerlendirilmektedir. Atbaşı, ziş ve Kurtulmuş (2023) hem eşitil gözlemlerle hem de politika metinlerinden hareketle makroekonomik yapıyı değerlendirmektedir.

çalışmalar, Marksist iktisadın kavramsal çerçevesinden hareketle daha geniş olguları açıklamamızı sağlayabilir.

Son olarak, bölüşüm ilişkilerinin 2019 sonrasında emekçi sınıflar aleyhine bozulması, düşen kâr oranının nihai uğrağı olarak ortaya çıkmış olan durgunluk semptomlarını, bölüşüm ilişkilerini sermaye lehine yeniden düzenleyerek aşma çabası şeklinde yorumlanabilir. Fakat, eğer durgunluk semptomları gerçekten kâr oranının düşmesinin bir nihai uğrağı olarak ortaya çıktıysa, yalnızca bölüşüm ilişkilerinin sermaye lehine düzenlenmesiyle aşılamayacağının belirtilmesi gerekir. Genelleşmiş bir kriz sonrasında kârlılıkta kalıcı toparlanmanın ön koşullarından biri, rekabet karşısında ayakta kalması mümkün olmayan şirketlerin tasfiye edilmesi ve sermayenin büyük ölçüde değersizleşmesidir. Bu tasfiye er ya da geç gerçekleşecektir. Diğer taraftan üretken olmayan faaliyetlerin yüksek hacminin kârlılık krizinin çözülmesinde kritik bir değişken olduğu, genişlemesinin son bulmaması halinde krizin çözümü açısından ek sorunlar yaratacağının altı çizilmelidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye ekonomi politik yazını geçmişten bugüne kadar, üretken olan emek ile üretken olmayan emek arasındaki ayrıma açık ve örtük referanslarla önem vermiş görünmektedir. Her dönemde emeğin üretken faaliyetler ile üretken olmayan faaliyetler arasındaki dağılımının birikim dinamikleri üzerindeki etkileri çözümlemeye çalışılmıştır. Bu farklı çalışmaların bulguları yan yana getirildiğinde, üretken olmayan emeğin görece payının genişlemesinin, uzun dönemli ve kararlı bir eğilim olduğu söylenebilir. Fakat bu genişlemenin her zaman aynı tempoda gerçekleşmediği yapılan incelemenin bulgularından bir tanesidir.

Üretken emek ve üretken olmayan emek arasındaki ayrıma önem verilmesine rağmen bu ayrıma dayanarak Marksist iktisadın temel kategorilerinin ampirik olarak tahmin edilmesiyle ilgili çalışmalar daha azdır ve Türkiye ekonomisinin son 15 yılını değerlendirecek şekilde tahminler yapılmamıştır. Bu eksiklikleri gidermeyi amaçlayan bu çalışmada, artık değer oranının 30 yıllık gelişimi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Artık değer oranının 30 yıllık gelişimine bakıldığında, Türkiye ekonomisinde 2000’li yıllarda artık değer oranının hem 1990’lı yıllardaki ortalamasından hem de gelişmiş kapitalist ülkelerdeki düzeyinden yüksek olduğu görülmektedir.

Son olarak, Marksist kategorilerin ölçümü üzerinden sermaye birikim dinamiklerini değerlendirmenin son adımını oluşturması gereken uzun dönemli kâr oranı ölçümü, veri sorunları nedeniyle gerçekleştirilememektedir. Fakat kâr kütesinin kısa süreli de olsa ölçümü, son yıllarda Türkiye ekonomisinde gözlemlenen çalkantıların, kârlılıkla yakından ilişkili olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Buna ek olarak, 2019 sonrasında bölüşüm ilişkilerinde emekçi sınıflar aleyhine gerçekleşen dönüşüm, kârlılıktaki durgunluk semptomlarını aşma çabası olarak görülebilir. Bütün bu yorumların detaylandırılabilmesi için daha uzun zaman aralıkları için gerçekleştirilmiş güvenilir ölçümlere ihtiyacımız vardır. Gelecekte çalışmalar bu tarz ölçümleri gerçekleştirmeye ve yorumlamaya odaklanmalıdır.

EKLER

E.1. Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emegın Tahmini

Üretken emek ve üretken olmayan emek tahmin edilirken, OECD ve ILO tarafından sunulan seriler esas alınmaktadır. İlk olarak OECD tarafından hazırlanan OECD STAN veri tabanında yer alan faaliyet kollarına göre istihdam verileri esas alınmaktadır. Bu veri tabanında faaliyet kollarına göre istihdam verileri 2004-2019 dönemi için mevcuttur. Bu serileri geriye doğru uzatmak için, ILO'nun ILO MODELLED ESTIMATES veri tabanında yer alan istihdam serilerinin büyüme oranı kullanılmıştır. Bu sayede, Tablo 1.'de sınıflandırıldığı şekilde, üretken faaliyetlerde ve üretken olmayan faaliyetlerde istihdam edilen emek tahmin edilmiştir.

Üretken olmayan faaliyetlerde istihdam edilen bütün emek, üretken olmayan emek olarak sınıflandırılmıştır. Üretken faaliyetlerde istihdam edilen emegın ise meslek gruplarına göre üretken emek ve üretken olmayan emek olarak sınıflandırılması gerekmiştir. Bu sınıflandırma için yetersiz bilgi içeriyor olmasına rağmen ISCO-08 meslek tanımlarından faydalanılmıştır. Mesleklere göre ve faaliyet kollarına göre istihdam serileri 2011 sonrası için ILO'nun online veri tabanında mevcuttur. Bu veri setinden faydalanarak, üretken emek ve üretken olmayan emegın her bir sektördeki payı hesaplanmıştır. Sonra elde edilen bu oranlar, daha önce OECD ve ILO verileri kullanılarak hesaplanan sektörler için istihdam verileriyle çarpılarak her bir üretken sektördeki üretken emek ve üretken olmayan emek hesaplanmıştır. Elimizde verinin olmadığı 2011 dönemi öncesi için üretken sektörlerdeki üretken olmayan emek payının sabit olduğu varsayılmıştır.

Üretken olmayan faaliyetlerde istihdam edilen bütün emek ile üretken faaliyetlerde istihdam edilen üretken olmayan emegın toplamı, toplam üretken olmayan emektir. Grafik 1'de bu şekilde toplulaştırılan üretken olmayan emegın toplam istihdam içindeki payıdır. Grafik 1.'de yer alan kesikli çizgi ILO MODELLED ESTIMATES verilerinden faydalanılan bölümü göstermektedir.

E.2. Katma Değer Verisinin Oluşturulması

Artık değerin tahmin edilmesi için öncelikle net katma değerin tahmin edilmesi gerekmektedir. Shaikh ve Tonak'ın (2012) geliştirdiği yöntemde net katma değer geleksel adlarıyla ifade edildiğinde üretken sektörün net katma değerinden, ticaret sektörünün toplam çıkışından ve üretken faaliyetlerden yapılan imtiyaz ödemelerinden oluşmaktadır. Katma değer hesabı yaparken kullanmış olduğumuz seriler de temel olarak OECD STAN veri tabanından gelmektedir. Fakat ek veri kaynaklarının kullanımı zorunlu olmaktadır.

Üretken faaliyetler net katma değerini hesaplamak için, üretken faaliyetler gayri-safi katma değeri ile üretken faaliyetlerdeki sabit sermaye tüketimini bilmemiz gerekir. Üretken faaliyetlerin gayri-safi katma değeri ile son yıllar hariç olmak üzere bütün sektörlerin toplamı için sabit sermaye tüketimi verileri, OECD veri tabanında mevcuttur. Eksik olan sabit sermaye tüketimi verileri, OECD Ulusal Hesaplar Veri tabanından tamamlanmıştır. Üretken faaliyetlerdeki sabit sermaye tüketimi ayrıca tespit

edilememektedir. Üretken faaliyetlerdeki sabit sermaye tüketimini tahmin edebilmek için, TÜİK tarafından yayınlanan 2002 tarihli girdi çıktı tablosu kullanılmıştır. Bu girdi çıktı tablosu aracılığıyla, üretken faaliyetlerin sabit sermaye tüketiminin, toplam içindeki payı hesaplanmıştır. Ardından bu oran kullanılarak, bütün yıllar için üretken faaliyetlerdeki sabit sermaye tüketimi hesaplanmıştır. Elde edilen değerler, üretken faaliyetlerin gayri-safı katma değerinden çıkartılarak net katma değer tahmin edilmiştir.

Ticaret sektörü olarak adlandırdığımız faaliyetlerin katma değeri STAN veri tabanında mevcut olmasına rağmen toplam çıktı verileri mevcut değildir. Bu sorunu aşmak için OECD veri tabanında 1995-2018 dönemi için var olan girdi çıktı tablolarına gidilmiştir. Bu tablolar aracılığıyla her yıl için toplam çıktının katma değere oranı hesaplanmıştır. Bu oranlar ile OECD veri tabanında yer alan katma değer çarpılarak, ticaret sektörünün toplam çıktısı hesaplanmıştır. Toplam çıktı – katma değer oranının hesaplanamadığı 2019 yılı için 2018 değeri kullanılmıştır.

Ticaret sektörünün içinde gayrimenkul faaliyetleri de sayılmaktadır. Bu faaliyetlerin çıktısına geleneksel ulusal gelir hesaplarında izafi kira ödemeleri de katılır. Bunlar gerçekte var olmayan gelir kategorileri olduğu için hesaplamalardan bu büyüklüğün düşülmesi gerekir. OECD'nin ulusal hesaplar veri tabanında yer alan arz-kullanım tablolarında 2012 tarihi için izafi kira ödemeleri büyüklüğü yer almaktadır. Bu büyüklük bu tablodan doğrudan alınmıştır. Daha sonrasında, bu büyüklüğün 2012 yılı gayrimenkul faaliyetleri çıktısı içindeki payı hesaplanmıştır. Bu oran daha sonraki yıllarda izafi kira ödemelerini hesaplamak için kullanılmıştır. Hesaplanan bu büyüklük, gayrimenkul faaliyetleri çıktısı büyüklüğünden çıkarılmıştır.

Üretken faaliyetlerden yapılan imtiyaz ödemelerinin hesaplanması için de benzer yol izlenmiştir. OECD girdi çıktı tabloları aracılığıyla her yıl için üretken faaliyetlerin imtiyaz ödemelerinin, üretken faaliyetlerin katma değerine oranı hesaplanmıştır. Hesaplanan bu oranlar, STAN veri tabanındaki katma değer büyüklükleri ile çarpılarak imtiyaz ödemeleri elde edilmiştir. 2019 yılı için imtiyaz ödemeleri ile katma değer oranı bilinemediği için 2018 yılı için hesaplanan oran kullanılmıştır. Bu büyüklükler anıldığı şekilde hesaplandıktan sonra üretken faaliyetlerdeki net katma değer, ticaret sektörünün toplam çıktısı ve imtiyaz ödemelerinin toplamı net katma değeri vermiştir.

E.3. Değişir Sermaye ve Artık Değer

Değişir sermayenin hesaplandığı ücret ödemeleri de OECD STAN veri tabanından gelmektedir. Fakat burada da bazı açıklamalar yapılması gerekmektedir. İlk olarak değişir sermaye tanımı, kendi hesabına çalışanların gelirlerini de içerecek şekilde genişletilmiştir. Bunun için her bir sektörde kendi hesabına çalışanların o faaliyet kolundaki ücret ödemelerine eşit bir gelir elde ettiği varsayılmıştır. Bu varsayımdan hareketle, her bir sektör için istihdam-ücretli çalışan oranı oluşturulmuş, ücret verileri bu oranla çarpılarak kendi hesabına çalışanları içerecek şekilde genişletilmiştir. STAN veri tabanında ücretli çalışan sayıları 2016 öncesi mevcut olmadığı için, 2016 öncesi için OECD işgücü istatistiklerinden faydalanılmıştır.

Değişir sermayenin hesaplanması için atılması gereken bir diğer adım, üretken faaliyetlerde istihdam edilen üretken olmayan emeğe dönük ücret ödemelerinin tahmin edilmesi ve bu büyüklüğün değişir sermaye tanımından dışlanmasıdır. Tahmin için, üretken faaliyetlerde istihdam edilen üretken olmayan emeğin, içinde faaliyet gösterdiği sektörün ortalaması kadar ücret aldığı varsayılmıştır. Bu varsayımdan sonra, kendi hesabına çalışanları içerecek şekilde genişletilmiş ücret büyüklükleri, o sektördeki üretken olmayan emek payı ile çarpılarak, üretken olmayan emeğe dönük ücretler tahmin edilmiştir. Bu büyüklük değişir sermaye tanımından dışlanmıştır. Her bir üretken sektördeki üretken emeğe dönük ücret ödemelerinin toplamıyla değişir sermaye elde edilmiştir. Hesaplanan net katma değerden değişir sermaye çıkarıldığında artık değer bulunur. Artık değer, değişir sermayeye bölündüğünde artık değer oranı elde edilir.

Avrupa ülkeleri ve ABD için artık değer oranı ölçümleri Mutlu (2022) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu ülkelerin veri setleri Türkiye'ye kıyasla daha güvenilir ve eksiksiz oldukları için daha az varsayımla Marksist kategoriler türetilabilmektedir. Değerler için anılan çalışmaya bakılabilir.

E4. Üretken Faaliyetler Net Kârı ve Net Yatırımlar

Üretken faaliyetler net kârı, üretken faaliyetlerdeki katma değerden, üretken emeğe ve üretken olmayan emeğe yapılan genişletilmiş ücret ödemelerinin toplamı ile sabit sermaye tüketiminin çıkarılmasıyla elde edilmiştir. Sabit sermaye oluşumu deflatörü kullanılarak reel hale getirilmiştir. Net yatırımlar, gayri-safı sabit sermaye oluşumundan, sabit sermaye tüketiminin çıkarılmasıyla elde edilmiştir. Sabit sermaye oluşumu deflatörü kullanılarak reel hale getirilmiştir. Veri kaynakları yukarıda anılanlarla aynıdır.

Kaynakça

- Atbaşı, F.D., M. Öziş ve M. Kurtulmuş (2023) "AKP'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi: Panoramik Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Erken Görünüm
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2011) *Derinleşen Ekonomik Kriz ve Türkiye'ye Yansımaları: Ücretli Emek ve Sermaye*, İstanbul: Yordam.
- Bahçe, S. ve A. H. Köse (2019) "Süreklileşmiş Kriz Olarak Türkiye Kapitalizmi", *Mülkiye Dergisi*, 43(1): 257-269.
- Bahçe, S., B. Eres ve A. H. Köse (2017) "Türkiye'de Sınıfsal Yapıda Dönüşüm, İşçileşme ve Bölüşüm", Makal A. ve A. Çelik (der.), *Zor Zamanlarda Emek: Türkiye'de Çalışma Yaşamının Güncel Sorunları* içinde, Ankara: İmge, 37-64.
- Boratav, K. (1972) *100 Soruda Gelir Dağılımı: Kapitalist Sistemde, Türkiye'de, Sosyalist Sistemde*, İstanbul: Gerçek.
- Boratav, K. (2011) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, Ankara: İmge.
- Boratav, K. (2017) "Türkiye'de Sınıfsal Bölüşüm Göstergeleri, 2003-2014", Makal A. ve A. Çelik (der.), *Zor Zamanlarda Emek: Türkiye'de Çalışma Yaşamının Güncel Sorunları* içinde, Ankara: İmge, 13-36.
- Boratav, K. (2023) "İşçi Sınıfının Bölüşüm Şoku 2022'de Devam Etti", <https://haber.sol.org.tr/yazar/isci-sinifinin-bolusum-soku-2022de-devam-etti-368207>, Erişim Tarihi: 17.05.2023
- Duménil, G. ve D. Lévy (2011) "Unproductive Labor as Profit-Rate-Maximizing Labor", *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 23(2): 216-225.
- Karahanoğlu, Y. (2009) *Marx'ın Değeri Ölçülebilir mi? 1988-2006 Türkiye'si İçin Ampirik Bir İnceleme*, İstanbul: Yordam.
- Karahanoğlu, Y. ve E. A. Tonak (2012) "Türkiye'de Üretken Olmayan İşçiler Sömürülüyorlar mı?", Satlıgan N., S. Savran ve E. A. Tonak (der.), *Kapital'in İzinde* içinde, İstanbul: Yordam, 314-328.
- Kepenek, Y. (2019) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi.
- Marx, K. (2012a) *Kapital I*, Çev. M. Selik ve N. Satlıgan, İstanbul: Yordam.
- Marx, K. (2012b) *Kapital II*, Çev. M. Selik, İstanbul: Yordam.
- Marx, K. (2013) *Artı-Değer Teorileri: Birinci Kitap*, Çev. Y. Fıncancı, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2015) *Kapital III*, çev. M. Selik ve E. Özalp, İstanbul: Yordam.
- Mutlu, O. (2022) *Klasik-Marksist Makroekonomik Dinamikler Üzerine Ülke Karşılaştırmalı Çalışmalar*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Mohun, S. (2002) "Productive and Unproductive Labor: a Reply to Houston and Laibman", *Review of Radical Political Economics*, (34): 203-220.
- Mohun, S. (2014) "Unproductive Labor in the U.S. Economy 1964-2010", *Review of Radical Political Economics*, 46(3): 355-379.
- Moseley, F. (1991) *The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy*, London: Macmillan.
- Orhangazi, Ö. (2020) *Türkiye Ekonomisinin Yapısı: Sorunlar, Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri*, Ankara: İmge.
- Paitaridis, D. ve L. Tsoulfidis (2012) "The Growth of Unproductive Activities, the Rate of Profit, and the Phase-Change of the U.S. Economy", *Review of Radical Political Economics*, 44(2): 213-233.
- Park, H. W. ve D. M. Rieu, (2020) "A Mathematical Formulation of the Dual Nature of Unproductive Labor", *Review of Radical Political Economics*, 1-23.
- Savran, S. ve E. A. Tonak (2012) "Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi", N. Satlıgan, S. Savran, & E. A. Tonak (der.), *Kapital'in İzinde* içinde, İstanbul: Yordam, 239-271.
- Tonak, E. A. (2007) "Does Economic Growth Mean the Rise of the Wealth of Nations", Köse, A.H., F. Şenses ve E. Yeldan (der.), *Neoliberal Globalization as New Imperialism: Case Studies on Reconstruction of Periphery* içinde, New York: Nova Science, 101-114.
- Tonak, E. A. (2017) "Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası Üzerine" Cömert H., E. Özçelik ve E. Voyvoda içinde, *Kalkınma İktisadının Penceresinden Türkiye'ye Bakmak: Fikret Şenses'e Armağan* içinde, İstanbul: İletişim, 197-215.
- Tonak, E. A. (2012) "Artık Değer Oranının Ölçümü: ABD ve Türkiye", Satlıgan N., S. Savran ve E. A. Tonak (der.) *Kapital'i İzinde* içinde, İstanbul: Yordam, 275-313.
- Shaikh, A. (1992) "The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence" Kleinknecht A., E. Mandel ve I. Wallerstein (der), *New Findings in Long Wave Research* içinde, London: Macmillan, 174-202.
- Shaikh, A. ve E.A. Tonak (2012) *Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi: Ulusal Hesapların Ekonomi Politikası*. Çev. H. Arslan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Tsoulfidis, L. ve D. Paitaridis (2019) "Capital intensity, unproductive activities and the Great Recession in the US economy", *Cambridge Journal of Economics*, 43 (3), 623-647.
- Tsoulfidis, L., ve P. Tsalki (2019) *Classical Political Economics and Modern Capitalism: Theories of Value, Competition, Trade and Long Cycles*, Cham: Springer.
- UN, EU, IMF, OECD, ve WB (2009) *System of National Accounts, 2008*. New York.
- Yeldan, A. E. (2022) "Türkiye Ekonomisinde Kâr Oranlarının Seyri ve Etkilediğini Düşündüğümüz Konular", *İktisat ve Toplum Dergisi*, 136, 62-68.
- Yeşilbaş, M. (2016) Hegemonyanın Harcı: AKP Döneminde İnşaata Dayalı Birikim Rejimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(2), 599-626.

Web: www.praksis.org

Praksis Eski Sayıları

<https://www.praksis.org/tum-sayilar/>
adresinden bakabilirsiniz.

Praksis Gelecek Sayıları

<https://www.praksis.org/gelecek-sayilar/>
adresinden bakabilirsiniz

Praksis'in eski sayılarını

www.dipnotkitap.com
adresinden alabilirsiniz.

Deprem Sonrasında Afetin ve Tarımın Politik Ekolojisi: Hatay örneği
Cemil Yıldızcan

Planlı *Degrowth*: Ekososyalizm ve Sürdürülebilir İnsani Büyüme **John Bellamy Foster**

Sürdürülebilir Kapitalizmin Çimentosu: Sürdürülebilir Kalkınmaya Eleştirel Bir Bakış
Ahmet Hamdi Başar

Aynılar Aynı Yerde: Ekolojik Krize Karşı Yeşil Büyüme ve Küçülme Önerilerine
Emek Penceresinden Eleştirel Bakış **Ahmet Yazar, Duygu Yıldız Karakoç**

"Eleştirel Doğa Kuramı: Frankfurt Okulu ve Toplum-Doğa Diyalektiği Tartışmasında
Yeni Açılımlar **Berkay Coşkun**

Kapitalist Yeşil Boyama: Uluslararası Şirketlerin Hegemonik Stratejisi
Tuğba Kancı, Umutcan Tarcan

Hegemonik Akıntıya Karşı Durmak: Türkiye’de Yaygınlaşan Yenilenebilir Enerji Karşısı
Mücadeleler Üzerine Düşünceler **Ethemcan Turan, Cem İskender Aydın**

Emek Süreçlerinde Ekolojik Yıkım ve Emek Sömürsünün Kesişimselliği:
Aliağa Gemi Söküm Tesisleri Örneği **Ekinsu D. Daniş, Irmak Ertör**

Doğu Karadeniz Bölgesi Vadilerinin Gezegensel Kentleşme Deneyimi:
Fırtına Vadisinde Turizm Endüstrisi ve Doğa Koruma Çerçevelerinin Gelişimi
ve Bunlara Karşı Gelişen İtirazlar **Onur Açar**

Kapitalist Küreselleşmenin Çevre Saldırısı Karşısında Örgütlenen Kadınlar:
Yoğurtçu Kadın Forumu **Sinem Bal**

Brezilya Amazonlarında Ormansızlaştırma ve Ekolojik Direniş:
Yeni-Ekstraktivizmden Post-Ekstraktivizme Geçiş Mümkün mü?
Esra Akgemci

Mahallede Mekânsal Ayrışma: Rezidansla Gecekonduunun Komşuluğu
Bitcoin ve Kripto Para Piyasasının Çevresel Maliyeti: Piyasanın Trajedisi
Mehmet Onur Doğan

Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikim Dinamikleri:
Üretken Olmayan Emek, Artık Değer Oranı ve Kârlılık **Ozan Mutlu**

FİYATI: 150 TL

